

«ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КеАҚ
НАО «ПАВЛОДАРСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН»

**АКАДЕМИК Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции

**НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА А.Х. МАРҒУЛАНА
И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
КАЗАХСТАНА**

Павлодар, 2023 ж.

УДК 001(069)
ББК 72
М 43

Жалпы редактор: Басқарма мүшесі – ғылыми жұмыс жөніндегі проректор Б.С. Есенгельдин.

Жауапты редактор: Зерттеулерді қолдау департаментінің директоры Б.А. Байдалинова

Под общей редакцией: Члена правления – проректора по научной работе Есенгельдина Б.С.

Ответственный редактор: Директор департамента по поддержке исследований Байдалинова Б.А.

М 43 Жаңа қоғамдағы жастар әлеуеті: білім және ғылым сапасы: атты XVIII халықаралық студенттік ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. = **Потенциал молодежи в новом обществе: качество образования и науки:** материалы XVIII Международной студенческой научно-практической конференции.– Павлодар: ППУ имени Әлкей Марғұлан, 2023-427 б.-қазақша, орысша

ISBN 978-601-267-744-7

«Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасы және Қазақстандағы тарих ғылымының өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары жинаққа кірді.

Жинақ жоғары және орта мектеп оқытушыларына, докторанттарға, магистранттарға, студенттерге және оқушыларға арналған.

В сборник вошли материалы Международной научно-практической конференции «Научное наследие академика А.Х. Маргулана и актуальные проблемы исторической науки Казахстана».

Сборник предназначен для преподавателей высшей и средней школы, докторантов, магистрантов, студентов и школьников.

ISBN 978-601-267-744-7

© Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті , 2023 ж.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИКА А.Х. МАРГУЛАНА

Н.Е. Кузембаев
К.и.н., ассоциированный профессор

Научная деятельность академика А.Х. Маргулана многогранна и уже неоднократно привлекала внимание специалистов историков, археологов, этнографов, филологов, фольклористов и музееведов. Такой интерес к исторической личности не случаен, он основан на изучении вклада ученого в развитие целого спектра наук в Казахстане. В первую очередь академик известен своими археологическими и филологическими исследованиями, посвященными памятникам материальной культуры Сарыарки и Южного Казахстана, героическому эпосу и образцам казахского фольклора собранным исследователем в экспедициях. Во вторую очередь это этнографические исследования по изучению материального наследия казахского народа и исторические работы, посвященные проблемам локальной истории и историческим личностям.

В настоящем докладе мне бы хотелось обратить внимание на неочевидные вещи, которые ранее вскользь затрагивались исследователями, но не стали объектом специальной работы. Мы имеем в виду педагогическую деятельность ученого по воспитанию научных кадров для исторической науки Казахстана.

Будущий корифей исторической науки родился 11 мая 1904 года в селе Акбеттау Баянаульского района Павлодарской области. Начальное образование получил в сельской школе. В конце 1919 года поступил на курсы повышения квалификации учителей в Павлодаре, а в 1920 году после окончания вернулся в родную деревню и работал учителем в школе. В 1921 году поступил в Семипалатинский педагогический техникум (ныне Педагогический колледж им. М. Ауэзова г. Семей Восточно-Казахстанская область) и успешно окончил его в 1925 году. одно из первых средних заведений того времени. Возглавлял техникум Абикей Сатпаев – дед Алькея по материнской линии. По-видимому, он и оказал благотворное влияние на будущего ученого. Получение классического среднеспециального педагогического образования дало основу для занятий с талантливой молодежью и способствовало раскрытию их научного потенциала в полной мере.

Будучи научным руководителем Центрально-казахстанской археологической экспедиции с 1946 года по 1974 год, ученый воспитал целую плеяду видных ученых. Многие из них защитили кандидатские и докторские диссертации под руководством академика. По некоторым сведениям, под руководством ученого было защищено более 50 докторских и кандидатских диссертаций.

Ученики защитившие свои диссертации под руководством академика А.Х. Маргулана внесли крупный вклад в развитие исторической науки в Казахстане. Так накопление, систематизация и анализ археологических материалов в 60-е годы XX века позволил написать и успешно защитить диссертационные работы по археологии. М.К. Кадырбаев подготовил диссертацию «Памятники кочевых племен Центрального Казахстана (VII в. до н.э. - VI в. н.э.)» (Алма-Ата, 1959), а Ф.Х. Арсланова написала диссертацию на тему «Археологические памятники Среднего Прииртышья» (Алма-Ата, 1963). Археологу М.К. Кадырбаеву удалось открыть ранее неизвестную Тасмолинскую археологическую культуру, названную им по одноименным памятникам в урочище Тасмола в Экибастузском районе. Археолог Ф.Х. Арсланова изучила сотни средневековых памятников кочевников Прииртышья и фактически заложила фундамент для дальнейшего изучения кимеко-кыпчакского и золотоордынского периодов в Казахстанском Прииртышье.

В 70-х годах были написаны и успешно защищены диссертации по этнографии казахов и уйгуров. Так, Г.М. Исхаков защитил диссертацию «Этнографическое изучение уйгуров Восточного Туркестана русскими путешественниками (вторая половина XIX в. Ч.Ч. Валиханов, Н.М. Пржевальский, Г.Е. Грумм-Гржимайло, М.В. Певцов, В.И. Роборовский)» (Алма-Ата, 1970), Г.А. Муканова «Молочное хозяйство казахов в дореволюционный период: (Историко-этнографическое исследование)» (Алма-Ата, 1970), М.С. Муканов «Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза» (Алма-Ата, 1972), С.Н. Акатаев Культ предков у казахов и его этногенетические и историко-культурные истоки (Алма-Ата, 1973). В эти же годы не оставалось вне поля зрения академика и востоковедение. Историк и археолог С.М. Ахинжанов под руководством ученого написал свою диссертацию «Кипчаки и их политические взаимоотношения с Хорезмом в XI - начале XIII вв.» (Алма-Ата, 1973).

На наш взгляд изначально академик А.Х. Маргулан был сосредоточен на изучении материальной культуры страны по археологическим материалам как наиболее презентабельным и надежным

источником. Занятие археологией было наиболее безопасным для ученых в советский период и не грозило политической расправой со стороны руководства страны. Поэтому археологи защищали свои диссертации одними из первых у академика А.Х. Маргулана.

Накопление этнографического материала было дополнительной целью комплексных экспедиций и было менее масштабным как по территории, так и по количеству участников. Ослабление цензуры и политического давления дало возможность изучать темы, связанные с материальной и духовной культурой казахов без опасения обвинений в национализме. Поэтому этнографические исследования осуществлялись позднее. На наш взгляд аналогичная ситуация сложилась в написании исторических работ.

Анализ научно-педагогической деятельности ученого привел нас к выявлению следующих принципов:

Определение темы диссертационного исследования на актуальную научную проблему.

При определении темы диссертации учитывать наклонности диссертанта, его способности и возможности.

1) Большинство тем диссертаций связаны с полевой археологической или этнографической работой, либо работой с архивными материалами.

2) Сбор материала диссертанты осуществляют самостоятельно в процессе практической работы под руководством научного руководителя.

3) Написание диссертации — это сочетание большой практической и теоретической работы.

Таким образом, следует констатировать, что педагогический талант академика А.Х. Маргулана в полной мере реализовался в создании собственной научной школы в археологии, этнографии и истории на основе привлечения местных кадров. Тем самым был создан фундамент для последующего развития целых научных направлений в исторической науке.

Благодарю за внимание!

ДАЛА КЕЗГЕН ДАНЫШПАН

А.Ж. Кудабаяев

Торайғыров университеті, г. Павлодар

Ықылым заманнан бері қай елдің елдігін, халықтың халықтығын танытатын белгілерінің бірі – маңдайына біткен талантты перзенттерін қадірлей, қастерлей білуі. Тарихи дамуда, ұлттық аядан шығып, әлемдік өркениетте өз орнын тапқан ғұламалармыз қаншама. Біздің мақсатымыз осы ата-бабаларымыз қалыптастырған мәдени құндылықтарды өркениетке сай одан әрі дамытып, олар қалдырған жәдігерлерді жас ұрпақтың санасына сіңдіру үшін, оны ұлттық мәдениет пен әлемдік мәдениеттің гуманистік үрдістерімен үнемі толықтырып, жаңартып отыруымыз керек. Өнердің қандай түрі болмасын, ол қашан да әлеуметтік ізгілікке қызмет ету арқылы өседі, марқаяды, ұлы мұрағаттарға жетелейді. Сондықтан біз келер ұрпағымызға өрелі азаматтық сана мен биік рухани мәдениет қалыптастырамыз десек осы рухани дүниелерімізді жан-жақты терең зерделеп, шын жүрегімізбен қабылдай білуіміз керек. Бұл тек бүгінгінің ғана емес, ертеңгінің де алдында жауап беретін терең азаматтық парыз.

Барыңды бағалай білу ата-бабалардан қалған рухани мұраларды қалдырмай жинап, асылындай ардақап, көзінің қарашығындай сақтап, ақыл-таразысына тартқанда ғана, өткеннің дұрысы – өнеге, бұрысы-бүгінгіге сабақ болмақ. Ал осыны жүзеге асыру, ол-елін сүйген, ұлтын сүйген ЖҮРЕКТІҢ, болашағым сәулесі болсын деген ТІЛЕКТІҢ бірлігін биік мақсат арнасына үсіре білгенде ғана жүзеге асатын салиқалы іс. Бұл келешек ұрпақтың ойына өріс беру мақсатында жасалатын кемелді шаралар. Қазіргі кездегі қоғамның рухани құндылықтарының және ұлттың қайта жаңғыру тұсында өткен рухани жәдігерлерімізді қазіргі әлемдік өркениет тұрғысынан қайта пайымдап, зерделеу келешек ұрпақтың тарихи санасын дұрыс қалыптастырып өзін-өзі тануына, өзін өзгеге танытуда, барын байыпты бағалауына себепкер болатыны анық. Өткендегіміз-бүгінгінің, бүгінгіміз ертеңгінің мұрасы, оның сыры мен сымбатына қанығу қай ұрпақтың болсын парызы. Тарих пен тағдырдың арасы үнемі байланыста. Өйткені, баршамыздың тағдырымыздан тарих құрылады, ал тарих баршамыздың тағдырымызды қалыптастырады.

Өз өлкесінің тарихын білмеген, өз мәдениетінің жәй-күйіне жаны ашымайтын адам, бүкіл ел тағдырына шын ниетімен қинала қояры

неғайбыл?! Олай болса, тарихи-мәдени мұраға жаны ашу-жас ұрпақты әрбір саналы азаматты отаншылдыққа, шынайы патриотизм мен гуманизмге баулудың ең тиімді де, ең ықпалды жолы. Мұрагер бола білмей тұрып, өз отаны үшін күресшілдіке, жасампаздыққа қол жеткізу қиын. Осы рухани мұрамызды жан-жақты зерделеп, бізге жеткізген асыл перзенттеріміздің бірі Әлкей Хақанұлы Марғұлан.

Ол – қазақ халқының этникалық тарихын, заттық және рухани мәдениетін ғылыми тұрғыда өте терең және кең ауқымда зерттеген үлкен ғұлама. Оның осындай жан-жақты білімнің иесі болуына Ленинградта оқып жүрген кезіндегі ірі ғұламалардан алған білімі болып табылады. Соның ішінде әсіресе Орта Азия тарихы мен археологиясы жайында академик В.В. Бартольдтің, Индия фольклоры мен өнері туралы академик С.Ф. Ольденбургтің, араб тарихи әдебиеті туралы Н.Я. Маррдың, Орта Азиядағы түркі халықтарының әдебиеті жайында академик А.Н. Самойловичтің лекциялары, сонымен бірге академиктер В.В. Струве, Б.Я. Владимирцов, И.И. Мещаников, В.Л. Щербаның және Е.Э. Бертельс, С.Е. Малов, Б.М. Эйхенбаум сияқты белгілі ғалымдардың мазмұнды лекциялары Ә.Х. Марғұланның жан-жақты, терең білім алуына көмектесіп, ғылымға деген өлшеусіз құштарлығын оятты. Ол тек студент болып ұстаздарының дәрісін тыңдаумен ғана шектелмей, өзі де ғылыми-зерттеу жұмысына қызу кірісе бастады.

1. Тағдыр ғалымның маңдайына қазақ еліне мол рухани мұра қалдырған, небір елден ерекше, күрделі тұлғалы, тағдырлы адамдармен кездесуді жазған екен. Бала кезінде Мәшһүр Жүсіптің, Жаяу Мұсаның, Имантайдың алдында отырып, батасын алған. Әлкей Хақанұлы: «Менің ғалым болып қалыптасуыма өскен ортамдағы адамдар әсер етті, олар: Сұлтанмахмұт Торайғыров, Әбікей Сәтбаев, Қаныш Сәтбаев, Хәкім Иманбеков, Жағыпар Секербаев және Жаяу Мұса», - дейтін.

2. Ғалымның дүниелік ұғымы мен танымы, жан-жақтылығы ешкімге ұқсамайтынын байқаған Әбікей Сәтбаев Семейдегі педагогикалық техникумға жолдама береді. Семейде оқып жүрген кезінде Әлкей Марғұлан Мұхтар Әуезовпен танысып, онымен бірге Абай атамыздың туған жеріне барып, баласы Тұрғұлмен жүздеседі. Осы сапарында ол біраз этнографиялық мәліметтер жинайды.

3. 1926 жылы ұйымдастырылған Қазақстан мен Алтайға академик Ферсменмен профессор Руденконың басшылығымен болған экспедицияға Әлихан Бөкейхановтың айтуымен қатысады. Академик Руденко лагерьде жүріп техника ғылымдарының докторы атағын алған ірі ғалым.

4. Әлкей Хақанұлының Алаш Ордашыларға деген пейілі, ниеті өте дұрыс болған. Ол айдаудан келген Мағжан Жұмабаевтың үйіне барып, қолынан келгенше көмек көрсеткені осының айғағы. Сол кездегі КНБ-ның жазуларында Әлкей Хақанұлы туралы жазғанда Мағжан шығармаларын ынтыға оқитын адам деп баға берілген. Осы туралы жан-жақты айтқан Шото Рустовеллидің «жолбарыс терісін жамылған батыр» атты шығармасын қазақшаға аударған, ақын Хамза Абдуллин еді.

5. Сақтар мәдениеті Андрон мәдениетінің заңды жалғасы екенін дәлелдеп берді. Беғазы-Дәндібай мәдениеті осы екі мәдениеттің арасында дәнекерлік рөл атқарғандығы ғылыми тұрғыда дәлелденді.

6. 5 томдық Қазақ КСР тарихының авторларының бірі болды.

7. Шоқан қаламнан туған 300-дей шығармасын тауып, оларға ғылыми редакция жасап, соның нәтижесінде ғұлама Шоқан туралы 300 беттік өмірбаяндық кітап жазып шықты.

8. Қазақ халқының рухани мұрасында өшпестей із қалдырған. Біржан сал, Ақан сері, Мәди, Мұхит туралы жазған еңбектері әлі күнге дейін өз бағасын жоғалтқан жоқ.

9. Ә. Марғұлан «Шоқан мен Манас» атты монографияны жазуға қыруар еңбек сіңірді. Бұл жұмыста Әлкей Хақанұлы қырғыз эпосы «Манастың» әртүрлі нұсқаларын салыстыра отырып зерттеудің нәтижесінде оған ғылыми талдау жасап, Ш. Уәлихановтың «Манасты зертеуге» қосқан үлесін де анықтап, нақтылай түсті. Абай туралы жинаған мол мағлұматты, деректер мен мақалалар осы күнге дейін терең жан-жақты зерттелмей келеді. Олардың көпшілігі архивтен жиналған дүниелер, сондықтан ұлы Абай туралы Марғұлан деректерін жеке кітап қылып жариялау келер ұрпақтың мойнында.

**АКАДЕМИК Ә. Х. МАРҒҰЛАНЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫН
ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕСІНДЕГІ
ЖАҢА МАТЕРИАЛДАР**

Е.К. Абеуова

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Margulan Centre*

Аннотация

В представленной статье показаны результаты научно-исследовательских работ, выполняемого на базе Павлодарского педагогического университета в рамках внутривузовского проекта «Научное наследие А.Х. Маргулана в духовном возрождении казахского народа».

Ключевые слова

История, археология, научное наследие А.Х. Маргулана.

Annotation

The presented article shows the results of research work carried out on the basis of Pavlodar Pedagogical University within the framework of the intra-university project «Scientific heritage of A.H. Margulan in the spiritual revival of the Kazakh people».

Keywords

History, archeology, scientific heritage of A.H. Margulan.

2022-2023 жылдар аралығында Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті базасы негізінде «Ә. Х. Марғұланның қазақ халқының рухани жаңғыруындағы ғылыми мұрасы» атты университетішілік ғылыми зерттеу жұмыстары орындалуда.

Жобаны іске асыру қазақ халқының рухани және материалдық құндылықтарын бірлікте кеңінен таныстыру мүмкіндігін ашады. Бүгінгі таңда Ә.Х. Марғұланның ғылыми негізделген еңбектерін кеңінен танымал ету қажет, өйткені марғұлантанудың мемлекеттік идеологиялық бағдарламаны қалыптастыру үшін қолданбалы маңызы бар, сондай-ақ академиктің еңбектерінде қазақтың ұлттық сана-сезімін қалпына келтіру және халықтың рухани жаңғыруының негізі қаланғанын тағы да атап өткен жөн. Бұл жобаның мақсаты Ә. Х. Марғұланның ғылыми мұрасы негізінде қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетінің өзара

байланысын зерттеу болып табылады. Оның жаһандану және қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында қазіргі әлемде бәсекеге қабілетті ұлтты дамыту үшін қазақ халқының рухани негіздерін жаңғырту, өзіндік ерекшелігін және мәдени ұлттық кодын сақтау үдерісіндегі маңызын ашу.

Ә. Х. Марғұлан - ғасырлар бойы халық тарихының жасырын құпияларын ашқан. Қазақстан бойынша батыс шекараларынан (Сарайшық қалашығы), бүкіл Орталық Қазақстан арқылы солтүстік-шығыс және шығыс шекараларына (Шыңғыстау, Тарбағатай таулары) Отанымыздың оңтүстік шекараларына (Шу, Сырдария, Қаратау жағалаулары) дейін ондаған мың шақырым жүріп өткен. Ол қола дәуірінен бастап ерте көшпенділерден кейінгі орта ғасырларға дейінгі жүздеген материалдық мәдени ескерткіштерді, ежелгі түркі тайпаларының мекендейтін жерлерін ашып, сипаттады, қазақ халқының салт-дәстүрлерін, шежіресін және архитектурасын да зерттеді. Сонымен қатар бірнеше тілдерді қатар меңгере отырып, сан қырлы дереккөздермен жұмыс жасаған.

Ғылымда тарих ғылымдарының кандидаты, филология ғылымдарының докторы, ҚазКСР ҒА академигі, профессор, ҚазКСР ғылымының еңбек сіңірген қайраткері, қазақстандық археология және этнография мектебінің негізін қалаушы Ә. Марғұланның өмірі мен қызметін жариялау бойынша іргелі еңбектер жоқ. Сондықтан академик, ғұлама ғалым Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеу, оның өмірі мен қызметіне байланысты материалдарды жүйелеу жобаның негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Сол себепті жұмыс тобы құрылып, оның басшылығында, ғылыми кеңесші ретінде академиктің ұрпағы Данель Әлкеевна Марғұланмен бірлесе отырып, зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Ол кісімен Павлодарға арнайы келген сапарында интервью жазылып, жоба бойынша жұмыс жоспары талқыланды.

Ең алдымен, Әлкей Марғұлан Павлодар Ертіс өңірінің тумасы болғандықтан, ғалымның туған жерінде оның мұрасы қалай насихатталып жатқаны анықтау болды. Сол себепті Павлодар облысының музейлерінде экспозициялар, музей қорлары зерттелді. Сонымен қатар, Баянауыл ауданы Құндыкөл ауылының мектебінде Ә.Х. Марғұлан музейі, Екібастұз әкімшілігіне қарасты Марғұлан ауылының Ә.Х. Марғұлан мектебіндегі музейлер қарастырып, онда қойылған заттар, көрсетілген көрмелер фотосуретке түсіріліп, қосымша ақпараттар алынды.

Нәтижесінде музейлер мен қорларды зерделеу барысында тіркелген академиктің жеке заттары Д. А. Марғұланның жеке басымен берілгенін

атап өткім келеді және олардың саны 60-тан асады. Жеке заттарымен қатар, ғалымның өмірі мен қызметін сипаттайтын фотосуреттер де жетерлік, олардың түпнұсқалары 100-ден асады. Сонымен қатар, қосымша материалдар да анықталды, олар газет-журналдар, естеліктер, кітаптар және т.б. Жалпы Павлодар облысы бойынша академик Ә.Х. Марғұланның өмірі мен қызметін насихаттайтын 5 музей-экспозициялар жұмыс жасайды, және сол жерлерде қойылған заттар, көрсетілген құжаттар мен материалдар, археологиялық артефактілер теңдесі жоқ құнды жәдігерлер қатарында.

Зерттеу жұмысының маңызды бағыттарының бірі академик Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатымен жұмыс жасау. Ол үшін Алматы қаласына іссапар ұйымдастырылып, Данель Әлкеевна Марғұлан рұқсатымен Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатын зерттеу жұмысы басталды. Әрине, ғұлама ғалымның жеке мұрағаты баға жетпес құнды деректер болып табылады, оның қолжазбалары, археологиялық ескерткіштердің сызбалары, жоспарлары, далалық экспедициялар бойынша қалдырып кеткен естеліктер және т.б. Материалдардың көптігіне байланысты, қысқа уақыт аралығында жеке мұрағатты зерттеу мүмкін емес, сондықтан жұмыс әлі жалғасуда. Бірақ бірінші барған сапарымыз оңымен болып, қызықты ғылыми материалдарға қол жеткіздік. Ең алдымен археологиялық зерттеулерде, дәстүрлі әдістемеге сәйкес, ең маңызды бөлімдердің бірі зерттеу жұмыстарының барысында салынатын сызбалар мен жоспарлар, артефактілердің суреті және т.б.

Археолог Ә.Х. Марғұланның жеке мұрағатында өзі зерттеген археологиялық ескерткіштер бойынша сызбалар мен жоспарлар сақталған, көп жылдар бойы адамның қолы тимеген бұл құжаттардың сақталуы қанағаттанарлық деңгейде. Кейбір құжаттарда ескерткіш атауы, масштабтары көрсетілген, тіпті топографтың есімі де берілген. Ал кейбір сызбаларда ешнәрсе жазылмаған, тек суреттер ғана берілген (фото 1,2).

Бірақ бүгінгі тағда ең қызықты, құпияға толы құжат болып табылатын бір карта анықталды. Оны Әлкей Марғұланға егде жасқа келген қазақтың әйгілі әскери қолбасшысы, Ұлы Отан соғысында даңқы шыққан стратег және тактик, жазушы, Кеңес Одағының Батыры, Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлы арнайы өзі жазып, сызып қолына табыстаған екен (фото 3). Бұл құжатқа биыл тура жарты ғасыр толып отыр, яғни 1973 жылдың желтоқсанында Әлкей Марғұланға берілген. Карта Шымкент облысының 1972 жылғы әкімшілік территориясын көрсетеді. Бұл картада Бауыржан Момышұлы өз қолымен:

*«Таразыда Тастария,
Сайрамдағы Сансызбай,
Арыстанда Албарбарыс,
Жуалыда Жолбарыс,
Түркістанда Түйменбап» – деген сөздер бар біздің елде, сол*

сөздердің тарихтары терең, астарлары жер астында (археология) жатқан болар» - деп картаның басты бетіне жазып қойған. Ал картаның артқы бетіне сызба мен оның қысқаша анықтамасын келтірген, яғни ата-бабалары бойынша ақпарат берілген. Картада Б. Момышұлы «Ақтас», «Қоңыртөбе», «Жанжер» зираттарын көрсетіп, ол жерлер «Құлый» руының жерлері, бірақ олар 300 жылдай ол жерлерді пайдаланбайды деп жазған. Себебі Б. Момышұлы бабалары (Имаш, Әділ, Әжі, Бахтия, Үсен) «Жаңа бейіт» деген жерде соңғы үш ғасырда жерленген екен (фото 4). Сонымен қатар Тараздағы көне атауларға мән беріп, кейінгі кездегі елді басқарған билеушілерге жеке-жеке тоқталған, тіпті ол билеушілердің ұрпақтары сол кезде 80 жастан асқандарын айтып, олардың есімдерін арабша жазып қалдырған. Жазбаның соңғы абзацын арабша келтірген (фото 5). Және жазбаның соңында Бауыржан Момышұлы өз қолтаңбасын қойды.

Бұл құжаттың бүгінгі таңда тарихи маңызы өте зор. Себебі 60-тан асып, 70-ке таяу кездегі екі тау тұлғаның арасындағы қарым-қатынасы, туған жеріне, тарихына деген ықыласы сезіліп тұр. Жер атаулары мен батыр бабалары бойынша ақпаратпен бөлісе отырған Бауыржан Момышұлы Әлкей Марғұланға әрі қарай зерттеуге, тарихты зерделеуге, жаңа мағлұматтар алуға қолқа салып отырғандай.

Қорытындылай келе, Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасын зерттеу толығымен аяқталған жоқ, академик, зерттеушінің сан қырлары кешенді зерттеу жұмыстарын талап етеді. Алдағы уақытта ғалымның бізге жеткен құнды мұрасы толығымен зерттеліп, тарихымыздың жаңа парақтары ашылуына септігін тигізеді деген ойдамыз.

ҰЛЫЛАР МҰРАСЫН ҰЛЫҚТАҒАН

С.Сүтжанов

*Әдебиетші-ғалым, Әлкей Марғұланның атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.*

Ұлылар мұрасын игере білу ең алдымен кешегі тағдыр-тарихымызды терең тану үшін сол арқылы бүгінгіміздің мәнін жете парықтауымыз үшін керек. «Кешегіміз түгенделмей, бүгінгіміз бүтінделмейді», - дейді алаштың ардақты азаматы Қошқе Кемеңгеров.

Баянауыл өңірінде туып, ерте есейген Әлкей болашақта ұлтқа тірек болып, халқын кемел келешекке сүйрер алаштың арда ұлдары: Мұхтар, Қаныш, Жүсіпбектермен бірге өсті. Кешегі Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп мұраларын рухани азық етті. Ленинградта оқып, дана Шоқан өткен жолды көрді. Осылайша көкірегін оятып, санасын сан ойға сабытқан Әлкей көп білетін әмбебап ғалымға айналды. Тарихи шежіренің, сәулет өнерінің, заттық мәдениеттің көзден таса, көңілден ұмыт болып қалған есекерткіштерін бүкіл саналы өмірінде ерінбей іздеумен болды. Бұған ғұлама ғалымның шығармашылық ғұмырнамасы нақты дәлел болмақ.

Әдебиет тарихының көмескі мәселелерін айқындауда Әлкей Марғұланның ғылыми еңбектерінің маңызы айрықша еді. Оның дәйекті ұсыныстары әдебиет тарихын тануда әрі жалпы қазақ әдебиетінің ақтандақ беттерін ашып, айқындауда аса зор ықпал етті [1].

Әсіресе, әдебиет тарихының көмескі мәселелерін айқындауда 1959 жылы өткізілген ғылыми-теориялық конференцияның маңызы айрықша болды. Бұл конференцияда қазақ әдебиетінің келелі мәселелерін шешуге бағытталған бірқатар ұсыныстар айтылды. Ол ұсыныстар әдебиет тарихын тануға әрі жалпы қазақ әдебиеттануына кедергі болып келе жатқан проблемалардың бетін ашып алуға ықпал етті.

М.Ж.Көпейұлының әдеби мұрасы жайында баяндама жасаған І.Жарылғапов болсын, не басқа баяндамашылар (Ә. Марғұлан, Е.Ысмайлов, Ә.Қоңыратбаев, Ш.Кәрібаев, Б.Кенжебаев) болсын, бері дерлік оның творчествосының құндылығын, әсіресе, халық ауыз әдебиетін жинаудағы еңбегін аса зор бағалады. Әрине, шығармаларының идеялық қайшылығы бар деп саналған М.Ж.Көпейұлының әдеби мұрасы талас тудырмай қойған жоқ. Ол туралы қилы кереғар пікірлер айтылғанмен, сайып келгенде, барлық ой-тұжырымдар бір арнаға тоғысқандай болды.

Конференцияда қорытынды сөз сөйлеген М.Әуезов баяндамаларды қорытындылай келіп, әдеби мұра және оның зерттелуі жайында толғақты мәселелер төңірегінде өз ой-толғамдарын ортаға салды. Әдебиет тарихының бірнеше күрделі де күдікті мәселелерін шешуге Мұқаңның сөзі шешуші әсер етті. Мәселен, өзгесін айтпай-ақ, өзіміз сөз етіп отырған Мәшһүр Жүсіптің әдеби мұрасы туралы топшылауларын алайық. Әр нәрсеге тереңнен толғанып, ой жүздіріп алып қана байыбына баратын ғұлама М.Ж.Көпейұлы туралы баяндама жасаған, жарыссөзге шыққан сыншыларға сын-ескертпелерін айта келіп, былай дейді: «Мәшһүрдің ұзақ өміріндей шығармашылық жолының да талай-талай кездері болған. Соны ескерту қажет еді. Ол кейде патшалықты жақтаса, кейде халықтық сарынға жақындаған. 1905 жылғы патша манифесінен үміт етіп сөйлеген кезі де бар. Бұл тарихтық заңды жайлар. Мұндай кездерін мінеудің қажеті жоқ» [2]. Сонымен қатар, Мұхтар Әуезов Мәшһүр қолжазбаларының құндылығын, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы еңбегін ерекше атап өтеді.

Шынында бұл конференция XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы әдебиеттің бірсыпыра өкілдерінің творчествосын танып білуге аз да болса жол ашты. Солардың бірі – М.Ж.Көпейұлы еді. Ол тірісінде репрессияға ұшырамаса да, оның әдеби мұрасына көп тосқауыл қойылды.

Ал Қазан төңкерісіне дейінгі әдеби процесте М.Ж.Көпейұлының да атқарған рөлі айрықша болатын. Ол – қазақтың сөз өнеріне өшпес із қалдырған көрнекті тұлғаларымыздың бірі. Әдебиетіміздің тарихын зерттеуші-сыншы ғалымдарымыздың көпшілігі оны осы кезеңнің белді де белгілі өкілдерінің бірі деп танылды. Ақын, ағартушы, тарихшы, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы ретінде ол туралы М.Әуезов, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, Қ.Бисенбиев, Ә.Қоңыратбаев, И.Жарылғапов, Ы.Дүйсенбаев, М.Бөжеев, Д.Әбілов және т.б. әр ой-пікірлер білдіріп отырған.

М.Ж.Көпейұлы туралы уақыттың талғам-талабына қарай әр кезде әр түрлі пікірлердің болғаны рас. Алайда оның кестелі өлеңдері мен келісті ойларын, әсіресе, халық ауыз әдебиетін жинаудағы еңбегін ешкім жоққа шығарған емес.

Бажайлап қарасақ, Мәшһүр Жүсіп туралы алғаш мақала жазып, өзінің әділ пікірін айтқан адам – академик Әлкей Марғұлан [3]. Оның Мәшһүр өмірбаяны мен творчествосы жетік білуі сол өлкеде туып-өскендіктен де болса керек. Жастайынан оның өлеңдерін жаттап, атағына тәнті болған ғалым өзінің аталмыш еңбегінде ақынның шыққан тегі, өскен

ортасы, шығармашылығы туралы мол мағлұмат береді. Сонымен бірге, Көпейұлы діни ортада тәрбиеленгендіктен «діншіл молдалардың әсерінен жуық арада шыға алмады» деп, ақын шығармаларында діни сарынның орын алу себебінің сырын да ашып айтады.

Бір айтарымыз, зерттеушінің Мәшһүр Жүсіп араб, парсы халқының тарихын, философиясын жақсы білген, химия, физика, геология, астрономия ғылымдарынан хабары болған деуі шындыққа әбден жанасады. Себебі, ол қалдырған көп мұраның ішінде әр алуан ғылым саласынан мағлұмат берерлік ой-тұжырымдардың жиі кездесетіні бұған толық дәлел.

Сонымен, ғалым Көпейұлы шығармаларына ортақ басты кемшіліктерді атай келіп, жазушының халық мұңын мұндап, өткір де улы тілімен сын айта білгенін, өкімет өкілдерінің жауыздығын, арам ниетін, батыл әшкерелегенін ерекше көрсетуге ниеттенген.

Жалпы алғанда Ә.Марғұланның жоғарыда аталған тарихи мұралар жөнінде жасалған тұжырымдары бүгінгі жағдайда одан ары дамыта зерттелуге лайық дүниелер екені анық. Олар қазақ қоғамының өркениеттік ерекшеліктерін аша түсуге көмектеспек. Қорыта айтар болсақ, Ә.Марғұланның артына қалдырған мол мұрасы қазіргі тарих ғылымында жалпы мәдениетімізде болып жатқан іргелі өзгерістермен үндес, болашаққа қызмет жасайтын ұлтымыздың рухани байлығына жатады. Ә.Марғұлан шығармашылығын, сондай-ақ тарих ғылымының белгілі бір саласымен ғана шектеп қарастыру қателікке ұрындырады. Өйткені, ғылымның өзі тарихи процестерді жан-жақты өзара салыстыра, ұштастыра зерттеуді мақсат тұтқан. Сондықтан да ол археологиялық ескерткіштерді тарихи-жазба деректермен, тарихи жазба деректерді аңыз-жырлармен, аңыз-жырларды алдыңғы екеуімен байланыстыра зерттеген.

Ғұлама ғалымның қазақтың тарихы мен әдебиетінің дамуына зор үлес қосқанына ақындар да бағалап, пайымдай білді. Сөзіміздің соңын көрнекті ақын Ғафу Қайырбековтің Әлкей Марғұланға арналған өлең жолдарымен аяқтасақ:

Білмейтін байдан ба, жарлыдан
Дүниеге туып бір қалды ұлан
Туды да «білім» деп салды ұран –
Ашылып кең сарай алдынан-
Жас – бала – Әлкей Марғұлан

Жер – көктің тарихын қамтыған
Талай теңдерді шындаған,
Шешем – деп тосыннан «салды лаң»
Халайық боп қалды таң бұған –
Жас жігіт – Әлкей Марғұлан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Марғұлан А. //Советская историческая энциклопедия. – М: Сов.энц.-я. Под. ред. Е.М. Жукова, 1973-1982. –476 стр.
2. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. –А., 1959, ҚМКӨБ, 556-б.
3. Марғұлан Ә. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. // Қазақ әдебиеті, №2, 5 қаңтар, 1940 ж.

**ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН:
ТҰЛҒА, ҒАЛЫМ, ОЙШЫЛ**

**ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН:
ЧЕЛОВЕК, УЧЕНЬИЙ, МЫСЛИТЕЛЬ**

ОҚУШЫЛАРҒА (СТУДЕНТТЕРГЕ) АТАУЛЫ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ҮШІН МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕР МЫСАЛЫНДА ОҚЫТУ

Алпамыс М.А.

*студент Павлодарского педагогического университета,
г. Павлодар,*

Умаров А.А.

*научный руководитель: докторант исторических наук,
г. Павлодар*

Аннотация: Математикалық білім беруде жасанды интеллект (AI) және машиналық оқыту (ML) алгоритмдерін қолдану математиканы қалай оқытатынымызды өзгерте алады. Жасанды интеллект және ML алгоритмдері әр оқушының жеке қажеттіліктері мен қабілеттеріне сәйкес келетін жекелендірілген оқу процесін қамтамасыз ете алады және оқушыларға қиындықтарды жеңуге көмектесетін мақсатты қолдауды ұсына алады. Бұл мақалада математикалық білім беруде жасанды интеллект пен ML қолданудың ықтимал артықшылықтары мен қиындықтары қарастырылады және осы саладағы кейбір ағымдағы зерттеулер талқыланады.

Түйінді сөздер: жасанды интеллект, машиналық оқыту, математика, семантикалық жүйе

Аннотация: Использование алгоритмов искусственного интеллекта (AI) и машинного обучения (ML) в математическом образовании может изменить то, как мы преподаем математику. Алгоритмы искусственного интеллекта и ML могут обеспечить персонализированный процесс обучения, который соответствует индивидуальным потребностям и способностям каждого учащегося, и предложить целенаправленную поддержку, которая поможет учащимся преодолеть трудности. В этой статье рассматриваются потенциальные преимущества и проблемы использования искусственного интеллекта и ML в математическом образовании, а также обсуждаются некоторые текущие исследования в этой области.

Ключевые слова: искусственный интеллект, машинное обучения, математика

Abstract: The use of artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) algorithms in mathematical education can change how we teach mathematics. Artificial intelligence and ML algorithms can provide a personalized learning process that meets the individual needs and abilities of each student, and offer targeted support to help students overcome difficulties. This article discusses the potential benefits and challenges of using artificial intelligence and ML in math education, and discusses some current research in the field.

Keywords: artificial intelligence, machine learning, mathematics

Кіріспе:

Математиканы оқытудың дәстүрлі тәсілі мұғалімнің жетекшілігімен сыныптың болуын қамтиды, онда оқушылар әмбебап нұсқаулар алады. Алайда, бұл тәсіл шектеулі болуы мүмкін, өйткені студенттер әртүрлі қабілеттерге ие және әртүрлі қарқынмен үйренеді. Жасанды интеллект және ML алгоритмдері әр оқушының ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, оқуға жеке көзқарасты қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар, бұл алгоритмдер оқушылар қиындықтарға тап болатын аймақтарды анықтауға және қиындықтарды жеңуге көмектесу үшін мақсатты қолдау көрсетуге көмектеседі.

Математикалық білім берудегі жасанды интеллект пен ML артықшылықтары:

Жасанды интеллект және ML алгоритмдері математикалық білім берудің көптеген артықшылықтарын қамтамасыз ете алады. Жекелендірілген оқыту ең маңызды артықшылықтардың бірі болып табылады, өйткені бұл алгоритмдер оқу материалдарын әр оқушының жеке қажеттіліктері мен қабілеттеріне бейімдей алады. Бұл студенттерге өз қарқынымен және олар үшін ең тиімді түрде оқуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл алгоритмдер нақты уақыттағы кері байланысты қамтамасыз ете алады, студенттерге қателерді тез анықтауға және түзетуге көмектеседі және белгілі бір салаларда қиындықтарға тап болған оқушыларға мақсатты қолдау көрсетеді. Жасанды интеллект және ML алгоритмдері мұғалімдердің уақытын оқытудың басқа аспектілеріне бағыттау үшін босату арқылы бағалау сияқты күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруы мүмкін.

Ресурстарға шолу: оқытуды жекелендіру және оқушыларға атаулы қолдау көрсету үшін математикалық білім беруде жасанды интеллект пен Машиналық оқыту алгоритмдерін пайдалану.

"Орта мектепте математиканы оқытудың адаптивті жүйелері: Көп жағдайлық зерттеу" Чен және басқалар (2020) - Бұл зерттеу Қытайдағы орта мектеп оқушылары үшін адаптивті Математиканы оқыту жүйесінің дамуы мен тиімділігін зерттейді. Зерттеу көрсеткендей, адаптивті оқыту жүйесі оқушылардың математика нәтижелерін және оқуға деген көзқарасын жақсартуда тиімді болды.

"Математикалық талдауды оқытудың интеллектуалды жүйелері: мета-талдау" Ролла және басқалар (2017) - бұл мета-талдау колледж студенттеріне математикалық талдауды үйренуге қолдау көрсетуде

интеллектуалды оқыту жүйелерінің (ITS) тиімділігін қарастырады. Зерттеу its оқу нәтижелерін жақсартудың және жеке оқушыларға қиындық тудыратын аймақтарды анықтаудың тиімді құралы болуы мүмкін екенін көрсетеді.

Партасарати мен Сундарамның "Learning Analytics көмегімен тапсырмалар жиынтығын жекелендірілген генерациялау " (2019) - бұл зерттеу математикадан жоғары сынып оқушыларына арналған жеке тапсырмалар жиынтығының генераторының дамуы мен тиімділігін зерттейді. Зерттеу жекелендірілген тапсырмалар жиынтығы Оқу нәтижелерін жақсартуда және жеке оқушыларға қиындық тудыратын аймақтарды анықтауда тиімді болуы мүмкін екенін көрсетеді.

"Машиналық оқыту алгоритмдерін қолдана отырып, математика курстарында оқушылардың үлгерімін болжау" Хосрави және т.б. (2020) - Бұл зерттеу математика бойынша оқушылардың үлгерімін болжау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін қолдана отырып, оқушылардың моделін әзірлеуді зерттейді. Зерттеу көрсеткендей, студенттік модель қосымша қолдауды қажет ететін студенттерді анықтауда тиімді болды.

"Интеллектуалды оқыту жүйелеріндегі Машиналық оқыту тәсілдері: әдебиетке жүйелі шолу" Рехман және басқалар (2021) - бұл жүйелі әдебиетке шолу интеллектуалды оқыту жүйелерін дамытуда машиналық оқытуды қолдануды зерттейді. Шолу білім беру контекстінде машиналық оқытуды қолданудағы тенденциялар мен мәселелерді анықтайды.

"Математикалық білім берудегі жасанды интеллект және оқыту аналитикасы: қазіргі тенденциялар мен болашақ бағыттарға шолу" Бликштейн және басқалар (2020) - Бұл мақалада математикалық білім беруде жасанды интеллект пен оқыту аналитикасын қолданудағы ағымдағы тенденциялар мен болашақ бағыттарға шолу берілген. Мақалада жекелендірілген оқытуды жақсарту және жеке оқушыларға қолдау көрсету үшін осы технологиялардың әлеуеті көрсетілген.

Тұтастай алғанда, бұл ресурстар оқушыларды жекелендірілген оқу тәжірибесі мен атаулы қолдауды қамтамасыз ету арқылы математикалық білім беруді жақсарту үшін жасанды интеллект пен Машиналық оқыту алгоритмдерінің әлеуетін көрсетеді. Бұл зерттеулер адаптивті оқыту жүйелерінің, интеллектуалды репетиторлық жүйелердің, жекелендірілген тапсырмалар жиынтығының және оқушылардың жеке оқу нәтижелерін жақсартудағы модельдеудің тиімділігін растайды. Бұл ресурстар осы

технологияларды өздерінің математикалық оқу орындарына енгізуге мүдделі оқытушылар мен зерттеушілерге пайдалы болуы мүмкін.

Математикалық білім берудегі жасанды интеллект және машиналық оқыту мәселелері:

Артықшылықтарға қарамастан, математикалық білім беруде жасанды интеллект пен ML қолданумен байланысты кейбір мәселелер бар. Ең маңызды мәселелердің бірі-деректердің құпиялылығы, өйткені оқушылардың деректерін жинау және талдау құпиялылық пен қауіпсіздік мәселелерін тудыруы мүмкін. Біржақтылық-бұл тағы бір мәселе, өйткені жасанды интеллект пен ML алгоритмдері белгілі бір оқушы топтарына, егер олар біржақты деректерден үйренсе немесе біржақты алгоритмдерді қолданса, біржақты болуы мүмкін. Сонымен қатар, білім беруде жасанды интеллект пен машиналық оқыту жүйелерін енгізу қымбатқа түсуі мүмкін, ал кейбір мектептерде немесе округтерде бұл үшін ресурстар жетіспеуі мүмкін. Техникалық қиындықтар жасанды интеллект пен ML жүйелерін енгізу және техникалық қызмет көрсету кезінде де туындауы мүмкін.

Математикалық білім берудегі жасанды интеллект және ML саласындағы ағымдағы зерттеулер:

Қазіргі уақытта зерттеушілер математикалық білім беруде жасанды интеллект пен ML алгоритмдерін қолдану мүмкіндігін зерттеп жатыр. Бір зерттеу жасанды интеллект алгоритмдерін қолданатын жекелендірілген оқыту жүйесі дәстүрлі сыныптағы оқумен салыстырғанда оқушылардың математикадағы үлгерімін 28% жақсартқанын көрсетті. Тағы бір зерттеу математикадағы оқушылардың жетістіктерін болжайтын ML алгоритмін қосымша қолдауды қажет ететін оқушыларды анықтау үшін пайдалануға болатынын анықтады. Зерттеушілер сонымен қатар математикалық білім беруде жасанды интеллект пен ML қолданудың этикалық салдарын зерттейді және біржақтылықты азайту жолдарын зерттейді.

Математикалық білім беруде семантикалық желілерді қолдану білімді ұсыну оқытудың маңызды аспектісі деген идеяға негізделген. Когнитивті жүктеме теориясына сәйкес, адамның жұмыс жады шектеулі және оқу процесі жаңа ақпаратты жұмыс жадынан ұзақ мерзімді ақпаратқа айналдыруды қамтиды. Когнитивті жүктеме теориясы оқуды жеңілдету үшін бөгде когнитивті жүктемені азайтудың және өзекті когнитивті жүктемені арттырудың маңыздылығын көрсетеді.

Семантикалық желілер - бұл күрделі ұғымдарды құрылымдық және мағыналы форматқа ұйымдастыру арқылы бөгде когнитивті жүктемені азайта алатын білімді ұсыну әдісі. Ұғымдарды түйіндер түрінде, ал

қатынастарды шеттер түрінде ұсына отырып, семантикалық желілер оқушыларға тақырыптың дәйекті психикалық моделін құруға көмектесетін білімнің визуалды және интуитивті көрінісін ұсынады.

Математикалық білім беру контекстінде семантикалық желілер оқушыларға математикалық ұғымдардың өзара байланысын және математиканың әртүрлі салалары арасындағы байланысты түсінуге көмектеседі. Мысалы, семантикалық желі туынды ұғымын түйін ретінде, ал көлбеу, тангенс сызығы және өзгеру жылдамдығы ұғымдарын онымен байланысты түйіндер ретінде көрсете алады. Осы ұғымдар арасындағы байланысты зерттей отырып, студенттер туынды ұғымдар мен оның қолданылуы туралы тереңірек түсінік қалыптастыра алады.

Семантикалық желілер сонымен қатар жаңа ақпаратты бар біліммен ұйымдастыру және біріктіру құрылымын қамтамасыз ету арқылы жаңа білім алуға ықпал ете алады. Мысалы, есептеудің жаңа тұжырымдамасын үйрену кезінде студенттер жаңа тұжырымдаманың психикалық моделін құру үшін байланысты ұғымдар мен олардың өзара байланыстарын анықтау үшін семантикалық желілерді қолдана алады.

Сонымен қатар, семантикалық желілер студенттерге тапсырмадағы тиісті ұғымдар мен қатынастарды анықтауға және оларды мәселені шешу үшін қолдануға көмектесу арқылы проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға ықпал ете алады. Мысалы, математикалық талдау мәселесін шешуде студенттер сәйкес ұғымдарды және олардың туындылар, интегралдар және шектер сияқты өзара байланыстарын анықтау үшін семантикалық желілерді қолдана алады және оларды есепті шешу үшін қолдана алады.

Жалпы, математикалық білім беруде семантикалық желілерді пайдалану студенттерге математикалық ұғымдардың үйлесімді психикалық моделін құруға, жаңа білім алуды жеңілдетуге және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға көмектесетін перспективалы оқу стратегиясы болып табылады. Бөгде когнитивті жүктемені азайту және пайдалы когнитивті жүктемені арттыру арқылы семантикалық желілер математиканы оқытуды жақсартып алады.

Қорытынды:

Математикалық білім беруде жасанды интеллект пен ML алгоритмдерін қолдану Математиканы оқыту тәсілін өзгертуге қабілетті. Жеке оқыту және атаулы қолдау оқушылардың үлгерімін жақсартады және қызықты әрі тиімді оқу процесін қамтамасыз етеді. Жасанды интеллект пен ML жүйелерін енгізуге қатысты кейбір мәселелер болса да,

қазіргі зерттеулер осы мәселелерді шешу жолдарын зерттеп, жасанды интеллект пен ML-ді математикалық білім беруде өміршең құралға айналдыруда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Nian-Shing Chen. Effect of the flipped classroom on the mathematics performance of middle school students // Educational Technology Research and Development – 2020. – Т. 68. –№12.

2. Wayne Holmes. Artificial Intelligence in Education. Promise and Implications for Teaching and Learning. – Center for Curriculum Redesign – 2019.

3. Ashok Panigrahi. Use of artificial intelligence in education // The Management Accountant Journal 55(5):64-67, 2020.

4. Sergio Miranda. Personalized Learning in Mathematics // Journal of E-Learning and Knowledge Society 11(1):25-4, 2015.

**ИНФОРМАТИКАДАН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ
ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Қаиыржанова М.М.

*Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар,*

асс.профессор, к.п.н. Асаинова А.Ж.

*Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар,*

Аннотация.

Мақалада информатикадан білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға және дамыту жолдары қарастырылған. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыратын негізгі даму бағыттары херттелген.

Кілттік сөздер: *Кипчакское ханство, Казахское ханство, кочевая государственность.*

Функционалдық сауаттылығы дегеніміз - адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына, жасына қарамай ілесіп

отыруы, адамның мамандығына, жасына қарамай үнемі білімін жетілдіріп отыруы. Ондағы басты мақсат жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның әлемде әлеуметтік бейімделуі болып табылады. Қоғамның дамуына байланысты сауаттылық ұғымының мәні тарихи тұрғыдан өзгергенін, тұлғаға қойылатын талаптарда оқу, жазу, санай білу қабілеттерінен гөрі белгілі бір қоғамда өмір сүруге қажетті білім мен біліктердің жиынтығын игеру, яғни функционалдық сауаттылыққа жету, қалыптастыру, меңгерту. Қазіргі әлемдегі, еліміздегі өріс алып отырған түрлі бағыттағы дамулардың әсерінен қоғамның адамға қоятын талаптарының өзгеруі нәтижесінде функционалдық сауаттылық ұғымы кең тарала бастады [1].

Функционалдық сауаттылық - бұл адам қызметінің әртүрлі салаларындағы өмірлік міндеттердің кең ауқымын шешу үшін алған білімі мен тәжірибесін пайдалану мүмкіндігі. Бұл адамның сыртқы ортамен қарым-қатынас жасау және оған мүмкіндігінше тез бейімделу және жұмыс істеу қабілеті.

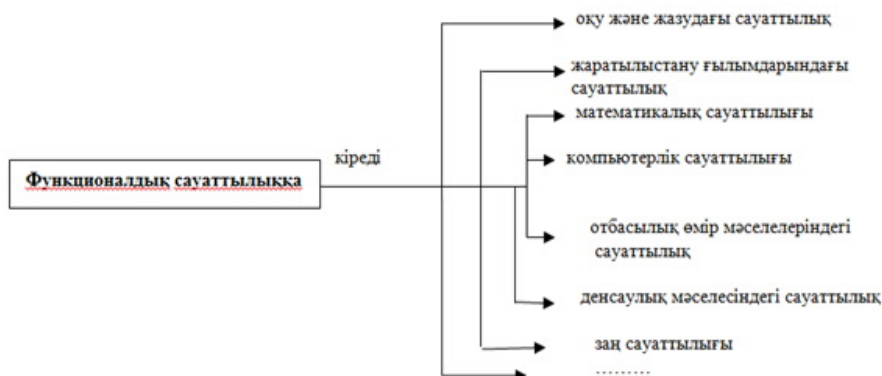
Жеке тұлғаның оқу, түсіну, қысқа мәтіндер құрастыру және қарапайым арифметикалық әрекеттерді орындау қабілеті ретіндегі қарапайым сауаттылықтан айырмашылығы,

Функционалдық сауаттылық - бұл белгілі бір мәдени ортада тіршілік әрекетін жүзеге асыру үшін ең аз қажет деп саналатын әлеуметтік қатынастар жүйесінде тұлғаның қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін білім, дағдылар деңгейі.

Функционалдық сауаттылық – білім берудің жеке тұлғаны қалыптастырудағы әлеуметтік бағдарлануы. Қазіргі тез өзгермелі әлемде функционалдық сауаттылық – оқушының әлеуметтік мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық фактор.

Функционалдық сауаттылықты дамытудың жалпы бағдары Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламада анық көрсетілген.

Функционалдық сауаттылық мазмұны

Сурет 1. Функционалдық сауаттылық мазмұны

Функционалдық сауаттылықты дамыту білім – түсіну – қолдану – жүйелеу және жинақтау сияқты критерийлер бойынша оқу жетістіктерін бағалаудың жаңа тәсілдерін талап етеді. Мұндай жүйе әлемдік тәжірибені жан-жақты зерттеу арқылы енгізіледі. Олар ұлттық және халықаралық бағалау жүйелері арқылы жүргізіледі. Ұлттық жүйе арқылы бағалау – жыл сайын өтетін оқу жетістіктерін ішкі бағалау мен Ұлттық бірыңғай тестілеу. Халықаралық бағалау жүйелері – PISA (Programme for International Student Assessment), TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) және PIRLS сияқты халықаралық зерттеулер.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыратын негізгі даму бағыттары (PISA-ға сәйкес):

- * оқу сауаттылығы;
- * жаратылыстану-ғылыми сауаттылық;
- * математикалық сауаттылық;
- * қаржылық сауаттылық;
- * шығармашылық ойлау;
- * жаһандық құзыреттер.

Оқу бағдарламаларындағы өзгерістер мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына күтілетін нәтижелеріне сәйкес бағалау құралдарын жүйелі қайта қарауды талап етеді. Қорытынды аттестаттауды өткізудің тапсырмалары мен форматы, PIRLS, PISA, ICILS халықаралық салыстырмалы зерттеулерінің, сондай-ақ SAT тестінің құралдарымен ұқсастығы бойынша функционалдық сауаттылық пен құзыреттілікті өлшеуге бағытталған сұрақтарды қоса отырып, ҰБТ мазмұны және т.б. қайта қаралатын болады.

Орта білім берудің әрбір деңгейінде (бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білімнің) репрезентативтік іріктеу негізінде білім алушылардың дағдыларын меңгеру срезі енгізіледі. Функционалдық сауаттылықты бағалаудың басымдықтары математикалық, жаратылыстану-ғылыми, оқырман және компьютерлік сауаттылық болады.

Қазақстандық оқушылардың PISA, TIMSS, PIRLS, ICILS халықаралық салыстырмалы зерттеулеріне, сондай-ақ Қазақстанның PIAAC қатысуы жалғасып келе жатыр. Жекелеген мектептерді объективті және тәуелсіз бағалау үшін қазақстандық білім алушылар жыл сайын PISA-based Test for Schools қатысады.

2018 жылы өткізілген 16 елдің (Curriculum Content Mapping, ЭЫДҰ жобасы шеңберінде) оқу бағдарламаларын талдау қорытындылары бойынша қазақстандық білім беру мазмұнында мынадай құзыреттер кеңінен ұсынылған: сыни ойлау, проблемаларды шешу, деректермен жұмыстағы сауаттылық, болжау, АКТ-сауаттылық, жаһандық құзыреттер, білім алушылардың проактивтілігі, топтық жұмыс, рефлексия және ынтымақтастық. Бұл ретте қаржылық сауаттылық, кәсіпкерлік және есептеуіш ойлау неғұрлым аз дамытылатын құзыреттер болып табылады.

Орта білім мазмұны оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған.

Білім беруді дамыту саясатын іске асыру қолжетімділік пен инклюзивтілікті қамтамасыз етуге, барлық деңгейлерде білім беру сапасын арттыруға, функционалдық сауаттылықты дамытуға, үздіксіз білім беруді қамтамасыз етуге және еңбек нарығының ағымдағы сұраныстарына да, сондай-ақ болашақ экономикаға да сәйкес келетін кадрларды даярлауға бағытталған.

Білім беруді дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған жаңа кезеңі үздіксіз білім беруді қамтамасыз етуді және басталған өзгертулердің қисынды аяқталуын көздейтін болады, бұл білім саласындағы мынадай қағидатты өзгерістерге алып келеді:

жаңа модель негізінде тәрбиелеу – өзін және айналасындағы әлемді білу, шығармашылық, қарым-қатынас, адамдарға, қоғамға өз қажеттілігін түсіну қуанышын сезінетін білім алушыны педагогикалық қолдау моделі;

тұратын жеріне және әлеуметтік мәртебесіне байланысты білім беру сапасындағы алшақтықтан сапалы білім алуға қолжетімділікті теңестіруге (тірек мектеп, құзыреттілік орталықтары, "цифрлық мұғалім", жазғы мектеп, кадрларды ротациялау және басқа да тетіктер);

сапалы білім беру инфрақұрылымының тапшылығынан қазіргі заманғы санитариялық нормаларға, қауіпсіздікке, жарақтандыру стандарттарына сәйкес келетін объектілермен қамтамасыз етуге;

педагог кадрлардың тапшылығынан педагог орны үшін бәсекелестікке (педагогикалық мамандықтарға түсу үшін үміткерлерге қойылатын талаптарды күшейту, жұмысқа конкурспен қабылдау, ісін жаңа бастаған педагогтерді сертификаттау және т. б.), педагогтің жоғары мәртебесін қамтамасыз етуге, тағайындау, ротациялау және аттестаттау арқылы білім берудегі сапалы менеджментке;

оқытудың дәстүрлі бағдарламаларынан білім алушыларды болашаққа дайындауға (білім беру мазмұнының құндылық аспектісін өзектендіру, оқу бағдарламаларының жаһандық құзыреттіліктерді, эмоционалды зияткерлікті, сыни ойлауды, білім алушылардың кәсіпкерлік және қаржылық сауаттылығы негіздерін қалыптастыруға бағытталуы; оқытуды бейіндік саралау және даралау, оқыту бағыттарын таңдаудың кең және икемді мүмкіндіктері арқылы);

қазақстандық білімнің жергілікті фокусынан сыртқы нарықтарда қазақстандық білімнің және оның түлектерінің қажеттілігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға (білім берудің жүйелілігін, сабақтастығын және үздіксіздігін қамтамасыз ету, инклюзивтілік, барлығы үшін сапалы білім беруге тең қолжетімділік, үш жоғары оқу орнын зерттеу университеттеріне трансформациялау, ел аумағында шетелдік жоғары оқу орындарының филиалдары мен өкілдіктерін ашу, қазақстандық жоғары оқу орындарының ғылыми және академиялық дамуын күшейту және т. б.);

сыртқы бақылаудың қатаң әдістерінен профилактикаға бағытталған профилактикалық-алдын алу шараларына, білім беру саласындағы қолданыстағы заңнама нормаларының құқық бұзушылық жасау себептері мен жағдайларын жою үшін ұсынымдар беру;

білім беру ұйымдарының қызметін қатаң бақылаудан білім беру сапасын жүйелі қамтамасыз етуге;

Қазақстан Республикасында қазақ тілін оқытудың әдістемесін жетілдіру және жалпы мемлекеттік жүйесін қалыптастыру. Мектеп – колледж – ЖОО – қызмет көрсету сатылары бойынша мемлекеттік тілді оқытудың деңгейлері айқындалып, қалыптастырылады және үздіксіз білім қамтамасыз етіледі.

Орта білім берудің мазмұны академиялық білімді, функционалдық сауаттылықты дамытуға, кең ауқымды жаһандық құзыреттерді қалыптастыруға бағытталуы керек. Пәндер бойынша оқу

бағдарламаларын оқыту мақсаттары арқылы іске асырылатын оқу, математикалық, жаратылыстану-ғылыми, цифрлық сауаттылықты дамыту үшін зерттеу, практикалық және шығармашылық тапсырма-жинақтары базасы, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған оқулықтар мен оқу құралдары, зертханалық жұмыстар жинақтары, виртуалды зертханалар, математикалық модельдеуге арналған симуляциялар, математикалық есептерді орындау процестері туралы оқыту бейнересурстары әзірленуі керек.

"Сабақты зерттеу" және "іс-әрекеттегі зерттеу" арқылы мектептерде оқыту және білім беру тәжірибесі жақсаратын болады.

"Информатика" даярлау бағыты бойынша бағдарламалау, робототехника және 3D-принтинг бөлімдері қосу арқылы педагогикалық жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламалары өзектілендіріледі. 7 – 9-сыныптарда "Информатика" пәні бойынша оқушыларға бағдарламалау тілін таңдау мүмкіндігі беріледі (C/C++, Python, Delphi, Lazarus).

Информатика пәні бойынша олимпиадалар республикалық деңгейде әр түрлі бөлімдер бойынша өтеді. Мысалы, АКТ, графика, дизайн, мәліметтер базасы, логика, ақпарат теориясы, есептеу техникасының тарихы, робототехника және т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Білімділер порталы. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру - сапалы білім кепілі/ Омирбаева Майгуль Рымбековна <https://bilimdiler.kz/bastaush/23526-okushylardyn-funkcionaldyk-sauattylygyn-arttyru-sapaly-bilim-kepili.html>
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000941>

ИНФОРМАТИКАДАН «SCRATCH» БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІН ДАМУЫНДАҒЫ АРНАУЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Сейтқазы М.Р.

*Жаратылыстану жоғары мектебі,
Информатика ББ магистранті*

***Аңдатпа.** Бұл мақалада бастауыш мектептегі цифрлық сауаттылық сабақтарында жобалық іс-әрекеттерін пайдалану мүмкіндігі қарастырылады. Оқыту процесін тиімдірек және қызықты етуге көмектесетін интерактивті тапсырмалары келтірілген. Балалар көңілді, өз еңбектерінің нәтижесінен қанағаттануды сезінеді, оны басқа оқушылар оқу үшін пайдалана алады. Осылайша, бастауыш сынып оқушылары Scratch сабақтарын оқып, бағдарламаны пайдалану бойынша білімдері мен дағдыларын жетілдіреді.*

***Тірек сөздер:** Scratch ортасы, ақпараттық-коммуникациялық технология, цифрлық оқыту ресурсы*

***Аннотация.** В этой статье рассматривается возможность использования проектной деятельности на уроках цифровой грамотности в начальной школе. Рассмотрены примеры интерактивных задач, которые помогут сделать процесс обучения более эффективным и увлекательным. Дети чувствуют удовлетворение от результатов своего труда, которые другие ученики могут использовать для учебы. Таким образом, учащиеся начальной школы изучают уроки Scratch и совершенствуют свои знания и навыки по использованию программы.*

***Ключевые слова:** среда Scratch, информационные и коммуникационные технологии, цифровой образовательный ресурс*

***Annotation.** This article discusses the possibility of using project activities in digital literacy lessons in elementary school. Examples of interactive tasks that will help make the learning process more effective and fun are considered. Children feel satisfaction from the results of their work, which other students can use for their studies. Thus, elementary school students learn Scratch lessons and improve their knowledge and skills in using the program.*

***Keywords:** Scratch environment, information and communication technologies, digital educational resource*

Кіріспе

Қазіргі ақпараттық қоғамда бағдарламашы мамандығы сұранысқа ие және жоғары жалақы алады. Бірақ мамандықтың ерекшеліктерін ескере отырып, өзін-өзі дамыту маңызды фактор болып табылады, өйткені ақпараттық технологиялар үнемі дамып келеді, күн сайын жаңа нәрсе пайда болады, бағдарламалау барған сайын танымал бола бастады. [1]

Шетелдік сарапшылар неліктен балаларға бағдарламалауды үйрету керектігі туралы көптеген дәлелдер келтіреді. Маңызды аспект – математикалық аппаратты пайдалану, яғни математикалық дағдыларды визуализациялау немесе, мысалы, Scratch қосымшалары үшін бағдарламалау тапсырмаларын орындау арқылы, топпен жұмыс істеу дағдыларын дамыту [2].

Бағдарламалау технологияларының дамуы қазіргі заманғы бағдарламалық құралдарды ғана емес, сонымен қатар оларды өңдеу технологияларын практикалық зерттеуді қажет етеді. Дегенмен, өңдеу орталарының мүмкіндіктерінің өсуімен бірге олардың күрделілігі артады, нәтижесінде оларды зерттеудің күрделілігі өседі, бұл бағдарламалауды оқытуда технологиялық бейімділіктің пайда болуына әкелуі мүмкін.

Көптеген зерттеушілердің жұмыстары арнайы оқыту орталарының көмегімен бағдарламалауды оқыту мәселесіне арналған. Атап айтқанда, А.Г.Гейн, Н.В.Макарова, А.П.Шестаковтың еңбектерінде визуалды модельдер арқылы бағдарламалауды оқытудың әдістемелік аспектілері ашылады, А.П.Одинцова, Т.В.Софронова, А.А.Тарасова еңбектерінде – геометриялық модельдеу; А.В.Бобровскаяның, Л.В.Кавурконың, И.Г.Обойщиковаң еңбектерінде – білім беру бағдарламалау орталарында математикалық модельдеу; Д.Д.Бычкова, П.В.Кийко, И.В.Паболков, И.А.Теплицкий, Л.Н.Шенгелия еңбектерінде оқу компьютерлік модельдеудің интегративті рөлі көрсетілген.

Нәтижелер, талқылау

Педагогикалық технология – дара тұлғаны қалыптастыруға педагогикалық ықпалдарды ұйымдастыру қажеттілігінен туындаған өзара байланысты процестер. Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік жоспары, ұлттық үлгісі қалыптасуда. Осыған орай, оқушының тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологиялары пайда болуда. Бүгінде елімізде білім беру ошақтарында 50-ден астам педагогикалық технологияларды теориялық және ғылыми қолданбалы бағыт тұрғысынан жазылған зерттеулерді арқауы етіп, оларды оқыту үрдісін жетілдіру бағытында қолдану мәселелерімен отандық ғалымдар: Д.М.Жүсіпбалиева, Б.Ә.Әбдікәрімұлы, М.С.Мәлібекова, Г.Қ.Нұрғалиева, Қ.Қабдықайырұлы, Ж.А.Қараев, Ш.Т.Таубаева т.б. өз зерттеулерінде қарастырған, педагогикалық технологияларды пайдалану мүмкіндіктерін нақтылау қажеттілігін айқындай түсуде.

Жоба әдісі-педагогикалық технология, нақты білімдерді біріктіруге емес, оларды қолдануға және жаңаларын алуға бағытталған. Оқушының

қандай да бір жобаларды құруға белсенді қатысуы оған әлеуметтік - мәдени ортада адами қызметтің жаңа тәсілдерін игеруге мүмкіндік береді. Яғни бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларына арналған «Scratch» бағдарламасын оқытуға арналған электронды оқыту ресурсы туралы айтамыз.

Scratch – бастауыш және орта мектеп оқушыларына арналған визуалды оқиғаға негізделген бағдарламалау ортасы. Бұл тілді құрудың мақсаты бағдарламалау тәжірибесі жоқ балаларға императивті, объектілі-бағытталған және көп ағынды бағдарламалаудың негізгі принциптерін үйренуге мүмкіндік беру болды. Бұл тіл бастапқы бағдарламалау тілі ретінде пайдалануға ыңғайлы, өйткені жобаларды жасау өте оңай, ал алынған дағдыларды Python және Java [5] сияқты тілдерде қолдануға болады, өйткені Scratch құрамында:

- процедуралық типтегі тілдер үшін стандарт: келесі, тармақталу, циклдар, айнымалылар, деректер типтері (бүтін және нақты сандар, жолдар, логикалық сандар, тізімдер – динамикалық массивтер), жалған кездейсоқ сандар;

- объектілі-бағытталған құралдар: объектілер (олардың өрістері мен әдістері), хабарламаларды беру және оқиғаларды өңдеу;

- интерактивті құралдар: объектілердің бір-бірімен, пайдаланушымен өзара әрекеттесуін, сонымен қатар компьютерден тыс оқиғаларды өңдеу (қосылған сенсорлық блокты пайдалану);

- параллельді орындау құралдары: үйлестіру және синхрондау мүмкіндігімен параллельді жіптерде объектілерді іске қосу әдістері;

- қарапайым пайдаланушы интерфейсін құру [3].

Өзірлеушілер Scratch-ті балалар жасаған кейіпкерлер өмірге әкелетін, балаларға арналған әңгімені жүзеге асыру, содан кейін ғана бағдарламалауды үйрену болып табылатын әртүрлі ойындар, әңгімелер жасау ортасы ретінде орналастырады. Сондықтан студенттерге арналған тапсырмалардың жақсы нұсқасы сыныпта оқушылар өз идеяларын жүзеге асыра алатын және бағдарламалауды үйренетін ойын-сауық және тәрбиелік тапсырманы қою болады.

Мектептерде «Бағдарламалау және алгоритмдеу» бөліміне ерекше көңіл бөлінеді. Ол бүкіл оқу бағдарламасының шамамен 1/3 бөлігін алады және мектеп оқушылары үшін айтарлықтай қиындықтар туғызатын тақырыптардың бірі болып табылады. Сондықтан тілді таңдаған кезде бағдарламалау ортасын алгоритмдеудің қарапайымдылығына, көрнекілігіне және нақты құрылымына назар аудару керек.

Бастауыш мектеп оқулықтарын талдау (Қадірқұлов Р.А., Рысқұлбекова А.Д., Берістемова Н.Қ., Сағымбаева А.Е., Ермұхамбетова М.А., Бидайбеков Е.Ы., Нұрмұханбетова Г.Қ., Гаипбаева У.А.) Scratch базалық білім берудің оқу жоспарындағы информатика курсында міндетті тақырып болып табылады, сондықтан «Scratch ортасында бағдарламалау» бөлімі ерекше назар аударады.

Бастапқыда Scratch жасаушылар оны 8-16 жас аралығындағы балалар үшін арнайы әзірледі. Дегенмен, оқи алатын, санай алатын және тінтуірді пайдалана алатын 6-7 жастағы балалар да қарапайым жобалар жасай алады.

Осы ортада оқыту әдістемесі бойынша Scratch жасаушылардың әдістемелік әдебиеттері мен ұсыныстарын зерделей отырып, курстың мазмұндық желісі цифрлық сауаттылық пәнінің 1-4 сынып оқулықтарындағы оқу бағдарламасы 1-кестеде көрсетілген.

Цифрлық сауаттылық пәні бойынша әрбір оқулықта көріп отырғанымыздай, тұтас бір бөлім Scratch бағдарламалау тіліне арналған. Бірақ, өкінішке орай, әрбір оқулықта теориясы мен интерактивті тапсырмалары бар цифрлық білім беру ресурсы бола бермейді.

Scratch бастапқыда балаларға арналған, ол кәсіби бағдарламалауда қолдануға болатын элементтерді қамтиды және одан әрі маңызды бағдарламаларда одан әрі дамыту үшін негізгі бағдарламалау дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл бағдарламалау ортасын зерттеу кәсіби бағдарламалау тілдерін одан әрі дамыту үшін базалық платформаны дайындауға мүмкіндік береді.

Бастауыш сыныптарға арналған цифрлық сауаттылық бойынша ұсынылған цифрлық білім беру ресурсының құрылымында үш негізгі блокты бөліп көрсетуге болады. Бұл Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес жасалған оқу бағдарламасы бойынша теориялық материал. Екінші бөлім оқу материалын тексеру мен меңгеруге арналған практикалық тапсырмалардан тұратын оқулықтың практикалық бөлімі. Үшінші блок тест тапсырмаларын ұйымдастыру арқылы шеберлік деңгейін тексеруге бағытталған. Негізгі блоктардан басқа, Мазмұны, Кіріспе, дереккөздерге сілтемелер берілген.

Электрондық оқу құралын әзірлеуге арналған бағдарламалық құрал ретінде ArticulateStoryline бағдарламасы қарастырылды. Информатика бойынша электронды оқулық интерфейсін құру кезінде көрініс тапқан осы бағдарламаның негізгі ерекшеліктері сипатталған. Ал:

- бір слайдта көп беттік ақпарат көлемін орналастыру үшін айналдыру аймағын пайдалану,
- белгілі бір ақпаратқа назар аудару қажеттілігін көрсететін мұғалімнің бейнесі ретінде дайын кейіпкерді пайдалану,
- графикалық нысандарды Zoom Picture функциясы арқылы іске қосу мүмкіндігімен кірістіру,
- Оқыту ресурсының беттері арасында ауысу және тестілік бақылауды ұйымдастыру үшін батырмаларды, Checkbox және радио батырмаларды пайдалану,
- слайдта орналасқан материалға қосымша ақпарат немесе түсініктеме беру үшін маркерлерді пайдалану,
- бейнелерді көру үшін бейне және дыбыс қосу.

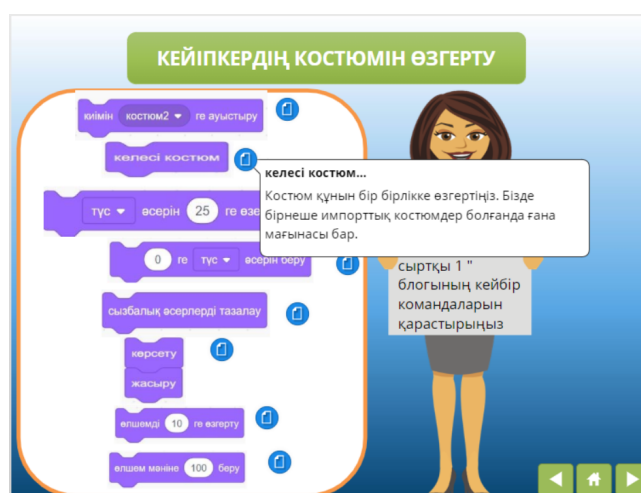
Бұл электронды оқыту құралдарын әзірлеуде көптеген артықшылықтары мен мүмкіндіктері бар көп функциялы редактор [3]. Осы бағдарламадағы жұмыс принципі Microsoft PowerPoint бағдарламасында жұмыс істеу принциптерін еске түсіреді [6].

ArticulateStoryline бағдарламасында жасалған бастауыш сыныптарға арналған цифрлық сауаттылық оқулығының интерфейсін қарастырайық. Қолданылатын бағдарламаның 1-суретке сәйкес оны басқалардан ерекшелендіретін ерекшелігі берілген. Бұл бағдарламада электрондық оқу құралдарының беттерінде кітап беттеріндегі нұсқаулық ретінде немесе нұсқаулық ретінде пайдалануға болатын дайын таңбалардың үлкен жиынтығы бар. нұсқаулық арқылы оқу материалын көрсететін мұғалімнің бейнесі.

Сурет 1- Интерфейс

Articulate Storyline-дің тағы бір ерекшелігі-маркерлердің болуы. Бұл әртүрлі суреттері бар кішкентай белгішелер. Маркерлер 10-ға бөлінеді:маркер кескінінің тақырыбына байланысты блоктар: Navigation (Навигация), Help (көмек), Office (кеңсе), сандар (сандар), Media (Медиа), құралдар (құралдар), Feedback (Кері байланыс), Social (қоғам), Industry (өнеркәсіп), Charts (диаграммалар). Тінтуірді маркерге апарған кезде 2-суретке сәйкес қалқымалы мәзір пайда болады, ол қосымша ақпаратты көрсете алады, мысалы, терминнің анықтамасы, берілген мәселенің шешімі немесе біздің жағдайда командаларға түсініктеме.

Сурет 2 - Маркерлер

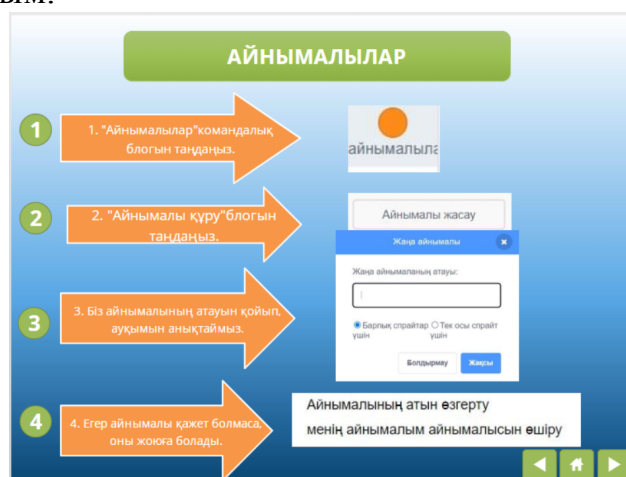
Зерттеу міндеттерінің бірі бастауыш мектеп жасындағы оқушылар арасында жалпы орта білім беретін мектепте информатика сабақтарында әзірленген электрондық оқу құралы сынақтан өткізу болды. Апробацияның мақсаттары: оқулықта теориялық ақпаратты ұсыну немесе практикалық және тест тапсырмаларын құрастыру кезінде қателерді анықтау, пайдаланудағы қолайсыздықтар, анықталған кемшіліктерге байланысты оқулық материалын түзету, уәждеме деңгейінің жоғарылау дәрежесін анықтау әзірленген электронды оқыту құралын қолдана отырып оқытуды ұйымдастырудағы оқушылар.

Алдын ала электронды оқыту құралының техникалық жағын тестілеу және оны орнату жүргізілді.

4 сынып оқушыларына арналған Информатика бойынша оқулықтың апробациясы 2021-2022 оқу жылында Павлодар қаласының №5 жалпы орта білім беретін мектебінде өткізілді.

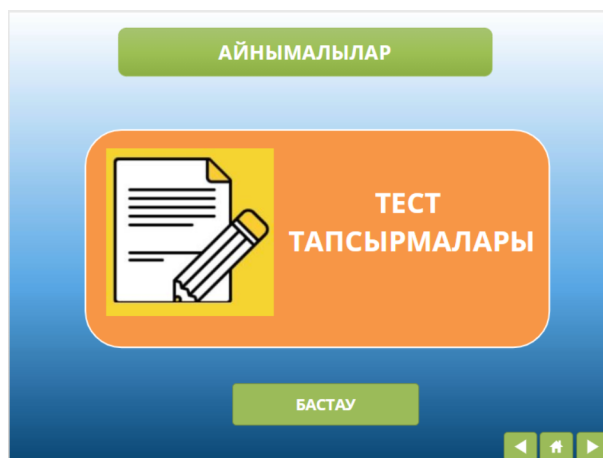
Scratch бағдарламасын зерттеу үшін 4-сыныпқа арналған электронды информатика оқулығын әзірлеу қажеттілігі бірқатар себептерге байланысты туындады, олардың бірі қағаз оқулықтың ұсынылған оқу материалының жетілмегендігі болды.

Scratch бағдарламасында жұмыс істеген кезде оқушылар әрдайым сценарийлерде айнымалыларды құру және пайдалану туралы көптеген сұрақтар қойды. Электрондық оқу құралында мен осы тақырыпқа толығырақ тоқталдым.

Сурет 3 - Айнымалылар

Оқушыларға алдымен теориялық материал блогын оқып үйренуге шақырылады, онда тек осы тақырыптың теориялық түсіндірмесі ғана емес, сонымен қатар спрайттың берілген координаттар бойынша қозғалуының нақты мысалдары 4-суретке сәйкес, содан кейін 5-сурет пен тестке сәйкес практикалық тапсырмаларды орындауға кірісу керек. Кезінде сынақтан электрондық оқу ресурсының маңызды анықтауға көмектеседі, ол жеңе тапсырмаларына осы тақырып бойынша.

Сурет 4 – Тест тапсырмалары

Электрондық оқыту құралын әзірлеу кезінде практикалық бөлімді ұйымдастыруға басты назар аударылды, өйткені бұл оқушылардың ынталандыру деңгейін арттыруға және зерттелетін тақырып бойынша негізгі жұмыс дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін практикалық жаттығулар.

Қорытынды

Жоба әдісі-өз қызметінің зияткерлік өнімін жылдам алатын оқушыларға ғана емес, сонымен қатар педагогтарға қызықты, өйткені оқу жобаларын дайындау және жоспарлау оларға өз пәні шеңберінде, сонымен қатар аралас пәндер мен ақпараттық технологиялар шеңберінде үнемі өз бетімен білім алуға мүмкіндік береді.

Информатиканы жобалық оқыту технологияларын қолдану процесінде информатиканы оқыту нәтижелері информатиканы оқыту процесінде осы технологияларды қолдану мақсаттарына тиімді қол жеткізуін куәландырады.

Апробация әзірленген оқу материалдарын пайдалану оқу міндеттерін шешу біліктілігінің даму деңгейін арттыру мүмкіндігін көрсетті.

Жобалық қызметті қолдана отырып әзірленген оқу материалдары оқушылардың білім сапасын арттыруға қызмет етеді.

Оларды шешу арқылы оқушыларда логикалық ойлау, есте сақтау және креативті ойлауы дамитын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Денисова Л.В. Проектная деятельность школьника в среде программирования Scratch / Л.В. Денисова, В.А. Дженжер, В. Рындак //Оренбург. 2009.

Режим доступа: <https://sites.google.com/site/orenscratch/nasirazrabotki>. - Название с экрана.

2. Денисова Л.В. Среда Scratch в практике учителя начальной школы / Л.В.Денисова, В.О.Дженжер // Начальная школа. 2012. - № 5. С. 31-35.

3. Пономарев М. В., Рожина И. В. Обучение программированию младших школьников в среде программирования Scratch // Актуальные вопросы преподавания математики, информатики и информационных технологий. Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет. 2018. № 3. С. 276-281.

4. Скретч (язык программирования) // Wikipedia. URL: <https://googl.ru/5c90> (дата обращения: 17.04.2019).

5. Буйлов О. Articulate Storyline: электронное обучение со вкусом. [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <https://ra-kurs.spb.ru/info/articles/?id=81>

6. Коломина А., Буйлов О., Брюханов И. Как создать электронный курс с помощью Articulate Storyline. [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <https://levellab.ru/blog/articulate-storyline>, 2020.

7. Цифрлық сауаттылық. Жалпы білім беретін мектептің 3-сынып оқушыларына арналған оқулық / Р.А.Қадірқұлов, Ә.Д.Рысқұлбекова, Н.Қ.Беристемова. Алматы: АЛМАТЫКІТАП БАСПАСЫ, 2021 – 132 бет; суретті.

8. Цифрлық сауаттылық. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-сынып оқушыларына арналған оқулық. /Ж.У.Кобдикова, Г.А.Көпеева, Ә.Ә.Қаптағаева, А.Ф.Юсупова- Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2021.- 80 бет.

9. Цифрлық сауаттылық. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-сынып оқушыларына арналған оқулық / Р.А.Қадірқұлов, Г.К.Нұрмаханбетова, У.А.Ғайыпбева. Алматы: АЛМАТЫКІТАП БАСПАСЫ, 2022 – 120 бет; суретті.

10. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқушыларына арналған оқулық. /Ж.У.Кобдикова, Г.А.Көпеева, Ә.Ә.Қаптағаева, А.Ф.Юсупова- Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019.- 144 бет.

КОНСТРУКТОР AUTOPLAY MEDIA STUDIO КАК ЭФФЕКТИВНАЯ ПЛАТФОРМА ДЛЯ СОЗДАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ШКОЛЕ

Шестопалова А.В.

*Павлодарский педагогический университет имени Әлкей
Марғұлана, г. Павлодар*

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы применения цифровых образовательных ресурсов в образовательной среде. Предложена платформа с помощью, которой педагог, не обладающий навыком программирования, может разработать качественный ресурс для урока или целого курса.

Ключевые слова: цифровой образовательный ресурс, физика, AutoPlay Media Studio

Аңдатпа. Мақалада білім беру ортасында цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың өзекті мәселелері қарастырылады. Бағдарламалау дағдысы жоқ мұғалім сабаққа немесе бүкіл курсқа сапалы ресурс жасай алатын платформа ұсынылады.

Түйін сөздер: сандық білім беру ресурсы, физика, AutoPlay Media Studio

Abstract. The article deals with topical issues of the use of digital educational resources in the educational environment. A platform is proposed with the help of which a teacher who does not have programming skills can develop a quality resource for a lesson or a whole course.

Keywords: digital educational resource, physics, AutoPlay Media Studio

В настоящее время в Республике Казахстан идет становление системы образования, ориентированной на вхождение в мировое информационно-образовательное пространство. Этот процесс вносит коррективы в содержание образования, методы и технологии обучения. Информатизация общества способствует автоматизации и интеллектуализации всех видов человеческой деятельности, созданию информационной среды социума. От профессионализма, компетентности, интеллектуального и творческого потенциала будущего педагога зависит качество подготовки, уровень образованности и воспитанности подрастающего поколения. Перед школой стоит задача подготовки компетентной личности в области таких современных инновационных технологий, как информационно-коммуникационные технологии.

В трудах Е.В. Михеевой, В.А. Юрьева, С.В. Симоновича поднимаются вопросы, связанные с процессом внедрения информационных технологий. [1] И.Г. Захарова, В.Ф. Шолохович, А.В. Смирнова рассматривают необходимость внедрения информационных средств обучения в учебный процесс. [2] Ш.А. Абдраман, Б.Г. Бостанов, В.М. Амирбаев, Е.А. Спирина и другие исследовали вопросы использования ИКТ в образовании. Другие казахстанские ученые такие, как А. Аймухамбетов, Г.А. Абдулкаримова, [3] М.Р. Нургужин, Ж.М. Абилов занимались исследованием проблем развития информатизации образования. Г.З. Адильгазинов, Н.А. Минжанов, Г.О. Тажигулова работали над структурой и содержанием процесса обучения с применением цифровых технологий. Электронные и мультимедийные обучающие программы достаточно распространены в настоящее время. У истоков рассмотрения данной проблемы и создания электронных учебников стояли такие казахстанские ученые, как Г.К. Нурғалиева, Д.М.

Джусубалиева. Разработкой вопросов современных информационных технологий обучения в системе образования, применение E-LEARNING, виртуального обучения в вузе занимались Керимбаев Н.Н., Исмаилова Р., Лященко М.С. [4]

При рассмотрении понятия «информационные технологии» в контексте образовательной системы, можно выделить несколько его значений:

1. Средство для работы с информационными ресурсами;
2. Инструмент отбора и обработки новейшей информации при изучении исследуемого предмета, объекта или процесса.

Информационная технология рассматривается И.Г. Захаровой, [2] как новейшее средство передачи знаний, инструмент восприятия информации и средство развития личности. Информационная технология рассматривается В.Ф. Шолохович [3] в качестве отрасли дидактики, относящейся к средствам обучения, а именно-средства информатизации образования. Е.В. Михеева объединяет информационные технологии в обучении с программно-техническими средствами в единый процесс по обеспечению качества образовательного процесса с целью уменьшения его трудоемкости.

Современные информационные технологии, внедряясь в образовательное пространство, изменяют культуру как самого учебного заведения, так и роль обучаемого и обучающегося в учебном процессе. Следует отметить, что современный образовательный процесс строится с применением информационных технологий и цифровых образовательных ресурсов. Преподаватели стоят перед широким выбором программных продуктов, которые доступны для широкого круга пользователей.

Так как информатизация является одним из приоритетных направлений модернизации отечественной системы образования, то разработка и внедрение электронных образовательных ресурсов в образовательный процесс является актуальной научно-методической задачей. [5] Помимо многочисленных интернет-ресурсов, электронных учебников и приложений, все более актуальной становится разработка именно цифровых образовательных ресурсов по конкретной теме или разделу. Главное отличие ЦОР от традиционного учебника заключается в том, что оно дополняет процесс обучения разнообразными возможностями компьютерных технологий, а именно комплексом мультимедийными возможностями. Это позволяет сделать процесс обучения наиболее продуктивным и интересным для обучающихся. [6]

Все это позволяет педагогу донести информацию, по изучаемому предмету, в увлекательной форме и, тем самым, увеличить эффективность образовательного процесса, а также способствует реализации принципа непрерывного образования. [5]

Цифровые образовательные ресурсы (ЦОРы) - это представленные в цифровой форме фотографии, видеофрагменты, статические и динамические модели, объекты виртуальной реальности и интерактивного моделирования, картографические материалы, звукозаписи, символные объекты и деловая графика, текстовые документы и иные учебные материалы, необходимые для организации учебного процесса.

Использование качественных цифровых образовательных ресурсов в системе образования делает ее значительно эффективнее за счет того, что открываются возможности: [6]

1) организации разнообразных форм деятельности обучаемых по самостоятельному извлечению и представлению знаний;

2) применения всего спектра возможностей современных информационных и телекоммуникационных технологий в процессе выполнения различных видов учебной деятельности, в том числе, таких как регистрация, сбор, хранение, обработка информации, интерактивный диалог, моделирование объектов, явлений, процессов, функционирование лабораторий (виртуальных, с удаленным доступом к реальному оборудованию) и другие;

3) привнесения в учебный процесс наряду с ассоциативной прямой информации за счет использования возможностей технологий мультимедиа, виртуальной реальности, гипертекстовых и гипермедиа систем;

4) объективной диагностики и оценки интеллектуальных возможностей обучаемых, а также уровня их знаний, умений, навыков, уровня подготовки к конкретному занятию по предметам общеобразовательной программы, соизмерения результатов усвоения материала в соответствии с требованиями государственного образовательного стандарта;

5) управления учебной деятельностью обучаемых адекватно интеллектуальному уровню конкретного обучающегося, уровню его знаний, умений, навыков, особенностям его мотивации с учетом реализуемых методов и используемых средств обучения;

6) создания условий для осуществления индивидуальной самостоятельной учебной деятельности обучаемых, формировать навыки

самообучения, саморазвития, самосовершенствования, самообразования, самореализации;

Для создания ЦОР существует множество платформ. К числу таких конструкторов ЦОР можно отнести программу AUTOPLAY MEDIA STUDIO.

AutoPlay Media Studio - программное обеспечение для быстрой разработки приложений. Он идеально подходит для создания чего угодно, от автозапуска CD / DVD / USB-меню и утилит до игр и интерактивных мультимедийных приложений - в комплекте с web-интерфейсом, подключением к базе данных, воспроизведением видео и многим другим.

Ключевые особенности AutoPlay Media Studio [7]:

- в конструктор входят уже готовые шаблоны для оформления меню с различными кнопками для запуска программ, воспроизведения звуков, печати файлов, открытия Интернет-сайтов;
- конструктор позволяет также добавлять в проект любой контент – аудио, видео, flash-анимации, текст;
- приложение, которое создали с помощью AutoPlay Media Studio, на итоговом этапе будет представлено в виде объектной модели. Эта модель состоит из группы отдельных страниц, наподобие того, как это реализовано на Интернет-сайтах;
- расширить возможности AutoPlay Media Studio можно также при помощи дополнительных модулей — плагинов. С их помощью можно автоматизировать различные задания, которые вы выполняете в конструкторе чаще всего. Например, можно быстро создавать анимированные меню, дерево каталогов, базу данных, а также управлять ими;
- Готовый проект может быть представлен в виде архива или сохранён отдельной папкой на жёстком диске;
- встроенная проверка орфографии. Эта опция работает с объектами Label, Paragraph и Button. Полная версия программы содержит большое количество подключаемых словарей, с помощью которых AutoPlay Media Studio делает проверку орфографии во время набора текста;
- пользователь AutoPlay Media Studio дополнительно получает доступ к видео-презентации, профессиональным элементам контента, круглосуточной технической поддержке и многим другим сервисам.

Рис.1 Главная страница созданного сборника задач для учащихся 7 класса по физике

Рис.2 Практическая часть учебного пособия

Таким образом, можно выделить следующие задачи, решаемые в ходе использования информационных средств обучения:

1. Способствуют формированию информационной культуры обучаемых, и, как следствие, развитие общей культуры деятельности личности.

2. Повышают качество образования, формируют положительную мотивацию.

3. Меняют форму организации обучения через сочетание традиционных методов и средств обучения в сочетании с информационно-коммуникационными технологиями (ИКТ).

При обучении школьников важно использовать педагогические возможности, предоставляемые информационными технологиями, цифровыми образовательными ресурсами. В заключении можно выделить следующие дидактические принципы, на которые должен опираться учитель в своей работе по использованию дидактических принципов: адаптация к индивидуальным особенностям и возможностям обучающихся; реализация диалога и обратной связи; компьютерная визуализация. Таким образом, информационные средства обучения предоставляют большие возможности для развития интеллектуального потенциала личности, расширяют технические возможности представления информации и учебного материала.

Литература:

1. Михеева Е.В. Информационные технологии в профессиональной деятельности: учебное пособие для студентов профессионального образования / Е. В. Михеева. - 7-е изд., стер. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. - 384 с.

2. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. — Москва: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.

3. Шолохович В.Ф. Дидактические основы информационных технологий обучения в образовательных учреждениях. [Электронный ресурс]: - <https://www.dissercat.com/content/didakticheskie-osnovy-informaci-obucheniya-v-obrazovatelnykh-uchrezhdeniy>.

4. Сарсекеева Ж.Е., Акильбекова А.С., Сарсекеева Н.Е. Информационные технологии как условие развития интеллектуального потенциала обучающихся // Международный журнал прикладных и фундаментальных наук - Москва: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.

5. Каракозов С.Д., Рыжова Н.И., Уваров А.Ю. Трансформации учебного процесса в цифровой образовательной среде: современная образовательная информатика // Информатизация образования: теория и практика: сборник материалов международной науч.-практической конференции / под общ. ред. М.П. Лапчика. Омск: Изд-во ОмГПУ, 2016.

6. Фрадкин В. Е. Методические основы использования ИКТ в обучении физике / ИКТ в предметной области. Часть V. Физика: Методические рекомендации / под ред. В.Е. Фрадкина. – СПб, ГОУ ДПО ЦПКС СПб «Региональный центр оценки качества образования и информационных технологий», 2010. – С. 6–20.

7. <https://www.delphitech.kz/software>

**ДЕРЕКТАНУ, ТАРИХНАМА
ЖӘНЕ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИСТОРИИ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ,
ИСТОРИОГРАФИИ**

**АКАДЕМИК Ә.Х.МАРҒҰЛАН ЕҢБЕКТЕРІНІҢ
ДЕРЕККӨЗДІК МАҢЫЗЫ
(Ә. Марғұланның Қорқыт туралы зерттеулері негізінде)**

Хамитова М.А.

*Центрально-азиатский университет, г. Алматы
marvan59@bk.ru*

***Аннотация.** Академик А.Х. Марғұлан еңбектерінің деректанулық маңызы туралы, сондай-ақ материалдық құндылықтармен қатар материалдық емес рухани мәдени мұраны зерделеу қажеттілігі туралы мақала, өйткені бұл мемлекеттік және ұлттық өзіндік сананың дамуына ықпал етеді, қазақстандық қоғамның өзін-өзі анықтауына әсер етеді, білім мен мәдениетаралық өзара түсіністікті нығайтады.*

***Түйінді сөздер:** Академик А. Х. Марғұлан; деректану, рухани мәдениет; материалдық емес мәдени мұра; Қорқыт; фольклортану.*

***Аннотация.** Статья об источниковедческом значении трудов академика А.Х.Марғұлана, а также о необходимости изучения нематериального духовного культурного наследия наряду с материальными ценностями так как это способствует развитию государственного и национального самосознания, влияет на самоопределение казахстанского общества, укрепляет образованность и межкультурное взаимопонимание.*

***Ключевые слова:** Академик А.Х. Марғұлан; источниковедение, духовная культура; нематериальное культурное наследие; Қорқыт; фольклороведение.*

***Summary.** An article about the source study significance of the works of Academician A.Kh. Margulan, it is also devoted to the problem of “intangible cultural heritage”. On the necessity of studying the intangible cultural heritage of spiritual as well as material values, as it contributes to the development of the state and national consciousness affects the self-determination of Kazakh society, strengthens education and intercultural understanding.*

***Keywords:** Academic A.Kh. Margulan; the source study; spiritual culture; intangible cultural heritage; Korkyt, folkloristics.*

Академик Әлкей Марғұлан өткен ХХ ғасырдың басында-ақ материалды мұрамен қатар, материалдық емес мәдени мұраға ерекше көңіл бөліп, тереңінен зерттеу, оны қорғау, келешек ұрпақ санасына жеткізу мәселесі қазақстандық қоғамның өзін-өзі айқындауына, ұлттық және мемлекеттік сана-сезімнің нығаюына, білімділік пен мәдениетаралық түсіністіктің нығаюына терең әсер ететінін терең түсінді. Өз кезегінде академик Ә.Х. Марғұлан қазақ халқының, оған туыстас халықтарға тән көне, ежелгі жыр-аңыздарға тиянақты да терең ғылыми талдау жасап, қазақстандық жазушы, ғалым Жайық Бектұровтың сөзімен айтсақ, «небір шиеленіскен түйіндерді шешіп, босаң арқан

арқауларды ширатып, желі-көгеннің бұршақтарын көбейтіп, қазықтарын тереңірек қағып кетті». Ыждаһатты зерттеулер нәтижесінде: «Ғасырлар бойы ежелгі Қазақстанды мекендеген көшпелі және жартылай көшпелі тайпалар туғызған барлық мәдени құндылықтардың ішінде ең жақсы сақталғандары халықтық эпос және ою-өрнек, ал сәулет өнері ескерткіштері, тас мүсіндер секілді басқа да көне ескерткіштер із-түзсіз жоғалды немесе бізге олардың тек сынықтары және қорғандар мен мұнаралардың қираған орындары ғана жетті» – деп жазды Ә.Х. Марғұлан [1, 75-б.].

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы фольклортану, эпостану салаларында көптеген еңбектер жазылды. Дегенмен, ауыз әдебиетінің көне кезеңдеріне, ондағы мәдени мұралардың түп төркініне тереңдеп бару, оларды тарихпен, археологиямен, этнографиямен, өнермен, жалпы оларды бар салаға қатысы бар ортақ рухани құндылық ретінде қарастыру мәселесін алғаш рет көтеріп, осы тұрғыда мол ізденістер жасап есепсіз қазына, байлық тастар кеткен ғалымның бірі де бірегейі де көрнекті ғалым Ә. Марғұлан [2]. Осы орайда, Ә.Марғұланның «Ежелгі жыр-аңыздар» атты монографиялық еңбегі зерттеушінің тарихшы, этнограф, археолог, өнертанушы, филолог ретіндегі жан-жақтылығын айқын байқатады. Бұл еңбекте халықтың, түркі тектес халықтарға ортақ рухани, әдеби, мәдени мұралар тек әдебиеттану тұрғысынан ғана емес, елдің рухани құндылығы ретінде терең талданады. Ғалым фольклорды, жалпы сөз өнерінің архаикалық көне кезеңін жеке қарастырып, далалық ойды даналық дәрежеге жеткізіп, халқымыздың ғасырлар бойы жасалған рухани дүниелерін әлемге танытып, осы зерттеулері арқылы мойындатқаны да мәлім. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының Ұлттық тізіміне енген: наурыз, айтыс, құсбегілік, қазақтың киіз үйі, Қорқыт ата, қобыз, қобызда күй орындау дәстүрі, бақсы сарыны, қазақтың зергерлік өнері, тері өңдеу, Қыз Жібек, Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырлары, т.б. Әлкей Марғұлан зерттеуінен ерекше орын алған құндылықтарымыз [3, 385-386].

Қазіргі кезде Ә.Х. Марғұланның этнотарихи тәсілін пайдаланып, оған қоса жаңа ізденістер арқылы ежелгі тарихи жыр-аңыздардың, шежірелердің тарихи маңыздылығын қайта қарап, оларды қазіргі заманға лайықты тұрғыдан талдап жаңадан табылған жазба және заттық деректермен салыстырып қазақ халқын қалыптастырған сақ, үйсін, оғыз, түрік, қыпшақ тайпалардың бұрын соңды ашылмаған ақтаңдақ беттерін ғылыми тұрғыдан толықтыруға болады. Ол үшін, біріншіден далалық жыр

аңыздарды, шежірелерді тарихшылар, ауыз әдебиетшілер, этнографтар бірлесе отырып, бір бағытта кешенді түрде зерттеулер қажет.

Әлкей Хақанұлының рухани мәдени мұраны зерттеуде және дереккөздік маңызы ерекше зерттеулерінің қатарында Қорқыт бабамыз туралы зерттеу еңбектері ерекше мәнде. Ә.Х. Марғұлан «Қорқыт бұрынғы ғалымдар мен ақындар есінде» атты ғылыми – зерттеу еңбегінде: Қорқытты бірінші рет таң қаларлық әдемі сөзбен ғылым жүзіне келтірген арабтың географы Истахри (Х ғ.). Бүгінде тарихи заманның биік ойшысы Қорқыт жырау туралы түрлі тілде көптеген мәліметтер жиналса, олар ескі түркі, парсы, араб жазуларынан алынған. Солардың ішіндегі ерекше көзге түсетіндері атақты тарихшы Рашидаддиннің Қорқыт, Оғыз, олардың ұрпақтары туралы жазып кеткен жолдары. Олардың әлі күнге басылмаған кейбір тараулары Стамбулдың Топқапы сарайында сақтаулы тұрғанын, ол – «Жами-ат- тауарих» шығармасының бөлімі екенін жазды [6, 156-б.]. «Жами-ат-тауарихты» жақсы пайдаланып көркейте жазған Хафиз Аброй («Мужмала-ат-тауарих»). Ә.Х. Марғұлан жазуында Қорқыт туралы Рашидаддин әдемі пайдаланған көптеген аңыз-әңгімелерді кейін Абылғазы да келістіре жазып қалдырған.

Ғалымның зерттеу еңбектерінде Қорқытты есте қалдырған ұлы данышпандардың бірі – «өзбектің шайыры» Мир Әлішер Науаи. Халық ортасында айтылатын «Қорқыт» пен «Оғыз-наме» аңыздарын тамаша жазып кеткен ойшының бірі – Әбубәкір ибн Абдулла ибн Айбек Дудари. «Оғыз-намедегі» «Дәу қиясы» қазақтың ауыз әдебиетінде көп тараған мифтердің бірі және ол «Қорқыт кітабында» аңыз болған «Төбе көз» ағызына келіп тіреледі.

Атап өтетін ерекше мәселе, ол ғалымның Қорқыт туралы зерттеулерінде Қорқыттың тарихи адам екенін жазуы. Ол VII–X ғасырларда Сыр бойын мекендейтін Қаңлы ұлысының бір тобы оғыз руы қияттарынан шыққан. Ол кезде бұрынғы қаңлының қаңлы-қыпшақ, я оғыз-қыпшақ аталып, олардың астанасы Сырдарияның жағасындағы Жанкент деген қала болған. Қорқыттың туып-өскен жері – осы Жанкент, қазіргі Қазалының шығыс жағында 50-60 шақырым тұрады-деп анық көрсетеді. Тарихи жазулардың мезгеуінше Қорқыт VII–VIII ғасырларда билік құрған Оғыз ханмен замандас. Сондықтан Оғыз ханның әңгімесі жүрген жерде Қорқыттың жыры бірге жүреді.

Ә. Марғұлан зерттеулерінде: Қорқыттың толық жырын қазақ пен түрік бұрын жақсы білсе де, кейін ұмытып, оның тек атын, істеген ісін, аңыз болып айтылатын әңгімесін ұмытпаған. Қорқыттың толық жыры ескі

оғыз тілінде ғана байқалады. Қорқыттың күйші, тарихи адам екені араб жазушыларына ғана емес, оның жыршы, музыкант, философ екені грек жазушыларына да белгілі. X ғасырдағы Рум (Византия) патшасы Константин Қырмызы «Мемлекет басқару» кітабында Қорқытты «пешене қыпшақтарының ел ағасы»- дейді. Константиннің бұл сөзі Мәжәнидің «Мустафат-ул-Ахбар» кітабында Оғыз хан туралы айтқаны дәл келеді -деп жазады.

Қорқыт бейнесін әсерлі көрсететін – оның өлімге дауа іздеп, ажалға қарсы тұруы екені белгілі. «Қорқыттың өлімге қарсы тапқан дауасы, халық эпсанасының дәріптеуінше, ол мәңгі ағып жатқан өмір бұлағындай, сайраған қобыздың үні болатын. Қобыздың үні, музыканың күйі, қобыз оның мәңгілік серігіндей болады,- деп жазды Ә. Марғұлан [7, 204-б.]. «Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі» атты еңбегінде Ә.Х. Марғұлан: «Қазақ аңыздарында Қорқыт қазақтың күй атасы, қазаққа ән, күй, музыка үйретуші. Халық музыкасында Қорқыттан қалған мұраның ең тамашасы «Қорқыт күйі», «Қорқыт сарыны», «Қорқыт толғауы», «Тәңірі биі». Бұларға музыка мен философия қосылып ұласады. Қорқыт сарынында күйші өзінің ата-бабасын еске түсіреді, өткен замандағы ерлік дәуірді асқақтата толғайды, келешекке, ізгілікке үндейді. Қорқыт музыкасын Қазақстан өлкесінде ғасырлар бойы сақтап келген бақсы-жыраулар. Шоқанның (Шоқан Уәлиханов) айтуынша, олар – әрі ақын, әрі музыкант, әрі сәуегей, оның үстіне емші. Шоқанның пікірі Рашиддиннің Қорқыт туралы айтқандарына өте үндес». Ғалымның бұл ойларын қазақ музыкасын зерттеуші өнерпаздардың көбі жақтаған [6, 212-б.].

Ә. Марғұлан жазуында, Қорқыт туралы қазақ халқы айтатын қария сөздер Еуропа әдебиетіне өткен ғасырдың ортасынан бері қарай белгілі бола бастаған. Олардың кейбір ұшқындарын ең алғаш жарыққа шығаруға ой бөлген ғалымдар – Ш. Уәлиханов, В.В. Вельяминов-Зернов, П.И. Лерх, Л. Герн, Л. Мейер, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, тағы басқалары. Қорқыт туралы кейбір ғалымдардың жарияланбаған пікірлері хатпен жазылған мәлімет түрінде Ғылым академиясының архивінде сақтаулы. Оның бірі– В.В. Бартольдтің 1891 ж. Берлиннен В.Р. Розенге жазған хаттары. Бұл хаттардың мазмұнынан академик В.В. Бартольдтің Қорқыт мәселесіне осы жылдардан бастап қызыға түскені байқалады. («Деде Коркуд» әңгімесі, оғыздардың ескі сөзі. Дрезден қаласында таныстым, тегіс көшіріп алу мақсатым бар).

«Осы Дрезденде сақталған «Китаби Деде Коркут» жырын түрік тіліне бірінші рет аударған мұғалім Рифат, одан кейін қазақтар мен

түркімендерде айтылатын көп қария сөздерді толығынан кіргізіп жаңадан басып шығарған Стамбул университетінің профессоры Орхан Шайық [4, 145-б.]. Ватикан мен Дрезден нұсқаларын бірдей қамтып, бірінде жоғын бірінен толықтырып жаңадан бастырған Мухарем Ергин. Орхан Шайықтың анықтауынша Қорқыт ата халықтың шайыры, музыкада сарын тартатын қобызшы, қазақтарға музыка үйретуші ұстазы, олардың рухани санасында ұлы сәуегей, қазақ бақсыларының пірі, әрі ұстазы, табынатын тұлғасы»-деп жазды Ә.Марғұлан «Ежелгі жыр-аңыздар» атты еңбегінде.

Қорқыт әфсанасы мен «Оғызнаме» хикаясын зерттеген француз ғалымдары – Паул Пеллио, Е. Блоше, П. Ру, неміс ғалымдары Н.Ф. Ди, М.П. Хутсма, И. Хейн, Ф. Бабингер, С. Броккельман, итальян ғалымы Э. Росси. Бұл ғалымдар Қорқыт пен Оғыздың шыққан заманын, ол кезде Сыр бойын қоныстаған оғыз бен қыпшақтардың географиясын, тарихын, халық аңыздарын, қария сөздерін, өнерін, нақыл мен мақал сөздерін, ел басқаратын адамдарын (төре, тегін, жабғу), олардың халыққа көмек көрсеткен алыптарын әңгіме етіп, Қорқыт туралы ғылымға көп жаңалық қосты. Қорқыт жырында кездесетін ант ішу, қарғыс айту, алғыс айту, ой сананың ашық сипаты, әсіресе ақсақалды қарт адамның алғыс айтуы ұлы жиында кездеседі. Қазақ аңыздарындағы дана Қорқыт халықтың кемеңгер ұстазы, ақылшы батагөй, кеңес беретін данасы. Мұны қазақтар «Қорқыт ата», «Қорқыт әулие» деп атаған. Баласыз ата, панасыз жас, шөгіп қалған бейбақ, бәрі оның аталық панасына келіп, тыныс алып, оның ақылымен, кеңесінен қуат алады. Дана Қорқыт мезгіл-мезгіл сәуегейлік айтып, ілгеріде не болатындығынан хабар береді. Толғау жырларымен, өсиет сөздерімен халықты ойға түсіріп, нақыл сөздерімен оларды адасудан сақтанып, дүниеге сын көзімен қарауға тәрбиелейді [4, 148-б.].

Музыкашы Р.А. Пфеннигтің бақылауынша қобыз ежелгі заманның музыка аспабы болса, бақсы сол заманның асқан ақыны, музыканты. Қазақ музыкасын зерттеушілердің ойынша да кейбір бақсылар шын мағынасында «дарынды музыкант әрі ақын, әрі актерлік ролін атқарған». Ежелгі бақсы – жыраулардың бір тобы «абыз» деп аталған (Нысан абыз, Құрманбай абыз, т.б.). Бұлардың ерекшеліктері ескі заманның хаттарын, тасқа жазылған, ағашқа, теріге түсірген жазуларын оқи білген, сөздерін тани білген. Абыздар бір жерде отырмайды, ылғи тау-тасты аралап, тасқа жазу түсіріп, ескі жазуларды оқып, жирен атқа мініп, ел қыдырып, қобыз тартып, сарын айтып, сәуегейлік құрып жүретін болған. Бұл дәстүр әсіресе Алтайда, Тарбағатайда, Ертіс бойында көбірек сақталған. Алтайда жирен

атқа мініп, қобызбен күй тартып, сарын айтып жүретін қарияларды «Жиренше», не «Сары абыз» деп атаған.

«Қобызды аққуға ұқсатып жасаудың зор тарихи мәні бар», – деп жазды Ә.Х. Марғұлан. Біріншіден, халықтың сұлулықты сүйетін ой-санасы бойынша, қудың дауысы – жаратылыстағы құлаққа әдемі естілетін ең сұлу үн. Екіншіден, аққу қазақтардың ерекше қадірлейтін киелі құсы, оны еш уақытта атып өлтіруге болмайды, су бетінде жүзіп жүрген аққуды көрсе, қуанып, сүйсіне қарайды. Мүмкін, тарихи заманда аққу түркі тайпаларының бір тотемі болуға тиіс [4, 199–200-бб.]. Қобыздың ең ескі түрі – Ұлытаудың теріскей баурайында бір ғажайып мүсін таста сақталған. Екінші бір түрі Қарқаралы аймағында, Дегелең тауының бір алабында VI–VIII ғғ. мүсін тасқа қиып түсірілген. Қобызды үйеңкі ағашынан жасайтынын қазақ пен Алтай елінің аңыздары өте жарқын түрде суреттейді. Қазақтың ескі дәуірдегі қобызының формасы аққудың бейнесіне ұқсайды, мойыны ұзын, құйрығы сопақ, ұзынша келген, аққудың құйрығы сияқтанып тұрады. Сырт жағынан қарағанда аққудан ешбір өзгешелігі жоқ. Сол сияқты бір – екі қобызды музыкатанушы Болат Сарыбаев Алтай қазақтарының ішінен тапқан [6, 217-б.]. Қорқытпен байланысты қазақтың күй-аңыздары мәдениет мұрасының ең күрделі түрінің бірі. Қобыз өзінің тарихи-музыкалық қасиетін XIX ғасырдың ортасына дейін сақтап келді. Бірақ жырдың сюжеті, қобызды шалқыта тарту үлгісі атақты Жанак ақын өлген соң ұмытыла бастаған. Жанак қобыздың көрікті үніне қосып «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын күніренте тартып бергенде, Құнанбай оған үлкен сый тартады. Қаратаулық атақты күйші Ықылас, оның Жаппас Қаламбаев, Дәулет Мықтыбаев секілді дәстүрін жалғастырушылар болды [6, 220-б.]. Ә. Марғұлан 1946 ж. Көктас өзені бойында отырған «Тасты» совхозында Ықыластың үйінде болады. Кішіпейіл қартаң әйел – Ықыластың келіні қарсы алады. Үйдің жоғары уығында Ықыластың қобызы ілулі тұрады. Келіні «Біз Алматыға апарып, халыққа таныс етейік» деген сөзге көнбейді. Қобызды бермек түгілі келген адамға ұстатпайды да екен. Ол кісінің айтуынша Ықылас жапан түзді жақсы көрген әрі ақын, әрі күйші, әрі аңқұмар кісі екен. Ойға, толғанысқа түскен кезде үйінде отыра алмай, қобызын алып, су басына, не ағаштың түбіне барып, күй тартады. Мұның бәрі ерте замандағы Қорқыттан қалған дәстүр [4, 201-б.]. Қазақ аңыздары бойынша Қорқыт ескі дәуірдегі серілікті бастаушының бірі. Ол атақты шешен, ел басқарушы, онымен қатар дүлдүл жырау, күйші, бірінші рет қобыз жасаушы, қазақ музыкасының атасы.

Осы орайда, Академик Ә.Х.Марғұланның Қорқыт тақырыбын зерттеуде көптеген түрік ғалымдарымен біріге жұмыс жасап, Қазақ-түрік ғылыми байланыстарына қосқан зор үлесін де атап айтамыз. Жазушы ғалым Орхан Шайк Гөкяй, академик, тарих профессоры Тұнжер Байқара, ғалым Емел Есиндермен хат жазысып, әсіресе Қорқытты зерттеу мәселесінде ғылыми тұрғыда пікір алысып, ой бөлісіп тұрған. Мысалы академик Ә.Марғұлан архивінде Орхан Шайк Гөкяйдің тоғыз хаты: оның ішінде, мысалы, 1969 жылы 26-желтоқсанда, 1972 ж. 11-шілдеде, 1972 ж. 8-қазанда Ыстамбұл қаласынан жазған хаттары, Емел Есиннің: 1973 ж. 9-қыркүйегінде Ыстамбұлдан, 1974 ж. 18-сәуірінде Анкарадағы Түрік мәдениетін зерттеу институтынан, 1975 ж. 29-қыркүйекте Цюрих қаласынан жазған үш хаты; профессор Тұнжер Байқараның: 1970 ж. 5-қарашада, 1971 ж. 6-маусымда, 1973 ж. 18-сәуірде Ыстамбұлдан жазған үш хаты сақталған.

Сонымен қатар 1972 жылдың желтоқсан айында Халықаралық Алтай конференциясының Бас хатшысы Президент Ахмет Темірдің Ә.Марғұланға жазған ресми хатында 1973 жылдың 21–26 қазанында өтетін Халықаралық Алтай конференциясына шақырған. Келесі хатта Түркология конгресінің уақыты өзгергенін, яғни 1973 жылдың 15–20 қазанында өтетінін хабарлап, түрік және ағылшын тілдерінде шақырту хатын жолдаған.

Тағы бір ресми хат академик Ә.Марғұланға 1976 жылдың сәуір және мамыр айларында «Түрік тарих қоғамы» кітапханасынан келген. Хаттарға кітапхана директоры Михин Ергеннің қолы қойылған.

1982 жылдың 20–25 қыркүйегінде Ыстамбұл университетінің Түркология институтында өтетін «Түркітанушылардың Төртінші халықаралық съезіне» де шақырту алған. Ресми хатқа Бас хатшы Президент профессор Мухаррем Эргин, институт директоры Түркітану профессоры Садегтин Булук қол қойған. Бұл хаттардың әрқайсысы екі туысқан ел ғалымдарының берік достығының куәсі- құнды деректер.

Рухани байлық жер көкірегінде емес, ел көкірегінде сақталуы тиіс. Бүгінгі жаңа дәуір тынысын сезінуде ұлттық құндылықтарға ерекше мән беру басты мақсатымыз. Ата-бабаларымыздың тарихқа қалдырған мәдени мұраларының тамырына үңілу, танылған дүниелерімізді толықтыру, көмілген қазыналарды ашып алумен қатар, өнер туындыларын жаңа белестерге өрбіту міндетіміз. Рухани мәдениетіміз көп нәрсені айқындайды. Үнемі мәдени өркендеудің арқасында ғана өркениетті елдер қатарына қосыла аламыз. Өркениеттің үрдістердің тенденциясы мен мәнін

ашу ауқымды мәселе. Бүгінгі таңдағы басты мәселенің бірі қазақ өркениетін әлемдік өркениет құндылықтарымен үйлестіру.

Халықтың рухани мәдени байлықтарын қалпына келтіре отырып ұлттық байлыққа ұмтылдыруға ізгілікті еңбек етуіміз керек. Тарихи мұраларды түгендеуді мемлекет тұтастығының символына айналдыру бүгінгі күннің көкейкесті мәселесі.

Әдебиет:

1. Марғұлан А.Х. О характере исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Каз ФАН СССР, Сер.историч. – Алматы, 1946 – № 2 – С. 75–81.

2. Пірәлиева Г. Әлкей Марғұлан және шоқантану мәселелері. /Кеңестік кезеңдегі қазақ әдебиеттанушылары. Шымкент.- 2010.

3. Хамитова М.А. Әлкей Марғұлан және мәдени мұра /Ғылыми танымдық зерттеу. Проф. Х.М.Әбжановтың жалпы редакциясымен. Алматы: Орхон баспа үйі, 2019.-488 б.

4. Марғұлан Ә.Х. Қазақтағы қорқыт аңыздарын дәстүр етушілер.// //Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 143–156-бб.

5. Билял А.Б. Академик Ә.Х.Марғұлан еңбегіндегі қазақ халқының жыр – аңызының этнотарихи мұрасы // Көшпенділер өркениеті мен рухани мәдениетінің тарихы атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Павлодар: ЭКО, 2004. – 269 б.

6. Марғұлан Ә.Х. «Ежелгі жыр аңыздар».1 том, А., «Алатау», 2008 ж.

7. Марғұлан Ә.Х. Қазақ халқының эпикалық әңгімелері (миф, легенда, ертегі-жыр, аңызды әңгімелер) туралы тарихи - әдебиеттік зерттеулер атты докторлық диссертация. 3том, Алматы, «Алатау», 2008ж. - 488б.

ЭВАКУАЦИЯ СОВЕТСКИХ ДЕТЕЙ В КАЗАХСТАН В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Батталов А.Б.

КГУ «СОШ №27», г. Павлодар

e-mail adil130382@mail.ru

***Аннотация.** Статья посвящена проблеме эвакуации советских детей в Казахстан в годы Великой Отечественной Войны. В работе показаны количество переселившихся детей. Дается анализ исторических источников по изучаемой проблематике.*

***Ключевые слова:** эвакуация, фронт, гражданское население, дом малютки, детские приемники.*

***Аннотация.** Мақала Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңестік балаларды Қазақстанға эвакуациялау мәселесіне арналған. Мақалада қоныстанған балалардың*

саны көрсетілген. Зерттелетін тақырып бойынша тарихи дереккөздерге талдау жасалады.

Түйінді сөздер: эвакуация, майдан, бейбіт тұрғындар, сәбилер үйі, балалар үйлері.

Annotation. the article is devoted to the problem of the evacuation of Soviet children to Kazakhstan during the Great Patriotic War. The paper shows the number of resettled children. An analysis of historical sources on the subject under study is given.

Key words: evacuation, front, civilian population, baby house, children's homes.

20 июля 1941 г. Совет Народных Комиссаров и ЦК КП (б) Казахстана приняли специальное постановление «Об организации приема и размещения прибывающего в КазССР эвакуированного населения». На местах, при исполкомах Советов, создавались соответствующие отделы. На территории Казахской ССР было создано 12 эвакуационных пунктов с аппаратом в 323 человека. Первыми из прифронтовых районов отправлялись эшелоны с детьми. Среди людей, прибывших в Казахстан, было немало детей. Их привозили со всего Союза, по состоянию на 1 января 1942 года количество эвакуированных детей составило 1 366.

Об ужасах Великой Отечественной войны сегодня мы узнаем из архивных материалов, рассказов людей, которые были очевидцами событий того тяжелого времени. Далек не каждый представитель современного Казахстана знает историю военных лет, к примеру, подробности массовой эвакуации людей в нашу страну. Это событие стало беспрецедентным по масштабам, срокам, а также по условиям, в которых она проводилась. Сразу после начала войны с захватом значительной части европейской территории фашистской Германией, ЦК ВКП (б) и СНК СССР приняли постановление «О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества». В п.5 говорилось, что «Организация питания вывозимого населения в пути следования возлагается на органы НКВноторга СССР и Центросоюз, а в пунктах размещения - на СНК союзных республик и облисполкомы. Прием, размещение, трудовое устройство эвакуируемого населения возлагается на СНК союзных республик и облисполкомы, под ответственность председателей»[1, с. 208].

Во всех республиках Средней Азии были созданы республиканские комиссии по делам эвакуированных из прифронтовой зоны. Всех прибывавших эвакуированных размещали по регионам. 3 октября 1941 г. в г.Актюбинск прибыл из Харькова костно-туберкулезный детский санаторий. Распоряжением исполнительного комитета Актюбинского

областного Совета депутатов трудящихся № 155 от 03.10.1941 г.: для этого санатория было освобождено здание общежития студентов коммунального строительного техникума и учащихся 6-й казахской средней школы [2, с.7].

В начале января 1942 г. в Актюбинской области было размещено более 28 000 эвакуированного населения, из них 9 280 детей. Основная масса эвакуированных прибыла из Москвы, Ленинграда, Киева, Харькова, Днепропетровска, Курска и Чернигова [2, с.4].

Среди эвакуированного населения особое место занимали дети, эвакуированные из детских домов. Так, 16 июня 1942 г. в Актюбинскую область Темирский район из Сталинграда было эвакуировано более 110 детей Франковского и Кольбского детских домов, которые были окружены заботой и вниманием, как со стороны руководящих работников, так и со стороны населения Темирского района [3, с.101].

В начале войны эвакуация населения велась также из Ленинграда и Москвы. Ленинградский горком партии и исполком Ленсовета 29 июня 1941 г. приняли решение об эвакуации из Ленинграда 400 тысяч детей. К оперативному проведению эвакуации женщин и детей городские власти привлекли большую группу работников народного образования, врачей и хозяйственников. Среди населения, особенно среди женщин с малолетними детьми, была проведена широкая разъяснительная работа о необходимости срочной эвакуации из Ленинграда. К началу блокады из города удалось вывезти в Удмуртскую, Башкирскую АССР, Ярославскую, Пермскую и Актюбинскую области более 311 тыс. детей.

Эвакуация женщин и детей из Ленинграда продолжалась и в 1942 и 1943 годах. Всего за навигацию 1942 г. по «Дороге жизни» через Ладожское озеро было вывезено свыше 130 тысяч детей. Незначительный вывоз детей продолжался и в 1943 г., а последняя отправка 1300 детей в тыловые районы состоялась 16 июня 1943 г. Эвакуация детей из Москвы в составе интернатов, детдомов и детсадов, а также детей с родителями началась в июле 1941 г. В течение только октября 1941 г. из Москвы было эвакуировано около 500 тысяч детей [3, с.65].

В первые месяцы войны из фронтовых и прифронтовых областей и республик страны шла активная эвакуация в советский тыл детей-сирот в составе детдомов и интернатов. К концу 1942 г. из фронтовых и угрожаемых районов страны было вывезено 976 детских домов с 107223 воспитанниками. Из них в Омскую область эвакуировано 23 детдома и 79 интернатов, в Пермскую - 105 интернатов (5 тыс.

воспитанников), в Татарскую ССР - около 100 тысяч детских учреждений, в Узбекскую ССР - 68 детдомов с 9918 воспитанниками [4].

В целом к концу войны в СССР действовало 6 тыс. детдомов и интернатов, что на 4340 детских учреждений больше, чем их было в предвоенный период. Эвакуация гражданского населения из фронтовых и прифронтовых районов страны в 1941-1942 гг. была поистине беспримерной в истории. Всего за годы войны в советский тыл было эвакуировано 25 млн. рабочих, женщин, стариков и детей. В результате осуществленной крупно-масштабной эвакуации гражданского населения в годы войны была спасена значительная часть подрастающего поколения страны.

Дети доставлялись в Алма-Атинскую, Актюбинскую, Западно-Казахстанскую, Джамбульскую, Кзыл-Ординскую и Семипалатинскую области. Часть из них размещались в домах малютки и детприемниках. Но длительную дорогу - а некоторые из детей проводили в пути не один месяц - перенести было нелегко. У значительной части детей обнаруживались тяжелые заболевания. Их размещали в костно-туберкулезных, инфекционных больницах. Больше всего детей – в общей сумме почти 700 - приняли Алма-Атинская и Семипалатинская области[4].

Война вызвала новый рост количества детей-сирот, а следовательно, беспризорных и безнадзорных. Государство оперативно пыталось решить проблемы и устроить детей, оставшихся без родителей. Начинается уплотнение и без того переполненных детских домов, численность воспитанников в них увеличивается в несколько раз [5].

В Казахстан стали прибывать сотни эшелонов с эвакуированными детскими домами и домами малюток, специализированными детскими больницами, а также женщины с детьми. К концу 1945г. число домов ребенка возросло до 179, из них 14 были специализированными. Судьба детей, оставшихся без родителей в годы Великой Отечественной войны, является особой страницей нашей истории. За время войны в детские дома республики было устроено 93 153 ребенка, оставшихся без родителей, в том числе 1264 ребенка раннего возраста. В конце войны и впервые послевоенные годы положение детских домов оставалось довольно сложным.

Большой интерес представляет история Актюбинского польского детского дома. Основной контингент оказавшихся в СССР польских детей сформировался в результате эвакуации сиротских и детских домов из

Западной Белоруссии, Западной Украины и Литвы. В СССР в то время находилось 66 718 детей польской национальности до 16-летнего возраста из вышеперечисленных районов [4]. На начало 1942 г. количество эвакуированных польских граждан в Казахской ССР составляло 103 757 человек. В Актюбинской области было размещено 5646 поляков, основную часть которых расселили в совхозах и колхозах. В июне 1943 г. по ходатайству Совнаркома СССР был образован Комитет по делам польских детей. При поддержке Комитета в Казахстане с 1943 по 1944г. было открыто 10 детских домов, где нашли приют 976 детей [5].

Самыми крупными по численности были детские дома в Южно-Казахстанской и Актюбинской областях. На территории Актюбинской области для польских детей функционировали два детских дома - в Актюбинске и районе Джурун.

Положение эвакуированных детей было тяжелым. В докладной записке инструктора отдела народного образования об обследовании детских домов области говорится о том, что они плохо обеспечены обмундированием: «на 1756 детей имелось 800 штук пальто, верхнего, нижнего белья не хватало по одному комплекту. Дети дома малютки и детприемника совершенно не имели обуви. Еще хуже обстояли дела с постельными принадлежностями. На 1756 человек имеется 1000 штук одеял, 700 штук матрацев, совершенно нет простыней, дети спали по двое человек на койке» [4].

Такая ситуация была во многих детских домах. В Уральске дети спали на койках по 4 человека. Не хватало белья, верхней одежды, постельных принадлежностей, посуды. Из-за отсутствия мыла дети не купались. Своё отношение к сиротам проявляли местные жители, которые усыновляли детдомовцев [2, с.12].

Решением ЦК и СНК республики 21 января 1942 года было выделено для детских домов:

Обуви кожанной - 1 500 пар

Пальто - 800 шт.

Костюмов верхних - 1 500 шт.

Белье нательное - 3 000 пар

Наволочки матрасные - 1 500 шт.

Наволочки для подушек - 1 500 шт.

Одеяла ватные - 800 шт.

Чулки -3 000 пар.

Среди населения был организован сбор детских вещей. В результате удалось собрать 5000 разных вещей, 300 тарелок, кровати, матрацы. Осенью 1941 года в город Семипалатинск прибыли дети из Прибалтики, 200 детей из Белгорода и Курской области. При медицинском осмотре у детей выявили целый ряд инфекций (дизентерия, коклюш, ветряная оспа, дифтерия, целый ряд кожных паразитарных заболеваний, стригущий лишай, чесотка, конъюнктивит). Практически все дети были истощены. Медицинские работники включилась в организацию жизни и медицинское обслуживание детей. Больные дети были изолированы и оставлены в учреждении, кроме дифтерийных больных, были организованы больничные палаты и обеспечены соответствующий уход и лечение. Спустя неделю в город прибыли еще 36 детей из Донбасса. Они были размещены в доме малютки. Эти дети прибыли в менее истощенном состоянии, но среди них было много больных затяжной дизентерией и брюшным тифом. Многие дети прибывали в Казахстан без документов - никто не знал даже их имен. Тем не менее усилиями всех, кто помогал измученным эвакуацией детям, удалось сохранить немало жизней [5, с. 104-105].

В годы Великой Отечественной войны на территории Казахской ССР не велись боевые действия, однако война не обошла ее стороной. Казахстан стал домом для огромного количества эвакуированных граждан СССР. В результате массовой эвакуации в годы войны общее число эвакуированного в Казахстан населения из России, Молдавии, Украины, Крыма, Белоруссии по разным источникам составило от 1,5 млн. до 1 млн. 941 тыс. человек.

Но одно можно сказать наверняка. Среди граждан сегодняшнего многонационального Казахстана немало потомков тех самых детей, которых везли в нашу страну в товарных вагонах в первые годы войны.

Литература:

1. О порядке вывоза и размещения людских континентов и ценного имущества. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 27 июня 1941 г. // Известия ЦК КПСС, 6, 1990. - М.

2. Лихоманов М.И., Позина Л.Т., Финогенов Е.И. Партийное руководство эвакуацией в первый период Великой Отечественной войны. - Л., 1985. - С. 24.

3. Александрова Г.И. Забота партии о детях-сиротах (1941-1945 гг.) // В сб.: Борьба партии за укрепление социально-политического единства советского общества. - Петрозаводск, 1981. - 150 с.

4. Александров В.Н., Александрова Г.И. О некоторых проблемах социальной политики Советского государства в годы Великой Отечественной войны. // В сб.:

Социально- политические проблемы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - Кострома, 1992.

5. Из истории научных медицинских учреждений. Казахстан: 1941-1945 гг. Сборник документов и материалов. / Ответственный редактор Г.С. Сарсенова. (Составители О.С. Богданова, Б.А. Жуматаева, Е.М. Грибанова, В.Е. Печерских.- Алматы, 2015.- 230 с.

ПАВЛОДАР УЕЗДІК АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ

Абдигалимов К.С.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ.
abdigalimov@inbox.ru*

***Андапта.** Бұл мақала ХХ ғасыр басында Павлодар уезінен шыққан Алаш қайраткерлерінің өмірі мен еңбегіне арналған. Кереку өңірі қазақ зияларының көптеп шыққан жерлердің бірі. Өткен ғасырдың алғашқы жартысында қазақ әдебиеті мен мәдениетіне, ғылымға теңдесіз еңбегі сіңген қайраткер тұлғалар осы өлкеден түлеп ұшты. Олардың баршасының Алаш идеясына тікелей әрі жанама қатысы бар. Мақалада осы тұлғалардың өмірімен қатар Павлодар уезіндегі тарихи жағдайлары да сараланады.*

***Түйін сөздер:** Алашорда, автономия, революция, Кеңес үкіметі, коммунизм, ұлттық бостандық.*

***Аннотация.** Эта статья посвящена жизни и труду деятелей Алаша из Павлодарского уезда в начале ХХ века. Регион Кереку-одно из самых известных мест казахской интеллигенции. В первой половине прошлого века из этого края вышли деятели казахской литературы и культуры, науки и искусства. Все они имеют прямое и косвенное отношение к идее Алаша. Наряду с жизнью этих лиц в статье анализируются исторические условия в Павлодарском уезде.*

***Ключевые слова:** Алашорда, автономия, революция, Советское правительство, коммунизм, национальная свобода.*

***Annotation.** This article is devoted to the life and work of Alash figures from Pavlodar county at the beginning of the twentieth century. The Kereku region is one of the most famous places of the Kazakh intelligentsia. In the first half of the last century, figures of Kazakh literature and culture, science and science came out of this region. All of them are directly and indirectly related to the idea of Alash. Along with the lives of these individuals, the article analyzes the historical conditions in Pavlodar county.*

***Keywords:** Alashorda, autonomy, revolution, Soviet government, communism, national freedom.*

Тақырыпты зерттеуде ең бірінші алдыға қойып баса назар аударатын мәселеріміз жиырмамыншы ғасырдың басындағы Кереку өңіріндегі саяси және әлеуметтік жағдайлардың рухани дамуға әсері. Өткен ғасырдың бірінші жартысында қазақ ұлтының өмір сүру мәселесі тікелей күн тәртібіне қойылғаны белгілі. Тарих ұлтқа тағы бір сынақ артты. Алаш қайраткері Міржақып Дулатов «Бүгінде қазақ халқының өмір сүруінің өзі проблемаға айналды» деп жазды. Осы жағдайға байланысты Алашорда зиялылары өздерінің шығармашылық әрі зерттеу еңбектерінде тікелей ұлттың мәселесін алға тартты. Жазба әдебиетті кәсіби түрде дамыта отырып, ғылымның әр саласында тер төгіп еңбек етті. Әсіресе ұлттық сананы ояту жолында тарих және өзге де гуманитарлық ғылымдарды терең қозғады. Бұл кез отаршылдықтың да тым тереңдеген кезі болатын. Осы уақытта ұлттың оқығандары мен көзі ашық жанашырлары Алаш идеясының айналасына топтасты. Өзге елдерде техникалық революция орнап, атом бомбасын ашудың алдында тұрса да жартылай көшпенді қалыпта өмір сүріп жатқан ұлтты аман алып қалудың жалғыз жолы осы екендігіне Әлихан Бөкейханов бастаған зиялылар шоғыры сенімді болды. Әрі бұл әділетті жол болатын. Алашорда Үкіметі 1917 жылы екі рет өткен жалпықазақ съезі барысында құрылды. Артынша әр түрлі өлкелерде Алашорда кеңестері, қазақ комитеттері құрыла бастады. Бұл саяси бағыттағы жұмыс болса, рухани-мәдени бағыттағы жұмыс та бұл кезде зиялылар тарапынан қарқынды жүрді. Бұл кездегі ғылым мен әдебиеттің дамуы заманға сай өзіндік тақырыптары мен ерекшеліктері болғаны да сөзсіз.

Қазақ және тұтас Қазақстан тарихындағы құбылыс болған Алашорда үкіметінің Павлодар уезіндегі сипатын саралау, керекулік зиялылар шоғырының Алаш идеясына сіңірген еңбегін ғылыми бағалау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Қазақстан тарихында ерекше орны бар бірақ тарихта есімі көп атала бермейтін тұлғалар өміріне жіті тоқталуды да міндетке алдым. Мемлекет қайраткері, саясаткер әрі ақын Қабыш Исаұлы Бердалиннің өмірі мен саяси қызметін ғылыми тұрғыда зерделеу Алашорданың Павлодар уездік тарихын зерттеуде айналып өте алмайтын тақырыптардың бірі. Сонымен, 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Қазақстанның барлық жерінде қоғамдық және саяси партиялар пайда болды. Олардың әрқайсысы ұлттық тәуелсіздікті, саяси бостандықты, қазақ даласының аумақтық тұтастығын қолдады. Бұл ұрандар Алаш қозғалысының алғашқы ұстанымдары болды, қазақ зиялылары бостандық, теңдік мәселесін бірден алға қойды. [1]

1917 жылы қазақ зиялыларының өкілдері, көрнекті ғалымдар, ақындар Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамбетов, Халел Ғаббасов, Жүсіпбек Аймауытов және басқалар, сондай-ақ қазақ зиялылары бастаған бүкіл Қазақстан бойынша ұлт-азаттық қозғалыс күшейе түсті. Бұл қозғалысқа Павлодар уезінен шыққан зиялылар барынша ат салысты. Солардың бірі, ақын, мемлекет және қоғам қайраткері Қабыш Исаұлы Бердалин. Қабыштың халық арасында беделі аса зор болған. 1917 жылғы төңкерістерден соң Қабыш «Алаш» идеясын қолдап, сол жолда өмірін сарп етті. Орынбордағы екінші жалпықазақ съезіне Павлодар уезінен Ахметолла Барлыбаев екеуі қатысты. Алаш автономиясының Павлодар уездік кеңесін құрып, төрағалыққа сайланған. Павлодар уезінде алаш әскерін құрып, үгіт-насихат жұмыстарын белсенді жүргізген. Қабыш Исаұлы ақындығымен де ел арасына танылған. Оның «Иманқұл досына арналған өлең», «Шүкірлік», «Ғабдылманап інісін жоқтауы», «Кәмпескеге арналған өлеңі», «Адасқанда» поэмасы халыққа белгілі. Әйгілі ақын, композитор Естай Беркімбауылымен ете жақын, дос-жар болған.

Алашордадағы қызметі үшін Қабыш Бердалин қуғын-көріп, мал-мүлкі тәркіленді. Отбасы Ақтөбе облысына жер аударылып, өзі уақытша Омбы жерінде бой тасалап, лақап атпен біраз жыл өмір сүрген. 1935 жылы Ресейдің Кемер облысына жер аударып, сол жақта дүниеден өтті. Қабыш Бердалин жайлы Павлодар облыстық Мемлекеттік мұрағатында қысқаша ғана дерек кездескенімен, көбі ел арасына ауызша тараған әңгімелер.

Қазақ ұлтының алғашқы зиялылар шоғырының белді өкілі, ақын, ағартушы, мемлекет және қоғам қайраткері Сәдуақас Шорманов. Ол әйгілі Мұса Шорманұлының үлкен ұлы. 19 ғасырдың аяғында Мұса Шорманов 15 жыл Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны болды. Оның күш-жігерінің арқасында облыста алғашқы мектептер ашылды. Бұл оның ағартушылық қызметі «Баянауыл құбылысының» негізі болды, өйткені бұл аймақ республикамызға ғалымдар мен белгілі өнер өкілдерінің галереясын берді. Мұса Шорманов өз қаражаты есебінен Баянауылда медресе мен мешіт салып, Омбы мен Павлодарда қазақ балаларына арналған орыс мектептерін ашуды қолдады.

Ол сол кездегі қоғамдық-саяси жағдайларға ерте жастан араласып, өзінің ұстанымын анық білдірді. Ата жолын жалғап, Шоң, Шорман билерден бері келе жатқан халықты оқыту ісін белсенді түрде жалғастырды. 1903 жылы Павлодар ауданындағы алғашқы орыс-қазақ мектебі Ақкелін ауылында ашылды. Дәл осы жерде болашақ Қазақстан

ғылым академиясының негізін қалаушы Қаныш Сәтпаев оқыған. Бұл мектепті Сәдуақас Шорманов салған.

Әдебиеттанушы, мемлекет және қоғам қайраткері Смағұл Сәдуақасов бір мақаласында былай дейді: «Мағжан Жұмабаевтан кейін, хал-қадірінше қазақ ақындарының арасынан мәселен, Сәбит Дөнентаевты, Омар Қарашевті, Шәкәрімді, Сұлтанмахмұт Торайғыровты, Ахмет Мәметовті, Сәкен Сейфуллинді, Сәдуақас Шормановты және Бекет Өтетілеуовті айтуға болады». Ақынның «Махаббат», «Ақ баян құсманы біз қолдайық», «Мінәжат» тағы басқа көлемді толғаулары ел ішін кең тараған. Ол қазақтың әдеби жәдігерлерін жинақтаушы да болды. Көптеген қазақ ақындарының өлеңдерін баспаға даярлап, жарыққа шығару ісімен айналысқан. [2]

Едіге Қайырбековтың мәліметі бойынша Сәдуақас сонымен қатар «Ардақ» әнінің авторы, оның музыкасын халық әншісі-жазушы Жарылғапберді Жұмабаев жазған. Өкінішке орай, қазіргі уақытта бұл ән халық әні ретінде ұсынылуда. Сондай-ақ көрнекті дала ақындарының баға жетпес әдеби мұраларын жинақтап, өлеңдерінің жинақтарын шығарды. Ризашыл ұрпақ үшін ол қазақ әдебиетінің жүздеген алтын парағын сақтап қалды.

Қазақ халқының көрнекті жазушысы, драматург, публицист, ақын, «Алаш» қозғалысының белді мүшесі – Жүсіпбек Аймауытов әдебиеттің әр алуан жанрларында қалам тербей жүріп, ол қазақ әдебиетінің жаңа өріске шығуына мол еңбек сіңірді.

Жүсіпбек Аймауытов – өз дәуірінің келелі мәселелерін көтерген көптеген мәнді мақалалардың авторы. Кезінде «Абай» журналында, басқа да басылымдарда жарияланған мақалаларында ол, аласапыран өзгерістер заманының шындығын насихаттауға ұмтылды. Сонымен бірге, әдебиет төңірегіндегі мәселелерді қозғап, бірқатар әдеби-сын мақалалар жазды. Жүсіпбек Аймауытов қаламынан туған мұралардың қай қайсысы да оның кесек дарын иесі екендігінің, гуманист суреткерлігінің, жалтақсыз ұлтжандылығының жарқын айғағы. Оның шығармалары өзі ғұмыр кешкен заманның, өзі араласқан қоғамның мұқтажын өтеуге, оның ақ қарасын парактауға арналған. Сөйте тұра көркемдік тегеуріннің қуаттылығы, идеялық ұстанымдарының дұрыстығы, сөз қолданудағы шеберлігі Жүсіпбек шығармаларының өміршендігіне кепіл болмақ.

«Алаш» қозғалысының көрнекті өкілі, ағартушы, ұстаз, әйгілі жерлесіміз – Әбікей Сәтбаев еді. Ірі педагог, бірнеше оқу орындарының басшысы, «Алаш» қозғалысының көрнекті өкілі – бұл Әбікей Сәтбаев

өмірінің негізгі кезеңдері. Павлодар облысы Баянауыл ауданындағы Теңдік ауылы маңында, Айрық елді мекенінде дүниеге келген.

Әбікей Зейінұлы өмір сүрген уақыт төңкеріс, азаматтық соғыс, бірінші дүниежүзілік соғыс, репрессия, аштық, жаппай қыру сияқты дүрбелеңдерге толы болды. Қазақ даласының оқығандары мен зиялылары халықты бұл тығырықтан алып шағытан жолды көп іздеді. Ауыл шаруашылығындағы, экономикадағы құлдырауды қалай тоқтатамыз? Қазақ ұлтының әлсіздігімен қалай күресу керек? Көптеген адамдар бұл сұраққа жауап беруге тырысты. Осы сәттен бастап оның саяси және бір мезгілде қазіргі үкіметпен белсенді оппозициялық әрекеті басталады. Әбікей Сәтбаев ірі ағартушы, ғалым, публицист, ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі Ахмет Байтұрсынұлымен тығыз қарым-қатынаста болды. Екеуінің бірге түскен фотолары да сақталған. 1916 жылы Ахмет Байтұрсынов және оның тобы әртүрлі саладағы қоғам қайраткерлеріне халықтың тәуелсіздігі мен бостандығы үшін күресте қоғамдық-саяси жұмысты күшейтуге шақырды. Әбікей Зейінұлының әлеуметтік-саяси қызметінің кешенді қырларын сипаттайтын тағы бір тармақ Шурай Ислам ұйымының тарихымен байланысты. Бұл ұйым Түркістан автономиясын қолдау мақсатында 1917-1918 жылдары Ташкенттегі интеллигенция өкілдері тарапынан құрылған. Сол 17-ші жылы Орынбордағы Бүкілқазақстандық съезі Қазақстан аймақтарынан делегат ретінде 8 адамды Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне Шурай-исламға қатысуға сайлады. Семей облысы өкілдерінің тізіміне Әбікей Сәтбаев да кірді. Онымен бірге өзге де ірі тарихи қайраткерлер бұл ұйымға тіркелген еді. Семей Земство үкіметінің жұмысы туралы мәліметтерде Әбікей Сәтбаевпен оның замандастарының еңбегі туралы деректер сақталған [4].

Алаш ұлттық идеясын қалың бұқараның санасына енгізу үшін қазақ халқын біріктіретін жергілікті органдар құру қажет болды. Бұл органдар 1917 жылдың наурыз-сәуірінен бастап барлық облыстарда, уездерде, болыстар мен ауылдарда қазақ зиялыларының бастамасымен және жетекшілігімен құрылған қазақ комитеттері болды. Олардың басты міндеті – қазақ халқы арасында идеологиялық, үгіт-насихат, мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізу, қазақ съездерін дайындау және өткізу. Баянауылдық Сұлтанмахмұт Торайғыров өзге де Павлодар уезінің өкілдерімен бірге Семей облыстық қазақ комитеті төралқасының мүшесі болды.

Семей облыстық қазақ комитетінің жанынан баспа құрылып, «Сарыарқа» газетін шығарып тұрды. Баспаға «теңдік» серіктестігі

қаржылық қолдау көрсетті. Сұлтанмахмұт Торайғыров, Қошке Кемеңгеров, Жүсіпбек Аймауытов сияқты Павлодар уезіне шыққан зиялылар шоғыры «Сарыарқа» газетінің тұрақты авторлары болды.

Павлодар уезінің алғашқы қазақ құрылтайы 1918 жылы 15 ақпанда өтті, сол кезде қаладағы билік большевиктердің қолында болды. Съезде қаржы қорын құру мәселесі қаралды. Тұрағұл Құнанбаев пен Міржақып Дулатов қатысып, сөз сөйледі. Ризашылық білдірген қала тұрғындары сол жерде 21 939 рубль жинады, содан кейін қосымша жинауға уәде берді, татар халқы да шетте қалмады, кейін тағы 8500 рубль жиналды. Павлодар уезінің екінші қазақ съезі 1918 жылы 13-26 маусымда қалада Кеңес өкіметі құлаған кезде өтті.

Бұл съезд маңызды болды, өйткені ол бес мүшеден тұратын Алаш - Орда уездік кеңесін құрды: Қабыш Бердалин бірауыздан төраға болып сайланды, Ахмет Барлыбаев төрағаның орынбасары, И.Бадисов, М.Жалединов, О.Күзембаев мүшелер болып сайланды. Қабыш Бердалин басқарған Павлодар аудандық кеңесі идеологиялық, насихаттық қана емес, сонымен бірге үлкен ұйымдастырушылық жұмыстарды, нақты айтқанда, халық арасында практикалық жұмыстарды жүргізді. Алаш – Орда уездік кеңесінің тікелей басшылығымен большевиктермен күресу үшін Павлодар уезінде 150 жігіттерден тұратын Алаш отряды құрылды. 1918 жылдың маусымынан бастап Алаш автономиясы үкіметі ресми түрде өз қызметін бастады. [5]

1918 жылдың 11-24 маусымы аралығында Алаш-Орда үкіметі «Кеңес үкіметі заңдары мен шешімдерін жою туралы», «Земствос туралы», «Әскери кеңесті құру туралы» және басқалар заң күші бар бірнеше жарлықтар шығарды. Алайда «Алаш» қозғалысы алға қойған мақсаттарына жете алмады. 1919-1920 жылдардағы Кеңес өкіметі алашордалықтардың ұлт-азаттық қозғалысын жеңіп, «Алаштың» көптеген көрнекті қайраткерлері «кеңеске қарсы қызметі үшін» репрессияға ұшыратты.

Павлодарда Алаш Кеңесі Қызыл Армияның пайда болуы әсерінен 1919 жылдың аяғында таратылды, большевиктер билігі қала мен уезде жеңіске жетті.

Осылайша Павлодар өңірінің тарихында Алаш қозғалысының өшпес ізі қалды. Қабыш Бердалин, Мұқыш Боштаев, Әбікей Сәтбаев, Ахметолла Барлыбаев, Базыкен Өскенбаев, Сәдуақас Шорманов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жүсіпбек Аймауытов сияқты керекулік тұлғалар Алаш идеясына айрықша еңбегін сіңірді. Бүгінгі тарих

ғылымында Алашорда тарихы әлі де толық ашылмаған тақырып. Ал Павлодар облысындағы Алаш қозғалысы жүйелі түрде толық зерттелді деп айту тіптен қиын. Сондықтан, бұл тақырып алдығы уақытта індете зерттеуді қажет етеді.

20 ғасырдың бас кезінде алдыңғы қатарлы Алаш қозғалысының жұмысына қатысқан Павлодар уезінен шыққан ойшыл – зиялы қауымның өкілдерінің отаншылдығы және олардың атқарған жұмысы – тарихи дәлел. Жаңадан құрылған үкіметтің жұмысын ұйымдастырып, Алаш қайраткерлерімен үздіксіз байланыс орнатқан данышпан жерлесіміз қазақтың тарихында тәуелсіздікке қарай үлкен қадам жасаған Алаш қозғалысының дамуына зор үлесін қосты. Қозғалыс тарихына көз салсақ, оған қазақ тарихындағы аса белгілі тұлғалардың ұрпақтары да белсене қатысқанын аңғарамыз. Қозғалысқа қатысқандардың күрескерлік еңбегіне шынайы баға беру – жалғаса, жаңғыра беретін жұмыс. Енді олардың әрқайсысы жөнінде ғылыми мақсатты ізденіс жасау – тарихшыларымыздың, сонымен қатар қоғамдық ғылым саласындағы мамандардың міндеті. Себебі, Алаш қозғалысы қашан да қазақпен бірге өмір сүретін ұлттық намыс пен рухтың тарихи һәм өміршең сабағы!

Осы бірінші орыс революциясы жылдары ұлттық зиялылар кейін Алаш қозғалысы атанған қоғамдық қозғалыстың негізін қалады. 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде дүниеге келген Қарқаралы хұзырхаты (петициясы) оның бағдарламалық құжаты болатын. Осы мезгілден бастап Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов жетекшілік еткен ұлттық зиялылар жаңа өрлеу ала бастаған ұлт-азаттық қозғалысқа нысаналы сипат беру үшін газет шығару, азаттық үндеген кітаптар бастырып тарату, Мемлекеттік Дума жанындағы мұсылман фракциясы жұмысына, жалпыресейлік мұсылман, түркішілдік қозғалыстарға атсалысу сияқты қазақ қоғамына бейтаныс күрес әдістерін игере бастады. Ал 1911 жылдан бастап шыға бастаған «Айқап» журналы, 1913 жылдан жарық көріп жалпыхалықтық басылымға айналған «Қазақ» оның артын ала өмірге келген «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ақжол» газеттері ұлт-азаттық күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті. Алаш қозғалысының басты мақсаты – қазақ елінің өзін-өзі басқару, яғни ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе құру, құқын метрополияға мойындату, түбінде дербес мемлекет құру, қазақ жеріне ішкі Ресейден қоныс аударуға шек қою, әлемдік озық тәжірибені пайдаланы отырып, дәстүрлі мал шаруаылығын өркендету, сонымен қатар егіншіліктің, өнеркәсіптің дамуын қамтамасыз ету, рыноктық

қатынастарға жол ашу, жеке адам құқын және басқа да демократиялық принциптерді қадір тұту, ұлттық мәдениетті өркендету, оқу жүйесінің, тілдің дамуына қажет шарттар түзу болды. Бірінші орыс революциясы жылдарынан бастау алатын Алаш ұлт-азаттық қозғалысы 1917 жылы ақпан және желтоқсан айлары аралығында өзінің шарықтау шегіне жетті. Осы жылдың жазымен көктемінде қазақ комитеттерінің пайда болуы, күзіне қарай Алаш партиясының, ал соңына қарай Түркістан автономиясы (Қоқан автономиясы) және Алашорда үкіметтерінің құрылуы бұл – қозғалыстың нақты нәтижелері болатын. 1917 жылы пайда болған бұл саяси құрылымдар большевиктер тарапынан күпен таратылғанымен, ұлт-азаттық қозғалыс күштері саяси күрес сахнасынан бірден де кете қойған жоқ.

Әдебиет:

1. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы.- А.:Санат, 1995
2. Қозыбаев М., Қозыбаев Ч. Қазақстан тарихы.- А., 1997
3. Құл-Мұхаммед М. Алаштың қайраткерлерінің саяси- құқықтық көзқарастарының эволюциясы.- А.:Атамұра, 1998
4. К.Нурбаев. Наставник Естия.//Звезда Прииртышья, 1993, 23 сентябрь
5. Ф.699. О.1. Д.320. (Городское отделение Государственного областного музея г.Павлодара)

ПРОБЛЕМА БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ И СПОНСОРСТВА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ И ЕЕ АНАЛИЗ

Абдуллаев Д.Н.

Ташкентский государственный педагогический университет

adn20@mail.ru

***Аннотация.** В данной статье сравнительно анализируются качества благотворительности и спонсорства в Узбекистане, обосновываются ее историко-социальные принципы и концептуальная модель, изучены различные формы, проявления, особенности социального участия благотворительной деятельности.*

***Ключевые слова:** социологические исследования благотворительности, методология и методы исследования благотворительности, институциональная благотворительность, виды благотворительности и спонсорства, механизмы благотворительности.*

***Аннотация.** Бұл мақалада Өзбекстандағы қайырымдылық пен демеушіліктің сапасы салыстырмалы түрде талданады, оның тарихи-әлеуметтік принциптері мен тұжырымдамалық моделі негізделеді, қайырымдылық жұмыстарының әртүрлі формалары, көріністері, әлеуметтік қатысу ерекшеліктері зерттеледі.*

***Түйінді сөздер:** қайырымдылықты әлеуметтанулық зерттеу, қайырымдылықты зерттеу әдістемесі мен әдістері, институционалдық қайырымдылық, қайырымдылық және демеушілік түрлері, қайырымдылық механизмдері.*

***Annotation.** This article comparatively analyzes the qualities of charity and sponsorship in Uzbekistan, substantiates its historical and social principles and conceptual model, studies various forms, manifestations, and features of social participation in charitable activities.*

***Keywords:** sociological research of charity, methodology and methods of charity research, institutional charity, types of charity and sponsorship, mechanisms of charity.*

В традициях народов Средней Азии существует ряд древних ценностей воспитания и совершенствования молодого поколения в духе добродетели, среди которых важное место занимает традиция благотворительности и спонсорства. Эта традиция, складывавшаяся веками, обогатилась содержанием в годы независимости стран Центральной Азии, и стала развиваться в результате поддержки государства с целью дальнейшего развития гуманитарных качеств нашего народа.

Как отметил Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев, «...эффект от проводимых экономических реформ и социальных

преобразований измеряется, прежде всего, тем, насколько они влияют на материальное положение и благосостояние населения, его уровень и качество жизни» [2, с.148].

Тема благотворительности и спонсорства приобретает сегодня особое значение в связи с реформированием системы социальной поддержки и защиты населения. Повышение социальной компетентности и функциональной ответственности государства, бизнеса и негосударственных организаций в решении социальных проблем и создании новых возможностей приводит к повышенному вниманию общественности.

Благотворительные и меценатские инициативы и практики в обществе Центральной Азии, особенно в Узбекистане, являются малоизученной областью исследователей. Относительно уровня исследований в области благотворительности некоторые авторы отмечают следующее: «Благотворительность можно назвать полезным качеством и делом, делать добро гражданам, помогать нуждающимся, благотворительной финансовой помощью отдельных лиц и организаций малоимущим и обездоленным, а также государственной помощью людям с низким уровнем жизни [3, с.436].

В целях повышения внимания к системе социальной защиты населения в Узбекистане большое внимание уделяется организации благотворительных и спонсорских фондов государственными и негосударственными некоммерческими организациями. Они поддерживают устойчивое развитие общества и государства, повышают благосостояние населения и улучшают качество жизни, укрепляют здоровье семьи, защищают материнство и детство, расширяют доступ уязвимых слоев населения к качественным медицинским услугам, помогают совершенствовать систему социального обслуживания граждан, в том числе инвалидов, материально поддерживают малообеспеченные семьи.

Система понятий сферы благотворительности состоит из двух основных понятий: «благотворительная деятельность» и «участники (субъекты) благотворительной деятельности», они более выражены в видах и формах благотворительной деятельности, благотворительных организациях, физических лицах, осуществляющих пожертвования, получателях благотворительной помощи, мотивации к участию в благотворительной деятельности, благотворительных организациях и фондах (*Таблица 1*).

Современная практика благотворительности включает в себя различные формы и проявления благотворительности, отличающиеся особенностями социального участия, включая:

По целям благотворительной деятельности можно выделить:

1. Благотворительная деятельность, связанная с реализацией гуманитарных проектов, в том числе:

- проекты, направленные на развитие образования и культуры;
- проекты, направленные на сохранение исторического наследия;
- проекты, направленные на обеспечение (создание) комфортной среды проживания;

- проекты, направленные на поддержку (развитие) социальных инициатив;

- проекты, направленные на охрану здоровья населения.

2. Благотворительная деятельность, связанная с осуществлением социальной помощи нуждающимся, в том числе:

- социальная помощь малообеспеченным семьям с детьми;

- социальная помощь ветеранам войны, военнослужащим, уволенным в запас;

- социальная помощь пожилым людям, одиноким пенсионерам;

- социальная помощь инвалидам, детям с инвалидностью;

- социальная помощь детям-сиротам, подросткам из неблагополучных семей;

- социальная помощь людям, пострадавшим от стихийных бедствий;

- социальная помощь безработным;

- социальная помощь другим нуждающимся людям, находящимся в трудной жизненной ситуации (беженцы, бездомные, жертвы насилия и др.).

По характеру (форме) участия в благотворительности (прямая/косвенная помощь) различают следующие формы:

1. Волонтерство – это добровольная общественная деятельность, осуществляемая на благо общества без денежного вознаграждения.

2. Пожертвование – это добровольный платеж без принуждения, добровольная помощь, предоставление денег в пользу конкретной организации или лица.

По условиям осуществления благотворительной практики (оказания помощи) различают следующие формы:

1. Спонсорство - в обмен на социальную поддержку (финансовую, материальную, услуги и продукты), информирование населения о поддержке спонсоров, в том числе рекламу своей деятельности и продукции.

2. Меценатство - социальная поддержка науки и искусства, а также культурных, образовательных, научных инициатив, осуществляется на основе личных средств благотворителя.

3. Филантропия – оказание социальной помощи нуждающимся на основе гуманитарных проектов, продвигающих гуманитарные принципы.

Рост класса частных предпринимателей и собственников, определяющих развитие спонсорской деятельности в Узбекистане, можно рассматривать как прямой результат комплексных реформ, проводимых в нашей стране. Ведь в этом процессе спонсорство отличается своей щедростью и гуманными качествами в обеспечении материального состояния и благополучия населения. То есть в нашем обществе спонсорство трактуется как безвозмездная помощь одного человека другому человеку. Спонсорство – это пожертвование гражданам, особенно протягивание руки помощи малоимущим и вдовам, поднятие человеческого фактора на более высокий уровень.

Этот процесс является одним из качеств, характерных для менталитета нашего народа и находит свое отражение в характере, образе жизни и поведении наших предков. Спонсорство называлось и развивалось по-разному в разные периоды нашей истории. Например, она проявлялась целевым использованием излишков денежных средств в результате возникновения частной собственности в раннем средневековье, в взаимной терпимости и гуманизма в системе собственности вакф в средние века и период ханств, в жизни меценатов в Туркестане в колониальный период, а также в деятельности благотворительных обществ и учреждений, в советское время (во время Второй мировой войны) [1].

Другой важной стороной спонсорства является то, что оно является высоким человеческим качеством, и важно, чтобы оно осуществлялось на благо определенной организации и учреждения, предприятия, ограниченного круга лиц на благо общества. Например, в годы независимости было широко внедрено спонсирование дома престарелых, общества инвалидов, детские дома или группы лиц определенной профессии.

Спонсорство может осуществляться в виде материальной поддержки товарами и денежными средствами; в духовном развитии

образования, медицины, науки и других сфер, а также в показе примера наставничества в творческих процессах. В Узбекистане, исходя из истории и менталитета народа, большое внимание уделяется развитию спонсорства, принятию решений на основе духовных ценностей, таких как благотворительность, пожертвование, дарение.

В Постановлении Первого Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова о программе «Год спонсоров и врачей» такие вопросы, как «... реализация комплекса мер, направленных на усиление роли и значения спонсорства, совершенствование правовой базы спонсорской деятельности, расширение участия в этом процессе широких слоев населения, организаций и предприятий всех форм собственности, увеличить вклад в материальную и моральную поддержку социально незащищенных слоев населения...» были определены как важные задачи, подлежащие выполнению. [4]. Возникает закономерный вопрос - известно ли нам философско-правовое признание, четко определяющее понятие спонсорства и его содержание в обществе, от ученых до простых граждан?

Безусловно, в связи с этим целесообразно разработать специальный законопроект и внести его в Законодательную палату Олий Мажлиса. Благодаря этому можно поддержать усилия юридических и физических лиц в Законодательной системе по оказанию помощи людям, нуждающимся в помощи, в том числе усовершенствовать Закон о спонсорстве, который предусматривает создание комплексной и новой системы предоставления государством соответствующих льгот и дополнительных возможностей.

Также спонсорство является одним из принципов доброжелательности граждан, поддержки, равноправия и формирования гражданского общества. Поэтому важным требованием времени является привлечение к спонсорской работе неправительственных организаций, прежде всего органов самоуправления граждан, представителей международных благотворительных организаций и превращение спонсорства в массовое общественное движение, создание всех необходимых условий, направленных на обеспечение его постоянного места на государственном уровне.

Специфические аспекты спонсорства, подходящие для нашего народа, с особым акцентом на доброту, взаимопомощь и укрепление своих идей среди населения, является одной из неотложных задач по дальнейшему укреплению и поощрению деятельности добровольных

граждан, малого бизнеса и частного предпринимательства, спонсоров и их поощрение.

Следует отметить, что спонсорство является одной из наших национальных ценностей. В его основе лежит характерная для нашего народа философия единства братства. Великие открытия мира, бессмертные научные и художественные произведения, здания, украшающие город, сады, мечети, храмы, школы и университеты, ровные дороги, мосты, словом, необходимо признать, что все продукты созидательного труда создавались усилиями инициативных людей, в сердцах которых горела огонь любви.

Необходимо отметить, что покровительство следует оказывать не только нуждам бедной и малообеспеченной части населения, но и производству, образованию, науке и культуре, которые дадут результат в обществе и полезны для будущего.

Мы должны поощрять людей быть покровительственными и усердными, но также и терпеливыми и волевыми. Одним словом, явление благотворительности и спонсорства имеет важное значение в самостоятельной деятельности социальной сферы общества, позволяет повысить социальный уровень жизни населения и выработать механизмы удовлетворения материальных потребностей.

В Узбекистане к числу благородных реформ, ведущих к развитию страны и благосостоянию народа, относятся ценности благотворительности и спонсорства, которые считаются приоритетами общественного благополучия, исторически сформировавшиеся и требующие регулярного развития, и формирование правовой базы, обеспечивающей широкое признание с социальной точки зрения, поддерживать беспристрастные устремления знатных людей, готовых направить часть своих доходов на цели бескорыстного спонсорства, воспитывать в сознании нашего народа, особенно молодежи, добрые человеческие качества, такие как доброта, великодушие и трудолюбие, направление спонсорства на сферы, полезные для развития общества.

Таблица 1.

Механизм реализации благотворительности

Благотворительная деятельность		
Спонсоры	Виды участия	Получатели
Частные спонсоры	По ресурсам Финансовые, материальные, организационные	Социально ориентированная ННО
Организации ННО Благотворительные фонды	Согласно цели гуманитарные проекты, социальная помощь	Учреждение Организация
	По видам волонтерство и благотворительность	
Предпринимательская деятельность	С точки зрения предоставления Спонсорство и меценатство	Малообеспеченное население, люди, нуждающиеся в помощи
Механизмы участия		
Институты самоуправления	Акции и программы	Неформальные организации
Мотивация к участию		
Нормы и регламенты	Информированный	Культурные традиции

Литература:

1. Абдуллаев Д.Н. Ўзбекистонда хайрия ва ҳомийликнинг ривожланиш тарихи (XIX аср иккинчи - XX аср бошлари). Тошкент: “INNOVATSIYA-ZIYO” нашриёти, 2019. – Б. 159.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 148.
3. Саидов М.Х. ва бошқ. Ижтимоий ҳимоя: атамалар изоҳли луғати. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 436.
4. Халқ сўзи. 2006 йил, 24 январь

АКТУАЛЬНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ В СРЕДНЕМ ЗВЕНЕ

Швец А.Н.

*Павлодарский педагогический университет
им. Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, alinashvetc@gmail.com*

Аннотация. В данной статье рассматривается важность использования новых форм исторического источника в преподавании истории для формирования метода исторического знания у учащихся и сближения истории как учебного предмета с историей как наукой.

Ключевые слова: исторические источники, информационные технологии, документы, методология изучения.

Аннотация. Бұл мақалада оқушылардың тарихи білім әдісін қалыптастыру және тарихты ғылым ретінде тарихпен оқу пәні ретінде жақындастыру үшін тарихты оқытуда Тарихи дереккөздің жаңа формаларын қолданудың маңыздылығы қарастырылады.

Түйінді сөздер: тарихи дереккөздер, Ақпараттық технологиялар, құжаттар, зерттеу әдістемесі.

Annotation. This article discusses the importance of using new forms of historical sources in the teaching of history for the formation of the method of historical knowledge among students and the convergence of history as an academic subject with history as a science.

Keywords: historical sources, information technologies, documents, methodology of study.

Актуальной проблемой современной педагогики является формирование у учеников умение работать с текстами как источником знания. Благодаря осмыслению учащимися ведущих вопросов истории, формированию приемов мыслительной деятельности и учебной работы представляется возможность улучшения качественного уровня обучения учеников в процессе преподавания истории.

В современном мире человеку преподносится уже переработанная информация, поэтому умение определять достоверность источников является важным навыком в повседневной жизни. СМИ преподносят нам информацию в нужном им виде, но мы должны относиться к ней критически, так как любое историческое событие эпохи можно преподнести с разного ракурса.

И поэтому одна из основных задач учителя истории – это научить работать с историческими источниками. Дать возможность

самостоятельно сделать выводы о значимости исторического факта и интерпретировать его со своей точки зрения. Научить учеников различать исторический источник и его анализ.

Для того чтобы заинтересовать учеников к работе с источниками, необходимо изменить подход к их использованию в учебном процессе. Вместо традиционной работы с текстами, которая зачастую является скучной и нудной, можно использовать более интерактивные методы работы с источниками. Например, можно проводить исторические реконструкции, при которых ученики должны изучить источники и восстановить историческое событие или период. Это позволит ученикам увидеть, как источники могут использоваться для восстановления прошлого и как они помогают формировать исторические представления. Также можно проводить исторические дебаты, при которых ученики должны анализировать различные источники и выступать за определенную точку зрения. Это поможет ученикам развить навыки критического мышления и анализа источников. Кроме того, можно использовать более современные формы источников, такие как видеоматериалы, аудио-записи, фотографии и документы в электронном формате. Это поможет ученикам увидеть, как источники могут быть разнообразными и интересными, и как они могут помочь лучше понять прошлое. Важно также уделить внимание обучению учеников работе с источниками, включая оценку их достоверности и анализ стиля и содержания. Это поможет ученикам лучше понимать, как использовать источники для получения информации и как они могут быть полезны в исследовании истории.

При рассмотрении современных форм источников, необходимо учитывать их специфику. Например, специфика кинофотодокументирования в том, что в источниковедческой практике критика документа всегда предшествует внутренней критике, в первую очередь рекомендовалось рассматривать общие критерии отбора кинофото документов, непосредственно связанные с происхождением документов. Особенности кинофотофонодокументов, непосредственно связанные с их происхождением (особенности кинофотофонодокументирования, целевое назначение документа, установление обстоятельств и целей создания документа, авторство и др.), важны для установления источниковедческой ценности документов и последующего его применения на практике.

Рассмотрение аудиовизуальных документов в контексте развития современной исторической науки в качестве исторического источника, а также своеобразного продукта культуры позволяет значительно расширить возможности познания реальной действительности и в определенной мере может содействовать обновлению исторического мышления при изучении прошлого страны [1, С.10].

Институализация цифровой среды выражена через информационную политику суверенного Казахстана, не оставляет сомнений в дальнейшем прогрессирующем значении и роли электронного исторического источника при изучении исторических процессов, коррелирует с представлением о нем как стратегическом ресурсе, чем, собственно, и обусловлен историко-когерентный интерес к объекту исследования. Содержание электронного исторического источника относительно социокультурных, политико-правовых синергий в современной истории Казахстана мультикаузально. Стремительный рост информатизации обеспечил массовый доступ и множество возможностей формирования его информативного содержания. Границы научности исторической информации в компьютерной среде Интернет должны быть решены формированием системы отечественных научных исторических электронных ресурсов, направленных на решение актуальной задачи популяризации объективного исторического знания[2, С.22].

Для того чтобы заинтересовать учеников к работе с источниками, необходимо изменить подход к их использованию в учебном процессе и использовать более интерактивные и современные методы работы с источниками. Отечественные авторы первых мультимедиа исторических изданий Ж.А. Абсеметова, С.А. Жакишева, С.Ф. Мажитов и др., в стремительном росте информационных технологий и их такой же стремительной интеграции в научно-образовательную систему, видят пространство для профессиональной и практической деятельности «компьютеризированного» историка, когда вслед за появлением специализированных электронных учебников, энциклопедий, словарей-справочников, баз данных, обучающих систем при помощи мультимедиа-технологий, наступит черед научного осмысления электронных источников[2, С.35].

Однако, при изучении структуры, связей и развития элементов, необходимо использовать системный подход и методы, такие как анализ и синтез, классификация, обобщение, моделирование и другие. Эти методы позволяют рассматривать объект как систему, анализировать его

структуру, функционирование и развитие, а также устанавливать связи и зависимости между элементами. Таким образом, системный подход и методы являются необходимыми при изучении объектов, имеющих сложную структуру и связи между элементами.

Выбор методов изучения материала зависит от его структуры и целей изучения. Конкретно-научные методы применяются при изучении элементов, статических объектов, а системный подход и методы - при изучении сложных систем, включающих взаимосвязанные элементы и процессы. При этом, важно учитывать цели изучения и выбирать методы, наиболее эффективные для достижения этих целей.

Источниковедческое исследование имеет свою логическую последовательность, которая может меняться в зависимости от конкретного источника и задач исследования. Однако, основная структура исследования должна сохраняться и включать следующие этапы:

1. Обоснование темы исследования, формулирование задач, показ степени изученности предмета. На этом этапе определяется объект исследования, формулируются гипотезы исследования, выдвигаются цели и задачи.

2. Источниковедческий анализ, который включает в себя описание и характеристику источника, его историю, анализ содержания и структуры текста, выявление авторства и цели создания источника, исследование источниковой базы.

3. Выявление намеренной и скрытой информации, ее систематизация и последовательный анализ. На этом этапе проводится интерпретация содержания источника, выявление основных и второстепенных фактов, оценка достоверности источника.

4. Выводы о возможном использовании данного источника для реконструкции исторической действительности. На этом этапе делаются выводы о значимости источника для исследования, его применимости для реконструкции исторической действительности, а также выявляются возможности его использования в будущих исследованиях.

Таким образом, основная структура источниковедческого исследования должна сохраняться, несмотря на возможные изменения в зависимости от конкретного источника и задач исследования. Можно сказать, что электронным источникам присущи особые свойства отражения исторической информации.

Развитие информационных технологий и сети Интернет привели к возникновению новых форматов источников, которые ранее не были

известны. Индивид как участник событий, часть социума, воспринимает окружающий мир сквозь сложные механизмы человеческой психики: верований, убеждений, моральных норм и т.д., что значительно затрудняет анализ содержания источника, требуя от исследователя привлечения дополнительных источников информации для определения степени объективности представленных в онлайн-формате данных. Электронному источнику можно дать следующее общее понятие, используя принцип целеполагания, применяемый для характеристики письменных источников [3, с. 446]: это такие исторические источники, функцией которых является установление межличностной коммуникации в эволюционном и коэволюционном целом. Критерием обособления источника выступает содержание устанавливаемых им коммуникационных связей. Применительно единицы электронной информации – это изучение взаимосвязи информационного содержания посредством гипертекстовых ссылок как вкладываемых авторами или редакторами значений в используемые понятия.

Использование новых форм исторических источников способствует развитию у учащихся исторической эрудиции. Учащиеся узнают о различных исторических событиях, персонах, культурных явлениях и т.д., которые не всегда могут быть освещены в учебниках. Работа с документами даёт возможность расширить кругозор учащихся и развить их интерес к изучению истории. Учащиеся узнают о том, как люди в прошлом боролись за свои права и свободы, какими методами они пользовались, какие были последствия их действий.

Введение документов в преподавание истории имеет множество преимуществ, которые позволяют формировать у учащихся метод исторического знания, развивать критическое мышление и историческую эрудицию, а также способствуют формированию гражданской позиции.

Литература:

1. Сексебаева Г.А. Аудиовизуальные документы: источниковедческий и архивоведческий аспекты: монография – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 272 с.
2. Алимгазинов К. Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. Монография. – Алматы: Елтаным, 2014. – 348 с.
3. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – Москва: Изд-во РГГУ, 1998. – 701 с

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РЕПРЕССИЙ В ОТНОШЕНИИ РАСКУЛАЧЕННЫХ ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВОВ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Аманова А.С.

*Павлодарский педагогический университет
им. Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, amanova803@mail.ru*

Аннотация. Мақалада Павлодар облысының саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі өңірлік комиссияның халықтық көтерілістер мен наразылықтар, бай, кулак, орта шаруа мен шаруалар, мәжбүрлі босқындар, күштеп ұжымдастыру құрбандары, дайындаушы және басқа да саяси науқандар жөніндегі бірінші ғылыми-зерттеу жұмыс тобы мүшелерінің қызметі көрсетілді. Ғалымдар зерттеген кезеңнің хронологиялық шеңбері ХХ ғасырдың 20-30 жылдарын қамтиды. Мақалада кеңес мемлекетінің саяси қудалауының негізгі белгілері, мұрағат материалдары мен құжаттарын зерттеу барысында анықталған фактілер көрсетілген. Автор қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша ұсынысты дайындау барысында зерттеушілер тап болған мәселелерді келтірді.

Түйінді сөздер. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтай жөніндегі комиссия, кулактардың мүлкін тәркілеу, мұрағаттық құжаттар, босқындар, ашаршылық.

Аннотация. В статье представлена деятельность членов первой научно-исследовательской рабочей группы по народным восстаниям и протестам, баям, кулакам, середнякам и крестьянам-шаруа, вынужденным беженцам, жертвам насильственных коллективизации, заготовительных и других политических кампаний Региональной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий Павлодарской области. Хронологические рамки изучаемого учеными периода охватывают 20-30 годы ХХ века. В статье показаны основные черты политических гонений советского государства, факты, которые выявлены в ходе изучения архивных материалов и документов. Автором приведены проблемы, с которыми столкнулись исследователи в ходе подготовки рекомендации к реабилитации жертв репрессий.

Ключевые слова. Комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий, раскулачивание, архивные документы, беженцы, голод.

Annotation. The article presents the activities of the members of the first research working group on popular uprisings and protests, bayas, kulaks, middle peasants and sharua peasants, forced refugees, victims of forced collectivization, procurement and other political campaigns of the Regional Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression of the Pavlodar region. The chronological framework of the period studied by scientists covers 20-30 years of the twentieth century. The article shows the main features of the political persecution of the Soviet state, the facts that were revealed during the study of archival materials and documents. The author presents the problems faced by researchers during the preparation of recommendations for the rehabilitation of victims of repression.

***Keywords.** Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression, dispossession, archival documents, refugees, famine.*

На основании Указа Президента Республики Казахстан К. Токаева от 24 ноября 2020 года «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» в Павлодарской области создана Региональная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий, основной задачей которой является полная юридическая и политическая реабилитация жителей Павлодарского региона, ставших жертвами политических репрессий. В составе Региональной комиссии созданы рабочие группы по трем направлениям, в которые вошли ученые-историки, архивисты и краеведы.

Изучением участников народных восстаний и протестов, раскулаченных баев, кулаков, середняков и крестьян-шаруа, вынужденным беженцам, жертв насильственных коллективизации, заготовительных и других политических кампаний занимается первая научно-исследовательской рабочей группой Региональной комиссии. Члены рабочей группы в течение двух лет изучают документы архивов Павлодарской области. В ходе научно-исследовательской работы выявлены жертвы насильственных коллективизации, заготовительных и других политических кампаний большевистско-сталинской власти в отношении крестьянства.

Анализ архивных документов показал внеправовой характер осуществления этапов коллективизации в регионе (конфискация, лишение избирательных прав, выселение, ликвидация кулачества как класса и т.д.). По административным репрессиям следовали политические гонения на граждан по решению «собрания бедноты», аулсовета, сельсовета, райисполкома, горисполкома, окрисполкома.

В данном контексте отметим основные черты политических гонений советского государства, факты которые выявлены в ходе изучения архивных материалов и документов (протоколы допросов, обысков, справки об отбывании наказания, списки изъятых вещей, фотографии из следственных дел, копии приговоров, документы, изъятые при аресте как вещественные доказательства, воспоминания, справки о реабилитации и др.) Государственного архива Павлодарской области и Специального государственного архива Департамента полиции Павлодарской области:

- ложные, вымышленные обвинения;

- жестокое обращение с подозреваемыми (чаще всего выявленным по слухам и доносам), включая изощренные физические пытки, которые применялись с целью добиться признания в сокрытии излишков хлеба;
- заочный характер вынесения приговоров внесудебными органами;
- «упрощенный порядок» рассмотрения дел судебными органами без соблюдения правовых норм;
- вынесение приговоров подавляющему большинству арестованных не судами, а (антиконституционными) внесудебными органами, часто специально создаваемыми для проведения отдельных государственных кампаний («тройки», «комиссии» и др.).

Таким образом, массовые политические гонения в административном порядке – это репрессии без предъявления индивидуального обвинения, применявшиеся, в большинстве случаев, по формальным групповым признакам, в нашем случае по социальным. Изученные документы находятся в материалах государственных ведомств, которые велись в связи с отдельными кампаниями и менее полны и точны, чем материалы по «индивидуальным репрессиям». Репрессии «в индивидуальном порядке» практически всегда сопровождалось соблюдением (хотя бы только на бумаге) следственной и (квази)судебной процедуры. На каждого арестованного заводилось отдельное следственное дело. Статистический учет по таким делам велся органами госбезопасности систематически и по единообразной (хоть и время от времени менявшейся) форме.

Для подтверждения факта раскулачивания в годы коллективизации по документам Государственного архива Павлодарской области основанием служат списки кулаков и баев, списки лиц, лишенных избирательных прав, содержащиеся в документах окружных и районных исполнительных органов. В списках указаны фамилия, имя, отчество (если имеется), социальная группа, имущественное положение, содержится информация о конфискованном имуществе. Статья, срок и характер осуждения указаны не во всех документах.

Однако следует учесть, что данные списки не являются исчерпывающими. В большинстве районных исполкомов подобные документы были утрачены в процессе делопроизводства и на хранение в госархивы не поступили.

Сложность изучения региональных материалов 1920-1930 гг. связана с административно-территориальными делениями, которые происходили в указанный период. В январе 1928 года был образован

Павлодарский округ из волостей Павлодарского и Семипалатинского уездов Семипалатинской губернии и части Петропавловского уезда Акмолинской губернии в составе 9 районов. Павлодарский округ на основании постановления ВЦИК от 23 июля 1930 года ликвидирован и введено районное деление. С ликвидацией округа все окружные организации прекратили свою деятельность. Районные организации, подчинялись непосредственно республиканскому центру. В областном архиве наиболее полно подобные документы составлены лишь по Павлодарскому району. Документы более раннего периода сохранены не в полном объеме, которые не могут быть основой для подачи лиц для рекомендации к реабилитации.

Материалы Павлодарского уезда содержатся в фондах Центра документации новейшей истории (г. Семей), работа по изучению данных фондов затруднена ограничением финансирования научных командировок членов рабочей группы.

Выявленные и изученные данные по «массовым» репрессиям, которые имеются в материалах фондов судов и прокуратуры, представленные в основном в статистических отчетах, позволяют нам определить, сколько людей каждый год было арестовано по какому обвинению. Изучая цифры арестованных, под этим углом зрения, мы видим, что органы безопасности арестовывали людей не только по политическим обвинениям, но и по обвинениям в контрабанде, спекуляции, хищениях социалистической собственности, служебно-должностных преступлениях, убийствах, и т.д. Для того, чтобы реально выяснить наличие или отсутствие политического мотива в каждом отдельном случае, необходимо изучение конкретного дела, что невозможно практически, т.к. личные дела кулаков, баев, середняков и крестьяне-шаруа, подвергнутых массовым политическим репрессиям, хранятся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан. Мы вынужденно имеем дело не с конкретными делами, а с документами в виде списков, отчетов, справок, сводок, информации и др. По мере изучения данных материалов члены рабочей группы вносят сведения о лицах, подвергнутых политическим репрессиям, в развернутую таблицу, предложенную членом республиканской рабочей группы С.А. Жакишевой. В перспективе, когда будет сделан свод архивных данных, на региональном уровне (Павлодарской области) будет установлено процентное соотношение репрессированных по возрасту, полу, национальности, уровню образования и т.д.

Просмотренные документы и материалы фондов Государственного архива Павлодарской области и Специального государственного архива Департамента полиции Павлодарской области имели гриф «совершенно секретно», поэтому смеем полагать, что есть основание для пересмотра соответствующими органами вышеозначенных людей для их полной реабилитации. В делах имеется информация о неправомерных действиях органов советской власти, о местах их высылки, о количестве конфискованного скота, при этом следует учесть, что подсчет велся по характеристикам, имеющимся в просмотренных документах. Не во всех документах четко прописаны категории, поэтому сложно вести подсчет. Сведений о реабилитации / нереабилитации по некоторым лицам не имеются.

По категориям беженцев, предложенными руководителем республиканской рабочей группы К.Н.Балтабаевой, членами рабочей группы на сегодняшний день выявлены из числа населения следующие категории, вынужденных покинуть пределы Казахстана: беженцы от голода 1931-33 гг., участники крестьянских восстаний конца 20-х – начала 30-х годов, верующие и представители духовенства, подвергнутые гонениям и репрессиям по религиозному признаку в колониальный и советский периоды, беженцы от политических репрессий советов и злоупотребления властью в ходе проведения различных массовых насильственных кампаний (хлебозаготовки, гужевая повинность, мясозаготовки, закрытие мечетей, силовое оседание, коллективизация).

Анализ документов свидетельствует о том, что несмотря на усиление откочевок и развивающейся эпидемии, местные органы не в состоянии были приостановить откочевки, бороться с эпидемиями и оказать действительную помощь голодающим. Запрещено было официально говорить, что есть голод и смертные случаи на этой почве. В рассекреченных архивных документах имеются неполные сведения о голоде и беженцах, которые были дополнены источниками устной истории в ходе историко-этнографических экспедиций.

В результате экспедиции в районы области были проведены опросы людей старшего поколения (их детей), краеведов и тех, кто помнит имена репрессированных родственников и земляков, также мог указать интересующие нас места массовых захоронений. В ходе поездок в районные центры изучены материалы в районных архивах, где учеными выявлены документы, характеризующие исполнение на местном уровне указов, директив центральных органов власти. Подготовлена

интерактивная карта мест захоронений жертв политических репрессий и голода в Павлодарской области. Продолжая поисковую работу, сформирован список долгожителей Павлодарской области, с целью проведения опроса и сбора материалов устной истории. Так как долгожители являются непосредственно свидетелями тех событий, представленная ими информация рассматривается как ценнейший материал, дополняющий архивные источники. В результате бесед с местными краеведами определена группа информаторов, в лице вернувшихся из Китая и Монголии репатриантов (қандастар), для сбора информации по беженцам, вынужденным покинуть пределы Казахстана в 1916-1930-е годы.

Таким образом, выявленные членами группы лица (кулаки, баи, полуфеодалы (середняки) и крестьяне-шаруа), которые по политическим мотивам были подвергнуты в административном порядке выселению, лишению избирательных прав, конфискации имущества, привлечению к принудительному труду в условиях ограничения свободы рекомендованы к реабилитации.

Изученный и проанализированный на сегодняшний день архивный материал выявил проблемы с определением жертв административных репрессий, конкретно, на раскулаченных без высылки, т.е. лишенных домов и имущества и переселенных внутри своих регионов во время коллективизации. Необходимо учесть не только детей, согласно действующему законодательству, но и других членов семьи. Практически никого из «лишенцев» уже нет в живых, но для многих потомков факт реабилитации их родных кажется важным. Для нас же реабилитация этих людей важна как факт восстановления исторической справедливости.

XVIII Ғ. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ ЕРТІС-БАЯН ӨҢІРІНЕН ШЫҚҚАН БАТЫРЛАРДЫҢ ЕЛШІЛІК- ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРДЕГІ ҮЛЕСІ

Бегембет Т.М., Елемесов Ә.Қ.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., alibek-ele@mail.ru*

Аңдатпа. Атаулы мақалада жерлес батырларымыз Қанжығалы Бөгенбай, Сырым Малайсары, Олжабай батырлардың көршілес Қытай, Жоңғар, Ресей мемлекеттерінің билеушілері мен қолбасшыларымен арадағы келіссөздерге, даулы мәселелерді шешуде ел қамы үшін оңтайлы қызметтер атқарғандығы жөнінде мәселелер зерттеледі.

Кілт сөздер: дипломатия, қазақ-жоңғар қатынастары, қазақ-қытай қатынастары, саяси қызметтер, батырлар институты.

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы о том, что наши земляки-батыры Кинжыгалы Бөгенбай, Сырым Малайсары, Олжабай батыры занимали оптимальные для страны должности в переговорах с правителями и командирами соседних китайских, Джунгарских, российских государств, решении спорных вопросов.

Ключевые слова: дипломатия, казахстанско-джунгарские отношения, казахстанско-китайские отношения, политические службы, институт батыров.

Annotation. This article examines the issues that our fellow countrymen-batyr Kizhygaly Bogenbai, Syrym Malaysary, Olzhabai batyr occupied optimal positions for the country in negotiations with the rulers and commanders of neighboring Chinese, Dzungarian, Russian states, resolving controversial issues.

Keywords: diplomacy, Kazakh-Dzungarian relations, Kazakh-Chinese relations, political services, batyr Institute

Елінің тағдырын өз тағдырынан биік қойған, ұлтының біртұтастығын, жерінің бүтіндігін армандаған қазақ батырлары қазақ тарихының әр белесінде жоғары деңгейге көрініп отырды. Қазақ-жоңғар соғысқан, аласапыран заманда қазақ хандығын саяси-дипломатиялық дамуы үшін, ер жүрек жерлес батырларымыздың да ерлігі мен қатар елшілік-мәмілегерлік еңбектері аз болмады.

Қазақ батырлары жайлы мәліметтер келтіріп, өз бағасын беріп кеткен зерттеушілер аз болмаған, солардың қатарында И.Г. Андреев [1], Е.К. А.И. Левшиннің [2], Ш.Уәлиханов [3] еңбектерін атап өтуге болады.

Белгілі зерттеуші К. Мейендорф Орынбордан Бұхарға барған сапарында жинаған материалдарлының жазбасында қазақтарды негізінен ақсақалдар, билер, батырлар, сұлтандар мен хандар басқарады дей келе: «... батырами называют людей храбрых, справедливых и предприимчивых, во время войны это наездники», - тұжырымын беріп кеткен [4].

XVIII-XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамына тән батырлар институтының зерттелуіне елеулі үлес қосқан зерттеушілер ретінде Е.Б. Бекмаханов [5] еңбектерін айрықша атауға болады.

Дәстүрлі қазақ қоғамына тән батырлар институтының зерттелуінде тәуелсіздігіміз алғаннан кейінгі жылдары К.Л. Есмағамбетов [6], Ж.Қ. Қасымбаев [7], И.В. Ерофеева [8] - еңбектерін атап өтуге болады.

К.Л. Есмағамбетов еңбектерінде ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ батырлары, олардың тархандық құқықтары туралы шет елдік зерттеушілердің еңбектері талданған. Ж.Қ. Қасымбаев еңбектерінде патша үкіметінің қазақ даласында жүргізген отарлау саясатының салдарлары ұлт-азаттық күрестер, қазақ жеріндегі орыс-қазақ әскерлерінің тарихы мәселелері қарастырылады. К.Л. Есмағамбетов қазақ қоғамына тән батырлар институтын «қазақ мемлекеттілігімен бірге жасасып, қалыптасқан, күрделі эволюциялық даму жолын бастан кешірген ерекше құбылыс», деп өз бағасын беріп өтеді [6].

Жерлес батырларымыздың ерліктері мен даналықтарын зерттеуге үлес қосқан жергілікті өлкетанушыларымыз бен ғалымдарымыз аз емес. Солардың қатарында алғаш тәуелсіздігімізді алып, тарихымызды бүтіндей бастаған тұста Жеңіс Марданов, Т. Енсебаев, А.Бәделханұлы, Е.Жүсіпов, Ж.Артықбаев, Ә.Жәнісов т.б. атауға болады.

Жерлес батырларымыздың ішінен қазақ хандығының саяси тарихында ерекше орны бар батырлар қатарында Қанжығалы Бөгенбай, Сырым Малайсары, Олажабай батыр, Жасыбай батыр, Уақ Баян батырларды атаймыз. Солардың елшілік қызметтерде көрінген Бөгенбай, Малайсары, Олажабай батырлар.

Бөгенбай Ақшаұлы (1690-1775) 1690 жылы Сырдарияның жағасында дүниеге келген. Бөгенбай батыр Абылайхан тұсындағы танымал әскери қолбасшылардың бірі. Бөгенбай батырдың елі Қанжығалылар ХҮІІІ-ХІХ ғ. Ерейментау, Баянауыл өңірінде, Шідерті, Өлеңті өзендері бойына қоныс тепкен [9, 24 б.].

Бөгенбай батыр Абылай ханның кеңесшісі бола отырып, жеке тапсырмаларын орындап отырған. Әсіресе Қытаймен алғашқы дипломатиялық қатнастар орнатуда үлкен орын атқарды. Ә.Жәнісовтың пікірінше Бөгенбай батыр Қытайға елшілік мақсатымен 3 рет барады.

Алғашқы елшілікке байланысты Ә.Жәнісов Бөгенбай батыр болу керек деп болжайды. Бұл елшілік 1757 жылы наурыз айында қытай қолбасшысы Дадлику бастаған Абылайға жіберген 11 адамдық елшісіне, Абылай хан көп кешікпей 7 адамнан тұратын елшілікті қытай қолбасшысы Фу Дэ-ге жібереді. Бұл елшіліктің мақсаты қазақ-қытай арасындағы соғысты тоқтату бойынша алғашқы қадамдар болатын.

Екінші елшілігі 1757 жылы күзінде қазақ-қытай соғысы аяқталған тұста, ресми елшілікті бас сардар болған Бөгенбай батыр бастап барады. Қытай генералдарымен, богдыханымен келіссөзді қазан айында қытайдың жазғы ордасы Жы-хы жеріне барып, кейін Ежен ханмен бірге Пекинге

барып келіс-сөздер жүргізеді. Елшілік мақсаты екі ел арасында бейбіт қарым-қатынастар орнату, сауда-саттықты дамыту, Тарбағатайға қайта қоныстану т.б. мәселелер болды. Елшілік өз мақсатына жетіп, қазақтар Тарбағатай өңірін қоныстануға рұқсат алады.

Үшінші елшілік 1759 қазақ-қытай байланыстарын дамыту үшін Қытай елшілігін басқарып барған. Қанжығалы қарт Бөгенбай батыр Абылай ханның сенімді серігі, дипломат боғандықтан Қытай және Ресей секілді екі алпауыт империя арасындағы байланыстарда Абылай ханның саясатын қолдап отырған [10, 15 б.].

Қазақ елі тарихында Сырым Малайсары Тоқтауылұлы атақты батыр, елші, мәмлегер, тархан, қоғам қайраткері, дәулетті бай Бәсентиін руының басшысы «старшыны», қол бастағн қолбасшы ретінде танылған тұлға болып танылады.

XVIII ғ. бірінші жартысында халық арасында Абылайдың алғашқы жақтастарының бірі болған Малайсарының беделі өскедігі жайлы «Абылай манына әр- түрлі партиялар топтасты. Солардың арасында азаттық партиясын Малайсары басқарды», - деген мәлімет Шоқан жазбасында келтірілген. В.А. Моисеев пікірінше XVIII ғ. 40 жылдары Қалдан Серен саясатынан туындаған «қалмақ» бағытын жақтаушылар тобының партиясын Малайсары бастаған. Тарихта Абылайдың тұтқынға түсіп, 1741-1742 жылы жүргізілген келіссөздер барысында босатылғаны белгілі. Тұтқынға түскен Абылайды қалмақ қолынан босатып алуда Қазыбек би мен Малайсарылар бастап барған елшіліктің маңызы зор. Осы оқиғаға қатысты кейбір деректерді орыстың Абылайға келген елшісі капитан Яковлев жазып алады. Деректі айтушы Бөгенбай мен Жәпек батырлар. Бөгенбай қазаққа да, оның сырт көршілеріне де белгілі батыр - қолбасшы, ал Жәпек атығай руынан, Абылайдың сенімді нөкері, тұтқында бірге болған, тағдыры бір адамдар. Олардың баяндауынша Қалдан Серенге қазақтың тоқсан жақсысы Әбілмәмбет баласы Әбілпейізді аманатқа /Абылайды босату үшін/ алып келгенде Қалдан қатты ашуланса керек. Оның түсінігінде Абылайды босату үшін қазақ елі өзінің басты - басты адамдарының балаларын қалмақ ордасына түгел беруі керек еді. Қазақтың игі жақсылары осы сәтте қантарылып, үндемей қалғанында қонтәжіге жауапты Малайсары береді: «у нас и в Россию со всех родов в аманаты не требуют, а ты де хочешь быть больше Великорусского государства». А.И.Яковлевтің жазуына қарағанда әңгіме осылай болған - мыс.

1741 – 1742 жж. Абылайды тұтқыннан қайтару жөнінде жүргізілген келіссөздер барысында қалмақ жағын жақтағаны үшін, Қалдан-Серен Малайсарыға 1743 жылы тархан атағын берген [11, 93 б.].

1739-1742 ж. қалыптасқан саяси жағдай талабы бойынша, жоңғар ықпалын шектеу және Абылайды тұтқыннан босаттыру шараларын дипломатиялық тәсіл арқылы жүзеге асыру мақсатында Олжабай батыр Толыбайұлы 1742 ж. Әбілхайыр бастаған қазақ билеушілерінің бірі есебінде Арғын тайпасы атынан Ресей мемлекетіне қарауға ант береді. Елші ретінде Олжабайдың 1749, 1761 ж, 2 рет Орынбор қаласына жіберілуі де оның қазақ билеушілері, үшін сенімді адам болғанын, әрі Ресей мен Жоңғар хандығы үшін елеулі тарихи тұлғаға айналғанын аңғартады.

Жоңғарлармен, қытайлармен болған шайқастарда ерлік көрсеткен қаһарман бейбіт өмір уақытында өз руының шаруашылығының қамын ойлаған азамат ретінде танылады. Бұған Олжабайдың Едіге бимен бірлесіп, 1761 ж. Екатеринаға жазған өтініш хаты дәлел болады [12]. 1769 ж. Олжабай батыр мен Отаршы би Абылайдың жіберуімен Улясутайға саяси мәселелер бойынша барады [13].

Қазақ қоғамындағы батырлар институтының атқарған функциялары олардың дәстүрлі қоғамының саяси элитасының ажырамас бір бөлігі болғанын көрсетеді. Батырлар институты қазақ қоғамындағы әскери істің, мемлекеттік басқарудың және мәдени дамуға елеулі үлес қосқан әлеуметтік институттың бірі болды. Батырлар институтының тарихи ролі мен маңызын тек қана әскери тұрғыдан зерделеу дұрыс емес. Батырлардың қазақ қоғамының саяси-қоғамдық, маңызына ерекше назар аудару қажет. Әрине, тек қана жерлес батырларымыздың елшілік қызметтерімен шектелу аздық етеді және толық қамды зерттеу болды деп айтуға ертерек. Алдағы уақытта тек қана өлкеміздің батырлары ғана емес, қазақ хандығының саяси сахынасының дамуында елшілік, саяси қыметтерін үлес қосқан жалпы қазақ батырларын қамту біз үшін парыз болып қала бермек.

Әдебиет:

1. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы, 1998. – 280 с.
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
3. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2 бас. - Алматы: Жазушы, 1985. - 258 б.
Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М.: Наука, 1975. - С. 180.

4. Бекмаханов Е.Б. К вопросу о социальной природе батыров // Вестник АН КазССР. - 1947, №8.
5. К. Есмағанбетов. Батырлар тарихы – рухани байлығымыз. // Қазақ тарихы, 2007, -№4, 65 бет.
6. Қасымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств в XVIII первой четверти XIX вв. - Т.3.: Хан Жантөре (1789-1809). - Алматы: «Білім», 2001.- С. 301
7. И.Ерофеева: Институт батыров - это исключительно казахский феномен <http://www.centrasia.ru/newsA.php?>
8. Халқының батыр ұлдары: Кереку-Баян өңірінің батырлары бойынша мақалалар мен материалдар жинағы / құраст. Ә.Қ. Елемесов. – Павлодар : Кереку, 2008. – 182 б.
9. Ә.Жәнісов Қанжығалы Бөгенбайдың Қытайға елшіліктері [Мәтін] / Жәнісов Ә. // Қазақ тарихы. - 2006. - №6. - Б. 29
10. Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. III том. Деректер мен мұрағаттық құжаттар. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 180 б.
11. Жамбыл Омари. Малайсары Тархан XVIII ғасырдың ұлы тұлғасы Павлодар, 2007, -277 б.
12. Е.Қ. Жүсіпов Мәшһүр-Жүсіп – тарихшы. (Оқу құралы) С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2002, -178 б.

ДІН ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ҚУҒЫН-СҮРГІН САЯСАТЫН ӨЛЖЕТАНУ САБАҚТАРЫНДА ОҚЫТУ

Болат С.А., Аманова А.С.

*Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., sanimb02@mail.ru, amanova803@mail.ru*

***Аннотация.** Мақала діни ұйымдарға қатысты большевизмнің негізгі идеологтарының көзқарасы негізінде Кеңес өкіметі орнаған тұстағы дінге көзқарастың өзгеруіне арналған. Тарихтағы осы кезеңді өлжетану сабақтарында талдауға дәстүрлі методикалар мен жаңа әдіс-тәсілдер ұсынылады.*

***Кілтті сөздер:** политикалық репрессия, мемлекет, шіркеу, сенім, дінсіз саясат, кеңестік билік.*

***Аннотация.** Статья посвящена изменению отношения к религии в период установления советской власти, на основе взглядов основных идеологов большевизма в отношении религиозных организаций. К анализу этого периода в истории предлагаются традиционные методики и новые методики на уроках краеведения.*

***Ключевые слова:** политические репрессии, государство, церковь, вера, нерелигиозная политика, советская власть.*

***Annotation.** The article is devoted to changing attitudes towards religion during the establishment of Soviet power, based on the views of the main ideologists of Bolshevism in relation to religious organizations. To analyze this period in history, traditional methods and new methods are offered in the lessons of local history.*

***Keywords:** political repression, state, church, faith, non-religious politics, Soviet power.*

Еліміздегі мемлекеттік бағдарламаның дінтану сабағын енгізудегі негізгі мақсаты жастардың қиын сәттерде дербес, жан-жақты салмақталған шешім қабылдауына қажетті сыни тұрғыда ойлау машығын қалыптастыру болуы тиіс. Осы білімдерді қолдана отырып, әлемдік дәстүрлі діндер мен радикалды діни ұйымдарды ажырата алады. Алға қойылған мақсат жастар мен жасөспірімдердің діни сауаттылығын дамытуға: арбау әрекеттеріне қарсы тұру мен залалсыздандырудың жеке мінез-құлықтық алгоритмін қалыптастыруға, адамгершілік және этикалық құндылықтары бар, отаншылдық пен толеранттылықты қалыптастыратын әлемдік және дәстүрлі діндердің, дәстүлі емес діндердің негіздерімен танысуға ықпал етеді.

Бұнымен қоса дін тақырыбының тарихтағы жағдайын қосымша өлкетану сабақтарында да талқылайды. Онда қаралатын басты тақырыптар төмендегідей болады, себебі Кеңес үкіметінің діни саясаты, Кеңес Одағында өмір сүрген Орта Азиялықтардың, оның ішінде қазақтардың діни өмірі зерттеушілерді де, қарапайым оқырмандарды да қызықтырады сөзсіз.

Кеңестік билік өзінің алғашқы он жылында саяси шарттарға байланысты исламға қатысты жұмсақ саясат ұстанды. Мысалы, ол кезеңде Орыс православ шіркеуіне қарағанда ислам дінінің жағдайы салыстырмалы түрде біршама жақсы болды. Бірақ он жылдай уақыт өткен соң исламға да, басқа діндегілерге де қарсы тікелей шабуыл басталды және дінге қарсы жаппай үгіт-насихат әрекеті күшейтілген болатын. Бұл ғылыми зерттеу жұмысында сол кезеңде Кеңестік Қазақстанда 1929-1941 жылдарда жүргізілген дінге қарсы саясат жөнінде, дінге қарсы ұйымдардың жұмысы мен дінге қарсы шабуылдар туралы баяндаймыз. Кезеңнің ерекшелігі, бұл жылдары Кеңес Одағында дінге қарсы шабуыл қатыгездікпен жасалды. Дінге қарсы ұйым мен баспасөздің қызметі күшейтілді. Дінге қарсы ұйым мен баспасөзге мемлекет пен партия барлық жағынан қолдау көрсетті. Осылайша, мемлекет пен партия дінге, оның ішінде исламға қарсы күш біріктіре отырып әрекет етті. Ол кезеңде дінге

қарсы мұражай да жұмыс жасады. Діни қызметкерлердің көпшілігі қысым көріп, ғибадат орындары тәркіленді және жабылды.

Кеңестік кезеңде мемлекеттік тұрғыдан дін әрбір адамның жеке мәселесі болғанымен, коммунистік партия көзқарасы бойынша дін бір коммунистің тіпті бір адамның өмірінде орын алмауы қажет нәрсе болатын. Кеңес үкіметінің тарихында мемлекеттің діни саясатының әр кезеңінің өзіндік ерекшелігі болды. Мысалы, Қазан төңкерісінен кейін алғашқы он жыл ішінде мұсылмандардың жағдайы салыстырмалы түрде жаман болмады деуге болады. Мысалы, тарихшы S. Erşahin, большевик төңкерісінен Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін Орта Азиядағы Исламмен күрес және аймақтағы дінге қарсы әрекетті екі кезеңге бөледі:

I кезең 1917-1928 жылдар. Бұл кезең де өз ішінде үш кезеңге бөлінеді:

1. Соғыс коммунизмі кезеңі (1917-1920 жылдар).
2. Бірқалыпты кезең (1920-1924 жылдар).
3. Исламға қарсы күреске дайындық кезеңі (1924-1928 жылдар).

II кезең 1928-1941 жылдары Исламға қарсы идеологиялық және нақты шабуыл ұйымдастырылған кезең» [1, 103 б.].

Осыған байланысты В. И. Лениннің «Партиялық бағдарлама туралы баяндамасында» айтқан сөздерін еске түсіру де жеткілікті. Оның айтуы бойынша РКП(б). VIII съезінде Оның айтуынша, «әлі күнге дейін өз моллаларының ықпалында жүрген қырғыз, өзбек, тәжік, түрікмен сияқты халықтарға», ерекше назар аудару керек, «бұл ұлттың дамуын күту керек, себебі, пролетариаттың буржуазиялық элементтерден дифференциациялануы сөзсіз».

В. И. Ленин еңбекші мұсылмандардың сеніміне ие болуды ерекше атап өтті, «бір емес, бірнеше рет сенімін жаулап алу; біз империалист емес екенімізді дәлелдеу, біз бұл бағытқа көнбейтінімізді көрсету керекпіз» [2, 15 б.]

1918 жылы 20 қаңтарда РКФСР ХКК-нің «Ар-ождан, шіркеу және діни бірлестіктер туралы» жарлығында діннің мемлекеттен бөлінетіндігі, мемлекет территориясында сенім бостандығын шектейтін немесе белгілі бір діннің артықшылығына жол беретін заңдар мен ережелердің қабылдануына тиым салынатындығы, әрбір азаматтың кез келген дінді ұстану немесе ұстанбау еркіндігінің бар екендігі, діни ант берудің алынып тасталатындығы айтылған. Мектептің мемлекеттен бөлінетіндігі, жалпы білім беретін мемлекеттік, қоғамдық және жеке оқу орындарында діни білім беруге тиым салынатындығы, азаматтардың дінді жеке түрде үйрене

немесе үйрете алатындығы, барлық шіркеу және діни бірлестіктердің жекеменшік иелену құқығының жоқ екендігі, Ресейдегі шіркеу және діни бірлестіктердің бүкіл мүліктері халықтық меншік болып жарияланатындығы көрсетілген [3, 18 б.].

1918 жылдың 23 қаңтарында «Діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі» жөніндегі декрет де қабылданды. Кеңес үкіметінің осы декреті мен 1929 жылдың 8 сәуірінде қабылданған «Діни бірлестіктер туралы» шешімі дінге қатысты Кеңес мемлекетінің негізгі заңнамалық қайнар көзі. Ал 1929 жылдың 8 сәуірінде қабылданған құжат болса мемлекеттің дінге қарсы саясатының қатаюына негіз болды [4, 10 б.].

Аталған саясаттың ең айқын көрінісі 1919 жылдан бастап орталықта «Революция и церковь» журналы мен «Безбожник» газеті шығуымен байланысты. 1925 ж. «Безбожник» газетінің достары қоғамы құрылды. Осылайша КСРО-да атеистік қозғалыстың ұйымдық құрылымдары қалыптасты. Сол жылы «Безбожник» газетінің қолдаушылар қоғамы КСРО Құдайсыздар одағы болып қайта құрылды. Оның құрамына елдің барлық дінге қарсы ұйымдары кірді. Құдайсыздар қоғамының жұмысына танымал ғылым және мәдениет қайраткерлері тартылды. Олардың ішінде Н.К. Крупская да бар еді. Е.М. Ярославский «Безбожник» газеті мен «Антирелигиозник» журналының редакторы және Құдайсыздар одағы орталық кеңесінің тұрақты мүшесі болды. 1929 жылы Кеңес Одағы Құдайсыздар одағының II съезінің шешімімен бұл ұйым Жауынгер құдайсыздар одағы (ЖҚО) деп аталды. Дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарында Жауынгер құдайсыздар одағы маңызды рөл атқарды [5, 125 б.].

Ал Ұлы Отан соғысы басталысымен дінге көзқарас өзгерді. Орталықтан шеткері орналасқан Қазақстанда дінмен күрестің кеш келгені сияқты, діни ұйымдардың қайта қалпына келіп, жұмысын бастауы да кештеу жүзеге асты. Себебі дінмен байланысы болғаны үшін адамдарды қудалау жұмыстары соғыс басталған алғашқы жылдарда Қазақстанда әлі де болса жалғасып жатқан болатын.

КСРО-да дінге қысымның азаюының бірнеше себептері болды. Біріншіден, оккупацияда қалған аймақтарда оған дейін жабылған шіркеулерді фашистік Германияның қайта ашып, діни әдебиеттердің таратылуы, діни ұйымдар жұмысының қайта жандануы себеп болды. Мемлекет пен дін арасындағы ара-қатынастың реттелетіндігін, дін еркіндігі мен ұлттық діни ағымдардың дамуын қамтамасыз ететіндігін дәлелдеді. Басқыншыл фашистердің болжамынша, осы әрекеттер арқылы

КСРО-да большевиктердің беделі түсіп, түрлі діни бағыт өкілдері арасында көтеріліс басталып, мұсылмандар осы тұрғыдан құқығы ең көп шектелген халықтар ретінде алғашқылардың бірі болып, көтеріліске шығуы тиіс еді. Дегенмен, соғысқа КСРО халқының бірігіп қатысуы ол ойды теріске шығарған болатын.

Екіншіден, дінге қарым-қатынасының өзгеруі себептерінің бірі, КСРО-ның сыртқы саясатымен де байланысты болды. 1943 жылы өткен Тегеран конференциясында екінші майданды ашуға Англия мен Францияны көндіру үшін, КСРО-да діни еркіндікті қалпына келтіруі керек еді. Сталин демократиялық мемлекеттерде көп мәселенің шешімі қоғамдық пікірге байланысты екендігін жақсы түсінді. Көп ұзамай одақтастардың талаптары қанағаттандырылды[6, 70 б.].

Үшіншіден, КСРО-да дінге көзқарастың жұмсаруының негізгі себебі ішкі факторларға да байланысты болды. Соғыс жылдарында фашизмге қарсы халықты біріктіру үшін шіркеулердің қалыпты жұмыс жасауына жағдай жасала бастады. Елге төнген қауіптен қорғану үшін діндарлық адамдардың дүниетанымына қарамай, ортақ жауға күш біріктіретін негізгі құралдарының біріне айналуы тиіс еді. Діни ұйымдардың да отансүйгіштік ұстанымы, соғыстың алғашқы күндерінде ақ байқалды. ОПШ Мәскеу және Коломна митрополиті Сергей, православиелік христиандарға Отан алдындағы қасиетті борышын орындауға шақырған үндеу жариялады.

Ал осы жағдайдағы өлкеміз Ертіс өңірі туралы айтатын болсақ, көненің көзін көрген ақсақалдарының айтуынша Қазан төңкерісіне дейін өлкеде шамамен 240 мешіттің болғаны айтылады. Анықталған мұрағат деректерінде XX ғасырдың 20 жылдарында тіркеуге алынған 204-ке жуық мешіт, 88 православиелік шіркеу, 109 әртүрлі мінәжат үйлері болғандығын айғақтайды.

Алайда саясат күшіне енген сәтте Казрайкомның Бюросы 20 бағыттан тұратын шешім қабылдайды. Ол БКП(б) Қазревком бюросының мұсылман діни қозғалыстарына қарсы күрес шаралары туралы 1927 жылы 8 маусымда қабылданған қаулы болатын[7, 27 б.].

Жалпы мектептегі өлкетану сабағында тарихты оқыту өте жауапты іс. Өлке тарихын оқыту сапасы ұрпақтың азаматтық ұстанымын қалыптастыру үшін зор маңызға ие. Кез келген екпін белгілі бір тарихи оқиғаның, фактінің, процестің экспозициясы оқушының өзінің өткенін қалай қабылдайды және ол қалай қазіргі уақытта өзін орналастыруына

әсер етеді. Осыны ескере отырып зерттеулер жүргізгенімізде дінге қарсы саясат өз өңірімізде қалай жүргізілгені айтыла бермейді.

Мұндай бағдарлама барысындағы сабақ кезінде бағдарламаға қатысушылар радикалды діни ағымдардың «тобыры мен пайғамбары» рөлінде, сол сияқты деструктивті діни арбаушылықты залалсыздандырудың қарапайым және тиімді тәсілдеріне жаттыға алатын еді.

Сабақты қызықтыру үшін бірнеше оқыту тәсілдерін қолдану қажет. Мысалы,

- көрініс құру
- бейнежазбалар көрсету
- презентация дайындау
- топ-топқа бөліп ойын ұйымдастыру

Жоғарыдағы әдіс-тәсілдерді қолданған кезде топтағы барлық оқушы атсалысатындай етіп ұйымдастыру қажет.

Бұл тәсілдердің барлығын дәстүрлі методика ретінде қарастыра аламыз. Ал қосымша әдіс ретінде «Ауызша тарихты» айтуға болады. Бұл әдіс бойынша осы ауқымды дінді қанау саясатын осы уақытты басынан кешірген, не жақындары өткен өлкеміздің молдасымен сұхбаттасамыз. Алынған жауаптар бойынша, оның өмірбаянын оқушылармен талқылап, тақырыпты ашамыз. Жалпы өлкетану сабағындағы дәл осылай сабақ тақырыптарына көрініс қою бәрі үшін өте әсерлі болары анық.

Осылайша, өлкетану сабағында оқушыларға дін қызметкерлеріне қатысты кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясатын дәріптеу, оқыту арқылы олардың отансүйгіштік қасиеттерін арттыра аламыз. Сондай-ақ, тәуелсіз Қазақстандағы өзіміздің асыл дініміз ислам дінінің қадір-қасиетін бағалаймыз. Ата-бабаларымыздың бізге қандай қиындықпен алып келген жерлерін, аманатын қорғауға деген сезімдерін оятамыз.

Әдебиет:

1. Erşahin S. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar / S. Erşahin. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007. – 342 s.
2. Аширов Н. Эволюция ислама в СССР / Н. Аширов. – М.: Политиздат, 1973. – 152 с.
3. Преодолевая религиозное влияние ислама: сб. док. и матер. / сост. И.Н. Бухонова, Е.М. Грибанова, Н.Р. Джағфаров, М.К. Кайргалиев, К.С. Мурзанов. – Алматы: Казахстан, 1990. – 254 с.
4. Мухтарова Г.Д. Ислам в Советском Казахстане: проблемы изучения источников / Г.Д. Мухтарова // Вестник Казахского национального университета им. Аль-Фараби. Серия История. – 2006. – №2. – С. 10–14.

5. Садыкова А.М. Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918–1953 жж.): филос. докт. (PhD) ... дис. / А.М. Садыкова. – Алматы, 2015. – 201 б.

6. Джунусбаева А. М. Государственная религиозная политика в годы Великой Отечественной войны в Казахстане / А.М. Джунусбаева // Вестник Казахского национального университета им. Аль-Фараби. Серия История. – 2014. – № 1 (72). – С. 69–74.

7. Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1991 гг. Сборник документов. Сост. Болтина В.Д., Шевелева Л.В. – Павлодар, 2001. – 498 с.

XVIII-XIX ҒҒ. ОРЫС ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚЫЗ-КЕЛІНШЕКТЕРІНІҢ ОБРАЗЫ МЕН ТҰРМЫСТАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

Әлиәқбар А.Б., Ракишева Г.К

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар қ., aliakbar.ainur@mai.ru*

***Түйіндеме.** Мақалада қазақ халқы қыздарының XVIII-XIX ғғ. аралығындағы орыс ғалымдарының деректеріндегі образы мен тұрмыстағы алатын орны туралы қарастырылған. Зерттелген мәселелер бойынша талдау жасалады.*

***Кілттік сөздер:** қазақ қыздары, образ, орыс ғалымдары.*

***Аннотация.** В статье девушки казахского народа в 18-19 вв. Рассмотрен образ и место в жизни в данных российских ученых. Проводится анализ изученных вопросов.*

***Ключевые слова:** казашки, имидж, российские ученые.*

***Annotation.** In the article the girls of the Kazakh people in the 18-19 centuries. The image and place in life in the data of Russian scientists are considered. The analysis of the studied issues is carried out.*

***Key words:** Kazakh women, image, Russian scientists.*

Бүгінгі қоғамда қазақ қыздарының тәрбиесі, сыртқы келбеті, киген киімі, тұрмыстағы атқаратын міндеттері туралы және т.б. мәселелер үлкендер арасында сынға алынуда. Ата-әжелеріміздің әңгімелерінен бүгінгі күн мен өз заманындағы кезең жастарын салыстыруларды естиміз. Осыған орай дәстүрлі қоғамдағы қазақ қыздарының сипаты қандай болғандығы туралы мәселе алға қойылып тұр.

Мәселені зерттеудің хронологиялық шеңбері Қазақ хандығының Ресей бодандығына кіргеннен бастап, яғни XVIII ғ. екінші ширегі мен XIX ғ. аяғына дейінгі уақытты қамтиды. Осы уақыт аралығында орыстың тарихшылары, географ және әскери инженерлері халқымыздың тұрмыс-

салты, тарихы жайлы көптеген жазбаша деректер қалдырды. XVIII ғасырға дейінгі кезеңдерде Қазақ-Ресей дипломатиялық қатынастары туралы жазбаша деректер бар болғанымен халқымыздың тұрмысы жайлы деректер кездеспейді. Оның үстіне Мәскеу қаласында жаппай өрттер болу себебіне байланысты, көптеген мәліметтер жоғалды деп айтуға болады.

Алғашқы зерттеушілердің бірі болып жергілікті халықтың тарихы ежелгі сақ тайпаларынан бастау алады деп жазған П.И. Рычков «Описание города Оренбурга» (1744 ж.) «Краткое известие о татарах и нынешнем состоянии тех народов, которых в европе под именем татар разумеются» (1745 ж.). еңбектері, жалпы тарихи мәліметтерге бай. П.И. Рычковтың кейбір еңбектеріне сүйене отырып қазақ халқының сол уақыттағы тұрмыстық жағдайы, жануарлар әлемі, діни наным-сенімдері және т.б. туралы зерттеулер жасаған, молдовандық грек Х.Барданес еді. Ол академик Фальктің тапсырмасы бойынша Петербурдан қазақ өлкесіне 1771 жылы аттаған болатын. Оның «Киргизская или казацкая хараграфия» атты еңбегі ұлттық этнографияға бай ерте деректердің біріне жатады.

Сібір мен Орта жүздің шекарасында 50 жылдай өмір сүрген әскери инженер, капитан И.Г.Андреев 1785-1790 жж. аралығында қазақ халқын ауқымды этнографиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде «Описание Средней орды Киргиз-Кайсаков» атты еңбегі 1790 жылдардың аяғында жарық көрді. Келесі тарихшы ғалым, қазақтың «Герадоты» атанған А.И. Левшин маңыздылығы жағынан кем емес «Описание орд и степей казахов» атты еңбегі 1832 жылы басып шығарылды.

И.Г.Андреевтің айтуынша «қазақ әйелдері бала тәрбиесіне қабілетті, шаруаға икемді деп сипаттайды. Отбасында қыз баланы тәрбиелеу, ер баланы тәрбиелеуден кем емес, тіпті жанұяның тектілігін сақтау үшін ерекше көңіл бөлген».[1,85б.].

Осы мақалада қыз баланың көрінісінен бастап, әйел адамның көрінісі, неке кию ерекшеліктері, тұрмыстағы міндеттері жайлы айтып өтеміз.

Жас өспірім жастағы қыздардың образына келетін болсақ. Олардың әйелдерден ерекшелігі шашы бір емес, жіңішке жеті немесе тоғыз өрім салып жүрген, көпшілігі бастарын жаппайды, пейілдері дұрыс, инабатты болған. Жас кезінде олар киіз илеп, оны ою өрнекпен әрлеу ісімен айналысады деп сипаттайды И.Г.Андреев. Бастарына барқыт немесе баршыннан жасалған, шеті құндыздың терісімен көмкерілген, ерлердің бас киіміне ұқсас бөрік киген. Оны алтын немесе күміс тоғамен, оқа және маржантастармен әшкерелеген.

Аталмыш ғалымның байқауынша бойжеткен қыздар шашына екі кей кезде үш өрім салады, оның екеуі иықтарының алдынан жіберіп, әртүрлі салпыншақтармен іледі немесе бас киімінің жанына бұйралап түйіп қояды, ала үшіншісін бархытпен қаптап, арқасына жібереді. Арасында үшінші өрімге бау, шашақ және т.б. салады. Бұдан басқа шашты әшкерелеуге келтін болсақ.

Домалақ сақинадағы жібекпен әшкереленген ұзындығы өкшесіне дейін жететін қылауыштар ілген. Сонымен қоса шаштарын маржан тастармен және ташкенттіктерден алатын алтын әртүрлі күміс түйіндіктермен сәнденген.

Ал Христофор Борданестің айтуына қарасақ, «аяқ киімі үлгілері ерлердіңкіне ұқсас және шапандар мен шекпендер киген. Сонымен қатар әйелдер киетін шапан әртүрлі жендер мен көмкеріліп тігілген. Кез келген әйел мен қыздың жеке және жіптерге арналған және басқа ұсақ-түйек бар сөмкесі болды, қолдарында үш жұртын білдіретін үш сақиналылы білезік киген, сондықтан көптеген үш немесе төрт түрлі саусақта болады «узюк» деп атайды. Сонымен қатар, барлық әйелдерде айна болды. Қыздар да, кейбір әйелдерде әрлеуіш бояуларды қолданды, бояуды пайдалану үшін қолдарымен пайдаланса, ал кейбіреулері шөптің тамырын қыз-тамыр деп аталатын шөпті қолданды. Олар тек мереке күндері немесе басқа да атаулы күндері әрленіп жүрді»[2,112б.].

«Әйелдердің жейделері мен қыздардың жейделері кішкентай жағалы етіп тігіледі, түймелері шағын дөңгелек түймелер болады, олардың жендері саусақтарының ұзындықтарының ұзындығына дейін жетеді. Көйлектің астынан әйелдер мен қыздар бос шалбарлар кейді, автордың атауы бойынша «штан» деп аталады»[3,175б.]. Сонымен бірге қазақтар қызды болашақ ана ретінде және отбасының ұйытқысы ретінде тәрбиелеуі зерттеушілердің қыздарын ерте жастан тігін тігу, киіз басу өнерін үйретуінен байқалады, қазақ қыздары 15-16 жас шамасында тұрмыс құруға дайын және қабілетті болған. Қазақ қоғамында отбасы мен қоғам өмірінде қыз мен әйелдердің алар орны ерекше екенін бала тәрбиесі мен үй шаруаларының барлығын өз жауапкершілігіне алғанын және ұйымдастырғанын біле аламыз. Сонымен қоса бала тәрбиесінде үлкен жауапкершілікті өздеріне алатынын емізулі баласының өзін қарай жүріп, тіршілікті де басқаратынын «кішкентай басасын кеудесіне теріден жасалған ілгімен бірге бірелі жалғыз тастамай алып жүреді» деген сипаттамадан ұғамыз.

Қазіргі тарихшы-этнологтардың көзқарасы бойынша дәстүрлі қазақ қоғамдағы қыз-келіншектердің рөлі қашанда өзекті мәселе болған. Әсіресе жас ерекшеліктеріне байланысты образы ерекшеленіп отырды, мысалы, жасөспірім қыздар басына тақия киген болса әрі қарай бұрымы мен шашбауы мен жас ерекшелігін шашындағы өрім санына байланысты біліп отырған. Тағы да ескеретін жайт орта жастағы әйелдердің жаулық таққандығын және оның тағылу деңгейі арқылы оның отбасыдағы дәрежесін біле аламыз. Қазақ қоғамы сонау XVI ғасырдан қоғамның әрбір әлеуметтік топ мүшесін өзіне тән ерекшелік пен қамти алды және олардың өз бостандығы мен құқығын қорғай алды. Бұл негізде хандық дәуірдегі «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заңдарындағы жер дауы, жесір дауы секілді мемлекеттік мәселелерде әйелдерің қоғамдағ орны мен маңызының жоғары екенін айқындайды.

Қазақ қоғамында әркез әйел тағдыры өзекті де ауқымды тақырып бола беретініне М. Дулатұлының прозалық шығармалары да арқау болды. 1910 жылы оның «Бақытсыз Жамал» атты романы жарық көрді. Бұл роман жазушының шығармашылық жолындағы ірі табыс қана емес, бүкіл қазақ әдебиетіндегі елеулі көркем туынды болды. «Бақытсыз Жамал» қазақ әдебиетінде көркем прозалық үлгіде жазылған тұңғыш роман еді. Міржақып осы шығармасы арқылы бұдан кейін жазылған Т. Жомартбаевтың "Қыз көрелік", С.Көбеевтің "Қалың мал", С.Торайғыровтың "Қамар сұлу", т.б. романдарына жол ашты. Бұлардың бәрі де сол кезектегі аса маңызды әлеуметтік мәселеге арналды, қазақ ауылының тұрмысы жайында жазылды. Әйелдердің бас еркі, қоғамдағы жағдайы туралы баяндады.

«Қамар сұлу» - өзінің тақырыбы мен мазмұны жағынан әлеуметтік роман. Жазушы қазақ әйелінің теңсіздіктегі жай-күйін роман оқиғасының негізіне алып, сол арқылы өз дәуірінің қоғамдық шындығын әлеуметтік тұрғыда талдайды. Қоғамдық топтардың Қамар тағдыры туралы әр түрлі түсінігін, әрекет тіршілігін жан-жақты суреттей отырып, шығарма идеясын өзі өмір сүрген қоғамның негіздерін сынауға бейімдейді. Қалын малға сатып, шалдардың жас қыз алуын, әлділердің әлсіздерге зорлығын, халықтың қараңғыдағы қапас тіршілігін өткір сынайды. Сол негізде феодалдық-патриархалдық салт-сананың күйреуін және оны ұға алмай отырған елдің надан мінез-кұлқын әшкерелейді.

Ал, «Қыз көрелік» романы қазақ қыздарының бас бостандығы туралы күрделі жанр жазылған көлемді шығармалардың бірі. Автор XX ғасырдың басында көп қозғала бастаған тақырыптың өзіне дейін әңгіме

болмаған жаңа қырынан көрсеткен. Әдетте, бұл тақырып қыздардың қалың малға, ескі әдет-ұрыпқа қарсылығы күресімен қабаттаса баяндалады. Қыз көрелік романында осы тақырып проблематикасы мүлде басқа: енді қыз таңдап жүрген мырзаларды қыздың өзі таңдауы керек деген принциптер бар екендігі баяндалған. Басты идея бостандық проблемасы.

Бұл романның өзгерген проблемасы саяси-құрылымдық және әлеуметтік-экономикалық жағынан күрт өзгерістер бар екендігін көрсеткен. XX ғасыр басындағы әдебиеттің дамуына әйел теңдігі тақырыбын сол кезеңдегі жазушылар екі концепциясы бар бірі ескілік әдет - ғұрып әрі күшті, жастардың махаббат еркіндігіне жетуге мүмкіндігінің болмауы жете алмау жолын трагедия етіп көрсетсе, екіншісі заман өзгеріс үстінде екендігін - өз еріктері үшін бел шешіп күресе білген жастар мақсатына жетуіне болады деген оптимистік үлгідегі туындылар бар.

Қорытындылай келе, қай дәуірде болмасын қазақ қоғамда әйел теңдігі мен алатын орны ерекше және маңызды актор болып табылады. Сонымен қатар, қандай ұлтты алсақмта әйел затының қоғамның айшықты бір бөлігі айнасы екені бәрімізге мәлім. Қоғамның қандай даму деңгейінде екенін айқындайтын және ұлттың намысты болуына себепкер аналарымыз бен қыз-келіншектеріміздің өзіне сай абыройы мен ар-ұятының болуы тікелей байланысты. Қазір де қоғамның ауыр дертінің бірі күрмеуі шешілмей отырған мәселе өскелең ұрпақтың өз ұлтымыздың салт-дәстүрін емес басқа ұлт өкілдерінің өмір сүру салтына еліктеуі қоғам үшін алаңдатарлық жайт. Осы орайда, қазіргі жастарға айтар кеңесім қазақтың салты мен дәстүрі біз үшін асыл құндылық және осы бабалар аманатын болашақ ұрапағымызға қаз-қалпында жеткізу мен дәріптеу бабалар алдындағы азаматтық борышымыз. Ата-баба салт дәстүрін заманға қарай жаңашалап, ұстану оны ұрпақтан ұрпаққа дәріптеу керек-ақ нәрсе.

Әдебиет:

1. Востров В. В. Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов [Текст]: (конец XIX - начало XX). - Алма-Ата "Издательство "Наука" Казахской ССР", 1968.- 255 с.
2. Красовский М. Область сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики. Спб., 1868. 428. С.
3. История Казахстана у русских источниках XVI-XX веков IV том Алматы «Дайк-Пресс», 2007.- 375 с.
4. История Казахстана у русских источниках XVI-XX веков V том Алматы «Дайк-Пресс», 2007.- 625 с.

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Жумагулова Қ.Б., Назаров Е.Ж.

Қазақстан Республикасының ұлттық музейі, Астана қ.

karshyga_JB@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада Қазақ хандығы мен жоңғар хандығы арасындағы қарым-қатынас жайында кеңінен баяндалады. Қазақтар мен жоңғарлар арасындағы байланыстардың тарихы тереңде жатыр. Екі ел де көшпелі мал шаруашылығымен айналысқандықтан олардың арасында қақтығыстар да жиі болып тұрған. Сол себепті тарихшылар еңбектеріндегі қазақ- жоңғар байланыстары жайлы мәліметтер кеңінен қарастырылды. Аталмыш тақырып негізінде тарихнамалық мәліметтер беріледі.

Кілт сөздер: Қазақ, жоңғар, ойрат, елші, мұрағат, қарым- қатынас, тарихнама.

Аннотация: В статье подробно описываются взаимоотношения между Казахским ханством и Джунгарским ханством. История взаимоотношений казахов и джунгар глубока. Поскольку обе страны занимались кочевым скотоводством, между ними часто возникали конфликты. Именно поэтому широко рассматривались сведения о казахско-джунгарских отношениях в трудах историков. Историкографическая информация дается на основе упомянутой темы.

Ключевые слова: казах, джунгар, ойрат, посол, архив, взаимоотношения, историография.

Annotation: The article describes in detail the relationship between the Kazakh Khanate and the Dzungar Khanate. The history of relations between the Kazakhs and the Dzungars is deep. Since both countries were engaged in nomadic pastoralism, conflicts often arose between them. That is why information about the Kazakh-Dzhungar relations was widely considered in the works of historians. Historiographical information is given on the basis of the mentioned topic.

Key words: Kazakh, Dzhungar, Oirat, ambassador, archive, relationship, historiography.

Бүгінгі күнге дейін қазақ-жоңғар байланыстарының тарихнамалық мәселесін кешенді түрде қарастырған көлемді еңбектер жоқ. Екі ел арасындағы қарым-қатынастарға арналған еңбектер бар, бірақ қазақ-жоңғар қатынасы тарихын зерттеушілер екі ел аралық қатынастар уақыт өте келе әр түрлі сипаттар алғанын, өзара жауласудың шығу себептерін және екі халық арасындағы бейбіт кезеңдердің болған, болмағанын анықтауға әрекет еткен. Қазақ хандығы мен көршілес Жоңғар хандығы арасындағы қарым-қатынас Қазақстан тарихындағы екі ғасырға созылған жаугершілік кезеңдердің бірі. Екі ел арасындағы тарихи жағдайлар Ресейлік шығыстанушы ғалымдарды қатты қызықтырған болатын. Қазақ

жеріне арнайы жіберілген зерттеуші ғалымдардың жазып қалдырған еңбектері қазіргі кезеңде құнды деректер көзі болып табылады.

Қазақ-жоңғар қарым-қатынасына байланысты жазылған арнайы еңбектердің бірі Ресей шығыстанушы ғалымы И.Я. Златкиннің 1983 жылы Мәскеуде жарық көрген «История Джунгарского ханства 1635-1758 гг.» еңбегі [1]. Еңбекте Жоңғар хандығының құрылған уақытынан бастап құлдырауға дейінгі аралықтағы саяси-тарихи оқиғалар зерттелген. Еңбек моңғол деректері, Сібір жылнамалары Ресей мұрағат құжаттары негізінде жазылған. Сондай-ақ еңбекте моңғол, неміс, тибет зерттеушілерінің: Ш. Бира, Я.И. Шмидт, Л.С. Пучковский, П.С. Савельев және т.б. жұмыстары қолданылған. Автор моңғол тайпасының құрамындағы «ойраттарды» Жоңғар хандығының негізгі одағы ретінде қарастырып, «ойрат» терминінің пайда болуы, ел ретінде қалыптасуы, саяси-тарихи оқиғаларға байланысын рет-ретімен баяндаған. И.Я. Златкин «Алтан Тобчи», «Шара Туджи», «Эрдэнийн Тобчи» сияқты моңғол жылнамаларындағы саяси-тарихи оқиғаларды салыстыра отырып сол кезеңдегі жалпы ойраттардың қоғамдық құрылысы, әлеуметтік-саяси жағдайы, ішкі-сыртқы байланыстарын аталмыш еңбектерге сүйене отырып берген. Автор XVIII-XX ғғ. 50-жылдарына дейін жарық көрген тарихшы ғалымдардың аса құнды деректері мен мұрағат құжаттарын пайдаланған. Сонымен қатар, автор жоғарыда көсетілген деректерді салыстырмалы түрде баяндап қоймай өзіндік ой-пікірін жазған.

М. Тынышпаевтың 1925 жылы «Қазақ халқының тарихы» атты еңбегі жарық көрді [2]. Қазақтардың тарихы, мәдениеті, тұрмысы, қазақ руларының шежіресінің білгірі көшпенді халықтардың өзара байланысына көп көңіл бөлді. Оның монографиясында қазақ-жоңғар қарым-қатынасына арналған жеке мақала бар, ол «Ақтабан шұбырынды» («Қазақтардың зор апаты мен зор жеңістері») деп аталады. Ол онда қазақтардың басынан өткен апаттардың себептерін, олардың күш біріктіріп, жоңғарларды қалай жеңгенін, өз жерінен қалай қуылғандығын баяндайды. М. Тынышпаев мақалалары екі халықтың арасындағы қатынастардың кейбір көріністерін зерттеу үшін құнды материал болып табылады.

Сондай-ақ Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев авторлығымен «Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая)» атты еңбегінде XVIII ғ. 30-40 жылдарындағы екі ел арасындағы тарихы, әлеуметтік, саяси, қоғамдық жағдайы қарастырылған [3, 32-53б.]. Қазақ-жоңғар соғыстарының себеп-салдарлары, тарихы, Абылай ханның саяси

рөлі анықталған. Еңбек ресей мұрағат құжаттары және қытай деректері негізінде жазылған.

1990 жылы «Из истории международных отношений в Центральной Азии» атты еңбегінде ғалым И.В. Ерофееваның «Русско-джунгарские отношения в 40-х гг. XVIII в. и Казахстан (посольство К. Миллера)» атауымен зерттеуі жарық көрген [4, 43-82б.]. Жинақта автор XVIII ғ. 30-40 жылдардағы Ресей империясы құрамына енген қазақ руларының этникалық тарихы, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері, мәдениеті, әлеуметтік, саяси тарихы, шекаралас Жоңғар, Хиуа хандығы, қарақалпақ және арал өзбектері арасындағы байланыстары майор К. Миллер «күнделігі» негізінде баяндаған. Автор күнделіктегі құнды мәліметтер майор К.Миллердің шебер келіссөз жүзгізу нәтижесінде жазылғанын айтады.

Х. Досмұхамедов, Ресейдің жаулап алушылық саясаты қазақ жерін Азияға еңдей кіру кезінде алғы шеп ретінде пайдалану болды деп есептеді. Қазақ өлкесінің біржола «Ресейге бағынуын» ол XVIII ғасырдың аяғы - XIX ғасырдың басындағы қазақтардың ұлт-азаттық күресінің жеңіліс табуы салдарынан болды деп санады. Ол Әбілхайыр және ру ақсақалдарының шағын тобы патша өкіметімен сөз байласуға барып, елді бодандыққа алуға мәжбүр етті деп есептеді. Х. Досмұхамедов қазақтардың Ресей мемлекетіне бағыну актісіне халықтың негізгі бұқарасының қатыспағанын келіссөз үрдістеріне Кіші жүз бен Орта жүз руларынан біркелкі өкілдер болмағанын мысалға келтіре отырып дәлелдеді. Х.Досмұхамедов очеркінде де осы тақырып қозғалған, оның айтуынша, қалмақ қыздарына тек үйленіп қана қоймаған, олар үшін хандар мен батырлар арасында дау-дамайлар да болған [5].

2005 жылы С.А. Едилханованың «Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII веках (Некоторые историографические аспекты проблемы)» монографиясы қазақ-жоңғар байланыстарын зерттеудің бір шама жаңа құрылымын ұсынған еңбек [6]. Автор екі ел аралық мәселелерді зерттеудің жемісі тарихнамалық зерттеудің іске асырылуымен байланыстырады. Сондықтанда да аталмыш еңбекте кейбір тарихнамалық мәселелер көтерілген. Автор революцияға дейін зерттеулерді топтастырып зерттеулер жүргізген. Еңбекте қазақ жоңғар заманындағы билердің, батырлардың, ауыз әдебиет нұсқаларындағы мәліметтер ескеріліп қолданылған.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы негізінде жарыққа шыққан еңбек «История Казахстана в западных источниках XII-XX вв.» [7, 226-240б.]. Бұл еңбекте Жоңғар мемлекетінің құрылуы,

хонтайшылары, басқару билігі туралы баяндалған. XVII ғ. 30-50 жылдарындағы жоңғар хонтайшылары арасындағы билік үшін күрестері, мемлекеттің басқарылуы, көршілес мемлекеттерге жасаған жорықтары айтылған. Батур, Галдан, Цебан Рабдан хонтайшыларының хандықты басқаруы, мемлекет аралық байланыстары, сыртқы саясаты, жаугершілік шабуылдары баяндалған.

Қазақтың әйгілі жазушысы, қоғам қайраткері, Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі С.М. Мұқановтың «Қазақ жерінің тарихы» атты еңбегінде «Жоңғар шапқыншылығы» деген атаумен тақырыпша берілген [8, 11-13б.]. Еңбекте жоңғарлардың ұлан-байтақ жайылымдары мен су көздерін басып алу мақсатында Қазақстанға енуі, қан төгіс қақтығыстардың нәтижесінде, қоныс мекендердің талқандануы жайында мәліметтер бар. Жоңғарлардың қазақ даласына енуі XVII ғ. бас кезінен бастап, 1727 жылға дейінгі тарихи оқиғалар берілген. XVIII ғ. 1723 жылы халыққа ерекше ауыр тигені «Ақтабан шұбырынды», үш жүзден шыққан Бөгенбай, Наурызбай, Тайлық, Қабанбай сияқты халық батырларының біріккен күшті құруға кіріскені жайында, алғаш рет бір тұтас жасаққа бірігіп, 1727 жылы Торғай даласының оңтүстік-шығысында жоңғарларға күйрете соққы бергені, ал ұрыс болған жер «Қалмақ қырылған» атанғаны жайында қысқаша үстіртін мәлімдеме беріп өткен. Дегенменде, С.М.Мұқановтың еңбегінде қазақ-жоңғар байланыстары жайында толақанды мәлімет берілмеген.

Қазақ-жоңғар қарым-қатынастарына байланысты мәліметтер К.Данияровтың «История Абылай хана государственного деятеля, полководца, дипломата, политика» атты еңбегінен алуға болады [9, 43-56б.]. Автор аталмыш еңбекте үш жүздің басын біріктірген қазақ ханы Абылайдың қазақ еліндегі рөлін жан-жақты баяндайды. Сонымен қатар, Жоңғар хандығына қарсы күрестегі, оның ұстанған саясаты, соғысу тактикасы айтылған. Жоңғар хандығына қарсы күресте Жәнібек, Қабанбай, Наурызбай, Бөгенбай сынды батырлардың ерең еңбектері жайында мәліметтер бар.

Екі ел арасындағы қарым-қатынас әр бағытта зерттелуде. 2007 жылы «Қазақ ұлт қозғалысы» атты жинақ басылып шықты [10]. Құрастырушысы профессор М.Қ. Қойгелдиев. Аталмыш еңбекте Қазақстан территориясында жер үшін, ел үшін болған ұлт қозғалыстары ұсынылған. Қазақ-жоңғар қарым-қатынасы мәселесіне байланысты мәліметтер бар. XVII ғ. I ширегінен бастап XVIII ғ. 20 жылдарына дейінгі екі ел арасындағы саяси, әскери оқиғалар баяндалған. Жоңғар хандығының

қонтайшысы Батур билік басына келген уақытта соғыс әрекеттері жиелей түскені, яғни басты күрес жер мәселесі екені айтылады. Тәуке хан тұсында қол біріктіріп жоңғарларға қарсы күйрете соққы беріп тәуелсіздігін сақтап қалды. Сөйтіп, Жоңғар хандығына қарсы халықтың қол біріктіріп ұлт үшін күресуі, осы күнгі тәуелсіздіктің дәлелі.

Тәуелсіздік алғаннан кейін тарих беттеріндегі ақтандақтарды жазу басталды. Солардың алғашқылары болып қазақ-жоңғар арасындағы байланыстарды зерттегендердің бірі тарих ғылымының докторы, профессор Жанұзақ Қасымбаев. Ж. Қасымбаевтың 1993 жылы «Қазақ тарихы» журналында жарық көрген «Жоңғар-қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер» атты мақаласында қазақтардың Ресейге қосылу кезіндегі тарихи оқиғаларды шынайы жазуға, яғни қазақтардың Ресей империясына өз еркімен қосылудың басты бір себебі шығыстан төнген жоңғарлардың ықпалын айтып өтті [11, 24-28б.]. Қазақ-жоңғар хандықтары арасындағы тарихи оқиғаларды баяндағанда, екі елді салыстыра отырып қарастыру керек дейді. Ж. Қасымбаев өз мақаласында сол кездегі қазақ және жоңғар халықтарының жалпы саны, экономикалық жағдайы, шаруашылығы және соғыста қолданған қару-жарақтары жайында баяндайды. Жоңғарларда қару-жарақ дайындайтын шеберханалардың болғаны айтылған. Ж. Қасымбаевтың мақаласында екі ел арасындағы қақтығыстардың пайда болу себептері жер мәселесі екендігін айтып өтті. Сонымен қатар, қолданған қару-жарақ түрлері, зеңбіректердің болғаны, олардың дайындалуы жайында айтылған. Зеңбіректерді дайындауды тұтқынға түскен швед офицері Иоган Густав Ренат атымен байланыстырады. Ренат жоңғар елінде бірнеше зауыттар салуға басшылық жасаған. Осындай мәліметтер тарихшы Экрем Каланның 2009 жылы «Ақиқат» журналында жарияланған «Қазақ-жоңғар қатынасының саяси қырлары» [12, 43-48б.] атты мақаласында кездестіреміз.

Ж. Қасымбаевтың аталмыш тақырыпқа байланысты 2005 жылы «Отан сақшысы» газетінде жарық көрген келесі мақаласы «Жоңғар шапқыншылығы» деген атаумен жарияланған. Аталмыш мақалада Ж.Қасымбаев қазақ хандығы құрылғаннан бастап XVIII ғасырдың 50 жылдарына дейін екі ел арасындағы жаугершілік қарым-қатынастың сауда-саттық, жайылым жерлерге байланысты болғанын баяндаған [13, 7б.]. Ол сол кезеңде билік еткен қазақ хандарының жоңғарларға қарсы шапқыншылық әрекетін, Жоңғар хандығының біріккен тайпаларының шабуылдарын, оның қазақ халқына әкелген зардаптарын қысқаша

мәлімдейді. Сонымен қатар, екі ел арасында болған қақтығыстардың нақты болған жерін, уақытын, қатысушы күштердің әрекетін және қандай ханның тұсында болғанын жазды.

«Кенес тарихнамасындағы қазақ-жоңғар мәселесі» деген атаумен Кәмен Мамыровтың мақаласы жарияланды. К. Мамыровтың мақаласы тарихнамалық тұрғыда қазақ тілінде алғашқы жазылған зерттеулердің бірі. Автор, қазақ-жоңғар мәселесімен айналысқан кеңестік авторлардың еңбектерін саралай отырып, қазақ-жоңғар байланыстарының қазіргі кезде зерттеуді қажет ететін тарихи кезеңдердің бірі екенін айтып өтті [14, 22-26б.]. Аталмыш мақалада кеңестік зерттеуші ғалым А.П. Чулошников өзінің еңбегінде екі ел арасындағы соғыстың шығу себептері мен барысы жайында баяндаған, ал В. Бартольд «Жетісу тарихының очеркі» еңбегінде жоңғар мемлекетінің күшеюі мен құлдырауы толық сипатталса, С.Асфендияров, М.П. Вяткин, Л. Лебедев, А.Ф. Миллер сияқты көрнекті тарихшылардың еңбектерінде жоңғарларға қарсы ұлт-азаттық қозғалыстардың кейбір өзекті мәселелері көрсетілгені жайында баяндады. Қазақстанда Ғылым Академиясы құрылғаннан кейін, маманданған тарих институты мен шығыстану бөлімі ашылғаннан соң, Қазақстан тарихын зерттеудің жаңа бағыты басталды. Көптеген тарихшы ғалымдар қазақ халқының сыртқы саясаты мен басқыншыларға қарсы, ұлт-азаттық көтерілісін терең талдау қажеттігін түсінді. Кеңестік тарихшы ғалымдар Х.Г. Айдаров, Н.Г. Аполлова, В.А. Мойсеев, В.Я. Басин, И.Я. Златкин, Ш.Б. Чимитдоржиевтің еңбектеріндегі қазақ-жоңғар қарым-қатынасына байланысты басты мәселелерді, қазақ халқының Ресей империя құрамына қосылуы, екі ел аралық әлеуметтік-экономикалық құрылымы, әскери құрамы толығымен сипатталған. Сонымен қатар, аталмыш тақырыпқа байланысты жарық көрген еңбектердің барлығы дерлік орыс немесе басқа тілдерде жарық көргендігі, ал қазақ тілінде жазылған еңбектердің аз екендігін атап өтті. Болашақта жазылатын тарихи еңбектерде қазақ халқының жоңғар феодалдарына қарсы күресте, сол дәуірде өмір сүрген би-шешендердің, ақын-жыраулардың толғаулары мен жыр-дастандарын пайдалану керек екендігін айтады.

«Ақиқат» журналында 1992 жылы В.И. Моисеевтің «Қазақ-жоңғар қатынастыры (орыстың архивтік құжаттарында)» атаумен мақаласы жарияланған [15, 58-63б.]. Мақалада Мәскеу мен Орынбордың мұрағат бөлімдерінен алынған құжаттар қысқартылып ықшамдалып берілген. Мұрағат құжаттарында қазақ хандары мен жоңғар билеушілері арасындағы өзара қақтығыстар мен қарым-қатынастары жайында

мағлұмат бар. Сонымен қатар, қазақ-жоңғар соғыстарының қыр-сыры жан-жақты баяндалған, патша үкіметінің екіжүзді саясаты жайында хабар береді. Қорытынды құжаттарда 9 наурыз 1745 жылғы мұрағат дерегінде «Семей бекінісіндегі қазақ саудагерлерінің қазақ билеушілері мен жоңғар феодалдары арасындағы өзара қарым-қатынастары туралы хабарынан» екі ел арасындағы кейін орныққан кейбір қатынастар сипатталады. Мақалада жарияланған мұрағат құжаттары екі ел арасындағы қарым-қатынас жайында біраз құнды мәліметтер береді.

М.С. Ноғайбаевтың авторлығымен «Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресінің тәуелсіздік кезеңінде зерттелу мәселелері» [16, 100-102б.] атты мақаласы қазақ-жоңғар байланыстары жайында мағлұмат береді. Тарих ғылымы тұрғысынан жазылған еңбектерді талдай келе екі топқа топтастырған. Бірінші топқа қазақ-жоңғар соғысы кезеңінде ерлігімен ел есінде қалған батыр-бабаларымыздың жеке басының өмірбаяны мен ерлік істеріне арналған мақалаларды жатқызған. Мұндай мақалалар қазақ-жоңғар соғысының барысын, ерекшеліктерін айқындап келешек ұрпақты Қазақстандық патриотизмге тәрбиелеуде зор жұмыс атқармақ. Екінші топқа қазақ-жоңғар соғысының тарихнамалық мәселелері мен деректік негіздеріне арналған еңбектерді топтастырды. Мақаланы қорыта келе автор аталмыш тақырыпқа байланысты зерттеулердің аз екендігін, қазіргі таңда тарих саласындағы зерттеуді қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі екенін айтып өтті.

Тарихшы А.Тұрдалиев өзінің «Қазақ-қалмақ қатынасы: жауласудан басқасын білеміз бе?» мақаласында екі халық арасындағы бейбіт қатынасты зерттеу керектігін қатаң ескертеді [17, 17-21б.]. Аталмыш мәселені зерттеушілердің есімдерін атай отырып, тарихи оқиғаның зерттелмеген тұстарына көңіл аударады. Ол қазақтың «Ер Тарғын», «Алпамыс батыр», «Қыз Жібек» эпостары мен қалмақ соғыстарының арасындағы байланыстарды көрсетеді және Г.К. Конкашпаевпен қатар «Қызыл кеніш», «Діңгек» сияқты архитектуралық ескерткіштердің қазақ-қалмақ тарихына қатысты екендігін айтып, этникалық өзара әсердің болғанына назар аударады.

Жалпы қазақ-жоңғар қарым-қатынастары мәселесі біршама зерттелген. Жарық көрген еңбектер тарихи құнды деректер негізінде қарастыруға болады. Қарастырылған еңбектерде екі ел арасындағы мәселелерге байланысты біршама мәліметтер алуға болады. Бірақ, әліде зерттеуді қажет ететін тақырыптың бірі болып қала бермек. Сондай-ақ

заманауи зерттеушілердің еңбектерін тегістей қолға алып тарихнамалық талдаудан өткізу аса маңызды.

Әдебиет:

1. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635-1758) II. издание. - М.: Наука, 1964. - 482 с.
2. Тынышпаев М. История казахского народа. - Алматы: Санат, 1997. - 224с.
3. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). - Алма-Ата: Наука, 1988. - 144 с.
4. Из истории международных отношений в Центральной Азии: сред.века и новое время / ред. Исхаков Г.М. - Алма-Ата: Ғылым, 1990. - 184 с.
5. Досмұхамедов Х. Аламан. - Алматы. Жазушы, 1991. - 256 с.
6. Едилханова С.А. Казахско-джунгарские отношения в XVII-XVIII веках: некоторые исторические аспекты проблемы /С.А. Едилханова. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 161 с.
7. История Казахстана в западных источниках XII-XX вв.: пер. с франц. /Р. Груссе. - Алматы: Санат, 2005. - 335 с.
8. Мұқанов М.С. Қазақ жерінің тарихы / Мұқанов М.С. - Алматы: Атамұра Қазақстан, 1994. - 80 б.
9. Данияров К. История Абылай хана - государственного деятеля, полководца, дипломата, политика /под ред. Б.М. Канапьянова. - Алматы: Жибек жолы, 1998. - 96 с.
10. Қазақ ұлт қозғалысы /құраст. проф. М.Қ. Қойгелдиев. - 5 том: - Алматы: Ел-шежіре, 2007. - 344 с.
11. Қасымбаев Ж. Жоңғар-қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер // Қазақ тарихы. - 1993. - №2. - Б. 24-28.
12. Қалан, Э. Қазақ-жоңғар қатынасының саяси қырлары [Мәтін] / Э. Қалан // Ақиқат. -2009. - № 6. - С. 43-48 б.
13. Қасымбаев Ж. Жоңғар шапқыншылығы // Отан сақшысы. - 2005. - 3 желтоқсан. - №47. - Б. 7.
14. Мамыров К. Кеңес тарихнамасындағы қазақ-жоңғар мәселесі //Қазақ тарихы. - 1994. -№3. - Б. 22-26.
15. Моисеев В. Қазақ-жоңғар қатынастары орыстың архивтік құжаттары // Ақиқат. - 1992. - №7. - 58-63.
16. Ноғайбаев М.С. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күрсінің тәуелсіздік кезеңінде зерттелу мәселелері // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. - 2002. - №1(24). - Б. 100-102.
17. Турдалиев А. Қазақ-қалмақ қатынасы: жауласудан басқасын білеміз бе? // Ақиқат. - 1996. - №5. - Б. 17-21.

Ә. ДИВАВТЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРЫ – ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ АСЫЛ ҚАЗЫНАСЫ

Суюханова К. Б.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қ. Астана
suyukhanova.00@inbox.ru

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада қазақ халқының фольклорлық мұрасынан елеулі орын алатын, этнограф, фольклорист Әбубәкір Диваевтың дара өмір жолы мен қазақ халқына орны толмас асыл қазынасының тізбегін құрастырған еңбектері жайлы сөз қозғалады. Әбубәкір Диваевтың қазақ ауыз әдебиетіне қатысты жинаған шығармашылығымен қатар, қазақ халқының этнографиялық жазбаларына өзінше жаңа дем бергенін атап көрсету – бүгінгі таңда өзекті мәселе.

Кілт сөздер: этнография, фольклор, ориенталист, поэзия, зерттеу, жанр, архив.

Аннотация. В представленной статье рассказывается о творчестве этнографа, фольклориста Абубакира Диваева, занявшего значительное место в фольклорном наследии казахского народа и составившего для казахского народа цепочку незаменимых драгоценных сокровищ. Помимо собранных Абубакиром Диваевым произведений, относящихся к казахской устной литературе, актуален вопрос о том, что именно он дал новое дыхание этнографическим писаниям казахского народа.

Ключевые слова: этнография, фольклор, востоковед, поэзия, исследование, жанр, архив.

Abstract. The presented article tells about the work of the ethnographer, folklorist Abubakir Divayev, who occupied a significant place in the folklore heritage of the Kazakh people and composed a chain of irreplaceable precious treasures for the Kazakh people. In addition to the works collected by Abubakir Divaev, which are related to Kazakh oral literature, there is an actual question about the volume that exactly ten gave new breath to the ethnographic writings of the Kazakh people.

Keywords: ethnography, folklore, orientalist, poetry, research, genre, archive.

Қазақтың ауыз әдебиеті, фольклор шығармашылығы өзінің қайталанбас мұрасымен ерекшеленеді. Мыңдаған жылдар тарихы бар қазынаға бай мол мұрамызды қағаз бетіне түсіріп, жүйелеп саралау жолында біршама ғалымдарымыз тер төкті. Орыс этнофольклор зерттеушілерімен қатар, орыс ғалымдары да қазақ халқының этнографиясын, ұлт тарихының белгілі шығармаларын жинақтауда, әр түрлі ғылыми талдаулар мен зерттеулер жүргізді. Осындай ел мұрасын жинауға бар ғұмырын арнаған, қазақ жұртына ерен еңбегін сіңірген атақты фольклорист, этнограф Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев. Ол жинаған, халық ауыз әдебиетінің онша мәлім емес үлгілерімен қатар бұрын өз ана

тілімізде жарық көрмеген біршама этнографиялық жазбалары бүгінгі күнге дейін біздің фольклорымыздың баға жетпес асыл рухани мұрасына айналып отыр. «Әбубәкір ақсақал – қазақ қырғыз елімен қаны бір болмаса да, жанын бір қылып, шамасы келгенінше еңбек қылған адам. Қырық жыл бойында арымай, жапанда жатқан, қазақ-қырғыз елін шет жұртқа танытқан адам, қырық жыл қазақ-қырғыз елімен қуаныш-қайғысын ортақ қылған адам.» деп, Мағжан Жұмабаев өзінің 1923 жылы жазған мақаласында, Әбубәкір Диваевқа жоғары баға берген. Мағжан Жұмабаев, Диваевтың қырғыз-қазақ елімен рулас болмаса да, жанын бір қылып, түбі бір түрік баласындай, башқұрт ұлтынан бола тұра, еліміздің төл әдебиет мұраларына жанашыр болып, өмір жолын сарп еткендігін баса назар тұтқан. Расында, Әбубәкір Диваев еңбектері бір адам ғұмырына татырлық. Қырық жыл бойына қырғыз-қазақ жол-жұрасын жинап, оны орыс тіліне аударып, орыс халқының газет-журнал беттеріне жариялатып, мұрамызды күллі елге таныстырған.

Аса көрнекті ғалым, фольклоршы әрі этнограф Ә.Диваевтің қазақ халық әдебиетінің асыл мұраларын жинап, жариялап, зерттеу ісіне қосқан үлесі ұшан теңіз. Ол жинаған фольклорлық мұралар бүгінгі күні баға жетпес рухани байлығымызға айналуда.

Әбубәкір Диваев 1856 жылы 19 желтоқсанда Орынбор қаласында башқұрт шаруасының отбасында дүниеге келген. 16 жасында Орынбордағы Неплюев кадет корпусының Азия бөліміне оқуға түсіп, оны 1876 жылы бітіріп шығады да, Түркістан өлкесінің Ташкент қаласына әскери қызметке жіберіледі. Кейін ол Сырдария губерниясының генералы Скобелевтің тілмашы болып қызметін ауыстырады. 1883 жылдан бастап, ол фольклорлық, этнографиялық материалдарды жинап, зерттеумен айналысады.

Сырдария губерниясының генерал губернаторы Н.И.Гродеков 1884 жылы қазақ, өзбек, қырғыз халықтарының ауыз әдебиетін жинауға кіріседі. Бірақ бұл әрекеті оның ғылыми мақсатынан емес, Орта Азия халықтарының заң құқық, қоғамдық саяси құрылысын тексеру, сөйтіп, сол өңірді Ресейге бағындыру мақсатынан туған еді [1]. Бұл жұмысқа Гродеков жергілікті халықтың тілін, дәстүрін жетік білген Диваевті қатыстырады. Диваевтің ауыз әдебиетімен айналысуына сәті келген жағдайдың бірі осы болатын.

Кадет корпусында жүргенде Диваев қазақ жастарымен араласып, қазақтың салт сана әдет ғұрпымен жете танысқан. Әсіресе, халық шығармасына ден қойған. Оқуын бітірерде ол қазақ, өзбек, тәжік парсы

тілдерін, профессор М.Е. Массонның айтуына қарағанда , ағылшын тілін де аса жетік білген. Бұл оның фольклормен айналысуына себепші болған екінші жағдай еді.

Гродеков тобына қосылар алдында ол белгілі түрколог В.П.Наливкин, әрі тарихшы , әрі филолог А.Н.Вышнеглядскийлермен жүздесіп, фольклор жинау жұмысының бағдарламасымен танысады, олардың ғылыми зерттеудегі озық әдіс тәсілдерін үйренеді. 1896 жылы Қазан императорлық университетінің қасындағы Археология, тарих және этнография Қоғамы Ә.Диваевқа хат жолдап, оның аталмыш қоғамға толық мүшелікке алынғаны жайлы хабарлайды. Қол қойған Қоғамның хатшысы Н.Катанов. Осы күннен бастап, Диваев пен Катанов хат жазысып, пікірлесіп, ақыр соңында жақсы дос болып кеткен.

Археология, тарих және этнография Қоғамының жарғысында атап көрсетілгендей, қоғам « ... Россия мемлекетіне қарасты жерлердегі орыстардың, сондай-ақ, өзге ұлттардан – бұрынғы Болгар-Хазар, Қазан Астрахань патшалықтары аймақтарының, сонымен бірге, Сібір және Орта Азия тұрғындарының да өткендігісі мен бүгінгісін зерттеуді мақсат тұтқан [2, с. 241].

Қызметкер мүшелердің арасында Г.Н.Потанин, В.П.Наливкин, Н.П.Остроумовтар да болған. Диваев осы қоғамға толық мүшелікке алынып, аттары аталған ғалымдардың тобына қосылған.

Диваев толық мүшелігіне сайланған қоғам бұл кезде Париж, Берлин, Мюнхен, Вена, Прага, Будапешт, Осло, Стамбулмен тығыз байланыста болған. Ал, Ресейдің ішіндегі Петербургте, Мәскеу, Киев, Харьков, Рига, Ташкент, Одесса, Воронеж, Саратов, Тифлис, Симферополь шаһарларында тұратын ірі ғалымдар қоғамға атсалысып, үнемі қызмет етіп отырған. Нақ осы жылдары Ә.Диваев қоғамға мақалаларын, қолжазбалар үлгілерін, түрлі материалдар жіберіп, ғылыми хабарламалар жасап отырған. Мысалы, Ә.Диваев 1895 жылы қарашада Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи ғимаратындағы жазулардың көшірмесін және оған жазған өзінің түсініктемесі мен ғимараттағы дүние мүліктер жайлы деректерді ілгеріде аталған Қоғамға жібереді. Қазан ғалымы П.Н.Ахмеров Диваев жіберген бұл жазбаларға түсініктеме жазып, оның еңбегін жоғары бағалаған.

1895 жылы желтоқсанда Ә.Диваев Қазан шаһарына бір көне мөрдің көшірмесін әкеледі. Мөр жазуларын оқыған П.Н. Ахмеров мынадай түсініктеме береді: мөрдің ортасындағы шеңберді айнала орта Азия ойшылы Қожа Ахмет Яссауидің аты, хижра бойынша жыл санағы , ал

шеткі шеңберде мөрдi жасаған ұстаның есiмi – Қожахан деп жазылған. 9 сантиметрлiк шеңбер 10 радиуска бөлiнген де әрқайсысына Мұхаммед пайғамбардың барлық мұритерiнiң және Ахметтiң өзiнiң есiмi жазылған. Диваев әкелген мөр мен көне қолжазбалар кезiнде Түркістан туралы ғылымға, әсiресе, қазақтану ғылымына қосылған зор үлес болды. Диваевтiң халық ауызекi шығармасын қажымай талмай жинап зерттеген еңбекқорлығы Ресейдiң ортенталист ғалымдарының назарын өзiне аудара бастайды. Түрлi ғылыми қоғамдар оны өзiне мүшелiкке тартуға келiсiмiн сұрап хаттар жазады. Мысалы, 1896 жылы 22 қаңтарда Ә.Диваев ТҚЛА ға толық мүшелiкке сайланады. Бұл үйiрме 1895 жылы 11 желтоқсанда Ташкентте ашылып, 1917 жылға дейiн өмiр сүрген. Үйiрме Орта Азияның өткен дәуiрлерi жайлы көптеген деректер мен жекелеген фактiлердi жинауда аса зор қызмет көрсеткен. Диваевтiң қатысуына байланысты бұл үйiрменiң қызметi ұлғайды да, жандана түстi.

Әйгiлi ғалым түркологтар В.В Радлов, Н.Ф. Катановтар Диваев жинаған материалдардың ерекше құндылығын атап айтып, бұл материалдар ‘...өзiнiң тың және ерекше мазмұндылығы жағынан этнографтардың... ықыласын аударады’ деп жазды [3, с. 540]. Ә.Диваев мұсылман халықтарды озық Еуропа мәдениетiне, көркемөнерiне баулыды. Өз заманының прогресшiл идеяларын насихаттаушы болды. 1904 жылы тiкелей Диваевтың қатысуымен Ташкентте мұсылман интеллигенттерiнiң әуесқой театры ұйымдасты. Сол жылы 4 сәуiрде театр Махаббат машақаты атты тұңғыш спектаклiн көрсеттi. Бұл туралы Переводчик газетi Күнi бүгiнге дейiн театрдың рахатын Батыс Еуропа мен Ресей халықтары ғана көрiп келдi. Ресейдегi миллиондаған мұсылман тұрғындарының ондай ләззатқа қолы жетпедi, олар өз ұлттары түгiлi өзге ұлттардың тұрмысы жайлы театр сахнасынан ана тiлiнде бiрде бiр пьеса көрген емес. Уақыт жылжып өтiп жатыр, халықтың ой санасы да iлгерiлеп барады. Сондықтан да ендi олар рухани нәр iздейдi, iлiм бiлiмге ендi оларды бiр көзге көрiнбес құдiрет жетектеп келедi. Ендi осы қарапайым болғанымен аса маңызды бастама бұл өнердiң жалғасын тауып, дами беретiндiгiнiң куәсi, қараңғы мұсылман бауырларымызды сауаттындыруға, сөйтiп, жүректерiнен орын алған отанымыздың гүлдене беруiне қызмет ететiн болсын деп тiлек айтайық деп жазды.

1906 жылы Ә.Диваев әскери қызметтен босанып, бiрыңғай халық ағарту, ғылыми жұмыстармен айналысады, 1916 жылға дейiн татар мектебiн басқарады. Ресейдiң этнографтары, фольклорист ориенталистерi 1915 жылы Диваевтiң ғылыми қызметiнiң 25 жылдығын кеңiнен атап өттi.

Бұл мерейтойға арнап, Қазақ, Туркестанские ведомости, Живая старина, газеттері мақалалар жариялаған. Той иесіне В.В.Бартольд, В.В. Радлов, А.Н.Самойловичтер құттықтаулар жолдаған.

Ташкент университеті Орта Азияның Кеңестік шығыстану орталығына айналды. Мұнда Түркістан шығыс институты ашылады. Онда көрнекті шығыс зерттеушілері академиктер В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Ф.А. Виельструп, И.И. Зарубин, М.С.Андреев, М.Ф. Гаврилов, В.И.Кун, А.А.Семенов бірге шығыс тілдерінің біліктісі, әйгілі фольклорист Диваев та болды. Ол мұнда лекция оқумен қатар фольклорлық мұраларды классификациялап талдап, зерттеумен дәйекті түрде айналысты. Нақ осы жылдары ол Түркістан өлкелік музейінде археология және этнография бөлімінің меңгерушісі міндетін де атқарған, бірақ денсаулығы нашарлау себепті 1923 жылы бұл қызметімен лажсыз қоштасуға мәжбүр болады.

Ол Өзбекстан, Қазақстан, Түрікменстан, Тәжікстан, оқу ағарту және ғылыми мекемелерінің мүшесі болады. Түркістан Республикасы Халық Комиссарлар Советінің бұйрығы бойынша істер басқармасының, экономикалық кеңестің ғылыми кеңесшісі, Наркомпрос қырғыз ғылыми комиссиясының мүшесі міндеттерін атқарады. 1923 жылы 21 наурызда шығыстанушы ғалымдар үшін де, Түркістан республикасы үкіметі үшін де есте қалар күн болды. Ә. Диваевтің ғылыми қоғамдық қызметіне 40 жыл толды. Орта Азия Бас Музейі 1923 жылы қазақ этнография бөлімін ашып, оны Әбубәкір Диваев атындағы қазақ этнографиялық бөлімі деп атайды. Мұнда Ә.Диваевтің достары, тәжік тілі мен этнографиясының маманы М.С.Андреев қызмет еткен. Адамтану бөлімін Әбубәкірдің ең жақын досы М.Е. Массон басқарған. Әбубәкірдің осы мерейтойына арнап, почта маркасы да шығарылған.

Науқас әлсіреткен Диваев 1925 жылдың 5 қазанында өз өтініші бойынша, денсаулығының нашарлап, жасының ұлғаюы себепті қызметтен босанады. Орта Азия университеті шығыс факультеті мен пәндік комиссияның жалпы жиналысы қабылдаған Диваев өтінішін қанағаттандыру жөніндегі қаулыда оның кеңестік Шығыстану мектебіне сіңірген еңбегі әділ бағаланған.

Ә.Диваевтің өз аузынан естіген М.Е.Масонның сөзіне қарағанда Әбубәкірдің көзінің тірісінде көлемі 75 баспа табақ еңбегі болған екен. Ал фольклорист Диваев материалдарының мұрагері Х.Т. Зарифовтың жазуынша, ол 100-ден астам ғылыми еңбек қалдырған деп есептейді. Қазақ кітаптарының шежіресі Ә. Жиреншиннің дерегінде Әбубәкір Диваевтің жалпы еңбегін жариялаған кітаптардың саны 115 [5, с. 61] деп

жазылады. Қалай дегенде де, Ә.Диваевтің көлемді де маңызды мұра қалдырғанында ешбір күмән жоқ.

Диваев жинаған мұраның дені және көлемдісі халық поэзиясының үлгілері. Оның аңыз дастандар жөніндегі терең білімдарлығы халық шығармашылдығының даму жолдары мен заңдылықтарының бірнеше нұсқаларын бақылауға мүмкіндік берген. Ә. Диваевтің материалдарының мол бөлігі 1920 жылы ұйымдастырылған. Жетісу, Сырдария экспедицияларының жинап әкелген мұралардан тұрады. Бұлар негізінен жарияланып үлгірмей, қолжазба күйінде қалған.

Экспедиция жазбалары ауыз әдебиеті жанрларының бәрін қамтыған. Онда ертегі аңыз да, жұмбақ тақпақ та, мақал мәтел де, айтыстар мен ұзақ өлеңдер де бар. Және бір ескерілері бұл материалдар әр уезден, әр ауылдан жиналып топтастырылған. Перовск, Қазалы, Шымкент, Әулиеата, уездерінің Жетісу мен Сыр өңірінің шет аймақтарына дейін қамтылған десе боларлық. Диваевтің фольклористік еңбектерінің біразы Ұлы Қазан революциясынан кейін, Кеңестік жаңа дәуірде жазылды. Ауыз әдебиеті материалдарын жүйелеу, қайтадан классификациялау, түсініктер жазу, батырлар жырына алғы сөз жазу, т.б. толып жатқан қызметі кеңестік фольклористикаға қолқабыс етті.

Диваевтің ғылыми ой пікірлерінің даму, қалыптасу, эволюциясын қадағалағанда ең алғаш оның кішігірім түсініктемелерден басталатынын аңғарамыз. Өзі жариялатқан ертегі аңыздарды, мақал мәтелдерді, қисса дастандарды аудару үстінде кейбір сөздерге түсінік беріп отыру арқылы ой түюі оның зерттеуші сыншылық эстетикасының алғашқы кезеңін айқындайды.

Диваевтің ең алғаш қолына қалам алып, фольклорлық мұраны жинауы шағын жанрдан басталған мақал мәтелдер, тұрмыс салт өлеңдері, т.б. үлгілер, оның архивінен мол ұшырасады.

Диваевтың зерттеушілік эстетикасында халық поэзиясы ылғи алдыңғы кезекте тұрады. Ол халық поэзиясын үш топқа жіктеп: эпикалық, лирикалық, драмалық, деп бөледі де, әрқайсысына толық мысал келтіреді. Диваев сол кездің өзінде қазақ халқы поэзиясы материалдарын ғылыми жүйеге салып, салалап зерттемек болған. Ол поэзияның табиғатын дұрыс түсініп, маңызды пайымдаулар жасайды, тіпті оның қазақ поэзиясын парсы поэзиясымен салыстыра отырып күні бүгінде біз үшін мәнін жоғалтпаған тұжырым жасайды. Әбубәкір қазақтың батырлық жырларын орыс, украин, өзбек, т.б. ұлт-дастан жырларымен салыстыра

зерттейді. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ашып көрсетеді.

Сөзімізді қорытындылай келе, қазақтың ауыз әдебиетінде Диваев зерттемеген жанр жоқ деп топшылауымызға болады. Ол тіпті әр сөздің түпкі мағынасын ашып, өз ойын білдірген.

Әбубәкір Диваев өзі жинаған, материалдарын тек зерттеп қана қоймай, оның қағаз бетіне түсірілуіне де аса мән берген және соны армандаған. Оның айтуынша «Ғылым-білім кітапта. Барлық мәдениетті халық ғылымға, көркемөнерге, білімге ұмтылады. Мұның бәрін ондаған, тіпті, одан да көп жылдар бұрын ғылым әлемінің өкілдері әзірлеген кітаптар ғана бере алады» деп есептеген. Бұл ойы оның бүкіл өмір бойына ғалымдық ұстанымын көрсетеді. Диваев топтастырған халық ауыз әдебиеті материалдары, тек фольклористика, лингвистика, этнография үшін ғана емес, сонымен қатар, халық тарихы, ұлт тарихын жазуда да үлкен маңызға ие болды. Сонымен, Әбубәкір Диваев, халық мол мұрасын жинақтаушы, оны өзге тілге аударушы және оны басып шығарып, жариялатушы қызметтерін атқарды. Ол бұл істе халық мұрасына нағыз жанашырлық танытып, халықтық ұстанымын алға тартты. Оның бұл ұстанымы, әсіресе, зерттеушілік ісінен анық көрінді. Ғалымның ғылыми еңбектерінің маңыздылығы жоғары екендігіне өз заманының белді тұлғалары да айтып өткен. Атап өтер болсақ, Диваевтың ең жақын досы Н.Ф.Катанов «Труд А.А.Диваева по новизне и оригинальности содержания вполне заслуживает внимания если не филологов и лингвистов, то по крайней мере этнографов»[4, с. 119-126] деп мойындаған.

Шынында, бұл айтқандары күні бүгінге дейін маңыздылығын жойған емес. Қайта фольклор туралы еңбектері жоғары бағаланып, асыл қазынаға айналды.

Әдебиет:

1. Гродеков Н. И. Киргизи и каракиргизи Сыр Дарьинский области, том 1 , Ташкент, 1889
2. Известия Общества археологии, истории и этнографии, т. XXIV, вып. VIII, 1908 г., стр. 241
3. «Живая старина», 1894 г., III-IV , стр. 540. Записки Восточного отдела русского археологического общества, 1896 г., т. IX. стр. 297
4. Диваев А.А. Этнографические материалы. Ташкент, 1895, с. 119-126
5. Жиреншин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы. 1971. 61-б.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНСТИТУТА ВОЛОСТНЫХ УПРАВИТЕЛЕЙ В СРЕДНЕМ ЖУЗЕ

Кайруллина А.К.

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
ainur1984_@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы становления окружной и волостной системы управления в Среднем жузе после принятия реформ в 20-годы XIX века на примере Баянаульского внешнего округа. Определена роль волостных управителей как ключевых фигур в Степи.

Ключевые слова: реформа, округ, волость, указ, Средний жуз, Баянаульский внешний округ, Шон би.

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың 20-жылдарында қабылданған реформалар нәтижесінде Орта жуз территориясында округтік және болыстық басқару жүйесінің қалыптасуы айқындалады, оның ішінде Баянауыл сыртқы округі қарастырылып отыр. Қазақ даласындағы басты тұлғалар ретінде болыс басқарушыларының рөлі анықталған.

Кілт сөздер: реформа, округ, болыс, жарғы, Орта жуз, Баянауыл сыртқы округі, Шоң би.

Abstract. The article considers the formation of the district and volost management system in the Middle Zhuz after the adoption of reforms in the 20s of the 19th century on the example of the Bayanaul outer district. The role of volost governors as key figures in the Steppe is determined.

Key words: reform, district, volost, decree, Middle zhuz, Bayanaul outer district, Shon bi.

Особое место в описании и анализе исторических процессов в казахских степях XIX века занимает проблема учреждения первых казахских округов и формирование института окружных и волостных управителей. В связи с политико-экономическим продвижением Российской империи вглубь территории Казахстана в 20 годы XIX века начинается новый этап в русско-казахских взаимоотношениях. Основной задачей царского правительства было усовершенствование административной структуры с целью полной интеграции территории казахских земель Средней Орды в Российскую империю.

В начале XIX века российское правительство предпринимает качественно новые шаги на пути достижения желаемых результатов своей политики в казахском регионе. В 1819 году при Министерстве иностранных дел был образован Азиатский департамент, который должен был заниматься делами, касающимися непосредственно казахских земель

и всеми вопросами взаимоотношений России с азиатскими народами. Центральное правительство ставило перед собой задачи — изучить достигнутый уровень отношений с казахами и проанализировать перспективы их развития. Осуществляет эти задачи М. М. Сперанский, назначенный в 1819 г. генерал-губернатором Сибири и проводивший ревизию сибирского управления [1, с. 494].

В отчете тайного советника М. Сперанского об обозрении Сибири в 1819-1820 годах, названных им «Записка о киргиз-кайсаках и других азиатских народах, пребывающих на Сибирских линиях» были определены круг значимых вопросов для империи:

Во первых, это состояние торговых дел России, которые велись через сибирские линии, а также пути их дальнейшего развития, так как через казахские степи Средней орды, прилегающие к сибирским линиям, проходили русские купеческие караваны в Бухару, Ташкент, Кокандские рынки и в китайские города Кульджа и Яркент.

Во вторых, условия развития горнорудной промышленности в районах, выходящих за пределы сибирских линий. На тот момент за пределами сибирских линий — внутри казахских степей были открыты Бухтарминский, Риддерский и Зыряновский рудники, а также началась разработка цветных металлов в районе реки Корган.

В третьих, общая картина социального и политического устройства казахского общества. Российскому правительству необходимо было определить причины политико-правовой неопределенности подданства казахов и возможности других социальных сил, через которые можно было бы добиться определенности этого подданства;

28 июля 1821 года для рассмотрения предложений М.М. Сперанского по поводу организации управления Сибирским краем был учрежден специальный «Сибирский комитет». В итоге деятельности данного комитета в 1822 году Александром I был подписан «Устав о сибирских киргизах». Основной задачей данного законодательства являлось установление территориальной определенности земель Среднего жуза и создание структурного административного аппарата.

Согласно реформе 1822 года земли Среднего жуза вошли в состав Омской области, которая наряду с Тобольской и Томской губерниями вошла в состав Западной-Сибирского генерал-губернаторства с административным центром в Тобольске, центр Восточно-Сибирского генерал-губернаторства был в Иркутске [2, с.59]. Таким образом, казахи

Среднего жуза оказались под властью Омской области и называться сибирскими киргизами.

«Устав о сибирских киргизах» включал в себя десять глав, состоявших из 319 статей. В данном устава освещались вопросы административного разделения. В соответствии с Уставом в Средней орде была внедрена по степени соподчиненности трехзвенная административная система управления: окружное, волостное и аульное управление. Самым крупным административно-территориальной единицей являлся внешний округ.

В уставе отмечалось, что «каждый округ имеет определенные надлежащим разграничением земли, и жители другого округа не переходят на оные без точного позволения местного начальства» [3, с.417-433]. Стоит отметить, что при формировании округов царская власть приняла во внимание родовой принцип расселения казахов и при разделении территории, за основу были взяты зимние кочевья, имевшие четкие территориальные границы. «Округи, преимущественно состояются, - определяет принцип образования административных единиц, из тех волостей, кои считаясь в одном роде или поколении, обвыкли уже быть совокупно, и из волостей им соседственных» [4, с.93].

В каждом округе был организован управленческий орган – окружной приказ, который охранял тишину и порядок в казахских степях, контролировал все гражданские и уголовные дела. Председатель приказа – ага султан, который на самом деле не знает правила, которыми должен сам руководствоваться и не владеет русским языком. Компетенции ага султана приравнивались к компетенции земских чиновников. Все окружные приказы подчинялись Омскому областному начальству. В состав окружного приказа входили два заседателя из русских чиновников, назначаемых Омским областным начальством, ни один из которых не понимает по киргизски и два заседателя от знатных казахов, выбираемых биями и старшинами. Данные заседатели избирались сроком на 2 года, а старший султан – на три. В период работы на государственной службе ага султан имел чин майора и только после трех сроков честной и беспорочной службы имел право получить диплом дворянина Российской империи. Безусловно, окружной приказ это место откуда исходили все повеления, являясь здесь начальником ага султаны не могли руководствоваться самостоятельно, а русские заседатели не могли допустить, чтобы казахский султан мог фактически быть начальником над

ними. Старший султан нужен был в приказе для подписи бумаги и приложения своей тамги.

В следствие чего, в апреле 1824 года началась организация нового административного деления на территории Среднего жуза и были открыты первые Каркаралинский и Кокчетавские округа, затем в 1831 году Аягузский, в 1832 году Акмолинский, в 1833 году Баян-Аульский и Уч-булакский, в 1834 году Кушмурунский и в 1844 году Кокбектинский внешние округа [5, с.310].

Важно отметить, что открытие Баянаульского внешнего округа не предусматривалось властями. Территория Баянаула в составе Тортугальской волости должна была войти в Каркаралинский внешний округ. Однако роды, проживающие на территории Баянаульского региона под руководством авторитетного бия Шона Едигина выступили против вхождения в состав Каркаралинского округа. Основным препятствием к объединению явилась взаимная вражда родов. Племенные объединения, кочующие на соседних территориях, не хотели входить в один округ и требовали раздельного устройства.

28 ноября 1825 года Шон би в своем письме генерал-губернатору просил учредить в его кочевьях самостоятельное управление: «Вступая борьбу с ханской властью Букея Баракханова в 1816 году, мы организовали Туртугальский союз. Ядром его явились потомки четырех сыновей Суйюндука – Кульболды, Жанболды, Орманшы и Каржас. На сегодня в данный союз входят тринадцать родов – Басентин, Бурунайман, часть родов Канжыгалы, Карпык и другие. Представители этих родов 332 бия, входящих в совет союза, единодушно избрали меня главным бием союза. Подведомственный мне народ состоит из 4300 аулов, и я уверен, что количество народа, подвластного представителям чингизидов, потомком ханов Абылая и Букея, по количеству не составит даже половины моего» [6, л.2-3].

В архивных фондах ЦГА Республики Казахстан сохранился рапорт начальника Каркаралинского военного отряда Омскому областному начальнику Броневскому о согласии казахов Тортугальской, Канжыгалинской и Баянаульской волостей на открытие Баян-Аульского окружного приказа.

О необходимости открытия Баян-Аульского окружного приказа говорилось в письме генерал-губернатору Западной Сибири из Омского областного управления (от 19 марта 1826 г.): «Польза открытия округа при Баян ауле такова, что киргизы, на пространстве между двумя внешними

округами и здешнюю линию кочующие, со вступлением в ведение сего нового округа прекратят уже те беспорядки и грабежи, какие от них претерпевали до сего соседственные волости, состоящие под управлением Каркаралинского и Кокчетавского приказов; учредятся сообщения от одного приказа до другого; составится связь и управление между тремя округами, и наконец, все сие совокупно послужит к прочному восстановлению в степи порядка» [7, л.11].

После долгих переговоров 9 марта 1833 года было опубликовано Утвержденное положение сибирского комитета об открытии Баянаульского окружного приказа.

Следует отметить, что по «Уставу о сибирских киргизах» ага султанами должны были избираться представители сословия торе, но в Баянаульском округе на перекор Уставу ага султаном был назначен представитель черной кости – Шон Би Едигеулы.

Разгорелась ожесточенная борьба за пост ага султана. Народ разделился на 2 лагеря: одна поддерживала чингизида Бопы Татенова, а другая бия Чона Едигина. Из письма командира отдельного Сибирского корпуса генерал-губернатору Западной Сибири: «Представляю Вам утвердить в Баянаульском окружном приказе в должности старшего султана бия Чона Идигина, который уже разрешен вами на управлении округом, заседателями от киргиз: бия поручика Боштая Турсунбаева и старшину прапорщика Бердулу Казангапова». Именно благодаря Шон Бию и его огромному влиянию в степи стало возможным организация Баянаульского внешнего округа. В результате проводимой политики в разные годы Баянаульским округом управляли представители «черной кости». Шон би удалось доказать, что казахи могут управлять своей землей сами и изменить положение царского указа.

Таким образом, официальное открытие Баянаульского внешнего округа было 22 августа 1833 года. В состав округа вошли 14 волостей, состоящих из 149 аулов, это примерно 65 тысяч человек [8, л.11].

Более сорока лет в казахском обществе функционировали учреждения, образованные согласно Уставу 1822 года. В частности, Баянаульский внешний округ, образованный в 1833 году, был ликвидирован в связи с принятием административной реформы 1868 года и вошел в состав Павлодарского уезда. В целом, образование Баянаульского округа имело важное историческое значение для дальнейшего развития региона в условиях его вхождения в состав Российской империи.

Литература:

1. Материалы по истории Казахской ССР : 1785-1828 гг. – Москва - Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1940 - Т.4. – С. 543
2. Горбань Н.В. Обзор фонда Сибирского генерал-губернатора. – Омск, - 1959. – С.59
3. Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830 – Т. 38. – С. 417-433 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html
4. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алма-ата, 1960. – Т.1. - С.440
5. Валиханов Ч.Ч. «Собрание сочинений» - Алма-Ата, 1985. – Т.2.- С.310
6. ЦГА РК, ф.338, оп.1, д.690, л.2-3
7. ЦГА РК, ф.345, оп.1, д.720, л.4
8. ЦГА РК, ф.345, оп.1, д.452, л.11

**ROLE AND HISTORICAL SIGNIFICANCE OF POLITICAL
YOUTH ORGANIZATIONS AT THE BEGINNING OF THE XXTH
CENTURY IN KAZAKHSTAN (1900-1920 YEARS)**

Sulekeyev D.K. , Kuzembayev N.E.

*Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar,
Dauren020880@mail.ru*

Түйін. Мақалада 20 ғасырдың басындағы жастардың саяси ұйымдарының қалыптасу тарихы қарастырылып, қоғамдық сананы қалыптастырудағы мақсаттары, міндеттері мен рөлі айқындалған.

Аннотация. В статье рассматривается история становление молодежных политических организаций в начале 20-го века, определены цели, задачи и роль в формировании общественного сознания.

Ключевые слова: молодежные организации, политика, идеология, общественное сознание, демократия.

Түйінді сөздер: жастар ұйымдары, саясат, идеология, қоғамдық сана, демократия.

Abstract. The article discusses the history of the formation of youth political organizations at the beginning of the 20th century, defines the goals, objectives and role in the formation of public consciousness.

Keywords: youth organizations, politics, ideology, public consciousness, democracy.

About the growth of social activity, the emergence of the possibility of improving the political and ideological state among the Kazakh people, Kazakh and Soviet scientist, statesman, doctor of law, professor Salyk Zimanovich Zimanov says the following: «From the point of view of the external situation at the beginning of the 20th century, in the territories behind Russia, among them in then-Kazakhstan, a very appropriate moment arose for the emergence of national self-consciousness and the development of the national liberation movement» [1, p. 65-67]. Having found its supporters and followers, the ideals of humanism and freedom, the struggle against tyranny and pressure, equality and unity of peoples spread to the outskirts of Russia. The presence of prerequisites for the emergence of a national democratic innovative idea at the beginning of the 20th century is characterized as a historical factor. Their initiators include social activity and political and social views of Kazakh youth, who studied at institutions of higher education in large cities of Russia in the 80s-90s of the 19th century. The Kazakh youth, thinking about freedom and independence, the future of the Kazakh people, since student years, known for their social and political activism, sought to create public organizations that unite young people in their goals and undertakings. The political events that took place in St. Petersburg in the 80s-90s of the 19th century influenced the improvement of the political convictions of Kazakh youth. Barlibek Sirtanov, Muhamedjan Serdalin, Bakhytzhan Karataev, A. Temirov and Baktigerey Kulmanov, who studied before them at the Faculty of Oriental Studies, organized the "Countrymen" circle. In addition to providing financial assistance to students in the circle, they provided medicines in the event of illness, they secretly read and discussed the proclamations of revolutionary content at their meetings, shared their opinions on the struggle against inequality and injustice.

The increased colonial oppression in the Russian empire, the growing liberation struggle against the national oppression of other nations, the domination of great-power Russian nationalism, engendered discontent among the peoples of the Caucasus, Poland, Finland, Central Asia who had entered the Russian empire, led to pressure from the tsarist government. The national bourgeoisie, trying at this time to retain its influence on the course of the national liberation movement in the regions, takes the direction to create national organizations. Proof of this is the creation in Ukraine in 1902 of the "Ukrainian People's Party", in Armenia "Dashnaksutyun", in Georgia "Sakartvelo", in Azerbaijan "Mussabatister" in Tatarstan "Birik" in Finland "Activists", in Poland the party "People's Democrats", the Jews the organization "Bund". During these years, among the Kazakh youth, Haleb Dosmukhamedov, Alikhan Bukeikhanov, Muhamedjan Tynyshpaev, Seitkali

Mendeshev became known for their democratic changes. On March 4, 1906, the tsarist government adopted a temporary rule on registration of public organizations with the Ministry of Justice, which made it possible for the provincial organization to strictly control each public organization [2, p. 105-107].

The democratic revival in the Kazakh steppe and the awakening of the national consciousness at the beginning of the 20th century were influenced by the fact that the national intelligents took the seal into its own hands, which caused the spread of cultural and educational activities among the people, widely covered ideas about uniting the intelligents, Kazakh youth to help students in need. A special role in the formation of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century was played by the city of Omsk. The Kazakh national-democratic youth movements at the beginning of the 20th century before the national liberation movement of 1916 became widespread. Kazakh National Democratic movement of young people in the beginning of xx century before the National youth movement were Mirzagali Esbolov, A. Kisykov, Shafkat Bekmukhamedov, Mukhamedkazi Shotaev, Musa Seydalin, Hasen Beketaev, S. Kozhalamov, A. Kenzhin, B. Suleev, and others. Kazakh young people under the direction of the National intellectuals was able to carry out all the organizational work for workers on the front [3, p. 13-18]. They are expressed their desire to these guys could quickly adapt to the new environment protection on the part of the state, the protection of the public organizations.

Kazakh guys taken on the military work became literate and understanding the youth. Kenes Nurpeisov, a researcher of the history of the Alash movement, wrote in his work: "After the victory of the February revolution, Kazakh youth organizations appeared in 20 cities and towns of Kazakhstan, bringing together students and villages teachers. Many of them were created in the spring and summer of 1917. Among them were the organizations "Unity" and "Democratic Union of Young Students." Established in the city of Omsk "Zhas Kazakh", in Akmola "ZhasZhurek", uniting the Kazakh youth of the Spassky plant, "Revolutionary Union of Kazakh youth" organized by TurarRyskulov In the village of Merke of Aulieata district, etc. "Zhanar" was also established in Semey and "Talap" in Kyzylzhar, he clarifies that these organizations basically at their inception set campaign tasks, distribute newspapers and magazines among Kazakh workers, helped in the educational program among the nations, campaigned for the equality of women. Democratic rebirth has led to the creation of youth organizations in all regions. Thus, during this period, the Kazakh youth, who became the mainstay of the national intelligentsia in the struggle for the independence of their native people, turned into a social and political force. In this

regard, young people participated in activities aimed at creating Kazakh committees in organizing management, introducing the leadership of the Zemstvo, and organizing elections to Kuriltay. The Kazakh national democratic youth movement spread widely in the Kazakh steppe [4, p. 100-104].

In the years 1919-1920, all-union communist congresses of young people began to be established in all regions of Kazakhstan. On July 13, 1921, the First Congress of the Communist Youth Union was opened in Orenburg. The congress called for Komsomol members to become loyal assistants in the revival of the national economy, in educating young people in the spirit of communism. Also then great importance was attached to joining the ranks of the Komsomol of more and more young people. The names of such young people as T. Muratbaev, Abdumanap Orazbaev, S. Esov are known as organizers of the Komsomol movement in Kazakhstan and will forever remain in the memory of the people. Although at the beginning of the 20th century, the national-democratic youth movement was criticized, under Soviet power it found an ideological continuation, the Kazakh youth were against the totalitarian side and they struggled to fight together.

At the present stage, new political youth organizations have been formed in Kazakhstan. For example, the youth movement Kakhar, the Youth League of the Alga Party, the Union of Patriotic Youth of Kazakhstan, the Society of Youth Professionals of Kazakhstan, the Youth Movement Abyroy, the Public Association Civil Defense, the Movement of Communists of Kazakhstan, and the Youth wing of Zhas Otan " under the Nur Otan Democratic Party. The history of our Youth Wing is closely related to the activities of the Nur Otan party. Until 2008, the Youth Wing participated in the implementation of projects under the leadership of the party. By this time, the organization did not have an independent legal entity. On January 17, 2008, an expanded meeting of the Political Council of the Nur Otan Party was held. The first congress "Zhas Otan" was held on May 14 of the same year in Astana. In his speech at the congress, the President set a number of priorities for the organization. The head of state urged to create all the necessary conditions under which every young citizen of Kazakhstan could realize his potential, become a self-sufficient and competitive person. He also defined the role of "Zhas Otan" in the implementation of the state youth policy. Thus, one can see how the Kazakh national-democratic movement of the beginning of the 20th century had its ideological, historical continuation. Kazakh youth because of the power policy of the Soviet government, dissatisfaction to the authorities and were able to show an example of heroism and resolute will [5].

Literature:

1. Бейсембиев К. Прогрессивно-демократическая и марксистская мысль в Казахстане начало 20 в. - Алма-Ата: Наука, 1965.-192 с.
2. Сулейменов Б.С Революционное движение в Казахстане в 1905-1907 гг. - Алма-Ата: Наука, 1977. - 256с.
3. Карагусов Ж. Казахская советская интеллигенция, рожденная Октябрем. - Алма-Ата, 1960.-142 с.
4. Пахмурный П.М., Григорьев В.К, Большевики Казахстана в революции 1905-1907 гг.- Алма-Ата: Казахстан, 1976.-182 с.
5. Наша история - <http://www.zhasotan.kz/ru/articles/2/nasha-istorija>

ТАРИХ ПӘНІ САБАҚТАРЫНДА ҰЛТТЫҚ АТ СПОРТЫ ОЙЫНДАРЫН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Кульмаганбетова Р. А.

№18 жалпы орта білім беру мектебі, Екібастұз қ.

k.roza.81@mail.ru

Түйіндеме: Тарих пәні сабақтарында ұлттық ат спорты ойындарын дамытудың жолдары қарастырылған. Ер – тұрманын жатқа білер, ер тақымын берік етер, атқамінер жеткіншектерімізді рухты азамат етіп тәрбиелеу жолында, қала мектептері оқушыларына арнайы атқа міну бойынша оқу-жаттығу жұмыстарын жүргізудің жолдарын қарастыру. Қала әкімдігімен жүргізілген қолдау хат негізінде, болашақта жылқы жаратып, тай міну үрдісін Екібастұз қаласы ұлттық ат спорты шеберімен біріге отырып дамытудың жолдарын жетілдіру.

Кілт сөздер: ұлттық ат спорты, атбегілер әулеті, атқамінер, көкпар, теңге алу, бәйге, аударыспак, ер тұрманы, ер тақымы, ат әбзелдері, үздік шабуылышы, ат спорты шебері.

Аннотация: С целью воспитания духовно богатого подрастающего поколения на уроках истории рассмотрены пути развития национальных конных игр и запланированы учебно-тренировочные работы по верховой езде для учащихся школ города. «Умеющий управлять конем, крепко держится в седле». На основе письма поддержки, проведенного акиматом города, в будущем развивать игры в конном спорте совместно с национальным мастером конного спорта города Экибастуза.

Ключевые слова: национальный конный спорт, кокпар, тенге алу, аударыспак, конская упряжь, сбруя, лучший нападающий, мастер конного спорта.

Annotation: In order to provide spiritual support to the rich population, the lessons examined the development of national territories and the provision of scientific and training work on the upper place of study for students of schools in the city. "I hope it will be a horse,

it will be hard in the saddle." On the basis of the conclusion conducted by the akimat of the city, it is generally developed in equestrian sports by national equestrian sports. Ekibastuza.

Key words: *national equestrian sport, cock, take tenge, translation pack, horse harness, harness, best striker, master of equestrian sport.*

Елбасымыздың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы бойынша атқа міну мәдениетінің қазақ даласынан басталғанын білеміз. Міне ғылыми мақалада осы құндылықтарды дәріптеу, паш ету, күнделікті өмірде қолдану бағыт да кіріктірілген. Жалпы көкпар қазақ халқының ұлттық ойыны, оған кез келген атты қолдануға болмайды, ал көкпарға салатын аттардың бабы келіскен болу қажет. Қазіргі уақытта осы бағыттағы үрдіс кенжелеп қалған. Осы олқылықтың орнын зерттеу арқылы біршама шешуге тырыстым. Көкпарға пайдаланатын аттардың жасы, оның жүрісіндегі ерекшелігі, қандай азықты корек ету керектігі, қанша уақыт табында, қанша уақыт қолда болу керектігін бірқатар деректер мен физиологиялық заңдылықты негізге алдым.

Көкпарға пайдаланатын аттарды жылқы үйіріне қарап тұрып айыра білетін қазақтың байырғы атбегілік қасиеттерінің ең қажеттісін, қазір қолдануға жарайтынын нақтылады. Сыртынан қарағанда көзге шалынатын жылқы қасиеттерін тізбектеп келтірілген. Ең маңыздысы қазақ әдебиетіндегі көкпар аттарына қатысты қасиеттерді кіріктіре отырып, қазірі кезде қаншалықты қолдануға ыңғайлы деген тұжырымды да талдап көрсетілді. Қазіргі кезде елімізде көкпар аттарын іріктеуге қажетті негізгі ресурстарға шолу жасалды. Мысалы, жер жадысы, ауа-райы, соңғы технологиялар, ветеринарлық бағыты, ат ұстайтын жер, азық-түлік т.б. Қай өлкенің аттарын қалай таңдау керектігіне тоқталдым [1, 114 б.]

1-сурет – «Екібастұз қаласы әкімдігінің мәдениет, тілдерді дамыту, дене шынықтыру және спорт бөлімі» мемлекеттік мекемесі басшысының м.а Манапов Медығат Жанайдарұлымен өткізілген сұхбат.
Абылай Айбын 11 “А” сынып және ғылыми жетекшісі
Кульмаганбетова Р.А. 2022 жыл

Қазақ жылқысының тарихы және ұлттық құндылықтарының бірі – жылқы малы. Қазақ жері мен елі – көне жылқының отаны. Қазіргі зерттеулер осыдан 6 мың жылдар шамасы бұрын Қазақстан территориясында тұрған көшпенді тайпалар әлемде алғаш рет жылқыны қолға үйретіп, мініске, күш-көлікке пайдаланғанын, етін жеп, сүтін сусын еткенін дәлелдеп отыр. Қазақ халқы жылқы түлігін баға да білген, бағалай да білген халық. Ел аузындағы «жүзден жүйрік – мыңнан тұлпар» – деген нақыл сөз, бұл жылқыны өсіре білгендік пен оны баптап бәйгеге қоса білгендіктің философиялық түйіні. Халқымыз жылқыны құндылығы мен қадір-қасиетіне қарай түрлендіре атағанына қарасақ-жүйрік те, сәйгүлік те, тұлпар да, дүлдүл де, тарлан да, тіптен қазанат та ешқайдан келмеген.

Жаппай көкпар мен спорттық көкпардың айырмашылығы, жаппай көкпар тартыста серкенің салмағы нақты белгіленбейді. Теке тарта ма, тана тарта ма, өздері шешеді. Сосын жүз ат шаба ма, мың ат шаба ма – шектеу қойылмайды. Ал, спорттық көкпар белгілі ережеге сүйенеді.

2-сурет – Абылай Айбын көкпаршы. «Ақкөл-Жайылма» көкпар құрама командасының үздік шабуылшысы

Көкпаршыларды ұйымдастырып, Павлодар өңірінде өтіліп жүрген ұлттық ат спорты жарыстарының, өскелең ұрпаққа беретін өнегесі көп. Облыстағы негізінен көкпаршы жігіттеріміз Екібастұздың Ақкөл ауылында, Баянауылда, Май ауданында, Ақсуда тұрады. Екібастұздың Ақкөл ауылының «Пырақ», Жайылма ауылының «Көкбөрі» және Май ауданының «Саты» командалары жұлделі орындардан көрініп келеді. Көкпаршылардың айтуларынша, «Пырақтың» капитаны Дәурен Жандарбеков, Оразалы Шөпшин бастаған Еркебұлан Егінбаев, Мереке Смағұлов, Ерғанат Қадыров, Айбын Уахитов, Нұрбол Жақсыбектер үшін көкпар ойын ғана емес, өмір сүру салтына айналған. Ауылдарда ат баптап, көкпар тартуға құмар жастар көбейіп келе жатқаны, әрине, қуантады. Ал көкпарға құмартқан ұлттық ойынымызға қолдау көрсеткен жастардың бастамасы нұр үстіне нұр. Бүгінде Жайылма ауылы Көкпар құрама командасында жастар белсене қатысуда. Олар: Уахит Балғын, Ерғали Мирас, Құбайдолла Нұрдәулет, Қайыржан Нұрғанат, Егінбаев Абдурахман, Наурызбай Кенесары, Қайратов Олжас, Хасен Хакназар, Абылай Айбын, Айлыбаев Қайырбай, Қайратов Тілеужан [2, 54 б.].

Екібастұз қаласы «Көкпар» ұлттық ат спорты жарыстарында Облыстан 6 дүркін чемпион атанды. 2013 жылы «Жасөспірімдер арасындағы ҚР чемпионатында Қола жүлде иеленді. Осы команда ішінде «Ел чемпионатында» «Қыз куу», «Аударыспақ» ұлттық ат спорты түрлерінен жеңімпаз болып, Спорт шебері, Спорт шеберіне үміткер атағын алғандар да бар. Уахитов Айбын Алматы «Ересектер арасында» II орын, Петропавл «Жастар арасында» III орын, Жақсыбек Нұрбол Түркістан «Қыз куу» I орын, Мусралинов Қанағат Түркістан «Аударыспақ» қола жүлде иегері. Бүгінгі күні көкпарға арналған ат

дайындау ғылыми негізделген әдістемесіз жүргізіледі және бұл деңгей білімділікпен емес, әуесқойлықпен емес, жаттықтырушылық дәрежесі көзге анықталады [3, 45 б.].

3-сурет – Ақкөл-Жайылма көкпар командасы

Екібастұз қаласының намысын қорғайтын «Ақкөл-Жайылма» көкпар командасы ересектер арасында облыстың 6 дүркін чемпионы атанды

Бұл мәселені жақын арада шешу керек екені анық, себебі көкпар жалпы бірқатар елдерде жаппай даму үстінде, ал жарыс кезінде көптеген жылқылар дайын емес, жарақат алып, түрлі дәрежедегі жарақат алады.

Қазақ ұлттық спорт ойындары және олардың жастардың әскери-патриоттық дене тәрбиесіндегі рөлі атам заманда қолға үйретіліп, адамзат баласының қажетіне жаратқан жылқы түлігі көшпенділердің ең қасиетті, ең қадірлі малы. Көшпенділерді жылқы малынсыз елестету мүмкін емес.

Екібастұз өңіріндегі ұлттық ат спорты шеберімен өткізілген сұхбат

Айбын Уахитов көкпаршы.
«Қазақстан Республикасының спорт шебері»

Екібастұз қаласы көкпар құрама командасы
Облыстық 6 дүркін чемпион атанды

A composite image featuring a photograph of a rider on a horse, a newspaper clipping with a portrait of a man and text, and a trophy. The newspaper clipping mentions 'АЙБЫН УАХИТОВ' and 'Облыстық 6 дүркін чемпион атанды'. The trophy is a gold cup with two handles.

4-сурет – Екібастұз қаласындағы ұлттық ат спорты шеберімен өткізілген сұхбат

Сондықтан да көшпенділер мен жылқы түлігі егіз ұғымдай қосарланып айтылған. Тіпті көшпенділер қауымын «аттылар әулеті» деп те бекерден бекер айта салмаса керек. Өйткені, ұланғайыр даланың, ұлан байтақ өлкенің ұлы тұрғындарының тыныс-тіршілігі, өмір-салты, өнер-білімі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, салтанаты, бір сөзбен айтқанда бүкіл мәдениеті жылқы түлігімен тығыз байланысып жатады.

Павлодар облысындағы көкпар аттарының стандартты жағдайын жасау. Қазақстан халқының атжарыстарға деген қызығушылығы ерекше. Алайда дәл осы күнге дейін осы рухани қажеттілікті ұйымдастыру жағы орташа деңгейде. Оның үстіне ат спорты индустриясы деңгейіне жетпеді.

Павлодар өңірінде бірнеше ипподромдар мен жаттығу орталықтары салынуы тиіс. Олар жекешелендірілмеуі тиіс, әйтпесе, спорттық жылқы шаруашылығының басты мәні – ипподромдардың атжарыс ұйымдастырушылары үшін де, қатысушылары, сондай-ақ жанкүйерлер үшін де қолжетімділігі мүмкін болмайды. Ірі өңірлік аудандарда (Ақсу, Екібастұз, Май ауданы, Баянауыл) аясында екі-үш ипподром салуға қаражатты тек мемлекеттің бөлуге шамасы бар [5, 198 б.]. Сондықтан мемлекет салықтық базаны, жұмыс орындарының санын, экономикаға құйылатын инвестицияның артуына мүдделі.

Сүйініштісі сол, елімізде көкпар десе ішкен асын жерге қоятын азаматтар аз емес. Бірінші, халқымыздың көкпар сүйер қауымның 90 пайызы ауылда тұрады. Ауылда көкпар ұлттық ат спорты, бәйге, күрес, жекпе-жектер бар. Ендігі кезекте қала мектептері оқушылары арасында осы ойындарды дамытудың жолдарын жетілдіру. Ол үшін мектептерде арнайы оқу-жаттығу орындарын жетілдіріп, үйірме сабақтарын өткізу. Ұлттық спорт жобасын жетілдіру. Біздің барлық ұлттық ойындарымыз, оның ішінде, көкпар төрт түліктің төресі – жылқы жануарымен байланысты. Сондықтан да, жылқыға деген көзқарасты түбегейлі өзгерту керек. Қазақстанда жылқы шаруашылығын дамытуға арналған арнаулы бағдарлама қабылданғаны жөн. Бұл жерде, ең бастысы, Қазанатты түлету керек. Өйткені, қазанат – қазақтың қазынасы, халқымыздың қорғаны, айбыны, заманында ел қорғаған батырларымыздың сенімді серігі, қолғанаты болған. Біз Қазанатты түлетсек, бүкіл әлемді өзімізге қаратар едік [6, 275 б.].

Қорыта келе мектебімізді алдағы уақытта «Ұлы даланың жеті қыры» Атқа міну мәдениеті жобасы негізінде 5-8 сыныптарға арналған «Жылқытану» факультатив бағдарламасы аясында сабақтар өтіледі. Кездесулер: І. Уахитов Айбын Талғатұлы Екібастұздағы «Қ.Р. Спорт

шебері», бүгінгі ұлттық ат спорты ойындарының жаттықтырушысы. Жоспар негізінде. Жылқы жануарының I. Тарихи, биологиялық, әдеби шығармалардағы, спорттық ойындардағы және рухани мәдениеттегі құндылықтарын зерттеу жұмыстарын жалғастыру барысында кездесулер ұйымдастыру II. Мектеп бағдарламасына арнайы факультатив сабақ енгізу (36 сағаттан құралған, соның ішінде 27 сағат теория, 4 сағат тәжірибе, 5 сағат кездесу).

Әдебиеттер:

1. Барминцев Ю. Н. Етті және сүтті жылқы шаруашылығы, – Алматы, 2010. – Б. 114–119.
2. Бозымов Қ. Қ Жылқы және түйе шаруашылығы, Ер қанаты – Алматы: Қайнар, 2011. – Б. 54–65.
3. Әкімбеков Б. Р , Мүслімов Б. М. , Әкімбеков А. Р. Дәленов Ш. Д Жылқы шаруашылығы, Қостанай, 2008. – Б. 45–75.
4. Құрманбаева С. К. Ұлттық ойындардың бүгінгі мен келешегі, – Алматы, 2009. – 209 б.
5. Несіпбаев Б. К. Ұлт мәдениеті мен өнері, – Білім, 2009. – 198 с.
6. Атабаев А. С. Ұлттық ойындар – халық мұрасы, – Кітап. 2010. – 275 б.

**ИССЛЕДОВАНИЯ САРЫ КЭМЕРОН О ГОЛОДЕ В
КАЗАХСТАНЕ 1930-1933 ГОДА**

Сыздыкова А.М., Кусмиденова Б.М.

*Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлан,
г. Павлодар, e-mail: kusmidenova94@mail.ru*

***Аннотация.** Статъя посвящена исследованиям американского ученого Сары Кэмерон. История казахского голода 1930-1933 годов все еще остается малоизученной темой. По мнению исследователя, посвятившей изучению данной темы десять лет, голод стал закономерным следствием политики, сопутствующей созданию советского Казахстана. В статье показаны основные моменты исследования С. Кэмерон, сделан анализ книги «Голодная Степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана».*

***Ключевые слова:** Сара Кэмерон, голод 1930-1933 гг., ашаршылық.*

***Аннотация.** Мақала американдық ғалым Сара Кэмеронның зерттеулеріне бағытталған. 1930-1933 жылдардағы қазақ ашаршылығының тарихы әлі де аз зерттелген тақырып болып қала береді. Он жыл бойы осы тақырыпты зерттеуге арнаған зерттеушінің пікірінше, ашаршылық Кеңестік Қазақстанның құрылуымен қатар жүретін саясаттың табиғи салдары болды. Мақалада С. Кэмеронның*

зерттеуінің негізгі сәттері көрсетілген, "аштық даласы: аштық, зорлық-зомбылық және кеңестік Қазақстанның құрылуы" кітабына талдау жасалған.

Түйінді сөздер: Сара Кэмерон, ашаршылық 1930-1933 жж.

Annotation. The article is devoted to the research of American scientist Sarah Cameron. The history of the Kazakh famine of 1930-1933 is still a little-studied topic. According to the researcher, who has devoted ten years to studying this topic, the famine was a natural consequence of the policy accompanying the creation of Soviet Kazakhstan. The article shows the main points of S. Cameron's research, analyzes the book "The Hungry Steppe: Hunger, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan".

Keywords: Sarah Cameron, famine of 1930-1933, asharshylyk.

Трагедия голода в начале 1930-х годов унесла жизни значительной части казахского населения. В процентном соотношении это были самые большие потери в СССР. Большую роль в этом событии сыграла национальная политика большевиков. К тяжелым последствиям также привели коренные изменения в социальной организации казахского общества. Перелом и уничтожение привычной системы уклада жизни, разрыв от корней самобытной культуры, репрессии передовых умов в лице сподвижников движения Алаш все это – характерные черты насильственной политики того периода, ради установления и упрочнения тоталитарной советской системы.

Во второй половине XX века к данной теме обращались такие казахстанские историки, как А. Турсунбаев, Б. Тулепбаев, Г. Дахшлейгер. Фактический материал, который содержался в их трудах был активно использован западными исследователями. В конце XX века по инициативе академика М.Козыбаева была организована и проведена научная конференция «Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы». Были обсуждены вопросы перегибов во время коллективизации, масштабы гибели населения, положено начало объективному изучению «белых пятен» истории 20-30 годов XX века. Трагедия голода в казахской степи в последнее время стала предметом исследования многих ученых республики. Т. Омарбеков изучил и ввел в научный оборот архивные документы по истории коллективизации, некоторые документы отражают деятельность и отношение к проблеме представителей бюрократической системы того времени.

Сара Кэмерон – профессор Университета Штата Мэриленд, Колледж-Парк (США), преподающая советскую историю и историю современной Центральной Азии. Книга Сары Кэмерон «Голодная Степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана» вышла в свет в конце

2018 года. Сама автор в своих рассказах о том, как начала интересоваться темой голода в Казахстане отмечает тот факт, что на Западе исследований по Центральной Азии было мало. А те, что в тот момент имелись, были посвящены Узбекистану. Считалось, что по всему региону Центральной Азии голод носил примерно одинаковый характер. Именно тогда Сара Кэмерон решает заняться исследованием казахского голода. Приехав на лето в Казахстан, автор начинает изучать казахский язык и знакомиться со школьными учебниками по истории. В итоге, Кэмерон посвятила исследованию данной темы десять лет своей жизни и взяла за основу в написании диссертации в Йельском университете.

Из десяти лет автор только два года потратила на изучение источников. В своих исследованиях она опиралась на труды казахстанских историков, на публикации в газетах, журналах и книгах тех лет. Ею была проделана огромная работа по изучению имеющихся материалов в архивах и библиотеках различных городов Казахстана, Москвы, в библиотеке конгресса в Вашингтоне. Где имеется ценнейшая коллекция материалов по Центральной Азии, аналогов которой нет нигде в мире.

В ходе своего исследования ей удалось в общей сложности проанализировать 44 архивных фонда в двух российских архивах (РГАСПИ, РГАЭ) и четыре казахстанских (Центральный государственный архив РК, Архив Президента РК, государственные архивы Алматинской и Восточно-Казахстанской областей). Особенностью исследования Кэмерон является то, что она изучила труды многих казахских историков, посвященные изучению голода 1930-1933-х годов, в оригинале на казахском языке. Что добавляет ценность исследованиям автора, так как те немногочисленные материалы сохранившиеся и дошедшие до наших дней, включают в себя устную историю кочевого народа.

Книга Сары Камерон состоит из введения, шести глав, заключения и эпилога. В ней последовательно рассмотрены социально-экономические преобразования Казахстана в конце XIX — начале XX века. События 1930-1933-х годов Кэмерон рассматривает с двух точек зрения. Первое, как сталинский режим проводил модернизацию кочевого общества, второе, как создавалась советская нация. В своей книге автор раскрывает отношения советской власти к кочевому образу жизни, политику, проводимую властями в голодные годы, кампании по коллективизации и раскулачиванию, а также процессы, связанные с откочевками казахского населения. При этом важный акцент делается на последствиях голода с точки зрения национальной идентичности казахов. Демографические

сокращения казахского народа чуть не привели к гибели культуры, традиций и языка. Политика коллективизации, по мнению ученого, лишила казахов средств к существованию и разрушила старые социальные структуры, тем самым увеличив зависимость от советского государства.

При написании своей книги «Голодная Степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана» автор встречалась и брала интервью у людей переживших голод. Также в книгу вошли истории очевидцев из коллекции «Қызылдар қырғыны» (1933 г.) из библиотеки конгресса. Коллекция включает в себя 250 страниц интервью с очевидцами голода, всего более 60 историй. Мухамет Шаяхметов «Безмолвная степь», мемуары Шафика Чокина, интервью с Нурзией Кажыбаевой «Сталинский Голодомор в Казахстане: воспоминания современников» — труды, к которым обращалась Кэмерон при написании своей книги.

Касательно оценки численности людских потерь, С. Кэмерон в ходе своего исследования, изучив все доступные ей материалы, однозначного ответа не дает. При написании своей книги автор приходит к заключительной мысли, что события 1930-1933-х годов нуждаются в глубинных, в том числе и демографических исследованиях. Многие казахи, убегая от нищеты и голода, были вынуждены откочевать за границу. Назвать точное число жертв голода задача не из простых. Опираясь на исследования различных ученых в своей книге С. Кэмерон озвучивает цифру в полтора миллиона человек.

Еще один немаловажный аспект, который упоминает автор, это уровень развития медицины. Если сравнить ситуацию в Украине, где люди в основном умирали из-за голода, то казахи часто умирали из-за болезней. На фоне массового истощения, бегства населения из нуждающихся районов и связанной с этим антисанитарией, наблюдалась резкая вспышка оспы, тифа, туберкулеза, холеры и других инфекционных заболеваний.

По мнению Сары Кэмерон тема голода 1930-1933-х годов в Казахстане нуждается в дальнейшем более детальном изучении. Касательно полярных взглядов на суть голода, где одни утверждают, что именно казахи были мишенью, а другие говорят, что голод коснулся всей страны, автор придерживается позиции «посередине». Несомненно, голод коснулся всего Советского Союза. Если говорить строго о численности, то среди украинцев смертность была выше. В своей книге автор затрагивает и голод в Украине, и русских крестьян, не утверждая, что явление голода было направлено только против казахов. Но, с одной стороны, как пишет автор, казахи действительно стали мишенью из-за своего кочевого образа

жизни. Седентаризация или переход казахов к оседлости была одной из основных целей преследуемых советской властью.

Исследования Сары Кэмерон являются серьезным подспорьем для дальнейшего изучения темы казахского голода, которому она посвятила десять лет своей жизни. Сама же автор питает надежду на то, что ее книга привлечет внимание к истории восточных частей Советского Союза. Тема еще подлежит глубокому изучению и о ней, как утверждает автор, нужно говорить открыто. Свою книгу Сара Кэмерон начинает с казахской пословицы: «Пока не уважена память умерших, не будет процветания потомкам» (Өлі разы болмай, тірі байымайды). В этом и заключается важность изучения трагических страниц истории, чтобы сохранить память в народе о событиях тех лет, унесших миллионы жизней.

Литература:

1. С. Кэмерон, «Голод в Казахстане в 1930-33-е гг.: современные исследования и новые направления в изучении вопроса" - Central Asia Analytical Network, (<http://www.caa-network.org>)

2. М. М. Минц, «Кэмерон С. Голодная Степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана» (<https://cyberleninka.ru>)

3. Сара Кэмерон и ее размышления о Голоде в Казахстане «Пока не уважена память умерших...» (<https://rus.azattyq.org>)

4. Сара Кэмерон «Голодная Степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана» (fem-books.livejournal.com)

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ МӘДЕНИ МҰРА

Бары Ү.Қ.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., e-mail: bariukizhan@gmail.com*

***Аңдатпа.** Бұл мақалада қазақ шежіресі қазақ халқы үшін аса құнды тарихи мұра болып табылатындығы айтылады. Шежіреде ұлтымыздың тарихы, тілі, діні және мәдениеті туралы бағалы ақпараттар беріледі. Бүгінгі таңда шежірені оқып-білу үлкен болсын кіші болсын әрқайсысының бойында ұлттық сананың қалыптасуына жәрдемдесіп, ұлттық кодты сақтауға оң ықпалын тигізеді. Сондықтан шежірені оқу, білу мәселесінің маңызы зор болып келеді.*

***Кілт сөздер:** Шежіре, эпос, жеті ата, ру, қазақ, дерек, халық*

***Аннотация.** В этой статье отмечается, что казахская Хроника является ценным историческим наследием для казахского народа. В летописи представлена ценная информация об истории, языке, религии и культуре нашей нации. Сегодня изучение генеалогии способствует формированию национального сознания у каждого, большого или маленького, и положительно влияет на сохранение национального кода. Поэтому вопрос чтения, знания генеалогии приобретает все большее значение.*

***Ключевые слова:** генеалогия, эпос, семь предков, род, казах, источники, народ.*

***Annotation.** This article notes that the Kazakh Chronicle is a valuable historical heritage for the Kazakh people. The chronicle provides valuable information about the history, language, religion and culture of our nation. Today, the study of genealogy contributes to the formation of national consciousness in everyone, big or small, and has a positive effect on the preservation of the national code. Therefore, the issue of reading, knowledge of genealogy is becoming increasingly important.*

***Keywords:** genealogy, epic, seven ancestors, clan, kazakh, sources, people*

Шежіре деген сөздің түп-төркіні араб сөзі шаджарат, шәджәре оның әуел бастағы мағынасы ағаштың бұтақ-тармақтарын білдіреді. Қазіргі кезде шежіре халықтың тармақталып таратылған шығу тегін, қалыптасу тарихын, құрамын анықтайтын тарихи ғылымның бір саласы болып отыр. Шежіре жинау, оны жинақтап кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалдыру мәдениетті елдердің көпшілігінде болған. Орта Азия мен Қазақстан жеріне Ислам дінін насихаттап, тарату мақсатымен шамамен IX ғасырдан бастап діни елшілер-қожалар көптеп келе бастады. Бұл қожалар діни ағарту жұмыстарын атқарумен қатар жергілікті тұрғындардың шежіресін жинастырды. Ел билеуші хандар мен сұлтандар шежірілік деректерді жинап, тарихи оқиғаларды, сол елден шыққан батырлар, билер туралы аңыз-әңгімелерді білуге мүдделі болған. Үйткені көшпелі ру тайпаларға билік жүргізу үшін сол ру, тайпалардың шежіресін өте жақсы білу керек болды. Атап айтқанда Ибн әл Аср деген араб ғалымы Тұрандағы түрік халықтарының шежіресін, Мысыр билеушісі Бейбарыс сұлтан Ибн Халдунға “Қыпшақ шежіресін” жазғызған. Осы сияқты рашид-ад-Диннің “Түрік-моңғол шежіресі”, Ұлықбектің “Шаджрат әл Атрақ” Қыдырәли Жалаиридін “Жамиғ ат-Таурих”, Хиуа ханы Әбілғазы Баһарүрдің “Түрік шежіресі” тағы басқа ел билеушісі, тарихшы оқымыстылардың шежірелері болған. 1687 жылы Ораз-Мұхаммед сұлтан мен Қыдырәли орыстардың тұтқынында болғанда, қоржындарының ішінен “Жамиғ ат-Таурих” шежіре кітабы мен “Қозы көрпеш-Баян сұлу” эпосының қолжазбасы шығады. Әйгілі ғалым Шоқан Уәлиханов Петербургте болған кезде осы “Жамиғ ат-таурихтың” қазақ тарихына қатысты тарауларын орыс тіліне аударды. [5, 169-172б.]. Қазақ хандығы заманында кеңінен

тараған “Нисабнама Шыңғыс” “Нисабнама қазақ” жәдігерлерінде XIII ғасырдан XVIII ғасырға дейінгі аралықтағы қазақ халқының құрамына кірген рулар туралы баяндалған. Шоқан Уәлихановтың айтуы бойынша есім хан мен Өз тәукенің заманындағы шежіре нұсқалары Сәмеке, Әбілмәмбет хандардың ұрпақтарында сақталып, одан Абылайға, одан оның баласы Уәлиге ауысады. Кейіннен Уәлидің ұрпақтары арқылы Н.И.Гродековтің қолына тиеді. Жалпы қазақ шежірелері қолжазба күйінде Ресейдің архивтерінде сақтаулы көрінеді. Орта жүз қазақтарының, оның ішінде Ертіс-Баянауыл өңірін қоныстанған рулардың шежіресін түгендеуге ықпал жасағандар Бәсентиін руының көсемі Қазанғап Саққұлақ биден шежіре туралы мынадай сұрақ қойып хат жазыпты деген сөз бар:

Орта жүз Арғын, Қыпшақ, Қоңырат, Найман,
Төртеуі туған екен Қотан байдан.
Ошбай, Жаубасарлар кірме болса,
Керей, Уақ біздің жаққа келді қайдан?
Адамды адастырмай шындықты айтсаң,
Біз түгіл ұрпақтарға тиер пайдаң.
Қаржасты асыранды бала дейді,
Сағеке бастаңызшы осы жайдан.

Атаң барда ел таны. Әрісі түркілердің, берісі қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан ата-салты бойынша әрбір ұлды жастайынан жеті атасын жаттатып өсіретін. Тарихшы Рәшид-ад-дин бұл салт туралы былай дейді: “...моңғол-түркілердің көнеден жеткен салт-дәстүрі бойынша, олар өздерінің ата-тегін, ру шежіресін есте сақтауға айрықша мән береді. Олар балаларына өзге жұрт сияқты тәрбие беру үшін тілі шығысымен-ақ ру туралы аңыз әңгімелерді құлғына құйып отырады. Бұл дәстүрден олар бұрын да, қазір де ауытқыған емес” [4, 29 б]. Тек қана ата-анасынан жастай айырылған қу жетімдер ғана мұндай тәрбиені көре алмай өседі. Сондықтан ата-тегін таратып бере алмаған адамды “Жеті атасын білмеген-жетімдіктің белгісі” деп мүсіркейтін. Ертедегі қазақ ауылында көнекөз, кәрікұлақ атанған әңгімешіл қарттар жиналған жерге атасы немерсін, әкесі баласын қалдырмай ертіп алып баратын. Сондағы ойы жас ұрпаққа ата-баба шежіресін, ескі аңыз-әңгімелерді естірту.

Атаң барда ел таныперіп жүріп,
Атың барда жер таны желіп жүріп,-
Деген ұлағатты нақыл сөз содан қалған.

Өзінді таны. Ғылым-білімнің қандай саласы болса да жаратушы Құдай тағаланы тану арқылы баянды болады. Алланы тану үшін әрбір көңілі таза адамға әуелі өзін тану керек. Бұрынғының үлкендері өз орнын таба алмай жүрген жастарды жақтырмай: “Бұл шіркін, өзін танымайды, басқаны қалай танымақ?” деп наразылығын білдіруші еді. Сондықтан ғылым-білімнің қазығы өзін тану: жеке адам ретінде өзін, ата-тегін, өскен ортасын, өмірдегі мақсат-мүддесін, арманын т.с.с. Әрине, өзін тану процесінің шегі жоқ: басқаларды тану арқылы өзіне де сын көзбен қарап, қараған сайын өз болмыс-бітімін жаңа қырынан таниды. Адам өзін қай деңгейде таныса, сол тұрғыдан құдайға, төлтума мәдениетіне, ата-баба дәстүріне т.б. мұқтаж болады. Өзінді тану, түсіну-рухани азаттық жолына түсудің алғы шарты. Бұл жөнінде Абай кейінгілерді:

...Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,

Сонан тапқан-шын асыл, тастай көрме! -деп ескертеді.

Адамдар қай жүзге, руға жататынына байланысты бөлінбейді, жеке басының қасиеттеріне орай, парасатты-надан, зиялы-тоғышар, көпшіл-өзімшіл, адал-арамза, т.с.с. болып бөлінеді. Адамдарды бұлай бөлудің алғы шартын ұлы Абай жасаған: “Үш ақ түрлі адмның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек”. Міне осы қасиеттерді бойына кім неғұрлым көбірек жинаса, сол адам көркем болғаны. Адамды көркейтетін бұл ізгі қасиеттердің бойға даруы туған елінің, жерінің тарихын білуге, ата-бабаларының дәстүрлі өнегесін үйренуге, одан ғибрат алуға байланысты екені белгілі. Сонда мәселе төркіні тағы да шежіреге тіреледі. Ең алдымен қазақ шежіресі ауызша шежіре: әр түрлі тарихи кезеңдерді сипаттауға арналған аңыз әфсаналардың жиынтығы. Оның қағаз бетіне түсуі ХІХ ғ. соңынан бастап қана іске аса бастады. Осы ұланбайтақ шаруаны алғаш атқарған ғұлама Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шежіре туралы пікірі біздің айтқанымызды дәлелдейді: Біздің бұл қазақта тасқа таңба басқандай анық шежіре болған жоқ. Оқуға сенген, ұмытшақ деп оқуды керек қылмаған. Жазуға сенген жаңылшақ деп жазуды керек қылмаған. Оқумен жазудың жоқтығынан жазылған шежіре болмаған. Естігенін ұмытпайтын құлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар, ұқпа құлақ жандар болған. Сондай жандардың айтуымен кеудесі хат, естігені көргені жад болған қариялар кейінгіге ауыздан ауыз алып айтумен үлгі өсиет қалдырған. [2, 189б.]. Шежіре сөзі адамзат баласының, соның ішінде семит және алтай тілдес елдердің тілдік қорына ортақ сөз. Алтай тілдерінде шежіре жадыда сақтау деген мағынаны, ал семит араб тілдерінде ағаштың

бұтағы деген ұғымды білдіреді. Яғни арабтар шежірені ата санаумен тікелей байланыстырса, түркілер көнені еске сақтау тарихты айтумен, тарихпен бір түсінеді. Осыдан шығатын қорытынды: шежіре дегеніміз біздің аталарымыз үшін тарих қызметін атқарған. [2, 190б.]. Емін-еркін көшу кеңістік пен уақытты тануға мүмкіндік берді, ал оларды тану дүниені, адамның өзін-өзі тануын қамтамасыз етті. Мен бұл дүниеге неге келдім, қайдан келдім деген сұрақтарды алғашқы рет толғанған көшпелілердің ғұламалары болды. Оған тағы бір себеп көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан елдердегі уақыттың молдығы, қара жұмыстың аздығы. Міне осы толғаныс Библия-Таурат сияқты адамзат тарихының алғашқысы үлгісін жасаған кітапқа енді. Осы себептен Адам ғалайссаламнан туған ұлдардың ішіндегі құдайға жағы Әбіл-малшы, бақташы. Қазақ шежіресін зерттеймін деген талапкер осы айтылған жағдайды ескермесе болмайды. Орталық Азия көшпелілерінің көне тарихи аңыздары да қазақ шежіресін зерделеу үшін таптырмайтын алғы шарт. [2, 191б.]. Орталық Азияның бертіңгі тарихшыларының көпшілігі Рашид-ад-динге сүйенеді-Әбілғазы, Хафиз Таныш, Қадырғали би т.б. Ең қызығы Рашид-ад-динге айтылған тарихи-мифтік аңыздар сол қылпында қазақ ортасында ХІХғ. соңына дейін сақталды. Мұны біз М.Ж.Көпеев, Г.Н.Потанин, Ә.Диваев жазбаларын ақтарып отырып аңғарамыз. Ендеше осынша мол байлықтың үстінде отырып неге Қытай, Парсы, Ресей біз туралы не жазды деп жалтақтап отырмыз? Түркі-мұңғылды, одан тараған қазақты шала білетін, кездейсоқ келіп қалған жазғыштардың айтқанына сенуге бола ма? Сіздің үйден бір шәй іштім екен деп мен сіз туралы тиянақты пікір айта аламын ба, адам аласы ішінде деген, елдің де ішкі сыры ішінде емес пе?! Қазақ шежіресі туралы қазіргі түсініктер өте үстірт. Көпшілік, оның ішінде ғалымдар да бар-шежірені ата қуу деп түсінеді, Адам атадан бастап құрт-құмырсқа, бақа-шаян, бәрін түгендеп тұрып жазды. Соңғы кездегі жарияланып жүрген үлкенді-кішілі рулардың шежіресі осы бағытта. Ата қусақ адасамыз, осы жерде тағы да Мәшһүрге сілтеме жасау қажеттілігі болып отыр:

Арғыннан әрі барсаң адасасың,

Ми қатырып көп шежірені не қаласың.

Олкезде мен де жоқпыне, сен де жоқсың,

Былышылдап сонша неге, таласасың.

Қорыта айтқанда, шежіре тарқату-кейбіреулер айтып жүргендей рушылдықты, жікшілдікті қоздыратын құрал емес, жұртымызды бауырмалдыққа, туысқандыққа, ағайын-жекжат арасындағы сыйластыққа

баулитын асыл тәлімдеріміздің бірі.Кез келген екі бейтаныс қазақтың бір-бірінен жөн сұраса қалса көбіне-көп әйтеуір бір ағайындығы немесе құжа-жекжаттығы бар бола шыға келетіндігі де бағыздан жалғасқан дәстүрімізге, “қарға тамыр ел боп кеткен” ардақты салтымызға саяды.[1,9 б.]. Шежіре мәселесін жан-жақты зерттеу қазақ ұлтының ауызша тарихи дәстүрін ғылыми тұрғыда талдауды қажет етеді. Осы жолмен басқа бауыр-лас түрік халықтарының ауызша дәстүрін зерттеу мәселесі түріктану іліміне қосары көп.Шежіре үлгі-өнеге шашады,адамға рухани азық,табаныңа тұғыр жасайды.Кең байтақ сахарда қасиетті,сакральді тұлғалар өмір сүреді,ел тағдырын шешетін ұлы қимылдар жасайды, ұлағатты сөз айтады. Ең бастысы осы.[3,211б.].

«Шежіре,заманхат,өмірбаян бәрі де тарихтың жемі есебіндегі нәрселер»

Ахмет Байтұрсынұлы

Әдебиет:

1. Бейсенбайұлы Жарылқап.Қазақ шежіресі (ғылыми дәйектер мен “Ана тілі” газетіне түскен қалың шежірелік мәліметтер негізінде жасалған).-Алматы. “Ана тілі” апталығы-“Атамұра”,1994. 160бет.

2. Артықбаев Ж.О.Қазақ тарихы мен этнологиясының мәселелері.І том.-Павлодар: “ЭКО”ҒӨФ,2007.-300б.

3. Алпысбес М.А.Қазақ шежіресі:тарихнамалық-деректанулық зерттеу:монография-Астана: “BG-Print”ЖК,2013.-380 б.

4. Рәшид-ад-дин.Жылнамалар жинағы,І том,М.-Л. 1952, 29-бет.

5. Ш.Уәлиханов.5томдық шығармалар жинағы, I том,1961,169-172-бет.

САРЫАРҚАНЫ МЕКЕНДЕГЕН ЕЖЕЛГІ МЕТАЛЛУРГТЕР МЕН КЕНШІЛЕРДІҢ НАНЫМ - СЕНІМДЕРІ (Талдысай кешенінің материалдары бойынша)

Әуезов Қ. Ж.

*«Жезқазған тарихи-археологиялық музейі» КМҚК, Жезқазған қ.
kabdol.ueezov.78@mail.ru*

Аннотация: Қазақстанның тау-кен металлургия орталықтарының ішіндегі ең қуаттыларының бірі Жезқазған-Ұлытау болды. Бүкіл археологиялық шағын ауданға өз атын берген Талдысай елді мекені Ұлытау-Жезқазған өңірінде орналасқан. В бұл елді мекенде құрбандықтың бірнеше түрі анықталды.

Түйінді сөздер: Жезқазған-Ұлытау, тау-кен металлургия орталығы, Талдысай қонысы, құрбандықтар.

Аннотация: Среди горно-металлургических центрах Казахстана одним из наиболее мощных был Жезказган-Улытауский. Поселение Талдысай, давнее название целому археологическому микрорайону, находится в Улытау-Жезказганском регионе. В этом поселении выявлено несколько разновидностей жертвоприношений.

Ключевые слова: Жезказган-Улытауский, горно-металлургических центр, поселение Талдысай, жертвоприношения.

Abstract: Zhezkazgan-Ulytau was one of the most powerful mining and metallurgical centers in Kazakhstan. The settlement of Taldysai, which gave the name to the whole archaeological microdistrict, is located in the Ulytau-Zhezkazgan region. Several types of sacrifices have been identified in this settlement.

Keywords: Zhezkazgan-Ulytau, mining and metallurgical center Taldysai settlement, sacrifices.

Көне дәуірде адамзат кеннен металды балқытуды және одан құрал жасауды үйренді, нәтижесінде еңбек өнімділігі күрт өсті. Тіпті жұмсақ мыс, тіпті оның әртүрлі қорытпалары тас немесе сүйектен гөрі әртүрлі заттарды жасауға қолайлы екені анық. Шамасы, бұл адамзаттың өркениет сатысында көтерілуінде үлкен рөл атқарды.

Ежелгі уақытта өндірістің дамуы ежелгі металлургтер мен кеншілердің дүниетанымына өте қатты әсер етті. Металдармен байланыста болған адам алғаш рет өзіне белгісіз құпияны ашты. Жансыз табиғат өзінің мәні мен келбетін түбегейлі өзгерте алатындығын түсінді: жасыл немесе көк нәзік тастан от пен үрлеудің әсерінен қызыл түсті ауыр зат (мыс) пайда болды, оның кесектері табиғатта өте сирек кездесетін. Мұның бәрі адамның бақылауынан тыс табиғаттан тыс және құдіретті күштердің болуы туралы идеяны тудырды, олар таусылмайтын, бірақ көзге көрінбейтін жер асты байлығына, сондай-ақ от элементіне бағынады. Тек таңдалған адамдар ғана жұмбақ күштермен байланыста болу және олардың орналасуын пайдалану үшін баға жетпес сыйлыққа ие болды. Металдардың құпиялары қолөнершілердің, сиқыршылардың, бақсылардың оқшауланған тобын бөтен көздерден қатаң қорғады [1, 49-60 б.].

Орталық Қазақстан - ең қызықты аудандардың бірі, ол пайдалы қазбалардың байлығымен ғана емес, сонымен қатар тарихи-мәдени мұраның бірегей ескерткіштерімен де танымал [2, 5 б.]. Ежелгі уақытта Орталық Қазақстан көптеген зерттеушілер мен саяхатшыларды тартты. Геологтардың зерттеулерінде көптеген шахталар мен елді мекендер ашылды. Орталық Қазақстанның қолайлы табиғи жағдайлары – кең

жайылымдар, таулы алқаптардың салқын климаты, жақсы су мен кендердің болуы-ежелгі адамдардың қоныстануының негізгі себептері болды. Қазіргі уақытта Орталық Қазақстанда ежелгі металлургия өндірісінің көптеген ескерткіштері зерттелуде.

Қазақстанның тау-кен металлургия орталықтарының ішіндегі ең қуаттыларының бірі Жезқазған-Ұлытау болды. Бұл орталық Жезқазған мыс кен орындарын игеруге негізделген, онда кендердің қоры мен сапасы бойынша ең құнды мыс құмтастары болған. Олардың ішінде Жезқазған ерекше көзге түседі: бұл кен орны кенді горизонттардың саны бойынша және кендердің заттық құрамының көп құрамдылығы бойынша теңдесі жоқ [3, 180-190 б.].

Ұлытау-Жезқазған өңірі негізінен, Сарыарқаның орта бөлігінде орналасқан. Сондықтан да жергілікті халық осы өңірді ежелден Сарыарқа, Арқа даласы деп атаған. Сарыарқа атауы «жер бетіндегі өсімдіктері күйгендіктен сарғайып жататын кең де үлкен жон, жалпақ үстірт, сансыз адырлы қырқа» ұғымын білдіреді.

Сарыарқа – «Қазақтың ұсақ шоқысы» деп те аталады (Орталық Қазақстан ұсақ шоқысы). Батыстан шығысқа дейін ұзындығы 1200 км, оңтүстіктен солтүстікке дейін 950 км. Батыс жағы біршама тегістеу, [Ұлытаудың](#) таулы жерлері (1133 м) және Көкшетау үстірті (947 м, [Көкше тауы](#)) салыстырмалы биіктігімен ерекшеленеді. Шығыс жағы 1403 метр (Қарқаралы таулары), 1469 метр ([Шыңғыстау жотасы](#)) және 1566 метрге жететін ең биік шоқысына ([Ақсораң тауы](#)) дейін биіктеп отырып, шоқылы жер бедерімен айрықшаланады. Сарыарқа геологиялық жас жағынан тым көне тауға жатады, яғни жылдар бойы мүжіліп бірте-бірте шөгіп бара жатқан кәрі тау. Салыстыру үшін айтқанда еліміздің шығысындағы Алтай тауы жас тауға жатады.

Бүкіл археологиялық шағын ауданға өз атын берген Талдысай елді мекені Ұлытау-Жезқазған өңірінде орналасқан. 1910 жылы Жезқазған кен орындарын зерттеген тау-кен инженері С. Г. Болл Жезқазған алқабының ежелгі кеншілері 1 миллион тонна кен өндіріп, одан 10 мың тонна мыс өндіріп деп жазды [4, 169-173 б.]

Елді мекендегі тұрғын үйлердің орналасуы, олардың ішкі және сыртқы құрылымының архитектурасы халықтың экономикалық дамуының жалпы деңгейіне, сондай-ақ кент тұрғындарының металлургия мен мал шаруашылығындағы мамандануына, сондай-ақ аймақтың табиғи-климаттық жағдайларына байланысты болды. Ең ақпараттысы бір-біріне жақын орналасқан қаңқалы-бағаналы құрылымның (батыс және шығыс

тұрғын үй-өндірістік кешендері) жартылай жерлендіргіштерінде шоғырланған екі тұрғын үй-өндірістік кешен болды. Батыс тұрғын үй-өндірістік кешені жартылай жер типтес тұрғын үйде орналасқан, шамасы, тікбұрышты пішінді (оңтүстік жағы өзенмен қираған). В бұл кешенде құрбандықтың бірнеше түрі анықталды:

1. Металлургиялық жұмыстардың кезекті циклі басталмас бұрын құрбандық шалу металлургиялық шұңқырлар мен ошақтардың жанындағы едендегі кішігірім ойпаттардағы қозының төрт қаңқасын сипаттайды.

2. Тұрғын үй салу алдында немесе кешеннің жұмыс істеу процесінде жасалған және тұрғын үй қабырғасының астындағы екі шаруашылық немесе құрбандық шұңқырларына-шеберханаға орналастырылған жануарлардың сүйектері мен еңбек құралдары түріндегі құрбандықтар.

3. Тұрғын үй-шеберхананы тастап кетудің құрбандары қабырға сатысына және қабырға астына сүйек және тас бұйымдарымен қиылысқан жануарлардың сүйектері мен мыс кенінің үйінділері болды [5, 49-52 б.].

Сурет № 1. Талдысай елді мекенінде ірі қара мал сүйектерінің жинақталуы.

Археолог А.С. Ермолаева: В южной жертвенной площадке, к северу от дымохода расчищено парное человеческое захоронение, интерпретированное первоначально как впускное. Последующий анализ полевой документации показал, что захоронение либо одновременно с жертвенными животными, либо произведено с небольшим отрывом во времени. Два скелета - южный и северный - в скорченном положении лежали один за другим. Южный скелет в положении скорченно на правом боку лежал головой на юг с незначительным отклонением к западу. Северный скелет, лежавший ничком в ногах у южного, был ориентирован головой на юг с отклонением к востоку. В связи с этим следует добавить, что над восточной металлургической ямой рядом с черепом КС лежал череп человека без нижней челюсти, а среди костных остатков животных в остальных частях помещения попадались и отдельные человеческие кости (определение).- деп сипаттайды [6, 157 б.].

Сурет № 2. Талдысай қола дәуіріндегі металлургия қонысының құрбандық шалу орны.

Этнография деректерінен белгілі болғандай тайпадан таңдалған адамдар ғана металлургияның құпияларын білетін. Тек олар өндірілген және арнайы дайындалған кеннен мыс немесе басқа металды балқытуға құқылы болды. Тек олар тастарды металға айналдыруға қажетті және берілген рухтарға ие болды деп сенді. Бұл күш жұмбақ және жұмбақ болып көрінді, оны тек бір таңдаулы шебер адамға беруге болады.

Ең маңызды сәт-металдарды балқыту-тайпаның діни дәуірлері жүйесімен анықталған көптеген рәсімдерге арналды. Әдет-ғұрыптардың тазалығы шеберге балқытудың сәттілігін қамтамасыз етеді деп сенген. Пеш салынғаннан кейін ол қасиетті болды. Сиқырлы препараттар пештің астына көмілді. Ал мал шаруашылығы халықтары жануарларды құрбандыққа шалды. Балқыту сәтті болуы үшін бәрі жасалды. Металлургия процесі күрделі тыйым салу жүйесімен қатар жүрді. Мысалы, Африканың зулу балқытушыларының жұмысы әрдайым далада жүргізілді. Олардың жұмысын ешкім көрмеуі керек еді. Кен өзінің құнды мазмұнын балқыту кезінде адам майымен шашыраған жағдайда ғана береді деп сенген. Мұны тек адамды өлтіру арқылы жасауға болады, сондықтан Metallургтер қорқып, олардың жеке шеберханаларын айналып өтті. Егер балқыту қандай да бір техникалық себептерге байланысты нәтиже бермесе, онда, әрине, бұл металлургтің рухтарға қолайсыздығымен немесе рәсімдердің тазалығын бұзумен түсіндірілді.

Металды балқыту ежелгі металлургтен үлкен тәжірибе, білім мен дағдыларды талап етті - бұл "от шеберіне" ерекше құрметпен және үлкен қорқынышпен қарауға мәжбүр болған қасиеттер.

Қорытындылай келе, Ежелгі және орта ғасырларда Жезқазған кен өндіру, металлургия және металдарды өңдеудің ең ірі орталығы болды, мұнда қару-жарак, тұрмыстық заттар мен зергерлік бұйымдар жасаумен айналысатын кеншілер, қолөнершілер өмір сүрді, сондықтан Жезқазғанда сәулет құрылыстарының іздері табылған жоқ. Әбілғазы жазғандай, Ұлытау мен Арғанаттың көркем тауларында феодалдық құлыптар мен кесенелердің қирандылары сақталған елдердің иелері мен дворяндары өмір сүрген [7, 131 б.].

Ежелгі кендерді балқыту және металлургия өндірісі орындары ежелгі кен қазушылар мен металлургтердің қоныстары түрінде бүгінгі күнге дейін сақталған, олардың бірі Талдысай болған.

Әдебиет:

1. Черных Е.Н. Пути и модели развития археометаллургии.// Российская археология. 2005. №4
2. Маргулан А.Х., Акишев А.К., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата. 1966.
3. Берденов С. А. 1998. Казахстанская горно-металлургическая область // Самашев З. (отв. ред.). Вопросы археологии Казахстана: Сб. науч. ст. Алматы; М. Вып. 2. С.

4. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: «Наука», 1966.

5. Құрманқұлов Ж, Ермолаева А.С, Ержанова А.Е. Талдысай қонысы кене металлургия ескерткіші. Поселение Талдысай-памятник древней металлургии - Алматы: 2012.

6. Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Комплекс памятников в урочище Талдысай. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. Т. 1.

7. Маргулан А. Х. Сочинения: В 14 т. Т. 2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джекказган - древний и средневековый металлургический центр (городище Милькудук) / Сост. Д. А.

Маргулан, Д. Маргулан. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001.

ПРОФЕССОР Қ. АТАБАЕВ ҰЛТ ТАРИХЫН ҒЫЛЫМИ НЕГІЗГЕ КӨШІРУ ЖАЙЫНДА

Отенова Г.Е., Садыкова А.М., Сулекеев Д.К.

Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан,

г. Павлодар, dauren020880@mail.ru

Түйін. Мақалада ғалым, деректанушы Қамбар Атабаевтің ұлт тарихын ғылыми негізге көшіру, тарихты зерттеудің методологиясы, қазақ тілдің өзекті мәселелері, кәсіби тарихшылардың ауызбіршілігі, рушылдық пен шежіре туралы көзқарасы қарастырылған.

Түйінді сөздер: теория, методология, рушылдық, шежіре, мемлекеттік тіл, кәсіби тарихшылардың ауызбіршілігі.

Аннотация. В статье рассматривается взгляды ученого, источниковеда Камбара Атабаева о переводе национальной истории на научную основу, о методологии изучения истории, об актуальных вопросах казахского языка, о сплоченности мнений историков-профессионалов, о трибализме и генеалогии.

Ключевые слова: теория, методология, трибализм, генеалогия государственной язык, единство ученых, сплоченность мнений историков-профессионалов.

Annotation. The article examines the views of the scientist, source scholar Kambar Atabayev on the translation of national history on a scientific basis, on the methodology of studying history, on topical issues of the Kazakh language, on the cohesion of the opinions of professional historians, on tribalism and genealogy.

Keywords: theory, methodology, tribalism, genealogy, state language, unity of scientists, unity of opinions of professional historians.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Қамбар Махамбетұлы Атабаев (1947-2014 ж.ж.) бүкіл саналы ғұмырын деректану ғылымының теориялық және методологиялық мәселелерін зерттеуге, сондай-ақ мемлекетіміздің тарихы мен мәдениетіне қатысты дереккөздерді анықтауға, зерттеуге және басып шығаруға арнаған, Қазақстандағы деректану мектебінің негізін салушылардың бірі [1, 15-17 беттері]. Шетел елдердегі деректану ғылымның даму бағыттарын зерттеп, Қазақстандағы деректану мектебінің қалыптастырды. Ежелден бүгінге дейінгі әр бір тарихи кезеңдегі пайда болған деректің өзіне тән ерекшелігіне сай пайдалану әдістемесінің формуласын жасап, нақты қолдану жолдарын көрсетті. Деректанудың заңдылықтарын, әдістері мен принциптерін, ішкі және сыртқы сын, деректерді классификациялау, шынайылық деңгейін анықтау мәселесінің бүге-шүгесін келешек кәсіпқой тарихшы мамандарға үйретіп, шәкірттер дайындады [2].

Әсіресе бүгінде қазақ тілі, ұлттық сана, ұлттық рух мәселесі маңызды болған тұста деректанулық терминдер мен ұғымдардың қазақ тілінде қалыптасуына аса мән беріп, қазақ тіліне аударылған ғылыми терминдердің мән-мағынасын жан-жақты ашып берді. Әр түрлі кезеңдерде пайда болған деректерді: фольклор, жылнама, ежелгі дәуір әдебиеті, Орхон-Енисей жазбалары, мерзімді басылымдар, заманхат, саяси қуғын-сүргін құжаттарын, заң актілерін және т.б. дерек ретіндегі маңызын, құндылығы мен түпнұсқалығын, зерттеу жолдарын және тиімді пайдалану методтарын жүйелі түрде көрсеткен болатын [2].

Бүгінгі таңда тарих ғылымын ұлттық мүддеге бағыттау және оны ғылыми негізге көшіру, сонын ішінде ұлттық тарихты зерттеудің методологиясын қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады. Методологиясыз ешқандай ғылымның болмайтынына талас жоқ. Методология - ғылымның негізгі бағыт-бағдары, теориялық негіздері, зерттеулері. Бұл - ерекше мәселе. Кез келген азамат үшін де ұлт тарихы бірінші орында тұруы тиіс. Қазіргі уақытқа дейін тарих ғылымы да өзге ғылымдар секілді империкалық деңгейде дамып келді. Ал, тарих ғылымын теориялық деңгейге көтеру үшін, ең алдымен, онын методологиясын қайта қарау керек. Тарих ғылымын қамтамасыз ету мемлекеттің міндеті. Осы кезге дейін Кенес өкіметі құрамындағы қазақтың тарихын «Қазақ КСР тарихы» деп оқып келдік және оқытып та келдік. «Қазақ КСР» дегеніміз, одақтас мемлекеттің аты. Ол ұлттың аты-емес. Енді тәуелсіздік алғаннан соң, біз «Отан тарихы» дедік те, жақшанын ішіне «Қазақстан Республикасының тарихы» деп жаза

бастадық. Осылай диссертациялар да корғалды. Отан - қасиетті ұғым. Бірақ, отан дегеніміз, ол - туып-өскен жерін. Біздің отанымыз - Қазақстан. «Отан тарихы» емес, «Қазақ тарихы» болу керек. Себебі, отанымыз Қазақстанның ғана тарихы жазылады. Ал, 2 млн казак Қытайда тұрады. Олардың отаны - Қытай. Миллион казак Ресейде тұрады. Олардың отаны Ресей болып табылады. Тағы да миллионға жуық казак Өзбекстанда тұрады. Қысқасын айтқанда, сырттағы 5 млн казак тарихтан тыс қалады. «Қазақстан» деп алу да қателік. Бұл - мемлекеттің аты. Ал, мемлекет тарихты жасамайды. Қазіргі Қазақстанның шекарасындағы барлық оқиғалардың негізгі қозғаушы күші болып келе жатқан, осы жерде ежелден тұрып, осы мемлекетті құрған бірден-бір ұлт, ол - казак ұлты. Немесе сол казактардың ата-бабалары. Демек, «Қазақ тарихы» дейтін болсақ, біз, біріншіден, әлемдегі барлық казактарды қамти отырып, зерттеу шеңберін кеңейтеміз. Ешкім де тарихтан тыс қалмайды. Екіншіден, осы жердегі тарихты жасаған казак ұлтының өткенін көрсетеміз [3].

Табиғат пен тарихтың сан қилы кереметтерінің бірі – адам баласының ұлттық және этникалық өзгешілік сапаларын жасап шығаруы. Қазақ халқының тарихи-мәдени құрылымындағы рушылдық, ру-руға бөліну сонау ерте кезден ата-бабамыз салған сара жол десек те болғандай. Рушылдық соншалықты жаман нәрсе еместігін түсінген абзал. Рушылдыққа кері көзқараспен қарау да кенестік саясаттың санамызға сініріп кеткен «әдеті». Шың мәнінде, руыңды тану дегеніміз - өзіннің шыққан тегінді білуге талпыну. Ал, ұлтшыл болу дегеніміз - ұлтын сүю, ұлтына қызмет ету. Біз әлі күнге рушылдықтың да, ұлтшылдықтың да жақсы жағын көргіміз келмейді. Мұндай психологиядан арылғанымыз жөн. Рушылдық қазақтың қанында бар дүние. Бар нәрсені дұрыс пайдалана білу керек [4]. Қазақтың рушылдығын жоямын деген Кенес билігі 70 жылда оны жоя алған жоқ. Бізде шежіресі жазылмаған ру жоқтың қасы. Шежірелерін жазғандары жақсы. Тарих ғылымының міндеті сол жазылған шежірелердің анық-қанығын зерттеу. Ол үшін шежіретану ғылымы қажет. Бізде шежіре бар, бірақ, шежіретану ғылымы жоқ. Мәселен, орыстар 8 ғасырлық тарихын жылнама арқылы жазып, танып келді. Кейіннен ғылымға ауысты да, жылнама дереккөзі болып қалды. Екі жүз жылдан астам уақыттан бері орыс ғалымдары жылнамаларын дереккөзі ретінде зерттеумен айналысып келеді. Осылайша, оларда үлкен жылнаматану мектебі қалыптасты. Жылнамасын пайдаланбай тарихын жазған орыстың тарихшы-ғалымы жоқ. Қазақта сол одан әлдеқайда құнды

шежіресі бар. Шежіретану ғылымын қалыптастыру арқылы біз шежірені маңызды дереккөзі ретінде пайдаланып, ғылыми айналыма түсіруіміз керек [5, 5 бет].

Тіл ұлттың тағдыры, болмыс бітімі. Мемлекеттік тілдің тарихи-ғылыми айналымдағы қолданыс аясына ғалымның көңілі толған жоқ. Тәуелсіз ғұмыр кешкен бері қазақ тілі өзінің Конституциядағы орнын ала алған жоқ. Ең қауіптісі, тәуелсіздік кезеңінде дүниеге келген балалардың көбі орысша сөйлеседі. Тілінен хабары жоқ жаңа буын пайда болып келе жатыр. Тіл - үлкен саяси маселе. Тіл - құрал болса, тарих – ұлттын жады. Ұлттын жады жақсы болса, санасы жақсы болады, санасы жақсы болса тілі де жақсы болады. Тіл үшін күресте басты қателігіміз - осы уақытқа дейін, себебімен емес, салдарымен күресіп келе жатырмыз. Басты себеп, ол ұлттын жадына нұқсан келуінде. Өйткені, патша өкіметі де, Кенес өкіметі де осыны жақсы біліп, қазақты жадынан, тарихынан айырғысы келді. Тарихи жадысы жойылған ұлт - өздігінен жойылады. Қазақты тарихын жою арқылы ұлтсыздандырмақ болды. Сондықтан, ұлттын тілін қалпына келтіру үшін оның тарихи санасын қайта қалпына келтірген жөн. Ол өзінің тарихын, қайдан шыққанын, қандай ұлт екенін білуі кажет. Бұрын бұл міндетті шежіре атқарып келді. Қазіргі ХХІ ғасырда бұл қызметті ғылыми жазба тарих атқаруы керек. Сондықтан, қазіргі тарихшылардың міндеті - ұлттын тарихын ғылыми негізде халыққа қайта ұсыну болып табылады [3].

Қамбар Атабаев бүкіл саналы ғұмырын ғылыми-педагогикалық, зерттеушілік қызметке арнады. Еңбек қызметің орта мектепте тарих пәнінің мұғалімі ретінде бастап тарих ғылымдарының докторы атанды [1, 15-17 беттері]. Қазіргі уақытта Қазақстанда тарих мамандырына жастардың қызығушылығы төмен екені рас. Бұл мәселе бойынша профессор 2011 жылы «Заң газетіне» былай деп жауап берді: «Тарихшылардын жазып жатқан дүниесі ешкімге керек емес екендігін көріп отырса, тарихка жастар қайдан келсін?» [2]. Бұрын тарих ғылымына келу арқылы әрі қарай партиялық орындарға қызметке ауыса алатын. Сондықтан, қызығушылық болды. Бағзыда ел шежіресін айтандар ел арасында зор құрметке ие болған. Өйткені, олар елдің тарихын баяндаушылар болды. Ру шежіресін таратқандар ру денгейінде, тайпа шежіресін таратқандар тайпа денгейінде, ұлт тарихын таратқандар ұлттық денгейде беделге ие болды. Шежіре арқылы бірігіп, ру-тайпалардың басын қосып мемлекет құрды. Шежіре ол кездегі тарих бола отырып,

идеология рөлін атқарды. Ал, қазіргі жазып жатқан тарихы ондай деңгейге көтеріле алмай тұр. Бізде тарих бар, бірақ, соны жеткізетін ғылым жоқ.

Тарихшылардың ауызбіршілігі жоқ деген әңгіменің бары рас. Бірақ, бұл шындыққа жетуге кері әсер етпейді. Өйткені ғылымда ешқашан толыққанды ауызбіршілік болмайды және болмауы керек. Әр ғалымның өз ойы, өз пікірі болуы қажет. Кімдікі дұрыс екендігін уақыт анықтайды. Алайда, басты мәселе - бағытты айқындап алу. Тарихшылардың мақсаты - ұлттың шынайы таным-тарихын жазу. Міне, осы бағытта әркім өз ойын айтуы мүмкін. Тарихшыларымыздың ауызбіршілігіне қатысты ондай әңгіменің тууы, ол біздегі пікір алысу мәдениетінің төмендігіне де байланысты. Өйткені, бізге кенестік жүйе пікір алмасу мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік берген жоқ. Партия не айтса, соны істеу міндет болды. Қазір демократиялық қоғамда өмір сүріп отырмыз. Ғылым еш уақытта пікір алмасусыз алға жылжымайды. Пікір алмасудағы басты дүние - қарсы жақтың жеке басын сыйлау. Екінші пікірінді ғылыми негізде дәлелдеуің керек.

Тарихтың методологиясын меңгерген, деректермен кәсіби түрде жұмыс істей алатын шынайы тарихшылар аз. Тарих ғылыми негізде жазылуы тиіс. Кәсіби тарихшылар тарихтың ғылыми шеңберін кеңейтеді. Тарихқа қатысты табылған деректерді алдымен ғылыми өңдеуден өткізу керек. Олар біздің тарихымыздың тек шикізаты ғана. Бізде осы өңдеу технологиясы әлі жетіспей жатыр.

Литература

1. Отепова Г. Е. Ученый, источниковед, педагог // Uly dala murasi. Ғылыми-танымдық журнал. Ұлы есімдер: тарих, тұлға, тағылым. III/2022(XV).
2. Н. А. Тасилова. Деректану ғылымының білгірі// <https://qazaqadebieti.kz/34382/derektanu-ylymyny-bilgiri>.
3. Қамбар Атабаев. Біздің міндет – ұлт тарихын ғылыми негіздеу // Заң газеті. №140 (1955) 28 қыркүйек 2011.
4. Қамбар Атабаев. Ұлттық идеология және рушылдық. www.abai.kz
5. Нұмұхаммед Мамырбеков. Қолда бар құнды қолжазбаларды түгендей алмай отырмыз // «Алаш айнасы» Республикалық қоғамдық-саяси ақпараттық газеті, №173 (399) 8 қазан 2010 жыл.
6. **Қамбар Атабаев.** Деректанудың тарихты зерделеудегі орны. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/15400>. 15 Тамыз, 2013

ЕРТІСТІҢ ПАВЛОДАР ӨҢІРІНІҢ САКРАЛДЫҚ ЖЕРЛЕРІ: ҒАБДЫЛУАХИТ ХАЗІРЕТ КЕСЕНЕСІ

Жунусова Д.К.

«Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КеАҚ, Павлодар қ., delyara_aiwa3004@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Ресейдің отаршылдық саясаты заманында, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген белгілі дін қайраткері Ғабдылуахит хазірет Тіленшіұлының өмірі мен қызметі қарастырылады. Ғабдылуахит хазірет кесенесі бүгінде Қазақстанның, оның ішінде Павлодар облысының сакралдық жерлерінің тізіміне енеді.

Кілт сөздер: Ғабдылуахит хазірет, отаршылдық, Ертістің Павлодар өңірі, сакралдық жерлер.

Аннотация. В статье рассматривается колониальная политика России и жизнедеятельность известного религиозного деятеля Габдул-Уахит хазрет Тиленишулы, проживавшего во второй половине XIX-начале XX вв. Мавзолей Габдул-Уахит хазрета сегодня входит в список сакральных объектов Казахстана, в том числе Павлодарской области.

Ключевые слова: Габдул-Уахит хазрет, колониализм, Павлодарское Прииртышье, сакральные места.

Annotation. The article examines the colonial policy of Russia and the life of the famous religious figure Gabdul-Wahit Hazret Tilenshiuly, who lived in the second half of the XIX-early XX centuries. The mausoleum of Gabdul-Wahit hazret is now included in the list of sacred objects of Kazakhstan, including the Pavlodar region.

Kew words: Gabdul-Wahit hazret, colonialism, Pavlodar Priirtyshye, sacred places.

Ғабдылуахит хазірет XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген белгілі дін қайраткері, өз заманының танымал адамы болды. Ғабдулуахит хазіреттің өмір сүрген дәуірі Ресей патшалығының қазақ даласын отарлаудың шегіне жеткен уақыт болатын. Отарлаудың алғашқы кезеңінде қазақтың билігі жойылды. 1822 жылы Батыс [Сібір генерал-губернаторы М.Сперанский](#) жасаған және Ресей императоры [I Александрдің](#) жарлығымен бекітілген «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы жарғы» күшіне енді. «[Жарғы](#)» өзінің мазмұны мен мақсаты жағынан Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарын іс жүзінде Ресей империясына қосып алып отарлауға бағытталған болатын. Сөйтіп Орта жүздегі әкімшілік, сот және аумақтық басқару жүйесі түбірімен өзгертілді. 1822 және 1824 жылдары патша өкіметі ота жүз бен кіші жүздегі хан билігін жойды. Қазақ хандары өздерінің беделінен айырылып, Ресей империясының көп шенеуніктерінің бірі болып қалды.

Отарлаудың екінші кезеңі патшалық Ресейдің 1867-1868 жылдардағы Қазақстанға жасаған реформасы. Бұл реформа патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының маңызды бөлігінің бірі. Себебі, ол әкімшілік құрылыс, жер қатынастары, сот құрылысы, халыққа білім беру, дін мәселесі сияқты қазақ қоғамының шешуші салаларының бәрін қамтыған күрделі реформа болған еді. Реформаның ең басты және негізгі міндеті – **«Қазақ даласын Ресейдің басқа бөліктерімен бірте-бірте қосып жіберу»** еді. Сөйтіп, жергілікті халықты биліктен ысырып тастап, ру басшыларын әлсіретіп, ойға алған іс-шараларды оңтайлы жолмен оңай әрі тез жүзеге асырып отыру болды. Жалпы алғанда, реформалар Патшалық үкіметтің қазақ даласының жергілікті тұрғындарын және аймақтық табиғат байлықтарын еркін пайдалану үшін жасалған еді.

Отарлаудың үшінші кезеңі – қазақ санасын отарлау болды. Негізгі саясат қазақтарды шоқындырып, ұлттық болымысынан айыру болды. Бұл саясатты патша үкіметінің шенеуніктері – қазақ даласына толық иелік етіп, өздерінің отарлау мақсаттарын түбегейлі орындау үшін жанталаса жүргізді. 1865 жылы наурыз айында I Александр патша қазақтарды шоқындыру һәм орыстандыру құжатына қол қойды. Бұл құжа ойынша шоқындыру және орыстандыру жұмысы асықпай жүйелі жүргізілу тиіс болды. Жұмысты атқару Святой Синодқа тапсырылды және оған орасан көп қаржы бөлінді. Қазақтарды христиан дініне тартуда, үгіттеу, насихаттау, елді-мекендерге шіркеу, христиан діні мектептерін салуда, әсіресе, миссионерлік ұйымдар үлкен жұмыстар атқарады. Аталған істің барысы мемлекеттік ұйымдар тарапынан бақылауға алынып, оған нақты көмек пен бағыт берілді. Негізінен қазақтарды шоқындыру жоспары іс жүзінде 1868 жылдан басталып, 1892, 1898, 1902 жылдары кезең-кезеңімен іске асыратын бағдарлама жасалды. Бұл істі атқару Н.И. Ильминский бастаған миссионерлерге жүктелді және бұл адамға орыс әліпбиін қолдану арқылы қазақша оқулық дайындауды тапсырады. Бұл кісі қазақтарды шоқындыру жұмысын жүйелі жүргізу үшін 1872 жылы Қазан қаласынан Орынборға ауыстырылып, Қазандағы руханият академиясының жанынан «Мұсылмандарға қарсы күрес бөлімін» ашып, оны өзі басқарды [1].

1869 жылы Орынбор қаласында арнайы діни епархия құрылып, «Духовная консистория» ашылды. Онда төмендегідей жұмыстарды атқару қажеттігі жайлы қаулы қабылдайды:

- христиан дінін тарату үшін қазақ тілінде кітаптар шығару;
- қазақ тілмаштарын христиан дінін үгіттеуге пайдалану;

- қазақтың беделді адамдарын христиан дініне тарту;
- қазақ даласына қоныс аударған әрбір орыс шаруасын христиан дінн үгіттеуге міндеттеу;
- христиан дінін уағыздау ісін күш қолданбай бейбіт жүргізу;
- христиан дінін қазақтар өздері қабылдап жатқандай көрініс тудыру [2, 92].

1867-68 жылдары патшалық Ресей тарапынан қабылданған құжаттарда: «Қазақтарға исламның маңызды тетіктерін емес, фанатизмге әкеліп соқтыратын тұстарын уағыздау керек» – деген жымысқа әрекетін миссионерлер бастап кетті [2, 40].

Қазқ даласында дәстүрлі ислам дінін бұрмалап, әдейі ойдан шығарылған аңыз, мифтенген шарифат ұғымдарын таратты. Осыдан келіп ислам дінінің қағида-шарифатын шала түсінген дүмше молдалар шыға бастады. Абайдың және басқа да қазақ әдебиетіндегі «Зар заман ақындарының» сынайтын молдалары, билері, болыстары, аға сұлтандары осындай орыстандыру саясатының нәтижесіндегі әлеуметтік топ болатын.

1917 жылғы болған Қазақ төңкерісі билікті тексіздердің, кедейлер мен жұмысшылардың қолына берді. Билік енді большевиктерге тиесілі болды. Бұлар Ресей патшалығының отарлау саясатын одан әрі өрістете түсті. Кеңестік дақтың құрамындағы он бес мелекеттің өзіне тиесілі мәдениеті, тілі, рухани болмысы жойылып, түбінде кеңес халқына (негізінен орысқа) айналуы керек еді. Оны кеңестік көсемдер жақсы білді, құрамындағы барлық ұлтты орысқа айналдыру үшін алдымен негізгі кедергі – дінді, одан кейін ұлтшыл қайраткерлердің көзін құрту қажет болды [3, 251].

Кеңестік идеология «ғылыми атеизмді» өз мақсатының негізгі қаруы етіп пайдаланды. Ол нәтижесін берді де. Қазақ халқы діннен айырылудың алдында еді. Дегенмен, орыстандыру саясатына қарсы тұрған қазақ ақындары, зиялы қауымдары, дін қызметкерлері болды. Олар діни ағартушылық бағытта мүмкіндігінше қымет етті. Ақындар діни қисса-дастандар, діни тақырыптағы өлеңдерін халық арасына таратса, дін қызметкерлері өздерінің уағызарымен ислам дінін сақтап қалуға тырысты. Мысалы, Абайдың «38-қара сөзі», Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылмандық тұтқасы», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық шарты», Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни қиссалары мен діни ағартушылық өлеңдері осының айғағы. Міне, дәл осы кезеңде, орыстандырудың асқынған тұсында, қоғамдық екі жүйе ауысып, ел толық

отарланған тұста, рухани санадан айырылу қаупі туған шақта Ғабдылуахит хазірет өмір сүрген болатын.

Ғабдылуахит Тіленшіұлы 1853 жылы қазіргі Павлодар облысы (бұрынғы Семей облысы) Шарбақты ауданындағы ауылдардың бірінде дүниеге келді. Ғабдылуахит Тіленшіұлының өмірбаяны мен діни қызметі туралы мәліметтер аз. Оның көп бөлігі бізге ауызша жеткен аңыздар мен деректер болып келеді. Сондай деректердің біріне сүйенсек, ол отбасының тұңғышы болған. Екі інісі мен екі қарындасы болған. Өзінің кіндігінен тараған Қаракұл, Сарыкұл, Сыбанкұл есімді ұлдары екінші дүниежүзілік соғыста қаза тапқан.

Ғабдылуахит Тіленшіұлы алғашқы білімді алты жасында ауыл молдасынан, кейін он алты жасқа дейін Семей өңіріндегі Қапияш, Шархы, Шәмші, Шерияздан деген ұстаздардан діни білім алады [4]. 1873 жылы білімін жетілдіру үшін Бұхардағы «Мир араб» медресесіне барып, онда он бес жыл білім алады. Аталған медресе Орта Азиядағы діни білім беретін жоғарғы оқу орны болатын. 1530-1536 жылдардағы Бұхара қаласында Нақшбандия тариқатының шейхы иемендік Абдуллаһ әл-Иаманидің қаражатымен салынған. Оның лақаб аты Мир-Араб (араб әлемі) болғандықтан медресе осылай аталған.

Кеңестік дәуірде де медресе діни қызметкерлер дайындады. 1888 жылы медресені бітіріп, діни жоғары білім алып қайтқан Ғабдылуахит Тіленшіұлы енді шәкірт оқытып, ислам дінін насихаттаумен айналысады. Арбиген ауылының оңтүстік-шығысындағы «Келдіқыз» жайлауына мешіт-медресе салып, ұстаздық, діни-ағартушылық жұмысын жалғастырады. Шарифат, фикһ, тәухид, кәләм, хадис, ахлақ сияқты Ислам дінінің ілімдерін үйретіп шәкірт тәрбиелейді. Шәкірттер тәрбиелеген ұлағатты ұстаз аймаққа танымал діни ғұламалығымен хазірет лауазымына ие болады. Хазірет лауазымы жоғары дәрежелі дін қызметкерлеріне, аймақтық діни басқарма өкіліне берілетін діни лауазым. Ғабдылуахит хазіреттің Әбубәкір, Смағұл, Сәдуақас деген шәкірттері Тройцк қаласындағы медреседе оқып, өзінің жолын қуып, діни қызметкер болып, хазірет атанады.

Ғабдылуахит хазірет 1926 жылы 73 жасында Шарбақты ауданының «Келдіқыз» ауылында дүниеден өтеді. Хазірет туралы халық жадында, ел ішінде аңыз-әңгімелер көп тараған. Оның емшілік қасиетінің болғаны, дұғамен емдеп, науқастарды жазғаны туралы мәліметтер бар. Сонымен бірге мұқтаж жандарға көмегін аямаған. Тек осы өңірден ғана емес, қазақ

даласының әр аймағынан келіп, хазіреттің шипасын, дұғасын алған адамдар көп болған.

Ел ішінде тараған аңыздың бірі – Кеңес үкіметі дін қызметкерлерін қудалаған шақта біреулер Ғабдылуахит хазіреттің үстінен шағым түсіреді. Оны ұстауға келген ОГПУ жандайшаптары хазіреттің Құран оқып отырған кезінде үйіне кіріп келіп, біреуі Құранды алып, парақтарын жыртып бастайды. Сол кезде Құран парақтарын жыртып жатқан жандайшаптың беті қисайып кетіпті. Хазіретке ату жазасын тағайындап, атуға апарған кезде намазын оқып алуды өтінеді. Соңғы тілегі ғой деп рұқсат береді. Намазын оқып болған соң, хазірет әзір екенін айтып орнынан тұрады. Сол кезде хазіретті атуға ыңғайланған ОГПУ қызметкерінің оғы атылмай қалады, ал, екіншісінің қолы жансызданып, қару ұстауға шамасы келмейді. Сөйтіп, хазірет ату жазасынан аман қалыпты.

Енді ел аузында сақталған бір оқиға, Ғабдылуахит хазірет қайтыс болған соң болған. 1940 жылы маусым айында Шалдай орманында қатты өрт шығып, от жалыны хазіреттің зиратына қарай өрши түседі. Зиратқа жақындаған алапат өрт бірден сөніп, зиратты айналып өтеді.

Ғабдылуахит хазірет қайтыс болған соң, оның зираты аймақтағы мұсылмандардың зиярат ететін орнына айналды. 1953 жылы хазірет жерленген жерге мазар салынды. 1912 жылы ескі кесене жаңартылып, қайта тұрғызылды. Әулиенің кесенесі Павлодар облысының шығысында, Щарбақты ауданы «Ертіс орманы» мемлекеттік табиғи резерватының аумағында орналасқан. Қазіргі уақытта кесене қасиетті, киелі орындардың бірі (1-сурет) [5]. Еліміздің әр аймағынан келетін адамдар зиярат етеді. Осы орайда айта кететін жәйт, жергілікті шырақшы Ермек Есмағзамұлының айтуына қарағанда, көзі тірісінде хазірет «мен өлгеннен кейін бейітімді 50 жыл өткенде ғана халық қасиетті орын санап, шоғырлана бастайды», – деп айтып кеткен екен [6].

Бүгінде Павлодар облысының Аққулы ауданының орталығында орналасқан мешітке Ғабдылуахит хазіреттің есімі берілді.

Қорыта айтқанда, Ресей отаршылдығына қарсы діни-ағартушылық бағытта қызмет еткен Ертіс-Баян өңірінен шыққан діни ғұламалар – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Хамаридден хазірет Бижомартұлы, Тәтентай хазірет Тәңірбергенұлы, Ақбалық хазірет Бытыұлы, Нұрғали хазірет Боташұлы, Бейіс хазірет Тәккенұлы, Бәстем хазірет Айтқожаұлы, Темірғали қажы Түйтеұлы, Сейдулла қажы Түйтебекұлылармен қатар Ғабдылуахит хазірет Тіленшіұлы да ислам дінінің рухани құндылықтарын халық арасына дәріптеп, шоқындыруға, орыстандыруға қарсы қару

ретінде уағыздап, асыл дінімізді халық санасына сіңірді, Ұлттық болмысымыз бен діни мәдениетімізді сақтады. Осы ғұламалардың есімдерін ұлықтап, өскелең ұрпаққа насихаттау – біздің міндетіміз.

1-сурет. Ғабдылуахит хазірет кесенесі.

Әдебиет

1. Қайратұлы Б. Қазақ даласындағы шоқындыру мәселесі [Электронды ресурс] // *Алаш* 24 KZ.L – URL: <https://alash24.kz/news/13942> (жүгіну уақыты: 10.04.2023).
2. Мәшімбаев С.Г., Мәшімбаева Г.С. Патшалық Ресейдің және Кеңес империясының Қазақстандағы руғани отарлау саясатының зардаптары (XIX ғасырдың 70-80 жылдары – XXI ғасырдың басы). – Алматы: «Қазақ университеті», 2013. – 268 б.
3. Қайратұлы Б. Қазақия қалай отарланды? – Алматы, 2016. – 400 б.
4. Уақбай Е. «Қабдыл-Уахит Хазірет баба (1853-1926 жж.) туралы ауызша жеткен тарихат» // «Семерка». – 2015. – №18 (0100).
5. Ғабдылуахит хазірет мавзолейі [Электронды ресурс] // «Ертіс орманы» МОТР РММ. URL: <https://ertis-ormany.kz/kk/turizm-kz/mavzolej-gabdul-uakhit-khazret-kz> (жүгіну уақыты: 20.03.2023).
6. Қарт Мерей. Арқаның алтын алқасы [Электронды ресурс] // Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі. URL: https://pavlkraimuz.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=433:art-merej-ar-any-altyn-al-asy&catid=90&Itemid=409&lang=ru (жүгіну уақыты: 24.03.2023).

НОРМАТИВНО-ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ БАЗА РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Швец А.Н., Каримова А.Е.

Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан,
г. Павлодар, alinashvetc@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена проблеме репрессивной политики советской власти. В работе показаны общие и особенные черты бюрократической сущности и роли партийных и репрессивных органов государства. Дается анализ нормативно-законодательных актов по изучаемой проблематике.

Ключевые слова: репрессии, коллективизация, постановления, кулаки.

Annotation. The article is devoted to the problem of the repressive policy of the Soviet government. The work shows the general and special features of the bureaucratic essence and the role of the party and repressive bodies of the state. The analysis of normative-legislative acts on the studied problems is given.

Key words: repressions, collectivization, resolutions, kulaks.

Аннотация. Мақала Кеңес үкіметінің қуғын-сүргін саясаты мәселесіне арналған. Жұмыста бюрократиялық мәннің жалпы және ерекше белгілері мен мемлекеттің партиялық және репрессиялық органдарының ролі көрсетілген. Зерттелетін мәселелер бойынша нормативтік-құқықтық актілерге талдау жасалды.

Түйін сөздер: қуғын-сүргін, ұжымдастыру, қарарлар, кулактар.

В начале XX века главенствующие позиции занимает личная власть Сталина. Система управления приобретает административно-командный характер. Санкционирование репрессий было определено решениями пленума ЦК и ЦКК ВК(б), прошедшего в апреле 1928 года. Также ЦИК и СНК республики 27 августа 1928 года выдвинутого на заседании ЦИК и СНК выпустили постановление «О конфискации байских хозяйств». Принятие данного документа позволило продолжить политику репрессий в отношении безвинного, мирного населения, осуществленных к тому же незаконными внесудебными органами страны – тройками, пятерками, особыми совещаниями.

13 сентября 1928 года, спустя пол месяца после выхода постановления «О конфискации байских хозяйств», вышло новое постановление «О конфискации имущества крупных баев и баев полуфеодалов и уголовной ответственности за оказание сопротивления политике переселения». Активное репрессирование населения началось

после постановления Политбюро ЦК ВКП(б) от 15 августа 1929 года «О хлебозаготовках» [1, с. 35-43].

Форсирование коллективизации привело к тому, что партия решила бороться с так называемой «кулацкой опасностью». На основе решения пленума ЦК ВКП(б), посвященного итогам и дальнейшим задачам колхозного строительства и статьи Сталина И. В. было решено формирование коллективных хозяйств и ликвидация кулаческих хозяйств. Так, 19 января 1930 года было принято постановление «О темпах социалистического строительства в районах сплошной коллективизации и мерах по борьбе с кулачеством и байством», а 30 января 1930 года было принято постановление «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации». В категорию «социально-опасный элемент» вошли и привилегированные социальные слои казахского общества из числа султанских и ханских потомков, бывшие волостные управители, бии и т.д. Все эти категории граждан незамедлительно подлежали всеобщей конфискации скота и имущества с последующим выселением вне зависимости от их статуса и имущественного положения [2, с. 354-355].

В соответствии с инструкцией ЦИК и СНК КАССР, у всех категорий раскулачиваемых хозяйств конфисковали практически все средства существования, а на житье оставляли лишь самое необходимое – по минимуму: несколько сельскохозяйственных животных, предметы утвари и обихода, 500 рублей и продовольствия (мяса или хлеба) на два месяца, расчет чего был произведен из минимальных показателей [3].

В ряде архивных документов обнаружены списки и характеристики на отдельные кулацко-зажиточные хозяйства, имущество которых подлежало конфискации, списки индивидуально обложенных хозяйств, списки хозяйств, осужденных по 107, 61 статьям УК РСФСР в период хлебозаготовок, списки хозяйств кулаков и баев, подлежащих выселению. В ходе исследования было выяснено, что учётная работа (количество членов семьи, социальный уклад хозяйства, имущественное положение, выполнение государственных обязательств, судимость и социальная опасность баев и кулаков) была сосредоточена в окротделах ОГПУ. Также установлено, что обнаруженные списки кулацко-байских хозяйств требуют тщательной обработки, сопоставления, сверки и анализа, поскольку некоторые могут уточнять, дополнять информационно друг друга [4].

1 февраля 1930 года ЦИК и СНК СССР было издало постановление «О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством». Согласно данному постановлению, запрещалось использование наемного труда, аренда земли и любая индивидуальная собственность. При нежелании следовать постановлению было разрешено полное изъятие имущества и выселение их за пределы территорий, на которых развернулись коллективные хозяйства. Выселение данных кулаков ожидалось в Казахстан, но ввиду того, что местное население оказалось неподготовленным к таким событиям, они пытались всячески ликвидировать и отсрочить реализацию положений данного постановления [5, с. 237-239].

4 февраля 1930 года издается инструкция Президиума ЦИК СССР, которая носила секретный характер, «О выселении и расселении кулацких хозяйств». Содержание данной инструкции гласило, что для того чтобы полностью подавить любые попытки контрреволюционных действий и полностью ликвидировать кулачество необходимо выселять самых богатых кулаков в более отдаленные районы, а всех остальных разрешалось расселить неподалеку за границами тех территорий, где они проживали. Данная инструкция была ориентирована на 3–5 процента населения, которое подвергалось массовой конфискации любого имущества, финансовых средств и прав [6, с. 325-327].

Приказ ОГПУ СССР, принятый 2 февраля 1930 года предполагал, что должен быть осуществлен сокрушительный удар по всему кулаческому классу с целью подавления любых попыток препятствования ликвидации кулаческих хозяйств в стране. В связи с этим в Казахстан планировалось выслать примерно 15–20 тысяч семей репрессированных кулаков. Однако районы Сибири и Казахстана не проявляли особого желания в принятии и расселении сосланных крестьян, поэтому в документе содержится информация о том, что жители данных регионов всячески пытались под различными предлогами отказаться от приема выселяемых кулаческих семей. Однако, несмотря на это, буквально через два дня решение властей было изменено и Казахстан исключили из списка тех районов в которые подлежало выселение представителей кулаческого класса.

Все принятые постановления были направлены на то, чтобы подавить выступления крестьян против советской власти и ликвидировать зажиточный класс, который использовал наемный труд и средства,

получаемые от сдачи в аренду земли и реализации различных видов производства.

Стать так называемым «кулаком» в глазах советской власти можно было очень легко. Иногда бывали случаи, когда в число кулаков попадали середняки и даже бедняки. Некоторые работники советской власти настолько сильно увлеклись, что суть Постановления «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и коопераций и укреплении общественной (социалистической) собственности» начала трактоваться абсолютно неверно. Стало появляться много неконтролируемых «самовольничеств», которые приводили к так называемым «перегибам на местах». Мысль о необходимости приостановления движения тотальной коллективизации была опубликована в статье Генерального секретаря ЦК ВКП(б). Статья Иосифа Виссарионовича Сталина увидела свет в газете «Правда» № 60 2 марта 1930 года. Через 12 дней вышло постановление Политического бюро ЦК ВКП(б) «О борьбе с искривлением партийной линии в колхозном движении». В результате процесс коллективизации был приостановлен [7, с. 542-551].

По факту ликвидация кулачества и байства как класса в регионе была начата ещё в 1928–1929 годы, в то время как об официальной её реализации было объявлено только в начале второй декады 1930 года. Объявлением курса к реализации раскулачивания послужил выход официального оповещения в газете «Правда» в следующем виде «Вопрос ликвидации кулака как класса из области теоретических постановлений перенесён теперь в плоскость практической работы партии на данном этапе» [8].

В 1931 году началось постепенное переселение кулаков на территорию Казахстана. Такая репрессивная политика целиком и полностью не устраивала большинство народа, особенно тех, у кого изымалось данное имущество и права. В связи с этим, руководствуясь желанием вернуть свое имущество, множество людей начало осуществлять различного рода хищения, принадлежащего им по праву имущества раннее. Соответственно, появилась потребность к пресечению подобного рода незаконных посягательств. В связи с этим, 7 августа 1932 года вышло совместное постановление Совнаркома и ЦИК СССР «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и коопераций и укреплении общественной (социалистической) собственности». В качестве меры защиты коллективных хозяйств от кулаков или других

элементов их происхождения применялась ссылка в трудовые лагеря, лишение свободы на 5–10 лет и ликвидация права на последующую амнистию [9, с. 325].

На этом в 1932 году массовое раскулачивание было приостановлено теоретически, но на практике остановить набравший в то время обороты процесс репрессирования крестьян было достаточно сложно.

25 июня 1932 года вышло постановление ЦИК СССР «О революционной законности», согласно которому репрессии подлежали приостановлению уже на законном уровне. При этом следует помнить о том, что данная инициатива сходилась «снизу» [10, с. 555-557]. После этого, спустя почти год, 8 мая 1933 года вышла инструкция СНК и ЦК ВКП(б) СССР о том, что острые формы массовых репрессий и выселений окончательно пресекаются. В данной инструкции содержалась информация о том, что данный процесс стал практически полностью неподконтрольным и так называемые «перегибы» достигли своего апогея, что даже сами представители власти стали это четко замечать. Однако, следует отметить, что из некоторых областей и районов так же и продолжали поступать требования выселить определенных граждан. При этом, вышедшая инструкция гласила, что принятие нового постановления и выход данной инструкции не означал прекращение классовой борьбы в деревне. Наоборот, данная борьба постоянно будет иметь место быть. Следовательно, только в отдельных случаях допускалось применение репрессивных мер, когда это действительно было необходимо. Кулаки, которые осуждались, направлялись в трудовые поселки и специальные лагеря для работы.

Однако, ежегодно происходили существенные изменения в решениях органов советской власти. В связи с чем, ЦИК СССР 24 мая 1934 года выпустил постановление «О порядке восстановления в гражданских правах бывших кулаков». Восстановлению в гражданских правах подвергались только некоторые кулаки в отдельных случаях. Однако, число людей, которые были освобождены в таком индивидуальном порядке превысило в 1934 году 15 тысяч человек. За шесть лет данная цифра увеличилась более чем в 2 раза (более 33 тысяч человек).

За два года от кулацкой ссылки освобонилось порядка 80 тысяч человек. Однако, к концу 1940 года таковыми оставалось чуть менее миллиона человек. В результате чего на основании ходатайств, которые принадлежали областным и краевым властям, совместно с

Министерством внутренних дел остальные люди тоже начинали освобождаться от кулацкого статуса и приобретали права.

Постепенно, ещё в течение 14 лет снимались спецпоселения с бывших кулаков. После смерти Иосифа Виссарионовича Сталина прекращение такого рода политики нашло отражение после выпуска Советом Министров СССР Постановления (13 августа 1954 года) «О снятии ограничений по спецпоселению с бывших кулаков». Данное Постановление гласило, что теперь все бывшие кулаки получают свободу и с них снимаются все ограничения [11, с. 217-219].

Таким образом, репрессивная политика советской власти против крестьянства носила достаточно острый характер, который можно проследить по выходящим на тот период Постановлениям с центра и от местных органов советской власти по репрессивной политике советской власти.

Литература:

1. Лиценбергер О. А. Репрессии против немецкого католического духовенства Поволжья (1917-1937) // Ежегодник международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. - М., 2021. - № 2 (10). - С. 35-43.

2. Кириченко О. В. Общие вопросы этнографии русского народа. - СПб., 2020. - 958 с.

3. Государственный архив Павлодарской области (ГАПО). - Ф. 173. - Оп.1. - Д. 4. - Л. 44 об., 47 об.

4. Сыздыкова А. М., Молдакимова А. С. Раскулачивание и ликвидация кулачества и байства как класса: региональный аспект (на материалах государственного архива Павлодарской области) // Материалы республиканской научно-практической конференции «Тәуелсіздік: тарих, архивтер және ғылыми зерттеу перспективалары. Независимость: история, архивы и перспективы научных исследований», посвящённой 30-летию независимости республики Казахстан. - Павлодар, 2021. - С. 193-198.

5. Разин С. Ю. Сталинизм и крестьянство. - М., 2014. - 764 с.

6. Разин С. Ю. Крестьянство и власть в истории России XX века. - М., 2011. - 472 с.

7. Потемкина М. Н., Филатов В. В. Применение закона «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и коопераций и укреплении общественной (социалистической) собственности» в Уральской деревне в 1932-1933 годах // Вестник Удмуртского университета. серия история и филология. - Ижевск, 2018. - Т. 28. - № 4. - С. 542-551.

8. Каримова А. Е. Ертіс-Павлодар өңіріндегі тәркілеу науқаны: архивтік деректер негізінде // Материалы республиканской научно-практической конференции «Тәуелсіздік: тарих, архивтер және ғылыми зерттеу перспективалары. Независимость: история, архивы и перспективы научных исследований», посвящённой 30-летию независимости республики Казахстан. - Павлодар, 2021. - С. 95-101.

9. Ильиных В. А. Хлебозаготовки в Сибири в 1930-е годы. - Новосибирск, 2020. - 507 с.

10. Кириченко О. В., Листова Т. А., Крюкова С. С., Воронина Т. А. Границы советского традиционализма (из опыта русского народа в XX веке). - СПб., 2021. - 688 с.

11. Шевельков А. И. Государственная власть и крестьянство в XIX - начале XXI века. - Коломна, 2015. - 440 с.

THE ROLE OF THE PERSONALITY OF ABYLAI-KHAN IN THE PRESERVATION OF THE KAZAKH STATEHOOD

Ilyas J.K., Tisbaeva A.K.

Pavlodar Pedagogical University named after Alkei Margulan, Pavlodar,
[*radiozavod21@gmail.com*](mailto:radiozavod21@gmail.com)

Аннотация. Мақалада Қазақ ханы, жоңғарларға қарсы күрестегі жеңісті жүзеге асырушы, Қазақ хандығын біріктіруді қолға алған, Қазақ хандығын қалпына келтірудегі қазақ ханы – Аblaй ханның рөлі мен қызметін зерттеуге арналған.

Кілт сөздер. Абылай хан, жоңғарлар, Жеңіс, дипломатия, Қазақ хандығы, бірігу, қалыптасу.

Аннотация. Статья посвящена изучению вопроса о роли и деятельности Абылай-хана – хана Казахского ханства, творца победы над джунгарами и главного инициатора объединения казахов, способствовавшего восстановлению Казахского ханства.

Ключевые слова. Абылай-хан, джунгары, победа, дипломатия, Казахское ханство, объединение, становление.

Annotation. The article is devoted to the study of the role and activities of Abylai-Khan – Khan of Kazakh Khanate, the creator of the victory over the Dzungars and the main initiator of the unification of the Kazakhs, which contributed to the restoration of the Kazakh Khanate.

Keywords. Abylai-Khan, Dzungars, victory, diplomacy, Kazakh Khanate, unification, reestablishment.

The personality of Abylai-Khan is one of the most significant in the history of Kazakhstan. Exactly, under his leadership, the Kazakh Khanate was able to defend itself from the Dzungars and pursue their own policy in the Steppe between the two empires. However, modern Kazakh science focuses more on the Kazakh-Dzungarian war as a whole, giving the laurels of victory into the hands of Kazakh people, ignoring the role of the person who, in fact, united these people.

The times of Abylai-Khan are shrouded in myths and legends, which is why there is no objective assessment of his activities. Despite the presence of a large number of sources from different authors and individual states, not many provide truthful information about him, but only cause ambiguity of his personality in favor of someone else's interests such as the Kazakh Soviet Encyclopedia under the publishing of Academy of Science of the Kazakh SSR [1, p.35].

Imperial Russia began paying special attention to the study of the Kazakh steppe in the 18th and 19th centuries for further annexation of the region. At this time, Russian scientists and explorers such as Alexey Levshin or Gerhard Miller traveled to Kazakhstan, where valuable data on the political and social situation was contained in their works, with special attention paid to internal conflicts leading to the undermining of the Kazakh state. In the Soviet Union, this topic was not particularly studied and was based only on pre-revolutionary sources with a rearrangement of facts to create a new Kazakh history that satisfied the requirements of state ideology.

Actually, the relevance of this topic directly comes from its history of research. The need to re-evaluate Abylai-Khan's contribution not only to the victory over the Dzungars, but also to the preservation of Kazakh ethnicity and statehood, has long been before Kazakhstan's science. This will create a new truthful image of the personality, which will restore historical justice and allow preserving the memory of the true heroes of their people. The tasks are to recognize Abylai-Khan as the main initiator of the unification of the Kazakh people, and thereby the main creator of the victory over the Dzungars, not leaving the Kazakh statehood on the pages of history.

The scientific novelty of this article lies in the fact that Abylai-Khan in modern Kazakhstan appears to contemporaries as another Kazakh khan, and the curriculum of general and higher education institutions does not delve deep into his biography. Therefore, many wonder why it was during Abylai-Khan's reign that the Kazakh Khanate was able not only to defeat invaders but also became a powerful state capable of resisting foreign powers.

By the end of the 1740s, after a short period of stabilization, the situation in the Middle and Senior Juzes became complicated again, and the internal conflicts in Dzungaria, following the death of the huntaiji Galdan-Tseren, led to its weakening and an exacerbation of the political situation throughout the region. The rulers of the Kazakh steppe took advantage of the favorable circumstances and actively intervened in Dzungaria's affairs. This is where

Abylai-Khan's diplomatic genius manifested itself. First, let us outline the historical context.

In 1750, Lama-Dorji became the ruler of Dzungaria, which led to a struggle for power. The losing nobleman, Davachi, fled to the Kazakhs in the fall of 1751 and was accepted by the leader of the Abak-Kerei, Khozhabergen-batyr. However, Lama-Dorji demanded that his political rivals be handed over. In 1752, a congress of batyrs and clan leaders of the Middle and Senior Juzes took place, at which Ablyai, along with the majority, decided to support Davachi. Tole-bi played an important role here, having visited Dzungaria as the head of an embassy and knowing about the weakness of Lama-Dorji's positions. Ablyai understood perfectly well that if Davachi won, he would be able to establish a pro-Kazakh government in a hostile state, which would not only reduce the external threat from Dzungars but also allow him to focus on solving other internal and external problems. The plan worked, and in 1753, a raid by Davachi's detachment deep into Dzungaria led to the killing of Lama-Dorji. Davachi was proclaimed the new huntaiji, and he immediately sent an embassy to Ablyai with assurances of his gratitude and friendship. The enshrinement of a Kazakh protege in Dzungaria led not only to the strengthening of Ablyai's authority but also to peace in the steppe for sometime [2, p.247].

Here, we will examine the other side of Abylai-Khan's diplomatic expertise. He seemed to play a game of chess, clearly seeing and understanding the entire political environment and the interests of foreign states. The uniqueness of Abylai's diplomacy lies in the fact that he saw something more in external enemies than just a threat to his power and homeland. He saw in them the opportunity to use their contradictions against themselves for the benefit of his country, skillfully flirting with them. A bright example of this is Abylai's relationship with China. Let's start from afar to understand the entire chronological sequence.

By the mid-1750s, Chinese troops stood at the borders of Dzungaria, waiting for orders to invade from the Chinese Emperor. The weakening of Davachi, coupled with the victories of Amursana and his Kazakh allies, hastened the outcome. It should be noted that, seeing the weakness and spinelessness of Davachi, the Kazakhs began to support Amursana, who had rebelled against him, continuing their policy of creating turmoil within Dzungaria to further weaken it and ultimately achieve victory in the protracted Kazakh-Dzungar War. In February 1755, Emperor Qianlong issued an order to advance, stating that "if the troops do not immediately move out on a campaign, the Kazakhs will benefit and achieve their goals." The Chinese ruler feared that

the Kazakh forces under the command of Abylai and the older brother of Amursana, Batma-Tseren, who had defeated Davachi's supporters in the Ili and Borotali regions, would once again interfere with the conquest of Dzungaria. Formally, the pretext for invasion was Amursana's request to the Chinese government for assistance in their internal struggle. In the spring, the Chinese marched into the territory of Dzungaria and defeated Davachi. However, it was clear from the beginning that Amursana's and the Chinese Empire's interests were different. If the former wanted to restore his state, the latter sought to seize and annex it. As a result, another rebellion erupted in Dzungaria, this time against their former allies. This is where the diplomatic genius of Abylai-khan once again came into play. He understood perfectly well the role of Dzungaria as a buffer protecting the Kazakh Khanate from Chinese expansion, and he once again assisted the Dzungars. In a letter to the Chinese Emperor, Amursana reported: "Abylai and others have announced that they will strengthen their alliance with me." It was then rumored that the Kazakhs had sent an 8,000-strong force to assist the Dzungars [2, p.247-248].

The Chinese authorities disliked this and they sent embassies demanding an immediate cessation of support for the rebels. In turn, Abylai consistently assured the envoys of his loyalty to the Qing dynasty but continued to assist the Dzungars. All of this suggests that despite his Chinese citizenship, Abylai-Khan was maximally independent in his decisions regarding foreign policy and based his actions solely on the interests of the Kazakh Khanate. It is no wonder that in 1757, Emperor Qianlong himself personally acknowledged that the Kazakh land was not territory conquered by the Qing and that Abylai-Khan himself was not a subject of the empire [2, p.268].

As a result of prolonged military operations, Dzungaria fell and was finally destroyed, and the Kazakhs, after several clashes with Chinese troops, held talks and acknowledged their defeat, as well as expressed their desire to establish political and economic ties with the Qing Empire. After the Kazakh embassy was sent to Beijing in September 1757, peace was concluded between the two states. Thus, we can confidently state that *de facto* Abylai-Khan "fed Dzungaria to the dragon," skillfully minimizing the threat and turning the enemy into an ally.

However, only a well-thought-out foreign policy could not have brought the long-awaited peace and unity to the Kazakh steppe. Abylai-Khan understood this and did a lot to restore the unity and internal power of the Kazakh Khanate. One of the most important moments in the unification of the Kazakhs under the leadership of Abylai-Khan is his victory over the Dzungar

batyr Sharysh in 1726. Sharysh was the largest and most renowned military commander and batyr, known for his victories in duels with batyrs from many countries and nations, who won major battles during the Dzungar war with the Chinese and Eastern Mongols when Galdan Tseren tried to conquer Mongolia. After the victory over Sharysh and the first major victory of the Kazakhs over the Dzungars, the participants of those events and steppe poets-jyrau praised Abylai. This undoubtedly contributed to the growth of his popularity and gaining trust among the people and batyrs [3, p.91].

The well-known Kazakh poet, philosopher, and historian Shakarim Kudaibergenuly writes more specifically about the influence of Abylai's victory over Sharysh: "After such a brilliant victory, the army gathered on one of the hills. When Khan Abulmambet arrived there, he asked Sabalak, 'Tell me, batyr, who are you and why did you ride shouting 'Abylai, Abylai'?' Sabalak replied that he was the native grandson of Abylai. During the battle, he took the name of his grandfather batyr Abylai as his battle-cry. Then Khan Abulmambet embraced Sabalak in the presence of the whole army, saying to the soldiers: 'He is the descendant of the native brother of Tauke Uali Baky, in whose lineage the only male remains. Now it is established that the batyr standing before you is the great-grandson of Uali Baky. If you all support this with the blessing of respected Zhanibek, we will elect Abilmansur as the Khan of all three juzes under his name" [4, p.210-211].

The unification of the Kazakh Khanate was facilitated by the situation in the steppe, the mood of the people, and the absence of strong centralized power. The most famous batyrs of all three juzes recognized the supremacy of the renowned batyr and descendant of Genghis Khan, Abylai, and began to gather under his banners. The jyraus of that time reported that the first to submit to Abylai was the batyr Kabanbai, the actual leader of the Naiman tribe, who recognized him as the Khan of all three juzes, that is, the Khan of the Kazakh Khanate. The submission of the Naiman tribe with its allies - the Merkits, Uaks, and Konyrats - to Abylai fundamentally changed the political, military, and economic situation in the steppe. Abylai assembled an army of over 50,000 experienced warriors and became the main figure in the steppe, with a real opportunity to unite the Kazakh people under his rule and recreate the Kazakh Khanate. Abylai was able to skillfully use this chance and reached an agreement with Bogenbay-batyr, thereby adding the Argyns and Kypchaks.

After temporarily suspending negotiations with the batyrs of the Middle juze, his foresight led to the recognition of his authority by the batyrs of the Senior and Junior juzes. Following this, successful negotiations were also held

with the respected batyr and tarkhan, Shakshakuly Zhanibek. De facto, he became the ruler of the Kazakh Khanate, and only the legal formalization of his power remained. And here Abylai-khan once again demonstrated his genius. To strengthen the state and raise the national spirit, it was necessary to revive and recall the time when the power of the Kazakhs was indisputable. For the official proclamation of Abylai as the Khan of the Kazakh Khanate, a kurultai was convened on the banks of the Kengir River on the southern slopes of the Ulytau Mountains near the mausoleum of Zhoshy-khan, the eldest son of Genghis Khan, and the father of Khan Batu. Here, in 1745, Abylai was declared the Khan of the united Kazakh Khanate, and it was at this kurultai that the titles of khans and biys in the juzes were abolished, which eliminated bureaucracy in state administration.

Finally, Abylai Khan's hands were untied, and he was able to take real actions and reforms to restore political internal stability of the Kazakh state. He understood well that a successful war against the Dzungars was the first factor on the path to preserving territorial integrity, as land is the foundation of the state. The necessity of creating a powerful army, restoring the economy, and raising the standard of living for the population was evident. And for all of this, a legal basis was needed. Abylai did not return to the past laws of the Kazakh Khanate but went back to the roots of the Kazakh state by introducing the laws of Genghis Khan "Bilik" and "Jasak." If "Bilik" regulated power, then "Jasak" helped create a Mongolian-style army. The Kazakh army during Abylai's reign consisted of squads of ten people, which were grouped into hundreds. Thousands were formed from the hundreds, and large squads of three, five, ten thousand people were formed from the thousands. This type of organization following the example of Genghis Khan's army solved the main problem of the Kazakhs throughout the history of the existence of the people - the problem of unity. The troops were directly connected to each other, allowing them to be conveniently and intelligently led on the battlefield.

Abylai himself participated in the battles and understood the psychology of the enemy and the warrior well. He knew that the Kazakh always lacked a strong shoulder to rely on, and hundreds and thousands of friends and relatives around them fighting in a united impulse allowed him to finally feel the support of his kin and belief in victory over a long period, strengthening his fighting spirit and power, which on the contrary instilled fear in the enemy before an endless and fierce army. The entire army was divided into four parts: the left wing, which included the Naimans, Konyrats, and Merkits, led by Kabanbai; the right wing, which included the Argyns and Kipchaks, led by Bogenbai; the center from the Senior and Junior

juz clans, which were led by Nauryzbay Batyr. A special fourth group was created led by Shakshakuly Zhanibek. Their duties included scouting the battle, ambushes, creating a combat reserve with the khan for unexpected strikes during the battle. This group consisted of kereys and uaks. All this allowed for the creation of an army of 150,000 people.

The tactical genius of Abylai Khan was most evident in the actual military actions. By skillfully organizing the army, he was able to organize the troops on the battlefield. According to the developed strategy, the Kazakh army began to expel the Dzungars from Kazakh lands, attacking them on the entire front and setting the task of cutting off the retreat routes of their Turkestan group of troops. Already in 1745, defeats were inflicted on the Dzungar troops of the garrison service in the Kazakh steppe. The places of mass death of the Dzungars as a result of these battles are called "Kalmaq qyrylgan", which means "the place of death of the Kalmyks". This led to the fact that by 1746, the Dzungars remained only in the areas of the cities of Turkestan and Tashkent, where surviving detachments from battles with Kazakh troops in the summer and fall of 1745 were gathered [5, p.64-65].

After solving the problem with the organization of the army, Abylai started to rebuild the economy of the Kazakh Khanate. Help was needed for the Kazakhs who had lost all their livestock and left their places of permanent residence as a result of the Dzungar invasion. In 1745, he was able to convince the Argyn, Kypshak, Naiman, and Kerey clans to transfer most of their livestock to the residents of the Elder juz, Konyrats, and Merkits, prohibiting their slaughter above the established norm. During 1745-1746, the livestock population of these clans grew, and they were able to sustain themselves independently again.

Based on this article, we can conclude that the reign of Abylai-Khan was a decisive period in the history of the Kazakh people. Abylai not only united the Kazakhs and reformed the Kazakh Khanate, but also took the policy of neutrality to a new level. History knows few cases where a ruler was able to stand on two chairs at the same time, and even less frequently, to make his state strong. Abylai-Khan is one of the few such examples. His far-sighted foreign policy of using the interests of states and wise domestic policy led to the fact that the exhausted Kazakh Khanate, tired of constant internal conflicts, not only managed to maintain its independence, but also regained its status as the third power in the Eurasian steppe.

The Kazakh-Dzungar war, colonization, and the famine of 1932-1933 will long be associated with grief and tragedy, but for our current and future generations, it will serve as a reminder of what can result from the lack of unity and close ties within a nation. Abylai Khan is undoubtedly a national hero whom

we should not forget. After all, it was he who took over the country when the extinction of an entire ethnic group was only a matter of seconds away.

Literature:

1. Kazakh Soviet Encyclopedia – 1972 – First volume – USSR: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – p.35
2. History of Kazakhstan (From ancient times to the present day) – 2000 –Third volume – Almaty: Atamura – p.247-248; 268
3. Five centuries of poetry – 1989 – First volume – Almaty: Jazushy - p.77;91
4. Daniyarov K. K. – History of Kazakh state – 2001 – Almaty:Edelweiss – p.210-211
5. Daniyarov K. K. – History of Abylai-Khan – 1998 – Almaty: JibekJoly - p.64-65.

**БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ – ТӘРБИЕ
МЕКТЕБІ**

Кашкинбай С.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., sandu.9716@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада Бауыржан Момышұлының өмірі мен шығармаларындағы өскелең ұрпаққа үлгі болар ой-тұжырымдары және соған қатысты зерттеушілер мен қазақ қаламгерлерінің ой-пікірлері жан-жақты қарастырылып, талданады. Аталған тақырып бойынша мәліметтер жүйеленеді.

Кілт сөздер: Бауыржан Момышұлы, үлгі-өнеге, тәрбие, рухани қазына.

Аннотация. В данной статье рассматривается жизнедеятельность Бауыржана Момышұлы, анализируются его изречения, ставшие крылатыми высказывания, имеющие сегодня воспитательное значение для подрастающего поколения. Произведена систематизация сведений по данной теме.

Ключевые слова: Бауыржан Момышұлы, эталон, воспитание, духовное достояние.

Annotation. This article examines the activities of Bauyrzhan Momyshuly, analyzes his sayings, which have become winged statements of educational significance for the younger generation today. The information on this topic is systematized.

Keywords: Bauyrzhan Momyshuly, standard, upbringing, spiritual heritage.

Бүгінгі күні қоғам үшін, оның ішінде, білім беру жүйесі алдында өскелең ұрпақты тәрбиелеуде нақты мақсат-міндеттер айқындалған. Білім беруді дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасында белгіленгендей, бүгінде отаншыл азамат тәрбиелеу міндеті ерекше маңызға ие болғандықтан, білім беру мекемелерінде идеологиялық

тәрбиені күшейту қажеттілігі бар. Өйткені бұл тұлғалық қасиеттерді қалыптастырудың негізі болып табылады және адамның қоршаған ортада болып жатқан жағдайларға, мәдени және ғылыми мұраға, тарихи жетістіктерге деген қатынасын қалыптастырып, өзін-өзі тануы мен қоғамда өз орнын табуына жәрдемдеседі [1].

Есте жоқ ескі замандардан бері небір ақын-жазушылар, ғұлама-ғалымдар, ойшыл-философтар уақыт кезеңіне орай өзіндік жеке танымынан, көзқарасынан туған ой-пікірлерін болашақ ұрпақтарға қалдырудың сан түрлі жолдарын іздестіріп келген. Әрі қалдырған ұлағаты жас ұрпақтың жадында қалса, міне әрбір қаламгер үшін сол бақыт болып есептеліп келген. Мәңгілік даңқ тұғырынан орын алған ХХ ғасырдағы қазақтың хас батыры, біртуар ардағы Бауыржан Момышұлы да қолына қалам алып, осынау ұлы жолда ұрпақ тәрбиелеу мәселесінде өзінің ойып тұрып орынын қалдырып кетті. Оның көркем туындыларынан бөлек, айтқан әр сөзі ел аузында аңыз боп таралып, нақылға айналып, талай жазушыға шабыт әкеліп, талай шығармаларға арқау болған «Бауыржан айтты» деген мысалдар қаншама. Ол туралы қазақ жазушыларынан бөлек, шетел жазушылары да жарыса жазды. Шығармалары ағылшын, неміс, чех, француз т.б. тілдерге аударылған. Ел шетіне жау тиіп, ел басына қауіп төнгенде жауынгерлік ұранымен атойлап, елім деп еңіреп, жұртым деп жауға шапқан арыстан жүрек тау тұлғаның айтары, кейінгі ұрпаққа қалдырары аз емес еді. Алысқа бармай-ақ, өзіміз өмір сүріп жатқан ХХІ ғасырда, әсіресе ұрпақ тәрбиесіне тікелей әсері бар біз секілді ұстаздар қауымына Бауыржан ұлағатын іс жүзінде қолдану аса қажет. Олай дейтініміз, жас ұрпақтың бойына патриоттық жалын мен ұлттық рух ұшқынын дарыту үшін халқымыздың Момышұлындай перзентінің мірдің оғындай қанатты сөздері ауадай қажет-ақ. Жауынгер жазушы шығармаларында, әсіресе ұлттық тәрбиеге аса көп көңіл бөлген. Жазушы қаламынан шыққан «Ұшқан ұя» «Жонарқа», «Мәскеу үшін шайқас», «Офицер жазбалары», «Қанмен жазылған кітап», «Жауынгердің тұлғасы», «Майдан» секілді шығармалары өзінен кейінгі буынға өнеге ретінде ұсынылатын құнды қазыналар. Бауыржан есімі қалың қауым оқырман үшін әділдіктің, тәрбиеліліктің, намысшылдықтың, ержүректіліктің, шыншылдықтың синонимі іспеттес. Әдеби өнер мен әскери өнерді қатар алып жүрген жазушының қазақ және орыс тілінде жазылған шығармалары бүгінде қалың оқырманның игілігіне айналып үлгерді. Айтары сайып келгенде, Алаш пен ұлттың мүддесі, халық рухының еркіндігіне келіп тіреледі. Отан қорғаған жауынгер ұлдардың бірі, қазақ халқының өр

тұлғаларының жалғасы – Бауыржан Момышұлы туған топырақ Жамбыл облысы, Жуалы ауданының Көлбастау мекені еді. Қазақта «Ақыл жастан, асыл тастан» деген керемет нақыл бар. Қазақылықтың мұңкі аңқып тұрған отбасыда дүниеге келген бала Бауыржанның, келе-келе дана Бауыржан атануы тегінен тегін емес еді. Әкесі Момыш он қолынан өнер тамған ұста, етікшілікпен, зергерлікпен айналысқан көрінеді. Анасы Рәзия дүниеден ерте өткендіктен, Бауыржан үш жасынан бастап әжесі Қызтумастың қолында тәрбиеленеді. Баукеңнің балалық шағының көріністерін «Ұшқан ұя» повесінен анық байқауға болады. Халық арасында теңіз суының дәмін білу үшін, оның бір тамшысы да жеткілікті деген тәмсіл бар. Шағын дәулетті Момыш отбасының суреттері негізінде, сол дәуірдегі бүкіл қазақ отбасының болмысын, салт-сана, әдет-ғұрпын, тыныс-тіршілігін көруге болады. «Ұшқан ұя» - халықтық ұғымға бай повесть. Шығарманы оқи отыра, баланы жас кезінен тәрбиелеуге қажетті мол ақпараттарды аламыз. Өйткені шығармада ұрпақ сабақтастығы айқын байқалады. Повестен аталы сөзге тоқтаған, үлкенді үлгі етіп сыйлап, кішіні кішіпейілдікпен құрметтеген, бетегеден биік, жусаннан аласа қазақ халқының болмысын табасыз. Сонымен қатар, ақ жаулықты аналарымыздың ұрпақты ұлағаттылыққа баулып, дауға-дәру, араздыққа-араша, жауға-қару, өнерге-тұлпар, көкте-сұңқар етіп тәрбиелегенін көреміз. Осы тұста, мұндағы этно педагогикалық тәлім тәрбиенің бұлақ көзі болып табылатын мақал-мәтелдерге де тоқталып өтпеуге болмайды. «Жетіге келгенше бала жерден жеті рет таяқ жейді» деген мәтел сәби жеті жасқа толғанша қалт-құлт етіп, аяғын нық баса алмайды. Ал жеті жастан кейін өзіне сенімді бола бастайды деген мағынада. Жазушы мәтелдің мәнін бұдан гөрі тереңдете түсіп, «азаматтыққа аттанар жолдың алғашқы қадамы да осы жерден басталса керек», дейді. «Ертегісіз өскен бала – рухани мүгедек адам» деген ұлағатты ойына мақал-мәтел жас сананың ой-өрісін кеңейтеді, әрі өреге тез әсер ететін ақыл-кеңестің ең өтімді, әрі қысқа-нұсқа түрі дегіміз келеді. Егер бала Бауыржан «Ұшқан ұяда» айтылғандай халықтық өрнек-өнеге дәстүрін көрмей өссе, әйгілі панфиловшы-қолбасшы, мыңдаған жауынгерге «батя» (әке) атанған Момышұлы да болмас еді. Әкенің ақылымен, ананың ақ сүтімен қанға сіңген намысшылдық пен ар тазалығы оның жауынгерлік тұлғасына абырой әкелген еді. Тәрбиелік мәні зор туынды болғандықтан тек бүгінгі ұрпақ үшін ғана емес, келешек ұрпақтардың да қызыға оқитын болашағы мол, жасампаз шығармаға айналып отыр. Бауыржан Момышұлы әділдігі мен шыншылдығынан өзге қаталдығымен танымал. Оның қаталдығының өзі – бір ерекше құбылыс.

Оның қаталдығы мейірбандықпен астасқан қаталдық. Көз көргендердің айтуынша, Баукең - табиғатынан жаны таза, жүрегі жылы адам болған екен. Оның «Тәртіпке бас иген – құл емес» деген сөзі халық арасында кең таралды. Мұндағы мағына, есепке, тәрбиелеуге негізделген қаталдық; соғыста орынсыз адам шығыны болмасын деген қаталдық; әскери жарғының сақталуы аясындағы қаталдық; бір сөзбен айтқанда, оның қаталдығы – тәрбие, жауынгерді азамат етіп қалыптастыруға қызмет жасайтын талапшыл қаталдық. Оның жауынгерлік тұлғасы жайында Мырзатай Жолдасбеков «Бауыржан туралы сөз» мақаласында былай дейді: «Бауыржан Момышұлы жетік стратег, асқан тактик болуымен қоса, сұңғыла психолог та еді. Ол жауынгердің жан дүниесін ұрыс даласының диспозициясынан да гөрі үңіле зерттеді. Сол арқылы өзіне сендірді, өзіне сендіру арқылы халқына сендірді. Көшпелі жұрттың орашолақтығы жайындағы, көшпелі сананың таяздығы мен пәтуасыздығы жайындағы көптен жүрген көлденең ұғымдарды жоққа шығарды. Өз халқынды танудың, мойындатудың бірден бір жолы – оның парасат биігі, сарабал санасын, баянды мақсат-мүддесін айқын да терең білу деп ұқты» [2, 316-б.].

Тахауи Ахтанов бір сөзінде Бауыржан Момышұлы туралы «ноқтаға басы сыймаған адам» деген пікір қалдырыпты. Баукең қайда жүрсе де мейлі майдан шебіндегі жауынгерлігі, мейлі бейбіт өмірдегі жазушылығы болсын ұлттық болашағы, ұлт дәстүрінің, ана тіліміз бен киелі өнеріміздің, салт-дәстүріміздің келешегі қандай болмақ деген сауалдарға толғанғаны шындық. Себеті Бауыржан жүрегі халық жүрегімен бірге соқты. Сондықтан елдің арман мұратын, толғанысын Баукеңнен бөліп қарастыруға болмайды. Қаламгердің «Қанмен жазылған кітапындағы» айтылған ойлар, өзекті мәселелер бүгінгі күннің өзінде де өз маңызын жоймай келеді. Онымен қоса, алдағы уақытқа да нысана болатындай күшке ие. Белгілі жазушы Хамит Ерғалиев «Баукеңнің телегей-теңіз тағылым – болашақтың, таяу мыңжылдықтың әңгімесі» деп пікір білдірген екен. Осы айтылғаннан Бауырдан Момышұлын – жалпы адамзат баласының, абзал қасиеттері бар азамат тәрбиесін отыз ойланып, жүз толғанған парасатты ойшылы екендігіне тағы бір көз жеткіземіз. Енді аз-кем Баукең жүрген жолмен бір танысып шығайық. Оның жазғандары – өмірден түйгендері. Ендеше, оның өмір жолы жайында көз шолып шығайық. 1921 жылы Бауыржан Момышұлы интернатқа оқуға түсіп, кейін 1924 жылдан бастап Шымкент қаласындағы жеті жылдық мектепке ауысады. Ол Құрманбек Сағындықов және Әбділда Тәжібаевпен мектепте қатар оқыған. 1928 жылдан мектепті үздік бітіріп, Орынбор қаласындағы

қазақ педагогикалық институтында білім алуды жалғастырды. Кейін еліне қайтып, бастауыш мектепте мұғалім, аудандық атқару комитетінің жауапты хатшысы қызметтерін атқарған. Бауыржан Момышұлы әскерге 1932 жылы алынып, онда бір жарым жыл жүріп, запастағы командир атағын алады. Ташкентте әскери міндетін өтеп жүргенде, нысанаға дәл тигізу және тез ату жарысында өзгелерден оқ бойы оза шауып командирлердің алғысын алады. Әскери борышын өтегеннен кейін туған ауылына оралып, бір ақ жыл қаржы мекемесінде қызмет жасайды. Баукең 1936 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылады. Онда түрлі бөлімдерде взвод, рота командирі болады. Қиыр шығыста жүргенде командирлер мен жауынгерлерге өзінің атқа міну өнерімен таңдай қақтырады. Ұлы Отан соғысы басталған шақта, Баукең даңқты генерал-майор И.В. Панфиловтың басшылығымен Алматы маңында жаңадан жасақталған 316 атқыштар дивизиясының құрамында майданға аттанады. Онда батальон, полк командирі қызметтерін атқарады. Ал соғыстың соңғы жылдарында гвардиялық дивизияны да басқарған екен. Осындай бай тәжірибесі негізінде Бауыржан Момышұлы әскери педагогика мен әскери психология саласына мол мұра қалдырған дара тұлға. Оның атақ, даңқы, көзсіз батырлығы А. Бектің «Волоколам тас жолы» атты кітабында жақсы суреттелген. Баукең 1945 жылы 16 қаңтарда Алматыға келгенде ғалымдар оны әңгіме-лекция өткізуге шақырады. Аталған лекцияның стенограммасы кейінірек «Соғыс психологиясы» деген атаумен кітап болып басылып шығады. Оның айтқан сөздері, шығармалары жас жауынгерлерге рух беруде таптырмас құрал еді. Баукең соғыстан кейінгі жылдарда да өз өмірінен арқау ете отырып, роман, әңгіме, повестер жазады. Бұл шығармалар қалың оқырман іздеп жүріп оқитын шығармаларға айналады. «Мәскеу үшін шайқас», «Генерал Панфилов», «Төлеген Тоқтаров», «Куба әсерлері», «Елбасына күн туса» «Майдан» т.б. шығармалары жас ұрпақты батырлыққа, ержүректілікке, адамгершілікке тәрбиелейді. Одан бөлек, Б.Момышұлы әртүрлі жағдайларға байланысты өз жадынан мақал-мәтелдер шығарып отырған. Халық даналығының қазына байлығы мақал-мәтелдерді кез келген адам құрастыра алмайды-да. Қазақ халқында «Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра» деген нақыл бар. Ең алдымен мақал-мәтелдер – өмір тәжірибесі. Баукең де қиын сәтте, болған оқиғаларды жіпке тізіп, қанатты сөзбен өрнектеп, шешен тілмен кестелеген. Олардың түрі сан-салалы. Бірінде өмір туралы өрнектесе, бірінде еңбек жайлы, келесіде ерлік, батырлық мәні ашылады. Баукең бір сұхбатында: - Бірақ, біз майдан шебінде, үгіт-насихат ісінде,

оларды жағдайға байланыстырып, айтқан сөздеріміздің тұжырымды қорытындысы ретінде пайдаландық. Жауынгерлер оған түсініп отырды. Халқымыздың мақал-мәтелдері өзіміздің тәжірибемізден алған қорытындыларымыз найза мен оқ сияқты қолымыздағы жарақ болып, бізді кезінде қаруландырып, көңілімізге әжептәуір тірек болып отырды, - дейді. Ал осыған тұздық ретінде Мырзатай Жолдасбековтың мына бір пікірін және қосуды жөн көрдік. «Халқымыздың бағзыдан ақыны - батыр, батыры – ақын болып келетін дәстүрінің осы ғасырдағы үздік үлгісі – Бауыржан Момышұлы. Баукеңнің көркем туындыларын оқып, мақал-мәтелге айналып кеткен қанатты сөздерін естіген адам оның қан майданда қол бастаған ерлігінің де, бейбіт күнде халқына еркелеп өткен серілігінің де, мынау ноқталы заманда ештеңеге мойын ілдірмей кеткен ерлігінің де бастаубұлағы халықтық тәрбиеде, өзі жасынан жаттап өскен батырлық дастандарда, бабалардан қалған бата-тілектерде жатқандығына көз жеткізе түседі.» деп пікір білдіріпті [2, 317-б.].

Бауыржан Момышұлының батырлық, патриоттық жайында: «Таяқтан тайсалмасаң, семсерден сескенбесең – жеңдім дей бер», «Қой бастаған арыстан тобынан, арыстан бастаған қой тобы артық», «Ел дегенде езіліп, жұрт дегенде жұмылып қызмет ет»; Адамгершілік қасиеттер жайында: «Жүрегі тазаның өрісі кең», «Тәртіп тән үшін, ынтымақ жан үшін керек», «Бақаның бағынан, сұңқардың соры артық», «Жаманға бақыт қонса, қонғанын сезбей, ұшқанда бір-ақ біледі» т.б. мақал-мәтелдері халық арасында кең таралған. Оның ойшылдығы, алыс-жақын шетел халықтары арасындағы беделі жайлы Белгілі ғалым, профессор Садуақас Темірбеков: «Біздің көбімізде ойшылдық оқумен келген. Даналық, данышпандық оқумен келсе, әрине, ол да жақсы. Ал Бауыржан Момышұлының ойшылдығы, даналығы біліммен, оқумен емес, болмыс-табиғатымен келген. Бауыржан – данышпан. Бауыржанның данышпандығы бүкіл денесінде, өн бойында тұнып тұр. Ойшылдығы айналасына сыймай, дүниеге кең жайылған. Сол себепті Бауыржанды білмейтін бір ел жоқ» - дейді. Шын мәнінде Баукеңнің әр ісі, әр сөзі, тіпті жүріс-тұрысына дейін бүгінгі күнге дейін аңыз болып жеткен [3, 135-б.]. Ұлт тарихында алдымен дарынды әскери ойшыл одан кейін тағылымды тәлімгер, қалам қарымы тек шындыққа сүйенген жазушы тұлға ретінде қалыптасқан тұлғалар саны санаулы. Солардың бірі Ұлы Отан соғысының даңқты жауынгері, әскери қолбасшы, стратег әрі тактик, жазушы һәм батыр, бір сөзбен айтқанда қазақтың қайталанбас тұлғасы - Бауыржан Момышұлы. Оның өмірі - жас ұрпаққа өнеге. Жазған мұралары - өсиет.

Баукең өмір сүрген кезең Ұлы Отан соғысына тап келді. Сөйтті де айқас пен шайқасқа толы дүрбелең кезеңде батыр Бауыржан өз халқының ерлік, адамгершілік, әділдік рухымен өзі де қаруланып, сарбаздарын да сол рухқа шақыра алды. Оның адалдығы азаматтығымен бірге ұштасып жатты. Халқымыздың жауынгерлік өнері, жаужүрек батырлығы мен ерлігі, қаһармандығы, қолбасшылық қабілет-дарыны, әскерлерді ерлік жасауға жұмылдыра білу қасиеті, шешендігі мен әмір ете білу құдіреті Баукеңнің қолбасшылық тұлғасында ерекше толымдылықпен көрініс тапты. Оның ерен еңбегін, жауынгерлік тұлғасын жас ұрпаққа үлгі ету, насихаттау біздің адамдық борышымыз. Баукең қалдырған асыл аманат – ұлттық мақтаныш сезімін үкілеп ұстау, ұлт намысын аяққа басқызбау біздің, яғни ұстаздардың алдында тұрған үлкен міндет.

Әдебиет:

1. Об утверждении Концепции развития образования Республики Казахстан на 2022-2026 годы [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941#z87> (дата обращения: 23.04.2023)

2. Оразбаева Т., Смирнова Г., Катимхан М. Легендарный батыр. – Москва: Ленком, 2009. – 416 с.

3. Бауыржан Момышұлы: Қазақ халқының қаһарман перзенті, жазушы Бауыржан Млмышұлына арналады / Құраст. Н.Қ Қосаева. – Алматы, 2011. – 380 б., сур.

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДА ЕРТІСТІҢ ПАВЛОДАР ӨҢІРІНДЕ БАЙ-КУЛАКТАРДЫ ТӘРКІЛЕУ ЗАРДАПТАРЫ

Құсайн М.С.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., Kussain_moldir@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдардағы Павлодардың Ертіс өңіріндегі бай-кулактарды тәркілеу саясаты және оның зардаптары талданады. Бүгінде тәркіленгендердің нақты саны белгісіз. Мақалада Ертістің Павлодар өңірі бойынша кәмпескеленген бай-кулактар туралы мәліметтер жүйеленіп, талданады.

Кілт сөздер: тәркілеу, ұжымдастыру, қуғын-сүргін, аштық, Павлодар Ертіс өңірі.

Аннотация. В статье проанализирована политика и последствия конфискации бай-кулаков в Павлодарском Прииртышье в 20-30-е годы XX века.

Необходимо отметить тот факт, что по сей день не утановлено точное количество лиц, подвергшихся конфискации. В статье автором систематизированы и представлены сведения о репрессированных, подвергшихся раскулачиванию и конфискации лиц в Павлодарском Прииртышье.

Ключевые слова: конфискация, коллективизация, репрессии, голод, Павлодарское Прииртышье.

Annotation. *The article analyzes the policy and consequences of the confiscation of bai-kulaks in the Pavlodar Priirtyshye in the 20-30 years of the XX century. It should be noted that to this day the exact number of persons subjected to confiscation has not been established. The author systematizes and presents information about the repressed, dispossessed and confiscated individuals in Pavlodar Priirtyshye*

Key words: *confiscation, collectivization, repression, famine. the history of the twentieth century, Pavlodar Priirtyshye.*

XX ғасыр ел тарихында бірқатар қасіретке толы кезең болып табылады. Олардың ішінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті, 1918-1920 жылдардағы азамат соғысын, 1928 жылғы байларды тәркілеп, жер аудару саясатын еске түсірсек жеткілікті. Кеңес билігі кезінде орын алған жазалау саясатына қатысты архив құжаттарына қол жеткізу мүмкіндігі еліміздің тәуелсіздік алғыннан кейін мүмкін болды. Дегенмен, әлі де ғылыми айналымға еніп үлгермеген құжаттар баршылық. Солардың бірі – XX ғасырдың 20-30 жылдарында орын алған бай-кулактарды тәркілеу саясатына қатысты деректер.

Тәркілеу саясаты қазақ жеріндегі үлкен қасіреттің бірі болды. Бір деректерге сүйенсек, 1928 жылы күзінде өлкеде 696 ірі бай, ауқатты саналғандардың мал-мүлкін кәмпескелеу іске асырылды [1, 53-б.]. Күштеп ұжымдастыру, қазақтарды отырықшы өмір салтына көшіру 1930 жылдардың басында бұрын-соңды болмаған ашаршылықтың себептерінің бірі болғаны белгілі [2, 108-б.].

1928 жылы 16 мамырда «Правда» газетінде БКП ОК республикалар компартияларының барлық бюроларына «Ауылды социалистік қайта құру» атты үндеу жарияланды және бұл науқанға ресми түрде рұқсат етіліп, бай-кулактар тізімін анықтап, мал-мүліктерін тәркілеу белгіленді. Кеңес үкіметі кулактарды тап ретінде жоюға кірісті. Жерді жалға беру және жұмысқа орналастыру туралы заңдар жойылды. Бай-кулактардың үй-жайы, мал-мүлкі түгелімен тәркіленді [3, 39-б.].

ОГПУ Павлодар облыстық басқармасы жанындағы «Үштік» отырысының 1930 жылғы 2 ақпандағы «Аса құпия» деген тақырыппен көшіруге жоспарланған кулактар мен байлардың тізімдерін қарау туралы хаттамасында төмендегідей жазылды:

«Қаулысы: 1. ОГПУ бастығы Завьяловтың хабарлауынша, округтік тізімнен шығару жоспарланған бай-кулак шаруашылықтарының жалпы саны 1955 адам саны бойынша ең өрескел көрсеткіш деп танылсын. Оның ішінде ОГПУ материалдары бойынша – 473 және Окрфо материалдары бойынша – 1482. Әр аудан бойынша бухгалтерлік есеп мәліметтері шамамен келесідей: Павлодар – 110, Максимо-Горький ауданы – 117, Ертіс – 131, Цюрупинский – 304, Баян-Ауыл – 352, Теренкөл – 186, Қызылағаш – 25, Сейтенов – 182, Павлодар – 238» [3, 40-б.].

Деректерге сәйкес, кулактар үш санатқа бөлінді. Біріншісі – «контрреволюциялық, арам ниетті кулак белсенділер мен ақ гвардияшылар». Оларды лагерьлерге немесе ату жазасына кесіп, отбасы мүшелерін шалғай аудандарға көшіруге жоспарланды. Ал екінші категориядағы кулактар – ең бай жартылай жер иелері мен жартылай феодалдық байлар жатқызылды. Оларды округтен тыс шалғайдағы тақыр жерлерге көшіру керек болды. Үшінші категория – қалған бай-кулактарды ұжымдастыру ауданынан тыс жерлерге көшіру белгіленді [3, 41-б.].

1928 жылғы 27 тамызда Қазақ КСР ОАК мен ХКК «Ірі байлар мен жартылай феодалдардың мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы» декрет жариялап, ондай байлардың шаруашылықтарын тәркілеуге, мүлік иелері мен олардың отбасыларын тұрып жатқан аудандарынан көшіріп жіберуге рұқсат етілді, әйтпесе олар «өздерінің мүліктерімен және қоғамдық әсерлерімен ауылдарды кенестендіруге кедергі келтіреді» делінді. Бастапқыда 1500-дей байдың шаруашылықтарын тәркілеу жоспарланған болса, ақыр соңында 700 санына тоқталды. Декретте көшпелі аудандарда 150-ден аса малы бар байлардың мүліктерін тәркілеу қарастырылды. Ірі байларды тәркілеу науқанының барысы Павлодар облысының Мемлекеттік мұрағатында сақталған Павлодар облыстық атқару комитеті мен Павлодар округтік партия комитетінің құжаттарында көрсетілген [3, 74-75 б.].

Павлодар округтік комиссиясы 1928 жылғы 22 қыркүйектегі хаттамасында бірінші санат бойынша тәркіленуге жататын байлар шаруашылықтарының тізімін бекітті. Баянауыл ауданы бойынша: Жұмашев Молдабек, Жұмашев Жұмабек, Шорманов Жасми, Шорманов Зында, Шорманов Шәріп, Биекенова Ақжүніс, Павлодар ауданы бойынша: Ақылов Рысбек, Тоқтағұлов Баймұрза, Жанболатов Ибрагим, Жанболатов Ысқақ, Уақбаев Әбілғазы, Ыдырысов Әбілғазы, Тоқтағұлов Шәріп; Тереккөл ауданы бойынша: Намыров Бейсен, Шәукенов Уәли, Шәукенов Ғабдолла, Досқұлин Әбу, Өскенбаев Нұрмұхамет, Есімов Шопат, Уахитов

Ғалауитдин, Жанқарин Құсайын; Сейтен ауданы бойынша: Оразалин Ыдырыс, Шокан Сафа Қызылағаш ауданы бойыншы: Қазанғапов Алпан.

Тәркіленген заттарға қатысты толығырақ мәліметтер «Тәркіленген шаруашылықтардың жылжымайтын және үй мүліктерінің, сондай-ақ ауыл шаруашылығы құралдарының тізімі» деп аталатын істердің бірінде беріледі [4, 77-б.]. Павлодар округінде 27 ірі байдың шаруашылықтары анықталды. Олардан 6669 бас мал тәркіленді. Тәркіленген мүліктің бір бөлігі кедей шаруашылықтарға, енді бір бөлігі – құрала бастаған ұжымшарларға берілді [4, 78-б.].

Тәркілеу және жер аудару мәселелері талқыланатын жиналыстарға, ресми деректер бойынша, 400 мыңнан астам адам қатысқан. Науқан кезінде қанша адамның «түбіне жеткенін» дәл есептеп шығару қиын. Бұл орайда сол бір қайырымсыз желдің қаһарына ұшыраған Қабыш Бердалиннің (1867-1935) тағдырын айтуға болады. Ол ауқатты отбасынан шыққан, ақсүйектік және діни білім алған, бірнеше тілді білген, революцияға дейін бірнеше мәрте болыстық би болып сайланған. Ақын ретіндегі беделі зор болған. 1918 жылы Павлодар уездік атқару комитетінің мүшесі ретінде сайланып, «Алаш» партиясының уездік комитетін басқарған. Кеңес өкіметіне өзінің көзқарасымен жақпаған ол тым атақты, тым құрметті тұлға болған еді. Оның қолындағы мал саны 50 бас қана (ірі қала малмен есептегенде), ал мүліктен – соқа, шөп шабатын машина және арба – осының барлығын қоса есептегенде шаруашылық жүргізу үшін декретте қарастырылған мүлік пен мал саны мөлшерінен аспаған. Бірақ, соған қарамастан, Павлодар өлкелік атқару комитетінің төралқасы оның мүлкін тәркілеп, жұбайы Бибі-ханым және төрт баласымен бірге Ақтөбе облысына көшіруді шешеді. Қабыш Бердалин Омбы облысындағы туысқандарының үйін паналауға мәжбүр болады. 1932-1933 жылдары аштық кезінде Қабыш Бердалиннің үлкен қызы қайтыс болып, кіші балалары балалар үйіне тапсырылды. 1934 жылы ОГПУ «үштігі» Қабыш Бердалинді «Алаш» партиясына кіргендігі үшін айыптап, қамауға алады [4, 79-80 б.].

Тәуелсіз кезең тарихшыларының өз зерттеулерінде көтерген мәселелердің бірі – ХХ ғасырдағы ашаршылық пен қуғын-сүргін зардаптары. Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашада «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия» құру туралы № 456 жарлығына сәйкес өңірлерде жұмыс топтары жасақталып, құрамына сала мамандары біріктірілді. Және іске асырылып жатқан зерттеу жұмыстары нәтижесінде ғылыми

айналымға тың деректер қосылуда. Әрине, қуғын-сүргін құрбандарының нақты санын айту қиын, дегенмен көптеген есімдер анықталуда.

Әдебиет:

1. Қозыбаев Манаш. Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 272 б.
2. История Павлодарского Прииртышья Учебное пособие / Под ред. А.Л. Захаренко. – Павлодар: Государственный университет им С. Торайгырова, 2003. – 133 с.
3. Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье. 1920-1930-е гг. Сборник документов и материалов / Сост. Аманова А.С., Каримова А.Е., Кубик Н.А., Құдайбергелулы Б., Молдақимова А.С., Сыздыкова А.М. – Павлодар, 2022. – 466 с.
4. Шевченко С. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер. II бөлім. XX ғасыр. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ ЖШС, 2001. – 240 б., сур.

**ЖАҢА ӘЛІПБИГЕ КӨШУ МӘСЕЛЕСІНДЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ
ГРАММАТИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕЖЕЛЕРІН ТИІМДІ
ПАЙДАЛАНУ**

Садықұлы А.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., almasaryn136@gmail.com*

Түйіндеме. Мақала бүгінгі таңда қазақстандық қоғам үшін өзекті мәселелердің бірі – кирилл әліпбиінен латын әліпбиіне көшу мәселесіне арналған. Мақалада жаңа әліпбиге көшу жағдайында «Қазақ» газеті грамматикасы талданып, оның кейбір ережелерін пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады. Зерттеу барысында жүйелеу, салыстырмалы талдау, синтез әдістері қолданылды. Автор бекітілген латын әліпбиінің нұсқасына, соның ішінде «Қазақ» газетінің грамматикасынан алынған кейбір ережелерді негізге алып, өз ұсыныстарын береді.

Кілтті сөздер: әліпби, емле, латын қарпі, грамматика, әліпби нұсқалары, фонема, тіл реформасы. «Қазақ» газеті.

Аннотация. Статья посвящена одной из актуальных вопросов в современном казахстанском обществе – переходу с кириллицы на латиницу. В статье анализируется грамматика газеты «Казах» в контексте перехода на новый алфавит и рассматриваются возможности использования некоторых ее положений. В статье использованы метод сравнительного анализа, синтеза, систематизации. Автором вносятся предложения по оптимизации утвержденного варианта латинского алфавита, также с учетом положений грамматики газеты «Казах».

Ключевые слова: алфавит, орфография, латинская графика, грамматика, варианты алфавита, фонема, языковая реформа, газета «Казак».

Annotation. The article is devoted to one of the topical issues - the transition from Cyrillic to the Latin alphabet. The article analyzes the grammar of the newspaper "Kazakh" in the context of the transition to a new alphabet and discusses the possibilities of using some of its provisions. The article uses the method of comparative analysis, synthesis, systematization. The author makes proposals to optimize the approved version of the Latin alphabet, also taking into account the provisions of the grammar of the newspaper "Kazakh".

Key words: alphabet, orthography, Latin script, grammar, alphabet variants, phoneme, language reform, «Kazakh» newspaper.

Қазақ халқы және оның арғы аталары болып саналатын сақ, ғұн, түркі тайпалары әр кезеңде әртүрлі жазу графикаларын қолданған еді. VIII ғасырда көне түркі жазуы қолданыла бастаса, X ғасырдан бастап ислам дінінің үстемдігінің арқасында және араб тілінің ислам әлемінде лингва-франка рөлін атқарып, халықаралық тілге айналғандықтан түркітілдес тайпалар арасында араб графикасы басым бола бастады. Тіпті XV ғасырда шағатай тілі немесе түркі деп аталатын Орталық Азиядағы түркі тайпаларына ортақ әліпби және емле енгізілген еді.

Кейін Ахмет Байтұрсынұлы шағатай емлесінің қазақ тіліне фонетикалық және грамматикалық жағынан қайшы екенін дәлелдеп, жуан дауыссыз әріптерді алып тастап, дәйекше жүйесін енгізу арқылы «Жаңа емлені» енгізді. Сол емлені түсіндіру мақсатында 1912 жылы «Оқу құралы» деген мақаласында өзінің жаңадан құрастырған әліпбиін ұсынған болатын. Сол жылы жаңа емлемен таныстыратын «Жазу тәртібі» және келесі жылы «Жазу мәселесі» атты мақалаларын жариялап, көпшілікке таратады.

Осы емле негізінде 1913-1918 жылдар аралығында «Қазақ» газеті шығып отырды. 6 жылдың ішінде бұл газеттің 265 басылымы жарық көрген еді. Осы газеттің даму тарихы барысында «Төте жазудың» емлесі мен лексикасы да дамып отырды. 1964-1984 жылдар аралығында пиньинь атты латын қарібін қолданып жүрген Қытайдағы қазақтар 1984 жылы «Төте жазуды» ресми түрде пайдалана бастап, әлі күнге дейін сол жазуды қолданып келеді.

1929 жылы Кеңес одағындағы латындандыру саясатына байланысты қазақ тілі «Жаңа әліпке» көшті. Бұл әліпби КСРО аймағында өмір сүретін барлық түркі-тілдес халықтарға ортақ емле болып бекітілген еді [1, 305-б.]. Алайда 1930-жылдардың соңында бұл жоба қайта қаралып, нәтижесінде КСРО-дағы барлық тілдердің қаріптерін кирилдендіру саясаты жүзеге асырылды. Соған орай 1940 жылы Сәрсен Аманжоловтың

құрастырған қазақ кирилл әліпбиі Қазақ КСР аймағында ресми түрде қабылданған болатын. Бұл графика 1950-жылдары кішігірім өзгерістерге ұшырап, қазіргі уақытқа дейін ең негізгі қаріп ретінде қолданылып жүр [2, 403-404 бб.].

1991 жылы Кеңес Социалистік Республикалар Одағы ыдыраған кезде жаңадан тәуелсіздік алған 15 республиканың көбісінде кирилл әліпбиінен бас тарту мәселесі көтерілген болатын. Бұл мәселе Қазақстанды да айналып өтпеді. 1990-жылдардан бастап «қазақ тілін қай графикамен жазу керек?» деген сұраққа негізгі 4 жауап берілді:

- Қазақ тілін кирилл әліпбиінде қалдырып, тілге жат ё, һ, ц, ч, щ, ь, ь, э әріптерін әліпбиден алып тастау;
- «Жаңа әліпті» қайта қабылдау немесе түрік әліпбиі негізіндегі латын қарпіне көшу;
- Ахмет Байтұрсынұлының «Төте жазуын» қайта қабылдау;
- Көне түркі жазуын жандандыру.

Ал бұл даудың нүктесі 2007 жылы қойылды [3]. Сол жылы 19 шілдеде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің ғылым комитеті дайындаған «Қазақ жазуының латын қарпіне көшуі туралы» аналитикалық анықтама жарық көрді. Осылайша Қазақстан Республикасының Үкіметі қазақ тілін латын қарпіне көшіру жайлы нақты шешім қабылдады [4].

Тура он жылдан кейін, дәлірек айтсақ, 2017 жылы 26 қазанда Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасы көшіру туралы» Жарлыққа қол қойды. Сол кезден бастап қазақ жазуын латын қарпіне көшіру мәселесі қазақ халқы арасында ең өзекті мәселелерінің бірі болып отыр [5].

2017 жылы 9 қазан күні Қазақстан Республикасының тарихында алғаш рет қазақ латын әліпбиінің мемлекеттік деңгейінде ұсынылған нұсқасы пайда болды. Оның басты қағидасы – латын әліппесінде кездеспейтін қазақша дыбыстарды диграф арқылы білдіру. Соған сәйкес ә дыбысы ae, ғ дыбысы gh, ж дыбысы zh, ң дыбысы ng, ө дыбысы oe, ү дыбысы ue, ч дыбысы ch, ш дыбысы sh болып белгіленді [6]. Қазақ қоғамы бұл нұсқаға бірден негативті жауап қайтарды. Себебі, бұл диграфтар мәтінді оқып жатқан кісіні шатастырады және мәтінді едәуір ұзартып жібереді. Асхана сөзін «ашана», Асхат есімін «ашат» деп оқу секілді проблемалар туындады. Сөйтіп, халықтың көпшілігі бұл нұсқаны қабылдамады.

Сол жылы диграфтардың орнына апострофтар ұсынысқа берілген еді. Яғни ә дыбысы а', ғ дыбысы g', и және й дыбыстары і', ң дыбысы n', ө дыбысы o', у дыбысы y', ү дыбысы u', ч дыбысы с', ш дыбысы s' болып белгіленді [7]. Бұл нұсқаның басты кемшілігі – апострофтар тұтас сөзді бірнеше бөлікке ажыратып, түсініксіз қылады. Нәтижесінде апострофтарға толы мәтінді оқу қиынға соғады. Сондықтан қазақ қоғамы бұл нұсқаны да қабылдамай қойды.

2018 жылы 19 ақпанда апострофтардың кемшілігін жою мақсатымен әліпбидің жаңа нұсқасы ұсынылды. Бұл нұсқаның алдыңғы нұсқадан айырмашылығы апострофтардың орнына акуттар қолданылып, ч, ш дыбыстары сәйкесінше ch, sh болып қайтадан белгіленді. Бұл нұсқа алдыңғы нұсқалардың жақсарған түрі болып табылады. Себебі, жазуға да, оқуға да жеңіл акут белгісі қолданысқа берілді. Ол диграфтар секілді шатастырмайды және апостроф секілді сөздерді ажыратпайды. Бұл нұсқаның проблемасы көбінесе ch және sh диграфтарында болған еді.

Кемшіліктері азырақ болғандықтан бұл нұсқаны талқылау 3 жылға дейін созылды. Тек 2021 жылы ғана бұл нұсқаның орнына басқа әліпби ұсынылды. Жаңа нұсқа түрік латын әліпбиінің негізінде жасалған және кейбір әріптердің жаңа нұсқалары ұсынылды. Яғни ә дыбысы ä, ғ дыбысы ğ, и және й дыбыстары і, ң дыбысы ñ, ө дыбысы ö, ү дыбысы ü, ұ дыбысы ū, ш дыбысы ş, і дыбысы ı болып белгіленді. Бұл нұсқа да кемшіліксіз емес. Оның басты кемшілігі – әріп үстіне қойылатын белгілердің әртүрлі болуы. Бұл мәтінді ұсқынсыз етеді.

2018 жылдың 6 желтоқсанында сол жылы ұсынылған әліпбидің негізінде «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» атты мақала шықты. Кейін бұл мақаладағы ережелер 2021 жылғы әліппенің негізінде өзгертілген болатын. Жаңа емлеге сәйкес қазақша сөздер үш түрге бөлінеді:

- төл сөздер – қазақтың байырғы сөздері;
- кірме сөздер – шет тілдерден қазақ орфоэпиясына сай өзгеріп, енген сөздер;
- шеттілдік сөздер – шет тілдерден ешбір өзгеріссіз немесе кішігірім өзгеріспен енген сөздер.

Жаңадан бекітілген орфографияның кейбір ережелері «Қазақ» газетіндегі грамматикаға сәйкес келеді:

- ц әрпі және сц, цц әріпұяқастары s әрпімен белгіленеді (sirk, desimetr, senari);

- ч және щ әріптері ş әрпімен белгіленеді (dispets̄er, mats̄, ŗempion; uŗiliŗe, praporŗik, borŗ);

- щ әрпі бар үш төл сөз (ащы, тұщы, кеще) екі ŗ-мен белгіленеді (aŗŗy, tuŗŗy, keŗŗe);

- э әрпі е әрпімен белгіленеді (element, elevator, koefisent);

- ь әрпі барлық жерде түсіп қалады (subekt, obekt, adektiv);

- ь әрпі бар буындағы дауысты дыбыс е немесе и болса, онда ь әрпі түсіп қалады (akvarel, artıkl, premer);

- ь әрпі бар буындағы дауысты дыбыс а, о немесе у болса, онда ол әріп сәйкесінше э, ө және ү әрпіне айналып, ь әрпі түсіп қалады (aŗfalt, alkogöl, büldog);

- дж әріпұяқасындағы д әрпі түсіп қалады (kolej, menejer, jentmen; бірақ бұл ереже бағынбайтын екі сөз бар: бүdjet, lodji);

- түбір сөздің соңындағы екі дауыссыз дыбысты әріп бірдей болса, біреуі түсіп қалады (klas, hol, bal);

- түбір сөздің ортасында б, г, д, к, л, м, н, п, р, с, т, у, ф әріптері қосарланған болса, біреуі түсіп қалады (komisar, profesor, gramatika; бұл ереже өлшем бірліктеріне қатысы жоқ: dollar, massa, million);

- түбір сөз ий әріпұяқасымен аяқталса, й әрпі түсіп қалады (kali, alümini, kafeteri);

- а әрпімен аяқталатын шеттілдік сөзде сол әріп түсіп қалады (kordinat, kapsul, orfogram; matematika, pedagogika, statistika сөздері бұл ережеге бағынбайды);

- -ст және -сть әріпұяқастарымен аяқталатын түбір сөздерде т және ь түсіп қалады (ekonomis, komunis, manifes);

- -кт, -ск, -пт, -фт әріпұяқастарымен аяқталатын түбір сөздерге аффикстер тек ы немесе і әріптері арқылы жалғанады (fakt - faktısı, disk - diskısı, aksept - akseptısı, soft - softısı);

- екі немесе одан да көп буынды сөздерде -нг әріпұяқасы «ñ» әрпімен белгіленеді (bouliñ, brifiñ, reitiñ) [8].

2021 жылы бекітілген латын әліпбиінің соңғы қабылданған нұсқасы алғашқы ұсынылған нұсқаларға қарағанда ең ұтымды және көпшілікке ұғынықты болып табылатыны анық. Алайда, бұл әліпби мен емлеге қатысты қоғамда әлі күнге дейін қарама-қайшы пікірлер орын алып жатыр. Мәселен, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев латын әліпбиіне көшу туралы былай деді: «Тағы бір өте маңызды мәселе. Бұл қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне қатысты. Бұл мәселе бүкіл қоғамның ықыласын тудырғаны белгілі. Мен бұрын бұл мәселе бойынша

талай рет айттым: біз, ең алдымен, осы сәтті пайдалана отырып, қазақ тіліне реформа жасауымыз керек. Мәселе кирилл әліпбиінен латын әліпбиіне механикалық түрде көшуде емес. Біз латын әліпбиіне тез арада көшуіміз керек деп, көптеген өрескел қате жібердік. Мысалы, латын қарпімен жазылған билбордтарға қараңыздар! Бұл – қазақ тілі емес, тіліміздің табиғатына жат, бұрмаланған мәтіндер. Сондықтан бұл жұмысты Ғылым академиясының басшылығымен асығыстыққа жол бермей, жан-жақты ойластыра отырып, жалғастыру керек. Тағы да қателесуге құқымыз жоқ. Бір мысал келтірейін. Мен бұл мәселе бойынша Құрылтай отырысында айттым. Кириллицада көптеген сөзде «ы» деген әріп бар. Мысалы, «ырымшыл» деген сөзде үш «ы». Біз оны автоматты түрде «у» деп жазатын болдық. Сонда «ырымшыл» деген сөзді латын әліпбиінде жазатын болсақ, үш игрек болады. Бұл қазақ тілі ме? Оны кім оқи алады? Ақырында, тіліміз кирилл әліпбиімен де, тіпті, латын әліпбиімен де жағымсыз көрінетін болды. Осындай мысалдар аз емес. Сондықтан ғалымдарымыз басқа елдердің озық тәжірибесін мұқият зерттеп, ұтымды тұстарын пайдалануы керек» [9].

ҚР Президенті айтқан осы сөзіне байланысты келесі өзгерістерді енгізу ұсынылады:

- Нүктесіз і әрпі қазіргі барлық түркітілдес әліпбилерде ы дыбысын білдіреді. Бұл фонематикалық жағынан дұрыс, себебі, ы дыбысы секілді басқа да жуан дауысты дыбыстар көбінесе нүктесіз және басқа да белгісіз таңбаланады. Ал жіңішке дауысты дыбыстар қосымша бір белгімен немесе оригиналды латын әліпбиінде жоқ қосымша әріппен таңбаланады. Сондықтан і дыбысы нүктелі і әрпімен таңбаланып, ы дыбысы нүктесіз і дыбысымен таңбаланғаны дұрыс болады;

- Ү әрпіне ы дыбысының орнына й дыбысын қолдану. Латын қарпіндегі у әрпі дауысты әріптен гөрі дауыссыз дыбысқа көбірек ұқсайды және туыстас түрік, әзірбайжан, гагауз тілдерінде бұл әріп й дыбысын білдіреді;

Сонымен қатар, «Қазақ» газетінің грамматикасынан алынған төмендегі ережені қазіргі бекітілген қазақ латын емлесіне қосу идеясы ұсынылады:

- Төл сөздерде и әрпіндегі ый, ій дыбыстарын жазып көрсету керек. Мысалы, қиын – qıuın, сиыр – sıuır, жиын – jıuın, тиіс – tiyis, киім – kiyim, биік – biyik.

«Қазақ» газетінің бас редакторы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, қазақ тілі халық тіліне жақын болуы тиіс. Сондықтан осы мақала авторы төл тілімізге тән жоғарыдағы орфографиялық ережелерді ұсынып отыр.

Әдебиет:

1. Казахстан. Национальная энциклопедия. Том 2 / Гл. ред. Б. Аяган. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2005. – 560 с.

2. Сборник законов Казахской ССР и указов Президиума Верховного Совета Казахской ССР, 1938-1981. В 2-х т. Том 1. – Алма-Ата: «Казахстан», 1981. – 351 с.

3. Естаева А. Хронология казахской письменности: история повторяется? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://inbusiness.kz/ru/news/hronologiya-kazahskoj-pismennosti-istoriya-povtoryaetsya> (дата обращения: 03.04.2023)

4. О переходе казахской письменности на латинскую графику (Предварительная аналитическая справка) [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30112600&pos=5;-106#pos=5;-106 (дата обращения: 03.04.2023)

5. Указ Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику» [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku (дата обращения: 03.04.2023)

6. Вааль Т. Главное не торопиться: казахский алфавит на латинице презентован в парламенте [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://vlast.kz/obsshestvo/24755-glavnoe-ne-toropitsa-kazahskij-alfavit-na-latinice-prezentovan-v-parlamente.html> (дата обращения: 03.04.2023)

7. Алфавит казахского языка, основанный на латинской графике. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 26 октября 2017 года № 569.

8. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері. 2021 ж. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесінде мақұлданған [Электронды ресурс]. URL: <https://melimde.com/til-bilimi-institutini-falimdar-keesinde-maldanfan.html> (жүгіну уақыты: 03.04.2023)

9. Біз латын әліпбиіне көшуде тағы да қателесуге құқығымыз жоқ – Қасым Жомарт Тоқаев [Электронды ресурс]. URL: https://www.inform.kz/kz/biz-latyn-alipbiine-koshude-katelesuge-kukumyz-zhok-kasym-zhomart-tokaev_a4056088 (жүгіну уақыты: 03.04.2023)

DEVELOPMENT OF TRADE IN KAZAKHSTAN IN THE LATE XIX — EARLY XX CENTURIES.

(on the example of the semipalatinsk region)

Tisbaeva A.K.

*Pavlodar Pedagogical University named after Alkei Margulan,
Pavlodar, tisbayeva_aigul@teachers.ppu.edu.kz*

Аннотация. Бұл мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Семей облысындағы сауда және сауда қатынастарының дамуының негізгі тенденциялары туралы мәселе қарастырылады.

Кілт сөздер. Сауда, әлеуметтік-экономикалық даму, саяхат-айырбас, жәрмеңке-мерзімді, стационарлық.

Аннотация. В данной статье, рассматривается вопрос об основных тенденциях развития торговли и торговых отношений в Семипалатинской области конца XIX-начала XX вв.

Ключевые слова. Торговля, социально-экономическое развитие, разъездно-меновая, ярмарочно-периодическая, стационарная.

Annotation. In this article, the question of the main trends in the development of trade and trade relations in the Semipalatinsk region of the late XIX-early XX centuries is considered.

Keywords. Trade, socio-economic development, traveling exchange, fair-periodical, stationary.

Торговля считалась одним из самых уважаемых и добродетельных занятий, налаживавших связи между людьми и странами. Купцы были объединены в сообщества типа корпораций, связаны между собой клятвами, взаимными гарантийными обязательствами. Любое нарушение этих неписаных законов, в том числе продажа некачественного товара, становилось последней акцией незадачливого торговца.

С появлением промышленного производства и жесткой конкуренции принципы торговли стали иными. Вопросам торговли рассматриваемого периода не уделялось должного внимания, в то же время анализ экономических проблем позволяет, учитывая предыдущий опыт, осмыслить некоторые аспекты современности.

Особенностью периода стало быстрое увеличение численности городского населения, важным элементом инфраструктуры можно назвать активизацию транспортных потоков, в частности начало железнодорожного строительства, набирало обороты переселенческое

движение, усиленными темпами шла социальная дифференциация общества.

В торговой сфере на смену широкой ярмарочной торговле, начали превозноситься новые формы коммерции, такие как торговые фирмы с разветвленной сетью стационарных магазинов и складов, специализированные товарные биржи. С 20-х годов девятнадцатого столетия вошло в практику проведение промышленных выставок один раз в четыре года в разных городах империи.

Усиление товарного характера сельского хозяйства привело к быстрому росту хлебного рынка, из общего количества продаваемого хлеба примерно 60% потреблялось внутри страны, а 40% - вывозилось за границу. Соответственно формировался устойчивый спрос на машины, орудия сельскохозяйственного производства, ткани и обувь промышленного изготовления.

Во вторую половину XIX века значительно возросли объемы внешнеторгового оборота, товарный рынок Казахстана втягивался в мировой экономический процесс. Среди экспортируемых товаров были хлеб, мясо, кожи, шерсть. Основными статьями импорта стали машины, оборудование для сельского хозяйства.

Обретение Казахстаном независимости и вступление в XXI век в качестве молодого суверенного государства ставит перед государством и обществом ряд важнейших проблем, нуждающихся в анализе. В связи, с чем в исторической науке актуальными становятся социально-экономические проблемы прошлых лет.

Важной составляющей изучения социально-экономических проблем является освещение регионального аспекта, который представлял специфические черты развития, вместе с тем дополняет общую картину событий. Наиболее значимым в этом контексте является исследование социально-экономических процессов Семипалатинской области, где объемно и полно представлены разные аспекты развития этой проблемы.

В социально-экономическом развитии Семипалатинской области за тридцатилетний период с 1897 по 1926 гг. произошли существенные изменения, что связано с историческими событиями Российской Империи, носившими отпечаток предшествующего периода. Это продолжающееся проникновение иностранных капиталов, переселение крестьян на благоприятные участки земли для ведения земледелия, ломка традиционной структуры ведения хозяйства казахов. А также Первая

мировая война, революция 1905-1907 гг., Октябрьская революция не могли не оказать влияния на экономическое развитие области.

Казахстан в период империализма продолжал оставаться сельскохозяйственным районом Российской Империи. Поэтому в хозяйственном развитии области, особенно городов, большое значение имела торговля.

В конце XIX – начале XX в. в Казахской степи существовало три вида торговли: разъездно-меновая, ярмарочно-периодическая и стационарная.

Разъездно-меновая торговля находилась в руках скупщиков, так называемых алыпсатаров. Основная цель, которых заключалась в перепродаже промышленных товаров казахским крестьянам и в скупке у них скота и сельскохозяйственного сырья. Они же являлись посредниками между потребителем и производителем сельскохозяйственной продукции. Алыпсатарство получает развитие потому, что население, живущее в глубине степи, не имеет возможность регулярно посещать торговые пункты.

Отличительной чертой этого вида торговли являлся ее кабальный характер. Так как торговля была построена на неэквивалентном обмене и вконец разоряла трудящихся-скотоводов. Также в степи господствовали примитивные формы торгового и ростовщического капитала, при которых мелкий производитель – крестьянин неизбежно находился в полной зависимости от скупщика и ростовщика, попадая тем самым к нему в безысходную кабалу.

Обороты мелких степных алыпсатаров были, в общем, незначительны. Так, в Семипалатинской области некоторые алыпсатары в начале XX в. выручали в обычный день до 3 рублей. Над ними стояли более крупные торговцы.

Главными торговыми центрами области по-прежнему оставались Павлодар, Семипалатинск, Усть-Каменогорск.

Второй формой торговли была ярмарочно-периодическая. Она также занимала значительное место в общей системе торговли Казахстана и в свою очередь способствовала усилению роли денег, развитию товарных отношений. Особенно эта торговля была развита среди населения, занимающегося скотоводством.

В исследуемый период на территории Семипалатинской области основными ярмарками являлись: Куяндинская (Каркаралинский), Чарская (Семипалатинский), Иоанно-Златоусовская (Павлодарский),

Екатерининская (Семипалатинский), Покровская (Павлодарский), Рождественская (Павлодарская), Никольская (Усть-Каменогорский), Рождественская (Усть-Каменогорский), Спиридоновская (Павлодарский), Никольская (Семипалатинский).

Основными предметами торговли казахов на ярмарках были крупный рогатый и мелкий скот, привозили большое количество животноводческого сырья: кожу, шерсть, и все это продавалось и обменивалось на русские фабрично-заводские изделия. Наличие огромного количества скота, создание новых предприятий по переработке животноводческого сырья по-прежнему выдвигало на первый план торговлю скотом (табл. 1) [1, с. 67].

Таблица 1. Торговый оборот Куяндинской ярмарки по скоту и скотоводческому сырью в 1900 г.

Скот и скотоводческое сырье	Привезено		Продано	
	Голов, штук	На сумму (руб.)	Голов, штук	На сумму (руб.)
Верблюды	50	1500	5	150
Лошади	5000	100000	2729	54580
Рогатый скот	12000	180000	8090	121350
Бараны и козы	245000	612500	185154	462885
Джабага, овечья шерсть	36800	110400	36800	110400
Овчина	31500	12600	31500	12600
Мерлушка, конский волос, верблюжья шерсть, козий пух	-	85100	-	85100
Невыделанная кожа	22700	25225	22700	25225
Кошма и армячина	-	1264	-	1264

На местных ярмарках продавался большей частью мелкий скот. Основная торговля скотом сосредотачивалась в двух крупных ярмарках Семипалатинской области: Чарской и Куяндинской (Ботовской). Самой крупной по торговому обороту оставалась Куяндинская ярмарка. В начале XX в. ярмарка размещалась в 52 верстах от Каркаралинска вдоль почтового тракта на Павлодар. Куяндинская ярмарка функционировала ежегодно с 15 мая по 15 июня (по данным Касымбаева Ж.К. с 1 июня по 1 июля). «... С ней (Куяндинской ярмаркой – Т.А.) считается торговый люд и рынки Семиречья, пограничного с ним Китая, Ташкента, Акмолинской

области, Томской и Тобольской губернии...» [2, с. 61] – в этом виделось ее значение в хозяйственной жизни не только Казахстана, но и ряда сопредельных районов Юго-Западной Сибири.

Из России привозили на ярмарки главным образом фабрично-заводские товары – хлопчатобумажные, суконные и шерстяные ткани, галантерейные, москательные и прочие товары, металлические, кожаные, деревянные изделия, стеклянную и фарфоровую посуду, чай, сахар, пряники. Были здесь и так называемые азиатские товары, привозимые из Средней Азии, - халаты, одеяла, ковры, бумажные и шелковые ткани, седельные приборы и сушеные фрукты (табл. 2).

Таблица 2. Торговый оборот Куяндинской ярмарки по мануфактурным изделиям и продуктам питания в 1900 г.

Товар	Привезено		Продано	
	Пудов	На сумму (руб.)	Пудов	На сумму (руб.)
Мануфактурные, бакалейные и мелочные товары	-	856970	-	705330
Изделия из железа, меди, чугуна	-	56240	-	486870
Выделанные кожи	-	61445	-	54600
Азиатские товары	-	28415	-	25200
Мука	18300	16470	17000	15300
Масло	22	176	11	144
Овес	1300	910	1300	310
Крестьянские изделия	-	1500	-	1000
Прочие товары	-	840	-	700

При сопоставлении этих данных видно преимущество реализации мануфактурных изделий по сравнению с продажей скота, хотя привоз последнего поддерживался на уровне конца XIX века. По мере расширения торговых связей с городским рынком металлические предметы домашней утвари, орудия труда заняли прочное место в повседневной жизни коренного населения. В 1902 г. торговый оборот Куяндинской ярмарки составил 3 млн. руб.

Вывоз скота и сырья в Россию особенно увеличился после строительства в области железных дорог, то есть после 1915 г. Отсутствие

железных дорог до этого времени восполнялось наличием водного пути по Иртышу. Грузы по Иртышу между Омском и Семипалатинском перевозили несколько пароходных компаний: «Западно-Сибирское товарищество пароходства и торговли», «Русско-китайское общество пароходства и торговли», «Торговый дом М. Плотникова и сыновей» и др. В 1911 г. по Иртышу ходили 73 парохода и 214 непаровых судов и барж, основная часть которых была занята перевозкой грузов между Омском и Семипалатинском [3, с. 569]. 21 октября 1915 г. начал регулярное движение пассажирских и товарных поездов участок Туркестано-Сибирской магистрали Барнаул-Семипалатинск.

Широко использовался в крае гужевой транспорт, которым перевозились грузы в основном по торговым трактам Петропавловск – Кокчетав – Акмолинск, Каркаралинск – Павлодар, Омск – Семипалатинск и другим дорогам.

Но и эти пути сообщения в течении года работали немногим больше шести месяцев. С наступлением холодов до весны, обычно с ноября по апрель, перевозка грузов гужем и по Иртышу прекращалась.

Такое тяжелое положение с транспортом создавало огромные трудности для экономического развития края. Строительство железных дорог в области привело к значительным изменениям в его социально-экономической жизни. Они также способствовали прочной связи центра России с окраиной, создавая тем самым единое экономическое пространство по всей империи.

К 1910 г. заметно сокращение ярмарочной торговли в крае, что скорее всего связано с общим кризисом животноводства Казахстана, наступающим после 1907 г. Так, оборот Куяндинской ярмарки в 1908 г. составил, например, 684 570 руб., что было значительно ниже оборота 1907 г. (964 тыс. руб.) и особенно по сравнению с 1906 г. (1 409 тыс. руб.). После 1908 г. снижение оборота продолжалось: в 1910 г. он не превысил 300 тыс. руб. Из 445 владельцев лавок на эту ярмарку прибыло с товарами только 314 [4]. Обороты Чарской ярмарки Семипалатинского уезда в 1910 г. составили 192 тыс. руб., а Сергиевской (в пос. Лебяжинском того же уезда) – всего 128 тыс. руб.

Это не означало, конечно, что ярмарочная торговля окончательно потеряла свое значение. Она продолжала существовать, только теперь, с уменьшением пригона скота, ее роль стала ослабевать. Расширение товарных отношений в связи с этим начало принимать новые формы: возрастала стационарная торговля.

Этот вид торговли наблюдался еще во второй половине XIX в., но главенствующее положение она заняла лишь с 1910 г., т. е. с того времени, когда резко обозначился общий упадок казахстанского животноводства и спрос на привозные товары все в большей степени начали предъявлять и казахи и русские крестьяне-переселенцы, совершенно лишенные орудий и средств производства, жившие постоянными или временными заработками. Так, например, в Семипалатинске в 1910 г. насчитывалось 997 торговых заведений, в уезде – 777, в Зайсане – 299, в Кокпекты – 136, в Зайсанском уезде – 136 [5].

Развитие этого вида торговли, говорит о более интенсивном развитии товарных отношений, тесной связи экономики края с общероссийской.

Видоизменяется и форма торговли. Натуральный товарообмен уступает место денежной торговле. Если в середине XIX в. денежная торговля в основном происходила между Казахстаном и Россией, а внутри Казахстана торговля была преимущественно меновой, то уже в начале XX в. денежная торговля занимает главенствующее положение.

Проникновение торгового капитала, развитие денежных отношений привело к образованию в Казахстане местных рынков. В начале XX в. вся область была охвачена сетью таких рынков, связанных с общероссийской, где продавались сырье, продукты животноводства (кожи, шерсть, волос, сало и прочее), а также эти продукты в обработанном виде, например, войлок, армячина, волосяные веревки и пр., составляющие продукты кустарной промышленности [6].

В начале XX в. в сферу торговли втягивались все новые населенные пункты, способствовавшие большому ее развитию. Зайсан, являвшийся ранее в основном административно-пограничным пунктом, стал торговым центром. Кокпекты, ранее являвшийся заштатным городом Зайсанского уезда, стал торговым центром обширного района, заселенного в основном казахами. Открытая 29 июня 1910 г. торговая биржа в Семипалатинске, назначенная для поддержания местной торговли и промышленности, играла немалую роль в укреплении торговых связей с кочевым населением. Выросли обороты крупных ярмарок области, самой крупной из которых по-прежнему была Куяндинская.

Таким образом, экономическое развитие Семипалатинской области в начале, претерпело ряд изменений. В торговле основными являются три вида, среди которых в начале века на главенствующее место выходит

стационарная торговля. Ярмарочный вид торговли к 1910 г. ослабляет свои позиции, в связи с животноводческим кризисом.

Все эти изменения напрямую зависят от проводимой политики государства (индустриализация, коллективизация, ликвидация безграмотности и т.д.), а также от социальных, экономических, культурных процессов.

Литература:

1. Галузо П.Г. Казахстан в канун Октября: сб. статей – Алма-Ата, «Наука» Каз ССР, 1968 г.
2. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е гг. XIX в. – 1917 г.) – М., «Наука», 1986 г.
3. Исаков У.И. Города Казахстана: проблемы социально-экономического развития – Алматы, «Наука», 1985 г.
4. Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925 гг.). Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. - Семипалатинск/ История городов Казахстана – Алма-Ата, «Наука», 1984 г.
5. Тулепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. – М., «Наука», 1984 г.
6. Из истории казахов: Сборник / Сост. С. Ешмухамбетов, С. Жекеев – Алматы: ТОО «Жалын», 1999 г.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ХОЗЯЙСТВА ПРИИРТЫШЬЯ XVIII-XIX ВЕКОВ

Сыздыкова А.М.

*Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан,
г. Павлодар, e-mail: aimeken@mail.ru*

Аннотация. Геополитические изменения оказывают влияние на процессы, происходящие в экономической сфере. Опираясь на ранние исследования, автор дает характеристику изменению форм землепользования в Прииртышье в 18-19 века.

Ключевые слова: землепользование, кочевое скотоводство, земледелие, Прииртышье.

Аннотация. Геосаяси өзгерістер экономикалық салада болып жатқан процестерге әсер етеді. Ерте зерттеулерге сүйене отырып, автор 18-19 ғасырларда Ертіс өңіріндегі жер пайдалану нысандарының өзгеруіне сипаттама береді.

Түйінді сөздер: жерді пайдалану, көшпелі мал шаруашылығы, егіншілік, Ертіс өңірі.

Annotation. Geopolitical changes have an impact on the processes taking place in the economic sphere. Based on early research, the author characterizes the change of forms of using land in the Irtysh region in the 18th and 19th centuries.

Keywords: land use, nomadic cattle breeding, agriculture, Irtysh region.

Сведения о хозяйственном освоении природных ресурсов населением края имеются в историко-этнографических трудах Г.Н.Потанина, а также исследованиях участников российских академических экспедиций, проведенных в XVIII- XIX века. В них получили отражение характеристика казахского хозяйства, рельеф местности, взаимоотношения местного населения с переселенцами. Особую нишу занимают труды лидера сибирского областничества Н. М. Ядринцева, отмечавшего что кочевничество - есть результат оптимального приспособления племен к условиям среды обитания. Экологические аспекты кочевничества на рубеже XVIII-XIX веков осветил известный казахстанский ученый Н.Э. Масанов. Некоторые проблемы хозяйственного освоения северо-восточного Казахстана рассматривал И.Р.Прохоров. Динамика развития основных отраслей сельскохозяйственного производства (земледелие и скотоводство) старожилов (в т.ч. казаков), переселенцев и аборигенов (алтайцев и казахов) стала предметом исследования М.В.Шиловского. Опираясь на ранние исследования, попытаемся дать характеристику форм землепользования (земледелие и скотоводство) у населения Прииртышья в 18-19 века.

Функционирование кочевого типа хозяйственной деятельности во многом определялось специфическими природными ресурсами среды обитания, поэтому оно могло функционировать лишь в определенных пространственно исторических границах с определенной амплитудой условий жизнедеятельности [1, с.6]. Кочевничество, по мнению Н.Э. Масанова, следует понимать как форму взаимодействия и динамического равновесия естественно-природных и социально-экономических процессов, которые базировалась на максимально возможной утилизации природных ресурсов среды обитания как биологическими, так и небιологическими по своей природе средствами. В тоже время распространение в 18-19 веках в некоторых районах среднего Прииртышья земледелия, не приемлемого в этих природно-климатических условиях, приводило к экстенсивности земледельческого хозяйствования. «Вообще следует заметить, - отмечает Г. Потанин - что во многих частях Сибири существует в народе стремление новой

колонизации». [2, с.309]. «Стремление казаков к переселению на новую землю легко объясняются теми преимуществами, которые заключаются в девственной, нетронутой почве новой страны, и потому стремление бухтарминских казаков к оставлению своих станиц при виде лучших земель совершенно согласно с законами экономии» [2, с.310]. Так, жизнедеятельность сибирских казаков в большей степени основывалась на экстенсивном использовании природных богатств края.

Н. М. Ядринцев, изучая хозяйство кочевников, отмечал, «что самый кочевой быт весьма разнообразен... Климатические влияния и флора каждой местности дают себя чувствовать. На границе Сибири мы видим все переходы кочевников от степей к горам и лесам. Наконец, появляются зимние стоянки. Номад снимается только ранней весной и идет до середины лета, а затем возвращается к осени и зимой стоит на одном месте, наблюдая за стадами. Кочевание возможно только благодаря постоянному подножному корму». Кочевое скотоводство явилось результатом сознательного выбора кочевников, учитывающих эффективность тех или иных форм хозяйственной деятельности в определенных природно-климатических условиях. Летние пастбища казахов степной полосы охватывали Сары-Арку. Границы ее в шежире казахов определены следующим образом: «В длину Арка начинается с Алтайских гор и доходит на западе до Уральских, в широтном отношении с верховьев Черного Иртыша по долинам Алтая на севере до верховьев Оби...» [3, с.183]. Так в среднем течении Иртыша «местность более пригодная для скотоводства, чем для земледелия» [2, с.304] обусловила использование левобережья реки в качестве летних пастбищ кочевниками. Таким образом, регион Прииртышья был включен в ареол распространения кочевого и полукочевого скотоводства. Однако с ранних времен в регионе местное население занималось и хлебопашеством.

В верхнем течении Иртыша наибольшее распространение получило полукочевое скотоводство, характерной чертой которого было наличие постоянных зимних жилищ. Сезонные пастбища находились на сравнительно небольшом расстоянии друг от друга, радиус перекочевков был не велик. Многие полукочевые хозяйства на призимовочной территории выращивали просо, ячмень, пшеницу, а овцеводство и коневодство дополняли разведением крупного рогатого скота. «По всему берегу Иртыша, от озера (Зайсан-автор) до Букони, было расположено много киргизских зимовок; наружные стенки этих зимовок были связаны из камыша. Все они были пусты, потому что обитатели их удалились на

запад, в долины Калбинского хребта (Потанин посетил зимовки летом 1863 года). Киргизов зайсанской равнины следует считать полукочевым народом, потому что все они ведут, безусловно, кочевую жизнь только летом; зиму проводят оседло в неподвижных, более или менее прочно устроенных жилищах [4, с.28]. «Ни один из кочующих в Сибири народов не может сравниться в успехах с хлебопашества с киргизами. Их трудолюбие самую песчаную землю обращает в плодородную, одним словом хлебопашество киргизов заслуживает внимания, столько же и уважения» [5].

Так, хлебопашество на территориях благоприятных для земледелия у казахских родов и племен появляется задолго до появления русских переселенцев. «Хлебопашество на Зайсане, вероятно, гораздо древнее первых наших исторических известий о нем.... Земледелие существовало в долине Зайсана до калмыков; и может быть, не один раз развитие его было надолго оставляемо благодаря шаткой политической жизни, существовавшей в Средней Азии, пока не заняли ее Китай и Россия. Теперь зайсанское земледелие вступает в новый период: прежде его судьба зависела от местных беспокойств в степях, теперь же – от воззрений чуждых обладателей Средней Азии, от того, дадут ли последние возможность степным жителям воспользоваться благодетельными условиями мира [6, с. 87]. О земледелии у казахов Прииртышья писал Н.М. Ядринцев: «наши представления о том, что племена, скотоводы и кочевники не знают земледелия – было совершенно неверно; они давно знают способы посева,... Мы видим, что инородцы во многих местах приблизились к форме оседлого хозяйства помимо всякого внешнего принудительного влияния». Однако, в 18-19 века под влиянием оседлых цивилизаций, ведущим типом хозяйства которых являлось земледелие, сокращался радиус кочевания, изменялась историко-хозяйственная география изучаемого региона. Землепользование в Прииртышье теперь определялось взаимовлиянием экономических структур российского земледелия, принесенным переселенцами и казаками, и традиционным хозяйством казахов.

В течение всей первой половины XIX в. крестьянское земледелие на территории Алтайского горного округа имело очаговый характер и к концу 1850-х гг., по подсчетам Г. П. Жидкова, посевы занимали менее 2 % удобной земли. Земледелие стало базовой отраслью хозяйства у каменщиков Бухтарминской долины. Жители Семипалатинска большей частью занимаются земледелием [7]. Хотя вблизи города и заметны

оросительные каналы прежних поселенцев – калмыков, однако ж ныне орошение не поддерживается и не продолжается. Пашни городских жителей находятся в местности Бэлягач, лежащей в 25 верстах от города, в дачах Кабинета Его Величества [8, с.523]. Далее низ по течению Иртыша «хлебопашество поддерживается с трудом; в самых средних станицах, вокруг Коряковской, вовсе не существует его, а там где оно есть, хлебопахотные места отстоят от станиц иногда на сто верст. Кроме того, вся эта страна страдает совершенным отсутствием вод, так что на пашнях прибегают к искусственному сбережению зимнего снега в продолжении лета [2, с.309]. Ряд источников отмечает не пригодность природно – климатических условий бассейна среднего Иртыша для земледелия и землепашества. «В середине течения Иртыша, около станицы Коряковской, земля неплодородна, хлебопашества тут вовсе не существует... Эта неземледельческая страна занимает вдоль по Иртышу около трехсот с лишним верст (от Черлацкой станицы до Лебяжьей) и совершенно разъединяет земледельческий округ городов Усть-Каменогорска и Семипалатинска от земледельческого округа города Омска...»[2, с.301]. Здесь река без притоков, глинистый грунт, однообразный характер трав, впрочем, весьма сытных для скота, составляют характеристические черты этой полосы» [2, с.309].

Но, тем не менее, под воздействием политико-экономических реформ 19 века увеличивается число казахских хозяйств, переходящих к земледельческому труду, особенно в среднем Прииртышье. В 1861 г. Г. Н. Потанин констатировал: «Нужно заметить еще, что все эти пашни, как в Семиреченском крае и на Иртыше были разработаны только после появления русских на Иртыше; этот прогресс достаточно свидетельствует о том, что земледелие есть насущная потребность киргизского народа. Тем более заслуживает сожаления то обстоятельство, что мы мало способствовали облегчению усилий киргизского народа в этом деле. Русская культура имела влияние только на левом берегу Иртыша, здесь киргизы употребляют русские сохи и серпы, и вообще все земледелие производится на русский лад. На холодных возвышенностях Калбинских гор киргизы сеют ячмень, который нигде больше в степи не входит в число посевных хлебов, - это такая единственная местность, где киргизы косят сено» [9, с.332-333]. Земледелие проходит путь от занятия, игнорируемого состоятельными скотоводами, до важнейшего инструмента закрепления территории зимовок и путей кочевания знатными людьми. Указом от 30 сентября 1797 г. казахам разрешили селиться на правом берегу Иртыша,

чем тогда воспользовалось более 15 тыс. кибитковладельцев, осевших в Кулундинской степи [10, с.57]. В исследуемый период наблюдается развитие казахского земледелия. Однако оно не носило самостоятельного характера, как и прежде, сочеталось с кочевым или полукочевым скотоводством. В северо-восточном регионе преобладало богарное земледелие. Оно получило развитие в основном в хозяйствах знати, применявшей труд зависимых егинши. «Стремление к оседлости у местного кочевого населения очень заметно; многие киргизы и чело-казаки подают прошение на отвод земель, все спешат поскорее занять место и обзавестись явочным актом на него...» [11, с.100]. «...Я думаю, - отмечает Потанин Г.Н., - что к существующему в степи земледелию, хотя и спорадическому, следует отнести как к законному экономическому явлению, и поощрять одно скотоводство, или с умыслом оставлять земледелие вне покровительства законов, было бы неправильно» [6, с.179]

Таким образом, природно-экономическое освоение Прииртышья включало сохранение традиционных и появления новых форм хозяйствования. В тоже время под влиянием оседлых цивилизаций, ведущим типом хозяйства которых являлось земледелие, сокращался радиус кочевания, изменяется историко-хозяйственная география изучаемого региона.

Литература:

1. Н.Э.Масанов. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже 18-19 веков. – А-А, 1984. – 176 с.
2. Г.Потанин. Заметки о Сибирском казачьем войске. // История Казахстана в русских источниках 16-20 вв. Т.7. Потанин Г.Н. Исследования и материалы. – 600 с.
3. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Том 3. – Алматы, 2000. – 768.
4. Г.Н. Потанин. Путешествие на озеро Зайсан и речную область Черного Иртыша до озера Маркаколь горы Сарытау летом 1863 года Карла Струве и Григория Потанина. // История Казахстана в русских источниках 16-20 вв. Т.7. Потанин Г.Н. Исследования и материалы. – 600 с.
5. Г.И. Спасский. Об искусственном напоении водою пашен.
6. Г.Н. Потанин. Зимняя поездка на озеро Зайсан в 1863-1864 гг. ...// История Казахстана в русских источниках 16-20 вв. Т.7. Потанин Г.Н. Исследования и материалы. – 600 с.
7. Шиловский М. В. Аграрное освоение Верхнего Прииртышья в XIX – начале XX вв.

8. Г.Н. Потанин. Семипалатинск и другие города Семипалатинской области. // История Казахстана в русских источниках 16-20 вв. Т.7. Потанин Г.Н. Исследования и материалы. – 600 с.

9. Г.Н. Потанин. Заметка о хлебопашестве в киргизской степи (1861). // История Казахстана в русских источниках 16-20 вв. Т.7. Потанин Г.Н. Исследования и материалы. – 600 с.

10. Анисимова И. В. Политика России в решении «казахского вопроса» во второй половине XVIII века // Центральная Азия и Сибирь. Барнаул, 2003, 60-61.

11. Г.Н. Потанин. Поездка в Восточный Тарбагатай летом 1864 г. ... // История Казахстана в русских источниках 16-20 вв. Т.7. Потанин Г.Н. Исследования и материалы. – 600 с.

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ МЕН КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТІ ПАЙДАЛАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Байжанов А.Е., Каримова А.Е.

*Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., ab.2696@mail.ru*

***Аңдатпа.** Аталмыш мақалада мектепте тарихты оқытудағы пәнаралық байланыс мәселесі қарастырылған. Тарих ғылымының зерттеушілерінің тарих сабағында пәнаралық байланысты жүзеге асырудың ұсынған әдістеріне көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, тарих сабағының оқыту процесінде көркем әдебиетті пайдаланудың білімділік және тәрбиелік маңызыдығы сөз етіледі.*

***Кілтті сөздер:** Пәнаралық байланыс, тарихты оқыту әдістемесі, көркем әдебиет.*

***Аннотация.** В данной статье рассматривается проблема межпредметных связей в преподавании истории в школе. Основное внимание уделяется на методы междисциплинарных связей исследователями исторической науки на уроках истории. Кроме того, рассмотрена образовательная и воспитательная значимость использования в учебном процессе урока истории художественной литературы.*

***Ключевые слова:** междисциплинарность, методика преподавания истории, художественная литература.*

***Abstract.** This article deals with the problem of interdisciplinary connections in the teaching of history at school. Special consideration is paid to the methods of interdisciplinary communication by researchers of historical science in history lessons. More over the educational and upbringing significance of the use of fiction during a history lesson is considered.*

***Key words:** interdisciplinary communication, methods of teaching history, fiction.*

Пәнаралық байланыс - бұл оқушылардың білімін жүйелейтін, оқу мен тәрбие процесінің бірлігін қамтасыз ете отырып, оқытуды ұйымдастырудың кешенді нысандарын қолдануға бағдарлап, оқу материалының құрылымына әсер ететін оқытудың заманауи принципі.

Я.А.Коменскийдің «Пәндердегі білім байланысы. Сол байланыс негізінде меңгерілуге тиісті» деп айтқанындай пәнаралық байланыс оқу жүйесін қалыптастыруда ықпал етеді. Пәнаралық байланыс тақырыптың мазмұнының біріктіре, бір мақсатқа тәуелдетіп, әр пәннің өз ерекшелігін айқындайды.

Мектепте көптеген оқу пәндері оқушылардың қоғамдық өмірдегі көзқарасын қалыптастыруда үлес қосады. Сол сияқты тарихты оқыту оқушыларға білім беріп, тарихи ойлауын дамытады. Сонымен қатар, оқушылардың басқа пәндердің оқытылуынан, кітап, газеттерді оқудан, кино т.б алатын білімдерін жүйеге сала отырып, жинақталған фактілерге өзіндік көзқарасын қалыптастыруға көмектесері сөзсіз. Осылайша тарихты оқыту барысындағы материалдық дүние туралы түсінік тек тарих арқылы емес, барлық мектеп пәндерін оқыту барысында қалыптасады. Біртұтас білімді қалыптастыру үшін жүйелі білімдердің синтезі болуы тиіс. Сондықтан мектеп бағдарламасына сәйкес пәнаралық байланыс жүзеге асырылуға керек.

Тарих ғылымының кандидаты А.Ш. Журсова «Тарихты оқыту әдістемесі оқулығында тарих сабағында пәнаралық байланысты жүзеге асыру үшін:

1. Әр пәннің басқа пәнмен байланысын бағытты ескеру керек;
2. Дәл сәйкес келетін факті мен теориялық материалдарды, уақытын дәл анықтау қажет екенін айта кеткен [1, 53б.].

Пәнаралық байланыстың дидактикалық мәні бұл – барлық байланысушы пәндердің жан-жақты, жалпылық сипаты. Тарих пәні адамзат қоғамының барлық жағы мен кезеңін қарастыратындықтан тек гуманитарлық қана емес жаратылыс пәндері де байланысты екенін естен шығармау қажет. Мысалы, мәдениет тарихы бойынша әдебиет, сурет сабақтарын, орналасқан кеңістігі бойынша география, өлшем, қашықтығын математика пәндерімен байланыстырамыз.

Пәнаралық байланыстың маңызына назар аударсақ. Олар: біріншіден, жан-жақты тәрбие беру жүйесінің барлық салаларын кешенді жүзеге асырады, екіншіден, педагогикалық әрекеттің ғылыми негізде тиімді ұйымдастыруларына көмектеседі.

Тарих сабағында пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру әдістері:

- 1) өтілген фактіні оқытушының еске түсіруі;
- 2) сұрақ-тапсырма беру;
- 3) қорытынды кесте құрастыру;
- 4) деректер негізінде оқушылардың мәлімдеме немесе баяндама әзірлеуі;
- 5) басқа пәндер бойынша дәптерлеріне түрлі жазбаларды қолдану [1, 53 б.].

Академик Тұрлығұл Тотайдың «Тарих пәнін оқыту теориясы мен әдістемесі» оқулығы негізінде Тарих сабағында пәндерді байланыстыру міндеті фактілерді, ұғымдарды оқыту барысында жүзеге асатынын айтқан. Сабақта пәндерді өзара байланыстыру олардың қоғам және табиғаттын дамуына ғылыми көзқарасын қалыптастырып, сондай-ақ алған білімін толықтырып, кеңейтіп бекітеді.

Қазақстан тарихы пәні «Құқық негіздері», «Қазақ әдебиеті», «Дінтану» т.б. пәндермен тығыз байланысты. Бұған нақты мысал ретінде Қазақстан мәдениетінің бірқатар салалары: әсіресе әдебиет, ақын-жыраулар, жазба әдебиеті, ағартушылыққа қатысты мәселерді айтуға болады. Мысалы, 5 сыныпта ежелгі Қазақстан тарихын өткен кезде қаңлы, ғұн, үйсін тайпарының «Дін және діни нанымдардың пайда болуы» туралы айтылады.

Тарих мұғалімі үшін өз пәнін жақсы білу аз, сол себепті пәндердің білім мазмұнын, құрылымын жақсы білуге міндетті. Пәнаралық байланысты тарих мұғалімінің сабағында жүзеге асыруы өте білімділікті талап ету негізгі қиындығы болып табылады. Бұл оның өтілетін тақырыптың басқа пәннің құрамында қаншалықты көлемде оқытылатынын, айтылу белгілерімен қатар, басқа ұғымдар алу орынын білуге болады. Сонымен қатар, ұғымдардың өзге пәндермен қашан оқытылатын не оқытылғанын білуге тиіс. Сол себепті пәнаралық байланыс негізгі үш бағытта жүзеге асатынын атуға болады. Олар:

1. Ретроспекциялық - латынның retro- өткенге назар аудару сөзінен шыққан, яғни өткен оқу материалы;
2. Қазіргі оқу материалы
3. Перспективалық, яғни келешекте болатын оқу материалы.

Тарих мұғалімі пәнаралық байланысты іске асырғанда осыларды алға қоған жөн. Мысалға айтатын болсам, оқушылардың бұрын алған білімдерін қайта еске түсіру үшін тарихтан бүгін оқытылатын тақырыпты әдебиет сабағында бұрын оқытылып кетсе, оны оқушыларға сұрақ қойып, әңгімелесіп бүгінгі тарих сабағымен байланыстыруға болады. Ал

мәселен, тарих сабағында Қазақстанның қазіргі қоғамдық немесе экономикалық жағдайын айтып, осы мәселені жақында география сабағында «Қазақстанның шет елдермен экономикалық қатынастары» тақырыбын өтесіндер, сондықтан жақсылап түсініп алындар деп келешекте болатын сабаққа сілтеме жасайды. Сол себепті екі пәннен оқытылып жатқан оқу материалын байланысты қиындық туғызбайтындықтан, оның әдіс-тәсілін пән мұғалім өзі таңдайды. [2, 182б.]

Әрбір пән мұғалімі сабаққа дайындалған уақытта пәнаралық байланысты қолдану материалдарын іздейді, оны сабақтың қай кезеңінде қолданудың, оны жүзеге асыру әдістемелік жолын анықтайды. Оқушылардың басқа пәннен бұрын оқыған және қазір оқып жатқан тақырыпты еске түсіру үшін ең тиімді әдіс әңгімелесу болып табылады. Сабақта оқушыларға қойылатын сұрақ ойландыратындай, кей жағдайда проблемалық сипатты да болуы абзал. Оқушыларды ойландыру, өткен сабақтан алған білімдерін қайтадан еске түсіру арқылы жүйеге келтіру, сонымен қатар, оқушылардың білім деңгейін анықтау, бір-бірін толықтыру әңгімелесу әдісінің басты артықшылығы болып табылады. Байланысты жүзеге асыру үшін оқулықтың мәтіні, тарихи құжаттар, көркем әдебиет үзіндісі, кестелер, оқу фильмдер үзінділері сияқты құралдар көмектеседі. Бұл әдіс сабақта қиындық туғызса жұмысты жеңілден бастап, мұғалім үлгісін көрсетіп, біртіндеп күрделендіру қажет.

Тарих сабақтарында кеңінен кездесетін ұғымдарды үш топқа бөліп қарастырайық. Олар:

Бірінші топқа жататындар: терімшілер, тас құралдар, ру-тайпа т.б. онша күрделі емес, бір сабақта толық түсіндіріп өтуге болатын белгілі бір дәуірге тән жеке нақты тарихи құбылыстарды білдіретін ұғымдар.

Екінші топқа жататындар: шаруалар, құлдар, әскери демократия, хан, бай, феодал т.б. бір емес бірнеше сабақта түсіндіріліп, бірте-бірте жаңа белгілермен толығытын нағыз жалпы тарихи ұғымдар болып табылады.

Үшінші топқа жататын ұғымдар: мәдениет, тап, мемлекет, өндіргіш күштер, өндірістік қатынастар т.б. тарихи үрдістің жалпы байланыстары мен заңдылықтарын көрсететін, қоғамдық құрылысқа және оның даму кезеңдеріне байланысты жаңадан күрделене түсетін тарих сабағында үнемі кездесіп отыратын әлеуметтік тарихқа қатысты күрделі ұғымдар. Бұл ұғымдар құқық негіздері, география пәндерінде де кездесіп отырады. Мұғалім бұл ұғымдардың оқушыларға басқа пәндерден қаншалықты

таныс екенін анықтағаннан кейін ғана, өзі сол ұғымдармен жасалатын жұмысты жоспарлайды.

Қазіргі білім беруде, яғни педагогика мен психология ғылымы сабақ процесінде көркем әдебиетті пайдалану өте қажет екенін айтып отыр. Бұны оқушының терең білім алумен қатар, рухани дамуына көмектесетінен көре аламыз. Оқушы оқу материалын саналы, ғылыми түрде тұрақты меңгеруіне қолайлы мүмкіндіктер тудыру үшін тарихтағы күрделі мәселелерді көркем әдебиетте суреттелетін нақты образдар арқылы тереңірек жан-жақты түсініп ұғынады. Сол себепті тарих сабағының оқыту процесінде көркем әдебиетті пайдаланудың білімділік және тәрбиелік маңызы орасан зор.

«Әдебиет – тарих айнасы» дегендей қазақ ауыз әдебиеті болсын, жазба әдебиет болсын сонау Қазақ хандығы құрылған сәтінен бастап қазіргі дейінгі оқиғаларға куә болып, тарих сабағында тарихи мәселе нақты деректермен дәлденсе, көркем әдебиет сол фактілерді бейнелі кескінмен, кейіпкердің басынан кешкен оқиғалары арқылы оқытады. Бұл білім алушының тарихи фактіні ұзақ жадында сақтауына көмектеседі.

Бұл ретте тарих сабағында көркем әдебиетпен байланыстырудың оқушы үшін өзара маңыздылығына тоқталсақ. Оқушылар тарихи оқиғалар мен тарихи адамдардың сыртқы бейнесімен өзара танысып қоймай, белгілі бір дәуірдегі заман шындығын тарихи шығармаға мән беру, өзінің өмірде алатын орнын ұғынып қана қоймай, бағалап, құрметтеуге жәрдемдесіп, рухани әсер алады. Сонымен қатар, баланың көркемдік және эстетикалық түсінігі дамиды.

Оқушы тарихи көркем әдебиетте суреттелген тартыстарды, теңсіздіктерді, қайшылықтарды ұғынып, тарихи мәселені терең түсінсе оған өзіндік талдау жасай алады. Демек тарих сабағында көркем әдебиетті пайдалану жас ұрпақтың көркемдікті, сонымен қатар образдылықты ұғыну дәрежесі жетілген болса, тағылымдық дәрежесі де соғұрлым жетілген болады. Оқушылар тарихи процесті шежіреден біліп қоймай, оның өмірлік маңызы бар күрделі дүние екенін жан-жақты ұғынып, зерттей түседі.

Мысалы, білім алушы XIX ғасырдағы қазақ еңбекшілерінің тұрмысы, кәсібі, қолданған бұйымы, салт-санасы М.Әуезовтың «Абай жолы» романынан оқыса, Қазақстанда кеңес өкіметін орнату жолындағы таптық күрес, интернационалдық достық, жан – жақты және нақты басынан кешкен адамдар оқиғалары арқылы С.Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу» романынан көреді. Әдеби шығармаларды қолдану – тарихи

шындық, таптық езгіні жете түсініп қана қоймай, халық ерлерінің өз азаттығы мен бостандығы жолында күрескен істеріне сүйсіне қарауға үйретеді.

Тарих пәнінің мұғалімі үшін көркем әдебиетті дұрыс пайдалану оқушы ғана емес өзі үшін де маңызды. Бұл оның тарихи жағдайды тартымды баяндауға мүмкіндік туғызып қана қоймай, сөздік қорын дамытып, ойын әсірелеп формальды суреттеп баяндауына үлкен көмек көрсетеді.

Тарихи әдебиеттерді оқу оқушыларды тірі бейне сынды барлық сипатты белгілері мен бөліктері арқылы толық танылуын қамтамасыз етеді. Бұл ХІХ ғасырдың әдіскер ғалымдардың пікірі болып табылады. Сонымен бірге тарих сабағын оқытуда көркем әдебиетті қолдану оқушылардың тарихи түсініктерінің құрамды бөлігі болып табылатын өткен кезең туралы тарихи білімдерін нақтыландырады. Пәнге деген қызығушылығын арттырып, зейінін аударуға жәрдемдеседі.

Тарих сабағында көркем әдебиетті пайдануды екі топқа бөліп көрсетуге болады. Олар:

Бірінші топ - оқып үйренетін кезеңнің әдеби дерегі. Яғни, өткен күнді тануға көмектесетін дәуірдің өзіндік құжаттары. Сабақта мұғалім таңдап алған үзінділері пайдаланылған жөн. Себебі бұндай дереккөздердің барлығы оқушыға түсінікті болмайды. Аталған топқа әдеби ескерткіштердің қатарынан Күлтегін, Тоныкөк жырларын, Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегін, Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу» романын, Мұстафа Шоқайдың «Кенестер билігіндегі Түркістан» еңбектерін жатқыздыруға болады.

Екінші топ - тарихи беллетристика. Яғни, зерттелген кезең туралы кейінгі дәуір жазушыларының жазған шығармалары. Түпнұсқа дереккөздері, ғылыми зерттеулер мен монографиялардың қорытындыларына негізделу арқылы тарихи беллетристика тарихи шындықты қалпына келтіреді. Бұл топқа: Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер», Дүкенбай Досжанның «Жібек жолы» шығармаларын жатқыздыруға болады [3, 80 б.].

Тарих сабағында көркем әдебиетті пайдаланудың бірнеше талаптары бар. Біріншіден, білім беру және тәрбилеуде оқу бағдарламасының мүдделеріне сай келуі қажет, екіншіден, таңдалған көркем шығарманың идеялық мақсаты мен саяси мәніне көңіл бөлу шарт. Себебі дұрыс іріктелмеген шығарма тарихи шындықтың ақиқатын ашып, білім алушыға идеялық саяси тәрбие беруде елеулі рөл атқармайтынын

көруге болады. Сондықтан тарих сабағы барысында іріктелген көркем туынды тақырыптың мақсатына сай, іштей қабысқан, яғни жетілдірілген бағдарламада көрсетілген тақырыптың шеңберіне лайықты болуы тиіс. Тарих пәнінің мұғалімі тарих сабағында пайдаланатын көркем әдебиет авторымен және оның көзқарасымен таныс болуы тиіс. Сол себепті Қазақстан тарихын оқытуда қолданылатын қазақ әдебиетінің нұсқалары үш салада топтастырылуы қажет:

1) тарихи дәуір уақытында автор өзі өмір сүріп, өзінің туындысында арқау еткен ғұмырнамалық шығармалар, яғни оқиға куәгері тарихи ақиқатты шығармалары іріктеледі;

2) тарихи дәуір уақытынан кейін өмір сүрген автор оқиғаны зерттеп, өз ойынан өткізіп, деректер мен мәліметтерді жинақтау арқылы жазылған көркем туындылар.

3) тарихи фольклорлық көркем шығармалар.

Сөйтіп, тарихты оқытуда пайдаланатын тарихи мазмұндағы көркем әдебиеттің бастыларына жанрлық жағынан жоғарыдағы жүйеге топтастыру қажет, сонда оларды іріктеуге қойылатын шарттар:

1) оқушылардың білімділік, тәрбиелік ой-өрісін дамытарлықтай әдебиеттің тарихи құбылысты суреттейтін үзіндісі тарихи шындыққа сай келуі;

2) Үзінді келтірілген көркем шығарма сол сыныптың әдебиет сабағында өтілгені немесе өтілмегені, оқушының ол туындымен таныстық дәрежесін үнемі ескеру қажет. Тарих сабағын оқыту процесінде тарихи көркем әдебиетке 3-4 минуттан аспайтын уақыт бөліну қажет.

Тарихшы ой пікірін нақты материалдар мен деректер негізінде дәлелдесе, әдебиетте ақын-жазушылар жырға өзек болған тарихи оқиғаны, тарихтағы адам істерінің еңбегін сақтай отырып, өз бетінше суреттейді. Демек, тарих пен әдебиет бірін-бірі толықтырып, терең түсінік беруге жәрдемдесетінін көреміз.

Әдебиет:

1. Журасова А.Ш. Тарихты оқыту әдістемесі. Орал; БҚМУ баспасы, 2012.-160 б.
2. Т.Т.Тұрлығұл. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы. Ғылым баспасы, 2003.- 242б.
3. Г.Б. Қозғамбаева, Н. К. Алпысбаева. Тарихты оқыту әдістемесі: оқу құралы- Алматы. «Қазақ университеті», 2016.- 259б.

ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Курмангазина Г.Ж., Аялберген Н. Е.

Павлодарский педагогический университет

им. Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, aapbergennurdaulet@gmail.com

Аннотация. *Тарих пәні арасындағы пәнаралық байланыс жүргізу ықтималдығы тиік етіледі. Зерттелетін мәселелер бойынша тарихи дереккөздерге талдау жасалады.*

Кілт сөздер: *Байланыс, тарих, география, әдебиет.*

Аннотация. *Исключается возможность межпредметной связи между предметом истории. По изучаемым вопросам проводится анализ исторических источников.*

Ключевые слова: *коммуникация, история, география, литература.*

Annotation. *The possibility of interdisciplinary communication between the subject of history is emphasized. An analysis of historical sources is carried out on the issues under study.*

Keywords: *communication, history, geography, literature.*

Білім пәндерге, салаларға бөлінгенмен, оларға қойылатын басты талап – тұтас орта ғылыми білім беру. Яғни оңтайлы түрде ғылымның озық үлгілерін сабақта қолдану болып табылады. Сондықтан да Мемлекеттік білім стандартын, оқу бағдарламаларын жасағанда, жеке пәндерден оқулықтар жазғанда пәндер арасындағы байланыстарға, олардың сабақтастығына баса назар бөлінеді. Егер де бұл байланыстарға көңіл бөлінбесе әр пәнді өзінше жеке-жеке оқыта берсек өзара байланысты ғылым салалары арасы үзіліп, оқушылардың алған білімдері толық болмаушы еді. Ал бұл оқушылардың ғылыми көзқарастарының қалыптасуына кедергі. Мектепте оқытылатын пәндер ішінде бір-бірімен байланысатын жерлері көп болып келеді. Тарихи білімдерді қалыптастыратын ұғымдардың арақатынасында философиялық, географиялық, сонымен қатар әдебиетке қатысты ұғымдар кездеседі.

Сонымен әрбір пәнді оқытқанда олардың басқа пәндермен байланысатын жерлерін тауып, қолдану керек. Пәндерді байланыстыру фактілерді түсіндіру барысында, терминдерді оқыту барысында жүзеге асады. Пәндердің өзара байланысын жүзеге асыру олардың табиғаттың, қоғамның дамуына ғылыми көзқарасын қалыптастырып қана қоймайды, сонымен қатар алған білімін кеңейтеді, толықтырады әрі бекіте түседі. Мәселен, 6-сыныпта ежелгі Қазақстан тарихын өткенде оқушылардың 5-

сыныптағы осы жерлерді ертеде адамдардың пайда болуы, олардың ру, тайпа болып қалыптасуы туралы білімдері еске түсіріліп, одан әрі сақ, ғұн, үйсін, қаңлы сияқты ірі тайпа одақтарына біріккені баяндалады.

Тарих, Қазақстан тарихы да әдебиетпен, «Адам және қоғаммен» жиі байланысады. XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстан мәдениетінің бірқатар салалары: әсіресе әдебиет, ақын-жыраулар, жазба әдебиеттің дамуы, ағартушыларға қатысты мәселелер бұған қатысты болады. Мұндай жұмыстың қиындығы, мұғалімнен өте білімділікті қажет етеді. Өз пәнін білу жеткіліксіз, сол ұғым, мәселе қарастырылатын пәндердің құрылымын да, білім мазмұнын да жақсы білуі керек. Сонда ғана ол ұғымның басқа пәннің құрамында қандай көлемде оқытылатынын, қандай белгілері айтылғанын, оның басқа да ұғымдар жүйесінде алатын орынын білуге болады. Мұнан кейін ондай ұғымдардың басқа пәндер құрамында қашан оқытылғанын, немесе оқылатынын, оның басқа да ұғымдар жүйесінде алатын орынын білуге болады. Бұдан кейін ондай ұғымдардың басқа пәндер құрамында қашан оқытылғанын, немесе оқытылатынын білу керек. Осыған байланысты ең тиімді әдіс оқушылармен әңгімелесу, осы арқылы олардың басқа пәннен, тарих курстарынан, немесе осы пәннің өзінен, бұрын оқыған, немесе қазір оқып жатқан мәселелері еске түсіріледі. Оқушыларға берілетін сұрақ оларды ойландыратын, кейде проблемалық сипатта болуы тиіс. Әңгімелесу әдісінің артықшылығы оқушыларды оқушыларды ойландырады, бұрын алған білімдерін қайта еске түсіріп, жүйеге келтіреді, олардың білім деңгейін анықтауға мүмкіндік береді, оқушылар бірін-бірі толықтырады, көбі қатысады. Егер де пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру кезінде мұғалім белгілі бір ұғыммен жұмыс істейтін болса оған алдын ала назар аударғаны дұрыс.

Тарих сабақтарында көбірек кездесетін ұғымдарды үш топқа бөлуге болады. Олар: белгілі тарихи дәуірлерге тән жеке нақты тарихи құбылыстарды білдіретін ұғымдар. Мәселен, терімшілер, тас құралдар, ру т.б. Бұлар онша күрделі емес, көбін бір сабақта толық түсіндіруге болады. Екінші топқа жататындар жалпы тарихы ұғымдар болып есептелінеді. Олардың қатарына құлдар, шаруалар, әскери демократия, хан, бай. Феодал сияқтылар жатады. Бірнеше сабақтарда түсіндіріледі және де біртіндеп жаңа белгілермен толығы түседі. Үшінші топқа жататандыр күрделі терминдер, олар әлеуметтік тарихқа қатысты ұғымдар. Мысалы, тап, мемлекет, мәдениет, өндіргіш күштер, өндірістік қатынастар сияқты сөздер. Қоғамдық құрылысқа, оның даму кезеңдеріне байланысты жаңа

белгілермен күрделене түседі. Бұл ұғымдар қоғамтану, құқық негіздері, экономикалық география пәндерінде кездеседі. Мұғалім оқушылардың қаншалықты осы терминдермен таныс екенін анықтап алып, ол ұғымдармен жұмысты оқушылармен ақылдаса жасайды [1, 198-201 б.].

Енді тарих пәнін беру барысында география пәнімен байланысы туралы сөз қозғаймыз. Тарихи карталар географиялық негізде жасалады және тарихи оқиға немесе дәуірдің кішірейтілген, жинақталған бейнелі шартты көрінісін анықтайды. Карталарда тарихи оқиғалар мен құбылыстар және олардың байланыстары мен орналасуы шартты түрде беріледі. Тарихи карталар мен географиялық карталар арасында ерекшелік бар, жағрафиялық карталар да үйреншікті түс тарихи картада басқа мағына береді. Тарихи карталардың тағы өзгешелігі, онда оқиғалар мен процестердің қозғалысы ашылады. Географиялық картада тұрақты нысандар тарихи картадан өзгермелі сипат алады, мемлекеттердің қалыптасуы мен олардың аумағының өзгеруі, әскердің, сауда керуендерінің қозғалысы ашылады. Картада тарихи қозғалыстар мынадай шартты белгілермен көрсетіледі: әскери соққы – жебе, шайқас алаңы – айқасқан қылыш, көтеріліс ошақтары – алау. Сабақта карталармен жұмыс істеудің алғашқы дағдыларын оқушылар бастауыш сыныпта меңгереді. Олар елді мекендердің картаға түсірілгенін біледі. Негізгі мектептердің алғашқы сабағында оқушылардың оқушылардың картографиялық ептілігі мен дағдылары, ең алдымен, картаның шартты белгілерін пайдалана алу, нысандарды білуі анықталады. Сабақ барысында мұғалім тақырыпты әңгімелеу барысында оқиғаны суреттеуі әрқашан картадан көрсетумен жүру керек. Тарих пәнімен география пәнін курсаралық байланыс міндетін шешу үшін мынадай синхронды карталарды пайдалануға болады: «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы», «Москва түбіндегі шайқас». Бір мезгілде бірнеше картамен жұмыс істеу оқушының тарихи-географиялық нысанды картаның көлемі масштабы және қамтыған аумағына қарамастан жаңылыспай табуға үйретеді. Осындай проблемалық ахуал оқушының ойлау қабілетін арттырады.

Шартты-географиялық көрнекілікті байыптап түсінуде географиялық атаулардың тарихи қалыптасуын білудің маңызы зор. География пәнімен байланыс жасағанда сабақта, жер-су, елді-мекеннің атауының мағынасын, шығу тарихын айтқан жөн. Мысалы: Сибирь-сыбыр, Саратов-Сарытау[2,51-54 бет.].

XIII ғасырда пайда болған Сібір топонимикалық атауы толығымен анық емес. Ол Ертістің орта ағысын мекендеген сыбыр халқынан шыққан деген болжам бар [3, 108 б.].

Тарихи карталармен жұмыс жасағанда ойындарды қолдануға болады. Сонымен, «үндемеу» ойыны кезінде бір оқушы картадан затты үнсіз көрсетеді, екіншісі үнсіз қолын көтеріп тақтаға шығып, заттың атын жазады. Біреу сөз айтса ойыннан шығады. Кеңістікті бағдарлауды дамыту үшін оқушыларға «Батыстан шығысқа және солтүстіктен оңтүстікке қарай орналасу» типті тапсырмалар ұсынылады. Оқушылар қағазға заттардың атын жазып, оларды дұрыс ретімен тапсырмаға байланысты орналастырады. Содан кейін картадан қалаларды көрсетіп, олармен байланысты оқиғаларды қарай еске түсіреді. Солтүстіктен оңтүстікке қарай: Петропавл, Көкшетау, Астана, Қарағанды, Тараз. Батыстан шығысқа қарай: Орал, Ақтөбе, Қостанай, Павлодар, Өскемен [3, 115-116 б.].

Қорытындылай келе тарих пәні еі интеграцияланған пән болып саналады. Тарихы пәнаралық байланыс жасау арқылы оқушылардың танымын арттырып, жан-жақты білімдерді бере аламыз. Оқушылардың ерте жастан ғылыммен қызығушылығын тудыруға септігін тигізеді деп ойлаймыз.

Әдебиет:

1. Тұрлығұл Т.Т. Қазақстан тарихын оқутудың теориясы мен әдістемесі: - Алматы: Қарасай, 2011. – 264 бет.
2. Қозғамбаева Г.Б. Тарихты оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 260 бет.
3. Студеникин М.Т. Методика преподавание истории в школе: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2003. – 240 с.

ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ 20-30-Х ГОДОВ ХХ ВЕКА: ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Отенова Г.Е.

*Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлан,
г. Павлодар, g.otenova.hist@mail.ru*

***Аннотация.** Тема голода 20-30-х годов в Казахстане является одной из самых актуальных на данный момент в отечественной историографии. За период Независимости было опубликовано достаточное количество монографий, научных исследований, статей по данной теме исследования. Цель данной статьи – проанализировать имеющуюся научно-исследовательской литературу и опубликованные источники по теме. Проведенный обзор позволит систематизировать литературу и определить круг проблемных вопросов для дальнейших исследований.*

***Ключевые слова:** Голод, История Казахстана, сборник источников, архивные материалы.*

***Аңдатпа.** Қазақстандағы 20-30 жылдардағы ашаршылық тақырыбы қазіргі уақытта отандық тарихнамадағы ең өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Тәуелсіздік кезеңінде осы зерттеу тақырыбы бойынша монографиялар, ғылыми зерттеулер, мақалалар жеткілікті мөлшерде жарық көрді. Бұл мақаланың мақсаты – тақырып бойынша бар ғылыми әдебиеттер мен жарияланған дереккөздерді талдау. Бұл әдебиеттерді жүйелеуге және одан әрі зерттеу үшін сұрақтар шеңберін анықтауға мүмкіндік береді.*

***Түйін сөздер:** Аштық, Қазақстан тарихы, дереккөздер жинағы, мұрағат материалдары.*

***Annotation.** The theme of the famine of the 20-30s in Kazakhstan is one of the most relevant at the moment in domestic historiography. During the period of Independence, a sufficient number of monographs, scientific studies, articles on this research topic have been published. The purpose of this article is to analyze the available research literature and published sources on the topic. This will allow to systematize the literature and determine the range of questions for further research.*

***Keywords:** Hunger, History of Kazakhstan, collection of sources, archival materials.*

В начале тридцатых годов казахский народ пережил величайшее бедствие. Об этом много было сказано и написано. Эти страницы нашей истории по-прежнему остаются белыми пятнами и до конца не изучены. На эти пробелы в отечественно истории обратил внимание Президент РК К.Ж. Токаев в своей программной статье «Независимость превыше всего»: «Прошло уже 100 лет с массового голода, унесшего жизни миллионов казахов в 1921-1922 годах. Если бы не массовая гибель из-за

этого бедствия, численность нашего народа была бы значительно больше, чем сейчас. Эти черные страницы нашей истории до сих пор всесторонне не изучены» [1].

Для того чтобы полностью узнать об истории нашего народа, о том, что они пережили в этот трудный момент, где жизнь каждого человека висела на волоске, нам придется изучить не одну книгу. В последнее время было опубликовано много статей, монографий, сборников документов по данной тематике. Даже среди ученых нет единого мнения о реальном количестве жертв. Различные интерпретации источников и причин массового голода вводят общество в заблуждение. Это диктует необходимость тщательного изучения и анализа имеющихся исторических документов и научных материалов. Цель данной статьи – проанализировать имеющуюся научно-исследовательскую литературу и опубликованные источники по теме. Проведенный обзор позволит систематизировать литературу и определить круг проблемных вопросов для дальнейших исследований.

Одним из первых о проблеме голода в Казахстане начал говорить и писать известный общественно-политический деятель М. Шокай в своей работе «Туркестан под властью Советов» (2). В его работе на документальных материалах показано, как осуществлялась политика советской колонизации Казахстана путем снижения численности коренного казахского населения в Северном Казахстане, лицемерно прикрывавшаяся «мерами по землеустройству в кочевых и полукочевых районах».

В советское время интерпретации причины голода рассматривались как искажения в ходе коллективизации, приводились некоторые сведения, которые рассматривались как ошибки отдельных политических деятелей, практически специальных исследований не было. В трудах историков о 30-х годах XX века писалось, что в период сплошной коллективизации «в отдельных районах Казахстана наблюдались продовольственные затруднения», а отчаянное сопротивление населения перед голодной смертью, часто выливавшееся в вооруженные восстания и бунты, объяснялись «происками баев и кулаков», а сами выступления крестьян – «басмаческо-бандитскими». В общем, они излагали то, о чем говорилось в официальных документах и сводках большевистского руководства ВКП(б) и директивных органов советского государства.

Вместе с тем, надо отдать должное таким исследователям как А.Б. Турсунбаев, Б.А. Тулепбаев, Г.Ф. Дахшлейгер и другим их современникам

(3), воссоздавшим фактическую сторону событий. Ценный фактический материал, содержащийся в их трудах в свое время активно вошел в научный оборот, и во времена «холодной войны» часто использовался в качестве источника в работах западных оппонентов аграрной политики КПСС и советского государства.

Долгие годы трагические страницы истории казахского народа начала XX века практически не освещались ни в исторических публикациях, ни в средствах массовой информации. Архивные документы были засекречены или же находились в ограниченном доступе. Положение дел изменилось лишь в конце 80-х годов XX в., когда под давлением демократических перемен начали пересматриваться все прежние концептуальные подходы в освещении проблем национальной истории. В ноябре 1988 г. Институтом истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова Академии наук Казахской ССР по инициативе его директора академика М.К. Козыбаева была созвана Всесоюзная научная конференция «Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы». В ходе состоявшейся научной дискуссии были впервые поставлены вопросы о причинах перегибов и масштабах массовой гибели населения Казахстана в период коллективизации. Это было началом большой работы по восстановлению объективной истории 20-30-х годов, долгое время остававшейся «белым пятном» на фоне всей истории XX века.

Дальнейшим толчком для изучения данной темы стало создание в ноябре 1991 года Верховным советом Казахской ССР государственной комиссии по изучению причин голода и политических репрессий. Ее возглавил народный депутат, директор Института истории и этнологии, видный учёный и общественный деятель, академик Манаш Козыбаев. По результатам исследований, проведенных в рамках этих мероприятий, была опубликована книга «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» (4).

В 1991 году в Алматы была опубликована книга коллектива авторов «Қазақ қалай аштыққа ұшырады. Голод в казахской степи» (5). В книге опубликованы письма рядовых граждан, общественных, государственных и партийных деятелей республики партийному руководству Казахстана и страны за 1932-1933 годы, которые отражают состояние сельского хозяйства региона того периода и содержат анализ причин, породивших голод и высочайшую смертность среди коренного населения республики.

В истории самое главное это – факты. Эти факты можно найти в сборнике документов «Гонимые голодом», который был составлен В.С. Познанским и Е.Б. Садыковым, напечатанный в 1995 году (6). В данной книге собраны документы о судьбе десятков тысяч казахов, бежавших в Сибирь в начале 30-х годов XX века. В сборнике имеются запросы, секретные распоряжения, доклады и постановления, в которых курируют вопросы об учете казахов, об усилении вирусозаболеваний и о трудоустройстве казахов и т.д.

Еще один сборник документов «Насильственная коллективизация и голод в Казахстане, 1931-1933 гг.: Сборник документов и материалов», опубликованный в 1998 году, пополнил источниковую базу по теме голода в Казахстане в 30-х годах XX века (7). В сборнике опубликовано 92 документа из республиканских архивов. В основном это документы партийных органов и ОГПУ-НКВД об антиколхозных восстаниях в республике, откочевках голодающего казахского населения, проведении мясозаготовок, выселении кулацких хозяйств.

В сборник «Из истории депортаций. Казахстан» вошло более 300 документов, значительная часть которых отражает процесс ликвидации кулачества и байства как класса (8). В сборнике публикуются документы о депортациях периода коллективизации на территорию Казахстана и внутри её, являвшихся составной частью кампании по «ликвидации бая и кулака как класса». Также в сборник включены важнейшие приказы, сводки и справки ОГПУ, отчеты о результатах инспекционных поездок представителей Казкрайкома, ЦИКа и СНК КАССР, рапорты командования частей РККА о подавлении повстанческого движения в Казахстане, сводки и справки о положении репрессированных граждан на местах выселения.

В 2021 году Институтом истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова был издан сборник документов «Ашаршалық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника» (9). В него вошли документы о голоде в казахской степи с 1928 по 1934 год, о фактах и причинах голода, его предпосылках, катастрофических последствиях.

Ученые и архивисты из различных регионов Казахстана также изучают представленную тему. В 2002 году Научным центром исторических исследований Семипалатинского государственного университета им. Шакарима был издан сборник документов «Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.)» (10). В сборнике представлены архивные документы,

отражающие различные аспекты государственной политики, проводимой Советской властью в 20-30 гг. XX столетия в Семипалатинском Прииртышье. В марте 2022 года в Доме дружбы АНК Карагандинской области состоялась презентации книги «Голод 1931-1933 годов в Центральном Казахстане: сборник архивных документов и воспоминаний» (11).

Ученые из Павлодара также занимаются исследованиями по данной тематике, выявляют и анализируют новые документы, хранящиеся в областных и республиканских архивах. В опубликованный сборник документов и материалов «Из истории массового голода в Павлодарском Прииртышье. 20-е – 30-е годы XX века» (12) вошли документы из фондов Государственного архива Павлодарской области, Архива Президента Республики Казахстан, Центрального государственного архива Республики Казахстан, Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области. В 2022 году павлодарскими учеными Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана был опубликован сборник документов «Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье. 1920-1930-е гг.» (13). Опубликованные в сборнике документы свидетельствуют, что на раннем этапе коллективизации существенно ухудшилось материальное положение отдельных категорий крестьянства, что в итоге привело к общему упадку сельского хозяйства.

Наряду с выпуском сборников документов, в которых публиковались архивные материалы о причинах и последствиях голода, начиная с 90-х годов прошлого века стали появляться монографии, научные исследования, статьи отдельных ученых, исследователей по теме голода в Казахстане.

Книга Валерий Михайлова «Хроника Великого джута», вышла в Казахстане в мае 1990 года, буквально сразу же после отмены цензуры (14). Изучить аграрную историю советского общества во время голода можно на основе монографии Г. Халидуллина «Политика советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.)» (15). Автор книги «» Д. Верхотуров ставит в первую очередь перед собой цель разобраться в экономических причинах голода в Казахстане и выявить те условия и решения, которые привели к такой небывалой для Казахстана хозяйственной катастрофе, затмившей все наиболее крупные бедствия в истории казахского народа, даже Актабаң Шыбурыңды, или «Годы великого бедствия» в 1723–1724 годах. В марте 2021 года казахстанский

исследователь Султан Акимбеков выпустил свою новую книгу «Казахи между революцией и голодом» (16). Название говорит само за себя.

В монографии “Ашаршылық қасіреті” (17) профессор С. Смагулова подробно описывает политическую обстановку казахского общества того периода, о причинах и последствиях голода 1921-1922 гг., о предпринятых мерах правительства в ходе борьбы с голодом, о деятельности интеллигенции и иностранных организаций по преодолению голода. Известный казахстанский историк Д. Аманжолова в работе «Советский проект в Казахстане. Власть и этничность, 1920-1930-е гг.» (18) исследует проблемы реализации советского национального проекта в 1920–1930-е гг. на примере Казахстана. Книга Грозина А.В. «Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан» (19) посвящена изучению русскоязычной казахстанской историографии и исторической публицистики, рассматривающей тему голода 30-х годов XX в. на территории Казахстана.

Одно из первых зарубежных серьезных и глубоких исследований, посвященных страшному периоду истории страны, в котором до сих пор очень много «белых пятен», является работа С. Камерон «Голодная степь: Голод, насилие и создание советского Казахстана» (20). Автор убедительно показывает, что колониальная политика (в особенности в течение последних двух десятилетий Российской империи) в казахских степях привела к серьезной трансформации кочевого уклада жизни и изменению экологической среды.

Книга немецкого историка Роберт Киндлера «Сталинские кочевники» (21) посвящена истории советского Казахстана конца 1920-х – начала 1930-х гг. Автор, привлекая обширную источниковую базу, рассматривает политику советской власти в Казахстане, кампанию перевода кочевников на оседлость, коллективизацию, страшный голод 1931–1933 гг., его причины и последствия. Книга предназначена для специалистов-историков и широкого круга читателей, интересующихся историей СССР и Казахстана первой половины XX века.

Таким образом, анализ опубликованной литературы и сборников документов по заявленной теме позволил сделать следующие выводы: 1. Благодаря выявлению и изучению новых архивных документов появилась возможность составить достоверное представление о тех событиях и изменениях, которые происходили внутри аула и деревни. Документы доказывают, что имели место не только социальные, но и политические цели, усиленные репрессивной политикой советской власти,

направленной против всего крестьянства в целом, и казахского народа, в частности. 2. На современном этапе, благодаря исследованиям отечественных и зарубежных ученых, стало возможным более глубокое и детальное освещение процесса коллективизации. Были определены ее этапы и, на основе научного анализа, установлена последовательность действий власти по отношению к сельскому населению. 3. Выявленные документы и научные исследования подтверждают, что кампании по конфискации, заготовкам, индивидуальному обложению «единоличников», раскулачиванию, выселению, ликвидации байства и кулачества как класса были неотъемлемыми составными частями насильственной коллективизации советской власти, проводимой в казахском ауле и деревне в 20-30-е годы XX века. Данная политика привела к ужасающей трагедии в Казахстане, к массовому голоду и гибели миллионов людей.

Литература:

1. Токаев К.Ж. «Независимость превыше всего» // <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfaberlin/press/news>
2. Шокай М. Туркестан под властью Советов (К характеристике диктатуры пролетариата). Алматы, 2017. – 144 с.
3. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. 1926 – июнь 1941 гг.» под редакцией А. Б. Турсунбаева. Алма-Ата: Казахстан, 1967; Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. - Алма-Ата. Казахстан, 1967; Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). - Алма-Ата: Наука, 1965; Тулепбаев Б.А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстане. М., 1971; Нурпеисов К. Крестьянские советы Казахстана (история строительства, укрепления и практической деятельности аульных Советов. 1917-1929 гг.). Алма-Ата, 1972.
4. Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы. Алма-Ата: Ғылым. 1990. - 200 с.
5. Қазақ қалай аштыққа ұшырады. Голод в казахской степи. Алматы, 1991. – 208 с.
6. Гонимые голодом. Сост. В.С. Познанский и Е.Б. Садыков. Астана, 1995. – 240 с.
7. Насильственная коллективизация и голод в Казахстане, 1931-1933 гг.: Сборник документов и материалов. Алматы, 1998 — 263 с.
8. Из истории депортаций. Казахстан. Сборник документов. Алматы, 2012. В 3-х т.
9. Ашаршалық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сборник документов. Отв. редактор Б. Абдигалиулы. Алматы, 2021.
10. Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.). Семей, 2013.
11. Голод 1931-1933 годов в Центральном Казахстане: сборник архивных документов и воспоминаний. Караганда, 2022.

12. Из истории массового голода в Павлодарском Прииртышье. 20-е – 30-е годы XX века. Сборник документов и материалов. Караганда, 2021. -380 с.
13. Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье. 1920-1930-е годы. Павлодар, 2022.
14. Хроника Великого джута. Алма-Ата, 1990.
15. Халидуллина «Политика советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.). Алматы. 2001.
16. Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом. Алматы, 2021. – 584 с.
17. Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті, Алматы, 2019.
18. Аманжолова. Д. Советский проект в Казахстане. Власть и этничность, 1920-1930-е гг. Астана, 2019 г. – 480 с.
19. Грозин А.В. Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан. — Москва, 2014. —178 с.
20. Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание советского Казахстана. Москва, 2020. – 360 с.
21. Киндлер Р. Сталинские кочевники. Москва, 2017. – 382 с.

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ПРОГРАММЫ И АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Торчинская А.А., Умирова А.К., Кузембаев Н.Е.

*Павлодарский педагогический университет им. Әлкей. Марғұлан,
г. Павлодар, anna.torchinskaya00@mail.ru*

***Түйіндеме:** Бұл мақалада "Мәңгілік Ел" және "Рухани жаңғыру" сияқты негізгі бағдарламалар және "Қазақстан халықтары ассамблеясы" ұйымының қызметі, ұлттық сана-сезімді, патриотизмді арттыруға, ұлттық бірегейлікті, туған тарихты сақтауға, республиканы одан әрі дамыту үшін ұлттың мәдени және рухани құндылықтарын жандандыруға бағытталған бағдарламалардың басым міндеттері мен мақсаттары қарастырылады Қазақстан және оның халықаралық аренада лайықты жағдайға ие болуы.*

***Түйінді сөздер:** ұлт, патриотизм, ұлттық сана, мәдени және рухани құндылықтар.*

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются основные программы, такие как «Мәңгілік Ел» и «Рухани жаңғыру» и деятельность организации «Ассамблеи народов Казахстана», приоритетные задачи и цели программ которые направлены на рост национального самосознания, патриотизма, сохранения национальной идентичности, истории родной, возрождения культурных и духовных ценностей нации для дальнейшего развития Республики Казахстан и приобретение ею достойного положения на международной арене.*

Ключевые слова: нация, патриотизм, национальное самосознание, культурные и духовные ценности.

Annotation: This article discusses the main programs such as "Mangilik El" and "Rukhani Zhangyru" and the activities of the organization "Assembly of Peoples of Kazakhstan", priority tasks and goals of programs aimed at the growth of national consciousness, patriotism, preservation of national identity, native history, revival of cultural and spiritual values of the nation for the further development of the Republic Kazakhstan and its acquisition of a worthy position in the international arena.

Key words: nation, patriotism, national identity, cultural and spiritual values.

После приобретения независимости 16 декабря 1991 года одной из приоритетной задачей являлось проведение новой национальной политики для налаживания отношений и предотвращения межнациональных конфликтов внутри страны. Это нелегкая задача легла на плечи первого президента Нурсултана Назарбаева [1].

Первым шагом на этом нелегком пути стало отражение целого ряда статей в Конституции страны от 30 августа 1995 года. Где на законодательном уровне прописано, что нарушения межнационального согласия карается по всей строгости закона [1].

Вторым шагом стало создание «Ассамблеи народа Казахстана» указом президента от 1 марта 1995 года, а в 2008 году на законодательном уровне были закреплены ее обязанности. В задачи «Ассамблеи народа Казахстана» входят осуществление национальной политики страны и реализация задач для сохранения согласия между народами Казахстана. Помимо этого, в 2010 году была принята «Доктрина национального единства», которая была направлена на общее духовное обогащение и единению народов Казахстана, как одно целое [9].

Если говорить о роли Ассамблеи народов Казахстана в создании и сохранении мирных отношений между этносами нашего государства. Помимо этого, АНК осуществляет деятельность совместно с правительственными органами власти по противодействию экстремизма и терроризма в целом, а также процесс по объединению в стране культурных и языковых ценностей различных народов. Руководителем Ассамблеи народов Казахстана, честь выпала быть ее инициатору и первому президенту нашей страны Нурсултану Назарбаеву [9].

Стоит отметить деятельность Ассамблеи народов Казахстана на территории Павлодарской области. В октябре прошлого года были проведены ряд мероприятий с участием деятелями АНК такие, как «День сельской женщины», фестиваль «Ұлылардың ұлысы – Абай» и

фотовыставка «Павлодар глазами юных художников». В качестве спикеров на обсуждении Послание Первого Президента «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» на базе КГУ приняли участие председатель научно – экспертной группы при АНК Павлодарской области, доцент высшей школы гуманитарных наук, Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан А.С. Аманова [10].

Третьим шагом является принятие в декабре 2012 года первым президентом Нурсултаном Назарбаевым создание программ для развития патриотизма у народа Казахстана, которая позже получит официальное название «*Мәңгілік Ел*». Общенациональная идея «Мәңгілік Ел» должна стать крепкой идейной основой не только Стратегии «Казахстан-2050», но и нерушимой, непоколебимой идейной основой становления государства Казахстан XXI века сказал Н.А. Назарбаев [4, с. 3].

Тема патриотизма очень актуальна в наше время. Ведь большое значение уделяется воспитанию в национальной сфере и формированию национальной идентичности народов Казахстана. Программа «*Мәңгілік Ел*» направлена для осуществления данных действий. В своем послании Н.А. Назарбаев подчёркивает, что за годы независимости были приобретены ценности, которые ведут многие народности Казахстана к объединению как единой нации. Поэтому программа «Мәңгілік Ел» становится приоритетной для всего нашего народа не смотря какой национальности относится гражданин Казахстана или какую религию он исповедует [4].

«Мәңгілік Ел» - новая национальная стратегия, которая должна способствовать объединению и развитию Республики Казахстан. Ассамблея Народов Казахстана выдвинула следующие предложения: 1) выполнение стратегических задач, стоящих пред народом Казахстана может быть достигнуто благодаря уникальной модели, созданной в Казахстане - модели общественного согласия и национального единства; 2) для выполнения новых прорывных задач - построение стабильного, процветающего Казахстана, создания общества благоденствия на нашей благословенной земле необходимо сплочение и единение [4, с. 13].

Предложение бывшего главы государства о создании программы «Мәңгілік ел» нашла свое отражение во мнениях многих политиков общественных деятелей нашей страны. К примеру, политолог Кубаш Сагидоллұлы считает, что идея «Мәңгілік ел» является мостом между кочевой цивилизацией и мировым державами. С этим сложно не согласиться, ведь программа «Мәңгілік ел» ведет этносы Республики

Казахстан к объединению и росту национальной идентичности, а также налаживанию международных отношений на мировой арене. Ведь на данном этапе развития программа «Мәңгілік ел» объединяет все стремления и надежды нашего государства и преподносит страну как единую нацию [4].

Наше развитие не должно быть обусловлено только экономикой, но и духовным развитием. Казахстан является оплотом многих этносов, культур и различных религий. Об этом факте свидетельствуют доктора философских наук А.Н. Нысанбаев и Р. Кадыржанов, которые высказывают свое мнение необходимости укрепления национальной идентичности с объединением этносов [4].

На современном этапе в Казахстане уделяется огромное внимание развитию поликультурности нашего общества и диалога с государством для предотвращения межнациональных конфликтов. Поэтому граждане Республики Казахстан должны задуматься и попробовать, несмотря на этнические различия идентифицировать себя как граждане единого государства [3].

Создание национальной идеологии, как программа «Мәңгілік ел», говорит о том, какое будущее первый президент видел для развития Республики Казахстан. А именно в сохранении исторической памяти нашей страны. Ведь при сохранении исторической памяти нации, знание своих истоков, традиций своего народа делает человека духовно богаче [5].

Ведь для понимания настоящего и строительства достойного будущего для последующих поколений необходимо знать историю прошлого. Ведь опираясь на опыт прошлых поколений, можно предотвратить ошибки в будущем [5].

Если говорить о других причинах, о создании национальной идеологии «Мәңгілік ел», можно отметить существенный стимул государства занять соответствующее положение в условиях жесткой конкуренции на мировой арене [3].

Для этого требуется рост национального самосознания через возрождения мировоззрения духовного начала народа. Как отмечает доктор философских наук, профессор Б. Сатершинов: «История связана с прошлым, человеческой памятью и социальным сознанием. Возродить историческое сознание можно только через изучение и исследование самобытной истории, через освоение фундаментальных ценностей, составляющих основу национальной культуры. Наряду с родным языком, пробуждающим людей в духовном плане, необходимо возрождение

традиций, полное восстановление исторического прошлого народа – это и есть путь формирования исторического самосознания, составляющего духовную платформу Независимости» [4, с. 15].

Если рассматривать программу «Мәңгілік ел» с исторической точки зрения, то можно отметить, что национальная стратегия, предложенная Н.А. Назарбаевым является отражением становления и развития казахского народа, как единая нация на протяжении долгих веков. А также как история становления Республики Казахстан, как многонационального государства со своей историей и обычаями, которое стремится к мировому признанию [4].

Для достижения истории своей страны и освоения в полной мере государственного языка была принята программа «Рухани жаңғыру». Данная программа была основана с помощью положений статьи первого президента «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» и была опубликована в апреле 2017 года. Основной целью данной программы является увеличение духовных и культурных ценностей нации и вхождение Казахстана в 30 развитых стран мира [7].

Программа «Рухани жаңғыру» была создана для развития конкурентоспособности Казахстана на мировой арене, сохранение идентичности народов страны как единое целое, возрождения культа знаний среди населения [7].

Особую роль она играет в проведении этнополитики в Республике Казахстан. Ведь в последние десятилетия в нашей стране идет активное принятие ценностей зарубежных стран. Привлечение молодежи к исконным ценностям народов Казахстана стала одной из приоритетных задач в настоящее время. На данный момент во многих государственных образовательных учреждениях проводятся различные мероприятия для роста патриотизма в рамках программы «Рухани жаңғыру». Данная деятельность была проведена мною на третьем курсе во время прохождения педагогической практики на базе «Средней общеобразовательной школы № 39 инновационного типа с гимназическими классами» города Павлодар 10 февраля 2022 года на тему «Сакральные объекты Павлодарской области» в онлайн формате [8].

Приоритетными направлениями для развития модернизации национального самосознания на современном этапе являются конкурентоспособность, национальная идентичность, прагматизм, культ знания и открытость сознания. Поэтому формирование единой нации является ключевым направлением для развития Республики Казахстан в

наши дни. Для этого модернизация сознания должна быть приоритетным для каждого гражданина страны для адаптации в будущем Казахстана [6].

Таким образом, национальная политика и шаги, которые предпринял первый президент Н.А. Назарбаев, являются толчком для развития и достижения народом Казахстана определенных целей, которые направлены для достижения межнационального единства, предотвращение распрей внутри страны, где это наблюдалось в проводимой политике Советским Союзом по отношению к национальным меньшинствам, и занятии Республики Казахстан соответствующего места на международной арене.

Литература

1. Рустембекова Д.К. «Некоторые теоретико-правовые аспекты государственной национальной политики Республики Казахстан»: <https://articlekz.com/article/6169> (дата обращения 15.12.2022)

2. Указ Президента Республики Казахстан «Об образовании Ассамблеи народа Казахстана» от 1 марта 1995 года № 2066 (ред. от 03.10.2000 г.)

3. Бадиев А. «Мәңгілік ел» – национальная идея (К 30-летию Независимости Республики Казахстан). На сайте: https://history-state.kz/ru/?ELEMENT_ID=1753 (дата обращения 15.12.2022)

4. Мәңгілік Ел. Учебник. М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова и др. – Алматы: Ұлағат, 2015 – 336 с.

5. Абенев Д.Е. «МӘҢГІЛІК ЕЛ» проекты в будущее // <https://articlekz.com/article/21495> (дата обращения 15.12.2022)

6. Программа «Рухани жаңғыру» – взгляд в будущее- <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda-bilim/activities/11204?lang=ru> (дата обращения 15.12.2022)

7. Назарбаев Н.А. Статья "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (дата обращения 15.12.2022)

8. Касымова А.М., Айткулова С.Н Программа «Рухани жангыру» как стратегия духовного развития граждан // <https://cyberleninka.ru/article/n/programma-ruhani-zhangyru-kak-strategiya-duhovnogo-razvitiya-grazhdan/viewer> (дата обращения 15.12.2022)

9. Официальный сайт Ассамблеи народов Казахстана-<https://assembly.kz/ru/> (дата обращения 15.12.2022)

10. Ассамблея народов Казахстана Павлодарской области- <http://ankpvl.kz/> (дата обращения 15.12.2022).

ПРОБЛЕМЫ ОЦИФРОВКИ ИСТОРИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКА

Шаринова С.А.

Павлодарский педагогический университет им. А.Маргулана

asainowna@mail.ru

Аннотация. Мақалада электрондық ортадағы тарихи ақпаратты ұсыну және талдау мәселесі қарастырылады. Қазіргі уақытта деректану өзінің дамуының жаңа деңгейіне өтіп, ақпаратты сақтауға, беруге және қол жетімділікке бағытталған бірқатар міндеттерді шешетініне назар аударылады. Мақалада тарихи дереккөздерді цифрландыруға байланысты бірқатар проблемалар, оларды әлемдік тәжірибені ескере отырып шешудің мүмкін нұсқалары келтірілген.

Кілт сөздер: тарихи дереккөз, цифрландыру, цифрландыру.

Abstract. The article considers the problem of presentation and analysis of historical information in an electronic environment. Attention is focused on the fact that at present the source science is moving to a new level of its development and solves a number of tasks aimed at preserving, transmitting information and accessibility. The article presents a number of problems related to the digitalization of historical sources, possible solutions to them, taking into account world experience.

Keywords: historical source, digitalization, digitization.

Аннотация. Статья рассматривает проблему представления и анализа исторической информации в электронной среде. Акцентируется внимание на то что в настоящее время источниковедение переходит на новый уровень своего развития и решает ряд задач, направленных на сохранение, передачу информации и доступность. В статье приводятся ряд проблем, связанных с цифровизацией исторических источников возможные варианты их решения с учётом мирового опыта.

Ключевые слова: исторический источник, цифровизация, оцифровка.

Окинавская хартия, принятая 22 июля 2000 года, провозгласила начало новой эры человечества. Она представляет собой призыв к ликвидации разрыва в области информации во всем мире. Таким образом, современным обществом признается решающая роль и значимость информационно-коммуникативных технологий в нашей жизни. Этот документ является своеобразным стимулом для активного внедрения информационных технологий во все сферы человеческой жизни. Цифровизация коснулась и гуманитарных областей науки. В первую очередь это отразилось в том, что повсеместно стали переводиться в цифровой формат множество различных источников информации: книги, различные архивные документы, фонозаписи, фотодокументы, видео, киноматериалы и многое другое. На сегодняшний день уже не обязательно работать непосредственно с самим историческим документом и каким-

либо другим артефактом, во многих библиотеках можно получить доступ к электронной копии того или иного документа. Это существенно расширяет доступность и предоставляет возможность, более широкому кругу людей ознакомиться с тем или иным документом. Конечно, цифровизация в этом направлении развивается гораздо медленнее, чем в остальных науках, так как это требует тщательную оценку качества оцифровки и экспертизы. Оцифровка архивных документов решает сразу несколько существенных задач, том числе как обеспечение сохранности подлинников, упрощение доступа к документам архивного фонда, ускорения процесса предоставления государственных услуг. Казахстанский ученый Алимгаинов К.Ш. в своей работе «Электронные источники по современной истории Казахстана: методология и методики анализа» изданном в 2011 году исследует электронные исторические источники, используя количественные методы. Для анализа автор использовал в основном материалы по современной истории Казахстана. Он первым среди ученых Казахстана начал изучать электронные исторические источники с точки зрения научного исследования. Автор подчеркивает в современных условиях, что содержание процессов информатизации приобретает статус исторического источника. Предметом данного труда является совокупность методов источниковедческого исследования [1]. Однако необходимо учитывать, что за 12 лет, развитие цифровизации ушло далеко вперед и материалы, описанные в данном труде, характерны для технологии WEB 1.0. когда суть цифровизация рассматривалась как оцифровка бумажных или аналоговых носителей тогда как в Великобритании в том же году активно развивались технологии WEB 2.0. Это отразилось в работах британских ученых К. Берзинс и Э.Хадсон «Использование электронных ресурсов», опубликованных в 2011 году. В плане оценивания ценности исторических источников можно привести Китай, где не только появилось множество цифровых источников, но и появилось такое понятие как классификация, и возникли целые школы изучающие целые направления. Наиболее известными учеными являются Ц. Ван, М. Хань, В.Ванг. В Соединённых Штатах Америки ещё в 2007 году при правительстве было создано специальное федеральное агентство, целью которого является выработка единых подходов и методов оцифровки всей общественно-значимой информации. В 2013 году после принятия Государственной программы «Информационный Казахстан-2020» появились механизмы перехода к информационному обществу и в архивной отрасли. Принятие этого

документа послужило толчком для принятия следующего документа- Программы информатизации Архива на 2014-2016 год и 2017-2019 годы. С этого момента работа по оцифровке документов стала носить масштабный и системный характер. В программе Цифровой Казахстан 2017 года также акцентировалось внимание, что архивы должны продолжать работу по оцифровке документов. Принятие этого документа стало новым толчком в развитии архивного дела. Прежде всего, архивные документы стали более доступны пользователям и одновременно обеспечивают сохранность архивных материалов. Например, на сайте Архива Президента Республики Казахстан имеется электронный каталог датировка которых начинается с 1918 года, а количество оцифрованных фондов составляет 896. В 2020 году казахстанскими учеными Н. Алпысбаевой и Б. Шайлазымовым были выпущены методические рекомендации «Оцифровка архивных документов: методические рекомендации», рассматривается процесс оцифровки документов на различных носителях (бумажные, аудиовизуальные) и анализируется опыт таких стран как США и Южная Корея. В работе дается четкое определение таких понятий как оцифровка, звуковая дорожка, конвертирование и конвертация и многое другое. Всего дается 14 специализированных терминов. В работе описываются единые требования к оцифровке архивных документов государственных архивов: порядок сканирования бумажных и аудиовизуальных документов, правила выдачи. Таким образом, такая работа позволит не только сохранить исторические артефакты, но и позволит включиться в международное взаимодействие по данному вопросу.

Вместе с тем работа по оцифровке сталкивается с определёнными проблемами как нормативно-методическими так и технологическими. Например, при создании копии возможно внесение каких либо исправлений и дополнений и определить это без доступа к подлиннику невозможно. Чаще всего подлинники, которые имеются в широком доступе, не являются копией с оригинала, а копии с копии. Вполне допустимо, что прежде чем попасть к пользователю этот документ подвергнулся некоторым преобразованиям или обработке. По сути, этот процесс неконтролируемый. Поэтому не всегда электронная копия это точное воспроизведение исторического источника. Подлинность любого исторического источника должна подтверждаться сопроводительными материалами, в которых должна содержаться информация о том какие работы по обработке проводились с данной копией. Это правило было её

введено в «Правила издания исторических документов в СССР» [3]. Поэтому иногда документы, опубликованные в широком доступе не всегда являются подлинными и возможно к моменту публикации уже претерпели ряд исправлений и коррекции.

Ещё одной проблемой при оцифровке документов, является проблема определения авторского права в отношении созданных копий. Имеет ли тот, кто создал копию претендовать на авторское право и право использовать ее в своих научных исследованиях. Например, творческая переработка исторического источника. Но если это творческая переработка или любая другая интерпретация источника, можно ли говорить тогда о ее достоверности? Можно ли считать данный документ историческим архивным источником? Архивный исторический источник должен передавать целостностную социальную информацию о прошлом.

При традиционном анализе исторического источника, уделяется большое внимание тому на каком носителе, как была зафиксирована информация, цвет, фактура материала на котором был выполнен источник и многое другое. При оцифровке документа у исследователей нет возможности поработать над этим. Цифровая копия не позволяет изучить исторический источник полностью при его изучении с точки зрения внешней критики [4].

Очень часто при оцифровке, служебная информация номера, титульный лист, записи на обороте, исправления карандашом на полях не воспроизводятся.

Ещё одной проблемой фиксации исторических источников является несовпадение целей создания источника и его копии. Очень часто исторический источник имеет скрытую информацию, например материал на котором он выполнен и при оцифровке практически невозможно отразить подобные детали.

Исходя из вышесказанного можно сделать вывод, что копия это самостоятельный объект который сочетает в себе авторство, цель и семантическую информацию подлинника.

Несмотря на все проблемы связанные с оцифровкой документов, нельзя не отрицать тот факт что оцифровка документов позволяет изучать документы, которые были ранее недоступны исследователю из-за удаленности, ветхости и других факторов и поэтому можно сделать вывод что оцифровка скорее всего положительно сказывается на научных исследованиях. Американский историк П. Карнаби сказал, что современное человечество в некотором случае напоминает варваров,

использующих технологии, возможности и специфику которых не в состоянии полностью понять и оценить.

Если рассматривать электронную копию как исторически источник, нельзя говорить только о недостатках. Электронная копия имеет ряд положительных моментов, к примеру, электронная версия это графический файл и подчеркивает определенные свойства, которые ранее не воспринимались в качестве приоритетных. Кроме того электронные копии сглаживают разнообразие типов и видов подлинных исторических артефактов на основании которых они сделаны. То есть все исторические источники представлены в одном формате – цифровом и существует лишь только разница, как они воспроизводятся.

Конечно, самым главным вопросом будет вопрос качества электронной копии является аутентичность ее содержания, полнота содержания.

Существуют определенные требования предъявляемые к электронной копии: качество описания подлинника, качество сканирования, качество графической обработки, качество хранения и использования электронной копии [5]. Чтобы максимально приблизить электронную копию к подлиннику учеными предлагается составлять два описания. Первый- полномасштабное археографическое описание подлинника и развернутое описание электронной копии где должны быть описаны технические и технологические свойства предоставляемого материала. Что позволит восполнить то, что теряется при создании электронной копии документа. Изучая опыт ученых других государств по данному вопросу, интересным является опыт чешских ученых, они работают над проектом «Ведуты» и в качестве описания используют формат описания музейных предметов. Такая форма описания включает в себя характеристику физических свойств исторического источника и особенности носителя. В Италии учёные разработали специальную материальную оболочку, где используются описания всех форм и стандартов электронных описаний предметов. Это позволяет более полно представить исторический источник в цифровом формате. Британский национальный архив стал использовать технологию совместной работы (краудсорсинг) где привлекаются волонтеры для создания описаний документов и их электронных копий. Описание производится в базе данных, существует некий формат по которому онлайн любой житель Британии может присоединиться к процессу обработки архивных документов. Такой метод начал широко распространяться и в других страна

Европы. Например в Польше существует проект «Твои фото. Общая память», когда граждане страны могут составлять описание фотографий опубликованных в сети, подлинники которых хранятся в Национальном архиве.

Конечно, в данных проектах есть и негативные стороны, как организовать экспертизу содержания предложенных описаний, для этого нужны усилия профессионалов. Ведь количество представленного материала сразу выросло в десять или тысячу раз.

В Национальном архиве Финляндии создана база данных по идентификации бумаги, на сайте Штудгардского музея существует база данных филиграней Пикара. В Испании создана электронная версия картографических материалов в трехмерном изображении.

Современными учеными постоянно проводятся исследования направленные на совершенствование методики представления исторических источников, конечно, этот процесс ещё не завершён, но сама по себе идея оцифровки исторических источников очень важна и позволяет избежать потери ценных сведений. Попытка сохранить те или иные исторические источники проводились всегда. Когда-то русский этнограф А.В.Затаевич записал в процессе своих исследований музыкальные произведения казахских кюйши, сейчас мы потомки слушаем эти произведения. Да возможно в процессе записей были внесены, какие то изменения, через десятилетия эти записи сама стала историческим источником. Внедрение цифровых технологий и бурное развитие информационного общества меняет облик ученого историка и теперь одной из важнейших задач ученых стоит задача сохранения источников для передачи этой информации потомкам.

Литература:

1. К.Ш. Алимгазинова «Электронные источники по современной истории Казахстана: методология и методики анализа»
2. Оцифровка архивных документов: методические рекомендации / сост.: Н. Алпысбаева, Б. Шайлазымов, – Алматы: Қазақ университеті, 2020
3. Правила издания исторических документов в СССР. 2-е издание, переработанное и дополненное. М., 1990. Главное архивное управление при СМ СССР Электронное периодическое издание «Открытый текст»
4. Бородкин Л. И. Digital history: применение цифровых медиа в сохранении историко-культурного наследия? // Историческая информатика. № 1. 2012
5. Закон РК «О национальном архивном фонде и архивах» от 22 декабря 1998 г. №326-1// электронный ресурс [<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000326>] дата обращения:25.04.2023 г.

**ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ
ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМ**

**ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

ЖАНАТ ӘСКЕРБЕКҚЫЗЫНЫҢ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ АДАМ МЕН ТАБИҒАТ ЖАРАСТЫҒЫ

Сембаева Айдана Сембайқызы

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., sembaevaa@bk.ru*

Ғылыми жетекшісі: Оразханова Майгүл Ирангайыпқызы

Түйіндеме: *Мақала Жанат Әскербекқызының лирикасындағы адам мен табиғат арасындағы байланысы мен үндестігі қарастырылған. Ақын өлеңдерін талдай отырып, көркемдік ерекшеліктерін ашылып көрсетілді.*

Кілт сөздер: *Жанат Әскербекқызы, ақын, табиғат, сезім, адам, үндестік.*

Резюме: *статья посвящена взаимосвязи человека и природы в лирике Жаната Аскербековны. Анализируя стихи, поэт раскрыл художественные особенности.*

Ключевые слова: *Жанат Аскербековна, поэт, природа, чувства, человек, гармония.*

Annotation: *the article is devoted to the relationship between man and nature in the lyrics of Zhanat Askerbekova. Analyzing the poems, the poet revealed artistic features.*

Keywords: *Zhanat Askerbekovna, poet, nature, feelings, man, harmony.*

Өлең жазу үшін, әсіресе сезімді жырлау үшін оның сыртына емес, ішіне үңілу керек. Өлеңнен ақынның сөз саптауын, сөз қиыстырып, қиылыстыра білуін, ақындық шеберлігін көре аламыз. Әр ақын табиғатты өзінше көреді, жырлайды, өзінше көркемдейді. Академик З.Қабдолов «Сөз өнерінде»: «Тіл көркемдігі мен сөз сұлулығы жасанды жалт-жұлтта, күлдібалам бояуда емес, сөздің табиғилығы мен қарапайымдылығында, нақтылығы мен тазалығында жатады», - деп, әр сөздің өз орнында тұруы мен сөз келістігінің маңыздылығын ашып көрсетеді [6].

Қай ақын болмасын жырын құр сөзбен емес, сөзді әсемдеу арқылы, сән беріп, тіл көркемдігіне сүйене отырып, сезім қылын шертіп оқырманға сұлулық пен нәр береді. Қазіргі уақыттағы талантты ақын, поэзиядағы дәстүрді жалғастырушылардың бірі де бірегейі – Жанат Әскербекқызы. Жанат Әскербекқызының жырларынан бұрынғының ізін көре аламыз, сезім де, әсемдік те бар.

Ақын лирикасының бір қырында қараңғылық, өкіну мен қайғы, ал екіншісінде романтикалық амбиция, махаббат, ғашық болу, арман, мақсат, үміт бар. Сондай сезім көріністерін жеткізу үшін шеберлік, көркемдік, тіл байлығы аса қажет дүние. Жанат Әскербекқызы шығармашылығы кең құлашты, жырлауы бөлек. Оқи отырып сезінесің, сезесің. Ол өлеңді сезіммен жырлайды. Бір сұқбатында өзі де өлең туралы: «Өлең – көркем

әдебиеттің жанры, ол адам жанына көркемдік, эстетикалық тұрғыда әсер ететін, жүрек қылын шертетін, адамның ішкі жан-дүниесінің толқынысын тудыратын, өзі де сондай шынайы толқудан туатын дүние. Абайдың «Сылдырап өңкей келісім, Тас бұлақтың суындай..» немесе Дулаттың «Жырымды менің сұрасаң, тұманың тұнық суынан...» дейтіні өлең табиғатының тазалық пен пәктіктен тұратынын көрсетпей ме? Өлең – адам баласын ізгі қасиеттерге бастайтын қуатты рухани күш. Қазір қатыгез болып кеттік қой, адам баласын адами болмысынан ажыратпай, ізгілікке, парасатқа еріксіз жетелейтіндей болуы керек – өлең... Өлеңге эстетикалық көркемдік, нәзіктік тән», – дейді. Шынымен де өлеңге абайлап қарап, сезімді ашық та кіршіксіз жеткізу керек [1].

Туындыларын оқи отырып, ақынның табиғатпен сырлас екенін көре аламыз. Әр нәрсені табиғатпен байланыстырып, оқырманна сездіре алады. Ақын адам мен табиғат арасындағы нәзік байланысты ерекше шабытпен жырға қосады. Табиғаттың әр сәтін ақын табиғатқа ене отырып, әдемі сөз тіркестерімен, астарлы, нәзік және жұмбақ тұспалдарды тоқи отырып жырлайды[2]:

...Ана аспанды, жасытып мына белді,
Жел үнімен ақ қайың жылады енді.
Жұрдай болып бір күні жапырақтан
Тырдай болып, дірдектеп шыға келді.
Келер көктем... келеді кезегімен,
(Уақыттың сынына төзе білем).

Енді мына жолдарда осы бір табиғат көрінісін адам тағдырымен байланыстырып, оны үзілген жапырақтарға теңейді. Адам мен табиғат арасындағы байланысты таныта отырып, философиялық ойларға жетелейді:

...Өмір – жалған, қалайша білмей өтем
Егіле ойлап, ертеңді түндей етем.
Өткен күндер – үзілген жапырақтар,
Көретұғын тағдыры бірдей екен.

Осы күз көрінісін «Күзгі сарынынанда» көре аламыз. Бұл жерде ақын күңіреніп, күзгі табиғатпен мұңдасады:

Күрсінесің, жүзіңде мұң,
Күңгірт тартқан күзім менің!
Көріп тұрсың ақ қайыңнан
Жапырақтың үзілгенін... Енді бірде Есілге еркелеп:
Есілден соққан ерке жел

Ерте кел үнін өзеннің...
Есілге егер тіл бітсе,
Сөйлейді екен қай тілде, – деп өзенге қатысты ерке желмен сырласады [5].

Ақын өлеңдерін оқи отырып, табиғат құбылыстары мен әсем көрінісі негізінде ақынның жеткізгелі отырған сезімін ұғынасың. Күзбен мұңдасып, Есілмен тілдесе, мына жыр жолдарында қаңтардың суығына кірпігіне мұз қатырып, сезімдерін тұншықтырған жанның кейпін көрсеткендей, яғни ақын табиғатты жалаң суреттемейді. Адам мен табиғат, табиғат пен махаббат қатар астаса суреттелуінің тамаша үлгілерін кездестіреміз:

Кірпігіне мұз тұрған,
Кінәмшіл көңіл сілкін бір.
Қабағына қар қатқан
Қаңтарға құл боп күлкім жүр...
Жан тұңғыығына үңілсең –
Тұншығып қалған тұма бар.

«Ақын жаны – нәзік жанды» деп бекер айтылмаса керек. Ақындардың шығармаларына көз салсаң, өзгеге айта алмаған сырын, мұңын, қуаныш-қайғысын жыры арқылы айтады. Оны түсінер жан кемде-кем шығар. Бір туынды, шындығына келгенде, жай ғана жыр не шумақты өлең емес, ақынның сол сәттегі көңілі, сезімі, қуанышы не қиналысы, арпалысы болуы мүмкін. Жанат Әскербекқызының «Түн» шығармасын оқи отырып, ерекше күй кештім:

Түн...
Жұбатар бір жан іздеп келемін,
Қабағы салқын күзге өкпеледім.
Қараңғылықты қарашыққа іркіп,
Қарауытқанды сіз деп көремін.

Екінші шумағында адасқан түн ішінен әлдебірдеңеге үміттенгендей, желге сәлемдемемен жалғайды:

Түн...
Адастырады, алдайды мені,
Көздерін менен алмайды көгі.
Құмығып қалған үнімді сізге
Мұңайған желдің жалғайды демі.

Ақын шығармашылығында күн мен түн сыр бөлісер мезгілі секілді. Сезімін тұншықтырған жанның ішіндегі алай-дүлей арпалыстарын

көрсетеді. «Күңгірт тартып күлгін күн...» деген жырында осыны байқай аламыз:

Күңгірт тартып күлгін күн,

Жігерімді құм қылдың...

Сезім болды күл-парша,

Қай түні еді мың бірдің?! – келесі шумағында шындығы ащы болса да күнге бағынған, жүрегі зарға толған, тыныштық іздеп аласұрған жанды көресің:

Басылмады солығым,

Жан-жүрегім толы мұң.

Күні қайсы, түн қайсы...

Мені кімге жорыдың?!

Күн шындық та, түн сұмдық,

Сол шындыққа құлшындық.

Ал мына жолдарда түнге мұңын шағып, сол түннен жұбаныш іздейді:

Түн қойнында тартынбай,

Күн шыққанда қымсындық.

Жұлдыз біткен жымыңдап,

Әлденені тұр ымдап...

Түн қойнында – бұламын,

Күнге де аздап ұнадым...

Жанат ақынның лирикасындағы адам мен табиғат байланысын қазбаласаң, тұңғыыққа кете бересің. Бір-бірімен ұдайы байланыстағы екі бөлшекті жарастыра отырып, адам жанын мазалайтын, оның сезімін бірде желге ерекелеп, бірде түнге мұңын шағып, енді бірде күзбен бірге күңіренсе, бірде жаңбыр болып төгіле отырып, толғандыратын құбылыстар туралы жырлайды. Оның өлеңдерін оқи отырып, сіз бұл сезімді кешіргендей әсерде боласыз. Мүмкін, сол себепті болар кез-келген оқырманның көңіліне қонымды болып, әсер ететіні. «Кеудемді жарған керімсал өлең...» деп жырлаған ақынның әр жүректен орын алып, әсерлі туындыны жазуы – оның сөз саптауынан, кестелеп жеткізуінен, әрине, ақындық шеберлігінен деп білеміз.

Әдебиет:

1. Әскербекқызы Ж.: Поэзияға кеуденің керегі жоқ. // <https://abai.kz/post/12421>
2. Әскербекқызы Ж. Қаңтардағы қызыл гүл. – Астана: Елорда, 2001.

3. Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: —Print express, 2017 – 512 б. (454-466)

4. Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының жаршысы. Ғылыми-әдістемелік журналы, 2018 – 196 б. (160-165)

5. Әскербеқызы Ж. Өлеңдері // <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=author&id=650>

6. Қабдолов З.: Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2007. – 360 б.

ФУНКЦИИ КУЛЬТУРЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Е.Ю. Погожева

НАО Торайгыров университет, г. Павлодар

e-mail: pogosheva@mail.ru

Ж.З. Заманбекова

Кудайкольская СОШ, г. Экибастуз

Аннотация. В данной статье рассмотрено понимание функции культуры в образовании, сложившиеся в современной науке, сделана попытка установить сферы функционирования культуры в процессе обучения, определены принципы разработки методики обучения иностранному языку в поликультурном пространстве.

Ключевые слова: Культура, межкультурная коммуникация, информационное общество, языковые категории и концепты.

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі ғылымда қалыптасқан білім берудегі мәдениеттің қызметін түсіну қарастырылады, оқу процесінде мәдениеттің қызмет ету салаларын анықтауға тырысады, көпмәдениетті кеңістікте шет тілін оқыту әдістемесін әзірлеу принциптері анықталады.

Кілтті сөздер: Мәдениет, мәдениетаралық коммуникация, ақпараттық қоғам, тілдік категориялар мен ұғымдар.

Annotation. The article describes the understanding of culture function in education which is developed in modern science. The attempt is made to establish the spheres of culture functioning in the learning process. The principles of methodology foreign language development are determined in multicultural space.

Keywords: Culture, intercultural communication, information society, language categories and concepts.

В настоящее время имеется широкое и узкое понимание соотношения культуры и образования. В философии формируется новое понимание культуры, которое трактуется как «наиболее консервативный элемент культурной системы, представляющий собой совокупность

культурных доминант прошлого; как система, включающая современные культурные новации и культурные практики, обеспечивающих возможность воспроизводства существующих в эпоху информационного общества форм деятельности, на основе которой возникают будущие формы социокультурной деятельности, определяющие потенциально возможные трансформации социального порядка [1, с. 7]. Существенными признаками этого понятия являются, во-первых, выделение трех уровней культуры, во-вторых, обращение к ценностному аспекту, к инновационному аспекту, деятельностному аспекту культуры в обществе, в-третьих, изменение форм коммуникации в информационном обществе приводит к изменению форм передачи социального опыта, изоморфного человеческой культуре, влияет на становление личности. Развертывание содержания родового признака понятия «культура» приводит учёных к пониманию его как специфического типа общественных отношений в поликультурной среде. Люди должны вступить в общественные отношения, участие в них не добровольно, следовательно, все количество этих отношений составляют относительно стабильную и постоянную структуру, чаще всего, как отмечают В.В. Краевский и А.В. Хуторской, «совокупность гуманитарных ценностей, достижений людей» [2, с. 157].

В связи с тем, что в основе типа культурных отношений лежит форма коммуникации, т. е. деятельность, то возникает узкое понимание соотношения культуры и образования. По мнению В.В. Краевского, «под культурой понимается и межкультурная коммуникация как совместная коллективно распределенная предельная деятельность различных социальных групп в практике взаимодействия разных культур, которая приводит к позитивным и разделяемым всеми участниками межкультурного общения эффектам» [2, с. 277]. При этом указанная деятельность может осуществляться как перманентно, так и в рамках специально планируемых акций. Важными признаками данного определения являются, во-первых, культура формирует и организует мышление языковой личности, языковые категории и концепты, во-вторых, указания на культурные концепты – кванты переживаемого знания, совокупность которых является концентрированным опытом человечества, этноса, социальной группы и личности, в-третьих, менталитет личности связан с языком как орудием создания, развития, хранения и трансляции культуры. Межкультурная коммуникация является эффективной, в целом, и позитивной для каждого партнера, в частности.

Следовательно, существенными признаками соотношения культуры и образования являются:

- первый признак – сфера функционирования форм коммуникации: образование – это не изолированное явление, а часть культуры;

- второй признак – культура управляет образованием, что определяет цели межкультурных коммуникации в сфере образования, т.е. задачи структурировать гуманитарные ценности, влияющие на систему цивилизованных, национальных, этнических отношений; задачи обеспечения путей передачи культурных ценностей в процессе образования; задачи достижения консенсуса по важнейшим направлениям приспособления культуры к потребностям развивающегося человека, который будет стремиться отвечать требованиям культуры;

- третий признак – содержание межкультурного взаимодействия, направленного на достижение целей освоения содержания образования как предмета культуры, оформленного в виде культурологических концепций управления образованием;

- четвертый признак – результат межкультурного взаимодействия: позитивные и разделяемые всеми участниками коммуникации эффекты.

Раскроем содержание каждого из признаков соотношения культуры и образования, исходя из современных научных исследований и выделим функции культуры в процессе билингвального образования, которые являются основными положениями нашего исследования.

Сферой функционирования форм коммуникации в процессе билингвального образования являются две сферы: сфера социально-культурных отношений и сфера культурно-познавательных отношений в процессе обучения. Как показывают исследования В.В. Краевского, А.В. Хуторского, В.В. Сафоновой наиболее продуктивными для межкультурной коммуникации в образовательном процессе являются четыре функции культуры в сфере социально-культурных отношений: управленческая функция (обеспечение культурной стабильности общества), информационная функция (обеспечение межкультурной стабильности в поликультурном обществе), социокультурная функция (осуществление социальной идентичности языковой личности), просветительская функция (создание условий для межкультурной деятельности личности).

В сфере культурно-познавательных отношений в процессе обучения, как указано в исследованиях Д. Брунера, И.Я. Лернера, Р.П. Мильруда реализуются пять функций межкультурной коммуникации:

обучающая функция (передача содержания образования в форме социального опыта от одного поколения другому на основе нормативной дидактической модели содержания образования), развивающая и воспитывающая функции (развитие личности в единстве с её интеллектуальными, эмоционально-волевыми и социальными качествами (ответственность, свобода, толерантность, гражданственность), конструктивная функция (разработка культурологических, психологических основ билингвального образования, планирование, прогнозирование педагогических систем совершенствования форм общения, межкультурных коммуникаций в процессе обучения), функция стимулирования научно-педагогического прогресса, инновационной деятельности (которая позволит быть государству конкурентоспособным в образовательных отраслях).

В соответствии с первой и второй функциями культуры в нашем исследовании выполнено планирование целей обучения и определено содержание обучения иностранному языку. Так, например, установлены три направления в культуре, обеспечивающие познавательное развитие личности: освоение реальности жизни человека и природных явлений как единства, единства человека и космоса, превращение биосферы в ноосферу (произведения Ю.В. Бондарева, С.П. Залыгина, В.П. Астафьева и др.); присвоение личностью норм поведения и общения, характерных для культур и цивилизаций (например, концепты смысла и цели жизни, добра и зла, войны и мира, памяти и забвения и т.п.); размышления о личностных особенностях субъекта (например, знание - невежество; ум-воля-глупость; дела и ошибки; молодость – старость; страдание – ужас и жестокость преступлений, война и мужество людей).

Социальное развитие обучающихся, одной стороны, формирует адекватное взаимодействие обучающихся с различными собеседниками, а с другой – способствует приобретению личностью социально значимых качеств и ценностей. Развивающий социальные качества личности потенциал процесса обучения основывается на пяти принципах: принцип становления ценностей личности; принцип организации процесса овладения языком как процесса активного социального взаимодействия обучающихся; принцип приоритета приемов, способствующих расширению опыта обучающихся в решении социально и личностно значимых проблем средствами языка; принцип сочетания педагогического управления и самостоятельности обучающихся в формировании ценностных ориентаций и социально значимых качеств личности;

принцип вариативности условий социального взаимодействия как фактор личностного развития обучающихся.

В соответствии с указанными принципами выделены компоненты методической системы, ориентированные на развитие обучающихся в ходе овладения русским языком на основе английского языка (конструктивная функция).

1. В состав развивающего обучения отбираются такие социальные и культурные знания, как знания стереотипов речевого и неречевого поведения, различных моделей социального поведения людей в родной и изучаемой культуре; факторов, способных помешать общению людей и способов преодоления возникающих социально-коммуникативных барьеров. Как показывает опыт работы, представляется целесообразным использовать неформальное клубное объединение. Клубное объединение – «инициативная, организационно оформленная и педагогически направляемая группа людей, связанная единством интересов и совместной социально-культурной деятельностью в свободное время. Основу объединения составляет общность интересов людей на почве удовлетворения интересов такого общения, которое требует совместных действий. Например, у человека есть потребность в коллективном прослушивании музыки, посещения театра, исторических мест. Это мероприятие обязательно связано с живым общением на изучаемом языке и с совместными переживаниями эмоционального характера.

2. Система социально-коммуникативных умений представлена умениями коммуникативного взаимодействия, к которым относятся умение ориентироваться в ситуациях окружающей жизни, выбирать приемлемый стиль общения в соответствии с изменяющейся ситуацией, поведением партнеров, социокультурной спецификой страны, оценивать жизненные ситуации с позиций норм нравственности, проводить определенные принципы в человеческих отношениях, поддерживать эмоциональный и коммуникативный контакт с собеседником, принимать решения, предвидеть результаты и нести за них ответственность, преодолевать трудности в ситуациях общения, рефлексировать по поводу нового опыта.

Для создания естественных условий общения нами определены сферы общения. В рамках социально-бытовой, трудовой, социально-культурной сфер вычленяется определенная совокупность тем, составляющих предмет обсуждения в учебных ситуациях взаимодействия (например: дом, квартира, знакомство, мой рабочий день, телефонный

разговор, делаем покупки, свободное время, мои интересы и др.). Темы общения могут быть ориентированы или не ориентированы на конкретную национальную культуру, но обязательно содержат в себе некую социально-нравственную проблему (например, «Мобильник: друг или враг? Интернет: игрушка или зависимость? Интернет: абсолютная свобода или цензура?, а не «Средства связи»).

Учебно-речевая ситуация формулируется таким образом, чтобы в ходе общения учащиеся расширяли свой социальный опыт, ориентируясь на общечеловеческие нравственные нормы, сознавали принадлежность к определенной социокультурной общности (например, праздники, поздравления, как поздравить с праздником друзей и коллег, как написать поздравительную открытку). Вместе с тем, учебно-речевые ситуации должны быть доступны и должны соответствовать характеру потребностей и мотивов, жизненному опыту обучаемых и опыту действия их в подобных обстоятельствах на родном языке (например, работа: работать, чтобы жить, или жить, чтобы работать, для чего работаете вы, для чего работают люди, вы мечтаете о вашей работе, что делать, если человек не работает?). Сферы общения, аудиовизуальный метод обучения позволили нам среди упражнений в устной речи различать подготовительные к речи упражнения и собственно речевые упражнения [3, с. 438].

Литература

1. Коткова М.В. Трансформация культуры в информационном пространстве современного общества. АКД философ. н. - Саратов, 2010, - 16 с.
2. Краевский В. В. Основы обучения. Дидактика и методика: уч.пос. / В. В. Краевский, А. В. Хуторской. – М.: Академия, 2007.–352 с.
3. Ушакова В.И. Социокультурный подход к билингвальному образованию. - Инновации в образовании: поиски и решения / мат междунар. научно-практ. конф. – Астана: АПН РК им. Ы. Алтынсарина. – Т. 2. – 2014. – С. 436 – 438.

СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНГЛИЙСКИХ И РУССКИХ ИМЕН

Е.Ю. Погожева

НАО Торайгыров университет, г. Павлодар

e-mail: pogosheva@mail.ru

Ж.З. Заманбекова

Кудайкольская СОШ, г. Экибастуз

Аннотация. В данной статье предпринята попытка выявить и классифицировать группы антропонимов в английском и русском языках. Проанализированы современные классификации семантических групп, тенденции в выборе и использовании имён в русской и английской культурах, проведен сопоставительный анализ использования имён в различных контекстах.

Ключевые слова: Антропоним, гидроним, зооним, антропонимическая система, семантическая группа.

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын және орыс тілдеріндегі антропоним топтарын анықтауға және жіктеуге әрекет жасалды. Семантикалық топтардың заманауи классификациялары, орыс және ағылшын мәдениеттеріндегі атауларды таңдау және қолдану тенденциялары талданды, әртүрлі контексттерде атауларды қолдануға салыстырмалы талдау жасалды.

Кілтті сөздер: Антропоним, гидроним, зооним, антропонимдік жүйе, семантикалық топ.

Annotation. The article reflects the groups of anthrononyms identification and classifications in English and Russian languages. The modern classifications of semantic groups are analyzed. By the way the selection of trends and use of names in Russian and English cultures are characterized too. The comparative analysis of the use of names is made in different contexts.

Key words: Anthroponym, hydronym, zoonym, anthroponymic system, semantic group.

Целью нашего исследования является анализ и сопоставление семантических групп антропонимов двух разносистемных языков: русского и английского, относящихся к индоевропейской языковой семье, но к разным группам. Материалом исследования послужили словари личных имён русского языка [1], английского языка [2], списки распространённых имён.

Можно утверждать, что в антропонимах двух сопоставляемых языков преобладает трёхчленная модель именования. Антропонимическая модель (АМ) русского языка состоит из личного имени, отчества и фамилии, английская АМ включает личное имя, среднее имя и фамилию.

Методом сплошной выборки из лексикографических источников было отобрано 190 личных имён, из них 80 – русских имён, 70 – английских, а также 20 женских и мужских личных имён в каждом из двух языков, входящих в список самых распространённых в 2022 - 2023 гг.

В своем исследовании мы придерживаемся мнения А.В. Суперанской, систематизировавшей факторы, влияющие на выбор имён собственных: влияние моды, связь имени с определённой социальной группой, желание прослыть оригинальным, влияние религии, влияние ассоциаций с историческими или культурными деятелями, желание запечатлеть память о родственниках [3].

В настоящее время пока еще нет единой классификации личных имен. Семантические группы антропонимов в русской и английской культурах имеют сходства и различия. В обеих культурах есть имена, которые основаны на природных явлениях, животных, цветах и других объектах, а также на библейских и исторических персонажах. Однако, в русской культуре большее количество имён основано на природных явлениях и растениях, таких как Роман, Лилия, Дарья, Юлия. В английской культуре часто используются имена, основанные на профессиях и сферах деятельности, таких как Hunter, Taylor, Mason, Cooper, а также имена, происходящие из древних языков, таких как Ирландское имя Finn, значащее "белый" или "справедливый". Также существует различия в способе образования антропонимов: в русском языке используется множество суффиксов, добавляемых к корню слова, в то время как в английском языке более распространены приставки и суффиксы, добавляемые к существующим словам или фразам.

Фамилии в русском языке образуются по-разному. Некоторые фамилии происходят от имени отца, например, Иванов, Петров, Сергеев, Александров. Другие фамилии образованы от профессий, занятий или мест жительства, например, Кузнецов, Мельников, Лесной.

Также существуют фамилии, происходящие от прозвищ, особенностей внешности или характера, например, Белый, Красный, Толстой, Соловей. Антропонимы в русском языке могут образовываться от различных социальных характеристик людей. Например, многие фамилии отражают профессию человека - Столяров, Кузнецов, Сапожников. Другие фамилии указывают на социальный статус человека, например, Князев, Бояринов, Дворников, Купцов. Есть также фамилии, которые указывают на национальную принадлежность, место происхождения или характер и личностные качества человека.

Образование антропонимов от социальных характеристик людей является распространенным в русском языке и помогает идентифицировать людей по различным признакам.

В английском языке часто можно встретить гидронимические антропонимы, они могут быть как мужскими, так и женскими именами. Они могут быть производными от названий рек, озер, морей и океанов или содержать элементы, относящиеся к воде или морской жизни. Например: Jordan - имя, происходящее от реки Иордан в Палестине; Hudson - имя, происходящее от реки Гудзон в Северной Америке; Shannon - имя, происходящее от реки Шеннон в Ирландии; Nile - имя, происходящее от реки Нил в Африке; Marina - женское имя, происходящее от латинского слова "marinus", что означает "относящийся к морю"; Dylan - имя, происходящее от уэльского слова "dylyn", что означает "маленькая волна".

В целом, гидронимические антропонимы на русском языке имеют схожую характеристику с английскими: они связаны с географическими объектами и могут происходить как от названий рек и озер, так и от географических объектов более общего характера (например, городов). Опять же, в отличие от английских гидронимических имён, русские гидронимы встречаются весьма редко.

Большое влияние на формирование национальных именников оказала религия. Например, Аарон - имя одного из главных персонажей Ветхого Завета, брата Моисея. По библейской легенде, Аарон был первым первосвященником еврейского народа, возведенным в священный сан Богом. Его имя происходит от еврейского слова "арон", что означает "сундук" или "ковчег", и, вероятно, связано с легендой об Аароне как хранителе завета Бога с народом Израиля.

Давид - имя еще одного знаменитого персонажа Библии, известного как царь Давид. По библейской легенде, он был вторым королем Израиля, избранным Богом и предок Иисуса Христа. Его имя происходит от еврейского слова "давид", что означает "возлюбленный" или "любимый".

Имена Елизавета и Мария также могут быть связаны с библейскими персонажами. Елизавета - имя жены священника Захарии, которая, по библейской легенде, родила Иоанна Крестителя. Мария - имя матери Иисуса Христа.

Однако стоит отметить, что данные имена не являются исключительно библейскими и могут использоваться в различных контекстах. Например, имя Елизавета популярно в Европе и используется

в честь британской королевы Елизаветы II, а имя Мария встречается в разных культурах и имеет много разных происхождений.

Религиозные американские имена могут быть вдохновлены христианством, иудаизмом, исламом, буддизмом и другими религиями. Например: Авраам (Abraham) - вдохновлено именем библейского патриарха из иудаизма, христианства и ислама; Бетани (Bethany) - вдохновлено именем города в Израиле, где Иисус воскресил Лазаря в христианской Библии; Давид (David) - вдохновлено именем библейского царя из иудаизма и христианства; Иса (Isa) - вдохновлено именем Иисуса в исламе; Йоанн (John) - вдохновлено именем Иоанна Крестителя из христианской Библии.

Возникновение зоонимических имён связано с мировоззрением народов: очевидно, такие имена возникли в период, когда люди верили в магическую силу слова (имени) и старались передать ребёнку такие качества, как сила, ум, здоровье, смелость, находчивость через личное имя. Общей особенностью использования зоонимов в обоих изучаемых языках является то, что мальчикам даются имена сильных хищных зверей и птиц: Лев, Леонид, Leo, Leon, а девочкам – имена, отражающие такие качества, как красота, горделивость, грация (Mavis (певчий дрозд, Лариса (чайка) и т.д.).

Большую группу имен образуют так называемые фитоантропонимы, они образуются из названий цветов и растений. В эту группу входят женские имена, в которых подчёркиваются красота, изящество обладательницы имени. Среди таких имён в русском языке Роза, Лилия, Виолетта, Лилия, Тамара (др.-евр. финиковая пальма), в английском языке – Viola / Violet (фиалка), Lily, Poppy (мак), Magnolia, Laura (лавровое дерево), Jessamine (жасмин).

Таким образом, проанализировав существующие классификации имен, мы смогли выстроить собственную классификацию и определить общее в двух исследуемых языках, включающую следующие группы имён: 1) антропонимы, образованные на основе религиозных понятий; 2) фитоантропонимы; 3) имена, отражающие отношения между людьми; 4) гидроантропонимы; 5) зоантропонимы; 6) имена от названий профессий и титулов;

Исследование различных аспектов имён показывает, что они имеют глубокие корни в истории, культуре и обществе. Антропонимы отражают богатство культурных элементов каждого народа и являются важным инструментом в общении и идентификации людей. Выбор имён является

индивидуальным процессом, но в то же время он может быть связан с общими тенденциями в культуре.

Литература

1. Петровский Н.А. Словарь русских личных имён: Ок. 2600 имён. М.: Рус. яз. - 1980. - 384 с.
2. Рыбакин А.И. Словарь английских личных имён: 4000 имён. 3-е изд., испр. - М.: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ». - 2000. - 224 с.
3. Суперанская А.В. Современный словарь личных имен: Сравнение. Происхождение. Написание. - М.: Айрис-пресс. - 2005. - 384 с.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИЗМ

Омарова М.М.

Ғылыми жетекшісі: Сағнаева Г.А., оқытушы-сарапшы, магистр.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ. e-mail: takhabobbyb7@mail.ru*

***Түйіндеме.** Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы постмодернизм ағымының көрінісі баяндалады. Жұмыста қазіргі қазақ поэзиясындағы постмодернизм бағытындағы ақындар көрсетілген. Постмодернизм бағытындағы ақындардың өлеңдерін талдау арқылы зерттеу жүргізілді.*

***Кілтті сөздер.** поэзия, постмодернизм, өлең*

Қазіргі қазақ поэзиясындағы постмодернизмді айтпас бұрын, ең алдымен постмодернизм дегеніміз не? Әлемде қаншалықты таралған жанр екенін біліп алайық.

Постмодернизм дегеніміз – біз өмір сүріп отырған заман. Ал постмодерн – сол біз өмір сүріп отырған заманның мәдениеті. Постмодернизм - оқырмандардың тілдің не нәрсеге қол жеткізе алатыны және шығарма шындыққа қаншалықты жақын болу керектігі туралы түсініктеріне қарсы көптеген әдебиет туындыларын қамтитын қызықты әдеби қозғалыс. Бұл ағымның ақындары мен жазушылары әдебиетті бұрын-соңды болмаған түрде дамытты. Постмодернизмнің негізгі белгілеріне тілді әр түрлі пайдалану және оқырмандардың шындық туралы көріністеріне дайын болу жатады. Авторлар шындыққа қарсы шығуға ұмтылды, оқырмандардан сол заман уақыты туралы және

характерлер арқылы неге қол жеткізуге болатыны туралы өз идеяларын қайта бағалауды сұрады, сонымен қатар өзін-өзі рефлексиялық талдауға ұмтылды. Осы бір-бірімен тығыз байланысты екі әдеби ағымның ұқсастықтары көп. Бірақ модернизм авторлардың дәстүрлі жазу формаларынан бас тартуымен ерекшеленеді. Постмодернизм, екінші жағынан, метафикцияны қолдануымен және сол стильдер мен конвенцияларды өзіндік рефлексиялық талдаумен танымал. Кейбір ғалымдар модернизмді өмір туралы шындықты іздеу деп сипаттаса, постмодернизм әмбебап шындықтың жоқтығын мойындайды.

Әлемдік әдебиетте постмодерндік бағыттың тарала бастауын ХХ ғасырдың 50-жылдарына жатқызу керек. Постмодерндік поэтиканың негізгі белгілері - депрессиялық психологиялық астар, көркем тілдер мен мәнерлілік өрнектердің қоспасы, мазмұнға «ойындық» қатынаспен толығымен сусындаған авторлық позицияның ажырауымен эстетикалық формалардың мозаикасы. Жұмыстың Авангардтан айырмашылығы, постмодернизм жаңаға ұмтылмайды, ол бұрыннан жасалған нәрсені қайталауда өзін-өзі анықтайды, ал қайталау таза ирониялық. Постмодернистік ақындардың жалпы көзқарасы олардың ең алдымен элиталық оқырманға бағытталғандығы. Постмодернизм - бұл «бүгінгі таңда ойлаудың дәстүрлі нұсқауларын жоққа шығаратын мәдениетті, эсхатологиялық көңіл-күймен, эстетикалық мутациялармен және жанрлар мен стильдердің диффузиясымен ерекшеленетін энтропикалық мәдениет» деп атайтын әдетке айналды. Жақсы поэзия екі қарама-қарсылықты біріктіреді: ол сіздің жеке басыңызға, сіздің бірегейлігіңізге жүгінетін сияқты, бірақ сонымен бірге бүкіл қоғамға тән проблемаларды қозғайды. Қазіргі француз прозашысы Фредерик Бейгбедер: «Біз тарихтың өгей балаларымыз. Баратын жері жоқ, мақсаты жоқ. Біз үлкен соғысты немесе үлкен күйзелісті бастан өткерген жоқпыз. Біздің ұлы соғысымыз рухани. Біздің үлкен депрессиямыз - біздің өмір сүруіміз ». Әр дәуір әдебиетінде қаламгердің өз кейіпкеріне деген көзқарасы қалай өзгергенін байқасақ, тұлғаға деген сенімнің біркелкі болғанын көреміз. Романтизм дәуірі – қаһарман зардап шегеді, бірақ әділетсіздікке қарсы күреседі, өзінің бірегейлігін дәлелдейді; реализм - адам өмірдің қиындықтарына мойынсұнады, бірақ өз айқышын лайықты көтереді; модернизм - адам руханияттың құлдырауын нәзік сезінеді және айналасындағы әлемнен жиіркенеді; постмодернизмнің прозасы мен поэзиясы «Арсыз дүние және арам адам» деген ұранмен сөйлейді.

Постмодерндік поэзиядағы сөз тәртібі мен таңдауы да күрделі немесе түсіну қиын болуы мүмкін. Мұндай өлеңдердің баяндалуын оқырманға назар аудармай, сөйлеушінің ойын немесе сөзін ұстанатын сана ағымы стилінде жазуға болады. Бұл әдетте әдейі жасалады және оқырманға оның өлеңнен тыс екенін және ақынның не көргісі келетінін еске түсіру үшін қызмет етеді. Мұндай өлеңдер тіпті оқырманның шығармаға мән беру әрекетін келемеждеп, ақын мен тыңдарман арасындағы айырмашылықты көрсетуі мүмкін. Постмодерндік поэзия көбінесе экзистенциалды немесе нигилистік тақырыптарға қатысты болады. Экзистенциализм мен постмодернизм синоним болмаса да, олар жиі байланысты. Мұндай поэзия әлем мен өмірдің мағынасыз немесе түптеп келгенде адамзат оларға жүктеуге тырысып жатқан мақсатынан айырылғанын көрсетуі мүмкін. Бұл тақырыптар ренжіту емес, керісінше олар оқырманды жайлы өмірден алыстатып, әлемді жаңаша көру үшін қолданылады.

«Қазіргі қазақ поэзиясына бұлқыныс, сілкініс керек. Поэзиямызды неғұрлым тезірек модернизациялауымыз керек. Қазақ поэзиясы, әсіресе, жас ақындарымыз әлемдік поэзияға жіті көзбен қарап, ескіні есте сақтауға қалдырып, модернизм жолына түсуі керек, жастар жаңаша жазуға ұмтылуы жөн. Бұл қолдан келмейтін нәрсе емес. Өзімізде бәрі бар. Сол бар нәрсені іске қосу керек. Поэзиямызды модернизациялағанда есте болатын ең маңызды проблема, жаппай науқаншылыққа жол бермей, өзіміздің ұлттық дәстүрімізді, әсіресе өлеңдегі ұлттық ерекшелігімізді, ұлттық ұғымымызды, ұлттық философиямызды берік ұстануымыз парыз. Жаңа өлеңдегі жаңа формаға, жаңа өлшемге, жаңа логикаға әр ақынөзінше бірте-бірте көшкені дұрыс болмақ. Әлем елдері поэзияның жаңа бағытына көшіп алса да, біздің қазақ поэзиясы ескі әләулаймен әлі келе жатыр. Біз әлі төрт жолы бір шумақтан тұратын ескі өлең құрылысынан шыға алған жоқпыз», [1, 10б.] - дейді ғалым Әубәкір Нілібаев.

Ал, ағымның басты сипаттары қандай деген сұрақтың көп мазалайтыны рас. Мұның барлығы қазақ әдебиетінде де постмодернистік бағыттағы өкілдердің бар екенін, осы бағытта да біршама ізденістер мен сынақтар істеліп жатқанын және олардың барлығы саналы түрде емес, шығарманың ішкі көркемдік тұтастығынан пайда болып, ішкі үндестігінен, табиғи заңдылығынан шығып отырғанын да көрсетеді. Демек, қазіргі өлеңтанудағы көрініп отырған жанрлық өзгерістерге шығарма көркемдігін әр түрлі тропалар жүйесімен тұтастырып тұрған сипатты тануға болады.

Қазаққа өлең, өлеңге ақын көптік етпейді. Қазіргі ақындардан Т. Әбдікәкімұлы, Е. Раушан, С. Ақсұңқарұлы сияқты арнайы саналы түрде эксперимент жасап, постмодернистік стиль қалыптастыруға, соған лайықты сөз құрап, ойлау жүйесін жасауға талпынған таланттардың өзіндік табиғи дарынынан, суреткерлік шеберліктерінен, көркемдік бейнелеу құралдарын шебер ойната білуінен туындап жатқан даралық сипат екенін ескерген жөн. Бүгінгі поэзиямызда Маралтай Райымбекұлы, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс, Ұларбек Нұрғалым, Ырысбек Дәбей, Азамат Тасқараұлы сияқты ізденіс үстіндегі бір топ ақын сол бір соны соқпақтарға түрен салғысы келетіндігімен қуантады. Өзін-өзі тануға ұмтылыс жасап жатқан ақындарымыздың түрлі ізденіске баруының астарына үңіліп көрейік.

«Қазіргі қазақ ақындарынан постмодерндік ағымына алғаш қалам тартқан – Тыныштықбек Әбдікәкімұлы. Оған өлең құрылымы мен поэтикалық жүйе, өзіне ғана ұқсас ойлау жүйесі куәгер. «Мендегі ғашықтық» өлеңінде:

Қазағымды, өліп бара жатса да, қарайлайтын қонағына,
Домбыраны, ғарыш музыкасын сыйғызған шанағына,
Атамекенімді – Жер кіндігін,
Аққан судың, соққан желдің еркіндігін,
Жүріп бара жатқандағы жылан биін,
Басына бұта өсірген бұлан миын,
Түнгі салютты, күркіреген зеңбіректен,
Күнді, Жанымыздың жапырағын желбіреткен,
Сол сияқты,
Сайтан және саналы Аспан...

Яғни, барша жаратылыс пен құбылысты,
Құдайдың жұпар Демі араласқан
Һәм Құдайды
-жақсы көрем!

Мендегі сондай ғашықтық-

-қиял да ұшып өте алмайтын қашықтық. [2, 122б.] – дейді ақын. Өзінің ішкі сезімдерін тек өзіне ғана тән ерекшелікпен жеткізе білген.

С.Ақсұңқарұлының «Түн жыры» өлеңінде де постмодернизмдік ағым ұшқыны көрінеді:

Түн еді.

Кеткен Күн сүңгіп...

Түн еді – марғау, еріншек.

Сезінді кенет бір сұмдық
Ұйқылы-ояу келіншек!
Түсі ме:
Оның... жоқ үні,
Қолы жоқ қара шашында –
Жарының жылы орыны
Суынып қапты қасында.
Сипалап көрді қарманып,
Жүрегін шымшып сан күдік:
Түн ортасында сандалып,
Қай жаққа кеткен қаңғырып?
Тұрды атып!
Ес жоқ әйелде!
Көз алды – түнек... көрінбей...
Сезімтал бар ма әлемде
Әйелдің жүректеріндей?!
Жарқылдап оты жанардың
Жүгірді тәні – діріл-ді.
Жердегі жатқан Адамның
Бас сүйегіне сүрінді! [3, 456.]

Ақын түсініксіз, беймаза түн ішінде болған оқиғаны баяндай келе, әйел адамның ішіндегі күдігі, күйеуін шарп ұрып іздегенін әсерлі жеткізген. Әйел адамның бойына тән сезімталдығын тілге тиек еткен. Жердегі бас сүйекті көргендегі әйелдің денесінің дірілдеп кеткенін жеткізе отырып, жанған жанарын отқа теңеген.

Шыңғырды әйел!
Жан үні
Естілді тіпті әріден:
Жарының басын таныды –
Қайнының қыршын тәнінен!
О, зауал!
Ұқпас мәнін де:
Көзінен аққан жасы құр –
Жарының жарқын тәнінде

Қайын баланың басы тұр! [3, 476.] – деген өлең жолдарында әйелдің күйеуінің және қайнысының тілімделген өлі денелерін тауып алғандығы суреттеледі. Құдайдан жалбарынып тірілтуін сұрап, екі өлі дене тіріледі. Алайда күйеуінің денесінде қайнысының басы, ал қайнысының денесіне

күйеуінің басын іліп кеткен. Қайсысын «Жарым» деп атарын білмей әйелдің есі шығады. Автор әйелдің бұл жағдайын қазіргі таңдағы өзінің жағдайымен теңеп көрсетеді:

Тағылық неткен көп еді!
Бас та көп,
Бастан қылыш көп.
«Батыс!» - біреу бөледі,
Бөледі біреу: «Шығыс!» деп.
Сыймайды жұрттың бастары
Өш олар, неге кекті олар?!
Быт-шыт қып бөліп тастады
Геттолар менен секталар!
Үмбетің едім мен Сенің,
Сүтіңе ернім шөлдейді.
«Жер-Анам жалғыз!» - деуші едім,
Ел бірақ маған көнбейді.
Секталар шулап қырғынмен,
Геттолар жатыр атысып.
Сол әйел құсап тұрмын мен,
Есімнен танып,
Шатысып...[3, 48б.]

Менің ойымша, автор бұл өлең арқылы Шығыс елдері мен Батыс елдерінде болып жатқан әр түрлі қырғындар үшін өкінішін білдіріп, барлық елдерді бірлікке шақыратын секілді. Әйел – ол автордың өзі, Шығыс елдері – жары, Батыс елдері – қайнысы. Әйел үшін екеуі де жақын болғанымен, әрине, бірінші орында жары болады. Алайда өліп, тірілгеннен кейінгі екеуінің бастары ауысып кеткенінде, қайсысын «Жарым» деп атарын білмей дел-салға түскен әйел - ол қазіргі автордың Шығыс және Батыс елдері арасында таңдай алмай шарасыздыққа түскен автор бейнесі. Екі жағдайды бір-біріне қарама-қайшы қойып, әлемдегі актуалды мәселені С.Ақсұңқарұлы өте анық жеткізген.

Постмодернизм ой ұшқырлығы жағынан кез келген адамға бірдей түсінікті бола беретін жанр емес. Оқырман поэзия қарапайым болсын, түсінуге жеңіл болсын дейді. Яғни, менің қатарыма келіп тұрсын дейді. Қарапайымдылықтың екі түрі бар. Бірі – оқырманның қарапайымдылығы, дәлірек айтқанда, қарабайырлығы. Екіншісі – ақынның қарапайымдылығы. Оқырманның қарапайымдылығына жету үшін – төмен түсу керек. Ақынның қарапайымдылығына жету үшін – өрлеу керек.

Әдебиет:

1. «Жас қазақ» газеті, № 13, 20 тамыз, 2010 ж.
2. Әбдікәкімұлы Т. «Ақшам хаттары», Алматы: Жалын, 1999 – 130 б.
3. Ақсұңқарұлы С. «Адам ата – Хауа ана. Рух кітабы. – Алматы. ЖШС – «Қазақстан» баспа үйі. 2000 – 432 б.

ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ НЕМІС ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Жанатова А.Ж.

Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,

Павлодар қ.

2003_aruzhan@mail.ru

Түйіндеме: *Фразеологизмдер – халықтың ғасырлар бойы көңілге түйіп, сұрыптап жеткізген, образдар дүниесінің тілдік элементтері. Адам, қоғам, табиғат, өмір немесе тағы да басқа құбылыстарды суреттеуде бейнелі фразеологизмдер сөз зергерлігі үшін таптырмас тілдік құрал болып табылады. Орайын тауып қолданылған фразеологизм ситуативтік, контекстік, стильдік қолданыс тұрғысынан ширатылып, сөздің мән-мазмұнының айқындала түсуіне ықпал етеді. Қоғамның дамуының қазіргі кезеңі, елімізде болып жатқан түрлі өзгерістер білім беру қызметіне жаңаша қарауды, мұғалім іс-әрекетін жаңаша ұйымдастыруды талап етеді. Қазіргі уақытта шет тілдері, оның ішінде ең алдымен ағылшын тілі өзге ел азаматтарымен қатынас жасау құралы ретінде өмірдің түрлі саласында қолдау үшін функционалды түрде талап етіліп отыр.*

Кілт-сөздер: *фразеологизм, аударма, ұқсастық, мағына тіркес.*

Аннотация: *Фразеологизмы – это языковые элементы мира образов, которые люди запоминали и разбирали на протяжении веков. При описании людей, общества, природы, жизни или других явлений образные фразеологизмы являются незаменимым языковым средством для украшения слова. Используемая по случаю фразеология оборачивает с точки зрения ситуативного, контекстуального и стилистического употребления и способствует уточнению значения слова. Современный этап развития общества, различные изменения, происходящие в стране, требуют новый подход к учебной деятельности, новая организация деятельности учителя. В настоящее время иностранные языки, в том числе в первую очередь английский, функционально необходимы как средство общения с гражданами других стран для поддержки в различных сферах жизни.*

Ключевые слова: *фразеологизм, перевод, сходство, сочетание значений.*

Abstract: *Phraseologisms are linguistic elements of the world of images that people have memorized and parsed for centuries. When describing people, society, nature, life or*

other phenomena, figurative phraseological units are an indispensable language tool for decorating a word. Phraseology used on occasion turns around from the point of view of situational, contextual and stylistic use and helps to clarify the meaning of the word. The current stage of development of society, various changes taking place in the country require a new approach to educational activities, a new organization of the teacher's activity. Currently, foreign languages, including primarily English, are functionally necessary as a means of communication with citizens of other countries for support in various areas of life.

Keywords: *phraseological unit, translation, similarity, combination of meanings.*

Қай ұлт болмасын, тіл-сол ұлттың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін , дүниетанымын үйрететін негізгі құрал. Әрбір тіл сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетінің тікелей көрсеткіші. Яғни,әр тілді зерттеу - сол тілдің егесі болған ұлттың тарихы, күнделікті тіршілік көзі, мәдениетіне қарай дүниетанымын меңгеруге ұласады

Тілді білу – оңай шаруа емес. Ешкім тумысынан қостілді болып тумайды. Бұл үрдіс қажеттіліктен туындап отырған заман талабы. Қазіргі кезде әрбір көзі ашық, көкірегі ояу жан көп тілді меңгеру- білім кеңістігінде еркін самғап, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына жол ашатын үлкен мүмкіндік екенін жақсы түсінеді. Тіл үйрену мәселесіне келгенде елтану жұмыстары көп рөл атқарады. Ол сол елдің жағрафиясын, тарихын, өмірін зерттеу негізінде белгілі бір халықтың күнделікті өмірде қолдануға үйреніп қалған заттарына, тіршілік көздеріне байланысты сөздік қорларындағы лингвистикалық сөздік тіркестер(фразеологизмдер), мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, идиомалар тілі арқылы дүнетанымдық көзқарастарының ұқсас екенін білдіреді.Бұл әсіресе, бүгінгі мақалаға арқау болған қазақ, орыс, неміс және ағылшын тіліндегі тұрақты сөз тіркестерден (фразеологизм) көрініс табады.

Фразеологизм - семантикалық (ішкі мағыналық) жағынан бір-бірімен байланысқан сөз тіркестерімен сөйлемдердің ортақ атауы. Фразеологизмдердің ішінде халықтың сана-сезім, салт-дәстүр, мәдени-тұрмыс тарихы қамтылады. Фразеология бір немесе бірнеше сөздерден құралып, мағынасы ауыспалы тұрғыда қолданылады. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ертегілер, аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар негіз болған. Славян және Герман тобына жататын орыс, ағылшын, неміс тілдеріндегі фразеологизмдер де қазақ тіліндегі фразеологизмдер сияқты халық өмірінің барлық аспектілерін сипаттайды: күнделікті тіршіліктің жұмысына, табиғат құбылыстарына, ұлттық ерекшелігіне, адамдардың жеке қасиеттері мен кемшіліктеріне қарай қалыптасты. Фразеология саласын тіл білімінің жеке пәні ретінде

қалыптастыруда маңызды теориялық тұжырымдар жасауда көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері ерекше орын алады. Олардың ішінде Копыленко М.М., Кеңесбаев І., Қайдаров А.Т., Сабитова М.Т., Чернышева И.И., Флейшер В. Доравольский Д. Исабеков С.Е., Сатенова С.К., Смағұлова Г.Н. т.б атақты ғалымдардың фразеология саласының дамуына қосқан үлестері орасан зор.

Осы аталған ғалымдар фразеологизмдерді жалпы мағынасына және ұйытқы болатын сөздерге қарай 10-ға жуық тақырыптық топтарға жіктейді. [1]

Соның кейбіріне тоқталып өтелік:

Жалпы қазақ және өзге тілдегі фразеологизмдердің басым бөлігі адамның жағымды және жағымсыз қасиеттерін сипаттауға арналған. Мысалы, қазақ тілінде «Айдағаны бес ешкі ысқырығы жер жарады» деген тұрақты сөз тіркесі мақтаншақ адамның жаман қасиетін білдірсе, орыс тіліндегі «Пускать пыль в глаза», ағылшын тілінде «proud as a peacock», ал неміс тілінде «stolz wie ein Pfau» фразеологизмдер соған мағыналас болады. Яғни, өзі туралы өте жоғары пікірге ие болу, өзін-өзі тым қатты бағалау және менменсіну. Бұл теңеу ежелден менмендік пен мақтанышты бейнелейтін тауыс құсын меңзейді. Көп, бос сөйлейтін адамды қазақта «Тіл мен жағына сүйенген», «Тілінің сүйегі жоқ» десе, орыс тілінде «Язык без костей» деп айтады, ағылшын тілінде «tongue's out of control», ал неміс тілінде «sich den Mund fusselig» тіркестері мағыналас келеді. Өзімшіл, тәкаппар адамды қазақтар «Кеудесінде желі бар», «Кеудесіне нан піскен» десе, орыс тілінде «Смотреть с высоко», «Задирать нос», ағылшынша «look down one's nose at», ал неміс тілінде «von oben herab behandeln» дейді. «Өтірікті қардай борату» «Өтірікті судай сапыру», «Врёт, что блины печёт, только шипит», «Врёт, как водой бредёт», «to lie like a gas-meter», «to lie through one's teeth», «lügen wie gedruckt». Бұл тұрақты тіркестері өтірікші адамдарға қатысты айтылады. «Талағының биті бар», «Көзінде оты бар» пысық, еңбекқорлық, еті тірі, мақсатты адамдарға қатысты айтылса, орыс тілінде осы мағыналас «Выбиться в люди», «Огонь в глазах» тіркестері қолданылады. Ағылшынша «Fire in the eye» және неміс тілінде «Ein Mann der Tat» мәні жағынан жақын келеді.

Қай заманда, яки қоғамда болмасын қоғамдық-әлеуметтік факторға байланысты ерекшеліктер орын алған және осыған байланысты туындаған фразеологизмдер бар. Мысалы, «Тең теңімен тезек қабымен», Мағынасы: Табиғаты да, мінезі де, әлеуметтік жағдайы да бөлек адамдарды еш нәрсе біріктіре алмайды дегенді білдіреді. Орыс тіліндегі

баламасы - «Гусь свинье не товарищ», өзге тілдегі осыған мағыналас «Der Esel und die Nachtigall haben beide ungleichen Schall», «oil and water don't mix» деген тіркестер айтылады.

«Әлін білмеген әлек», «Айға шабам деп арыстан мерт болыпты» өз қабілет-күшін білмеген мағынада қолданса, орыс тілінде «Не рассчитавший своих сил попадет впросак», ағылшынша «great boast, small roast», және немісше «Viel Geschrei und wenig Wolle» деп сондай ойда айтылады. «Өз үйім өлең төсегім», «Өз үйім кең сарайдай боз үйім» қазақ ұғымында өз шаңырағынан басқа артық үй жоқ екенін білдіреді, орыс тіліндегі баламасы «Свой дом, своя колыбель», «Каждому свой дом кажется дворцом», « В гостях хорошо, а дома лучше». Ағылшындар «East or West home is best», неміс халқы «Ost und West, daheim das Best» дейді.

Көптеген халықтар тарихында ескі діни наным-сенімі пұтқа, Көк тәңірге табынаушылық болды. Ағылшын, қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі фразеологизмнің аспан денелеріне табынудан пайда болған түрлері кездеседі: «Be born under a lucky star», неміс тілінде «Unter einem glücklichen Stern geboren sein», орыс тіліндегі «Родится под счастливой звездой (в сорочке)» - бақытты жұлдыздың астында туу. Believe in one's star – (бағының ашылып кетуіне кәміл сену). Қазақ тіліндегі аспанға табыну дәстүріне байланысты пайда болып, қалыптасқан фразеологизмдер: көк аспан, көк тәңір, құдай сөздері арқау болған: құдай жарылқады, тәңірі қолдады, жұлдызы оңынан туды, жұлдызы жанды. [2]

Ұлы ақын және драматург Уильям Шекспирдің шығармалары ағылшын фразеологизмдерінің дамуына үлкен үлес қосты. Бір ғана "Гамлеттен" күнделікті ағылшын тіліндегі сөйлеуге көптеген дәйексөздер кірді. Соның бірі "to wear one's heart on one's sleeve" тұрақты сөзтіркесі, қазақша баламасы "Аузын ашса, жүрегі көрінеді" деп, ал орыс тілінде бұл тұрақты сөз тіркесі көбінесе " Душа на распашку" деп аударылады. [3]

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына әдеби тілмен қатар терминологиялық және кәсіби лексика негіз болған. Мысалы: talk shop – көпшілік жерде жұмыс жайлы сөйлеу мағынасын білдіреді, яғни shop – шеберхана ұғымында қолданылады.

Неміс тілінде де ағылшын секілді фразеологиялық бірліктердің көпшілігі ауызекі және күнделікті сөйлеуден, ортағасырлық замандағы жағдайларға бейімделе шыққан. «Etwas auf die lange Bank schieben» фразеологизмі орыс тіліндегі "откладывать в долгий ящик", ағылшынша «put smth on hold» немесе қазақша «кейінге созу» мағынасына келеді. Ол Регенсбург қаласында Қасиетті Рим империясының Рейхстаг отырыстары

кезінде пайда болды. Auf der Bärenhaut liegen (аюдың терісіне жату) фразеологизмі орыс тілінде "бить баклуши", қазақша «қол қусырып отыру» және ағылшынша «twiddle one's fingers» мағыналас келеді. Ежелгі немістердің өміріне арналған әйгілі жазбасында Рим тарихшысы Тацит кейбір әдет-ғұрыптарды, соның ішінде бұл тайпалардың демалу үшін аю терісін қолданғанын сипаттады. [4]

Ежелгі замандардан бері Жер бетін мекендеп келе жатқан халықтардың көпшілігі жеті санында сиқырлы күш бар деп санаған. Соның бірі – орыс халқы. Жеті санымен байланысты орыс тілінде біршама тұрақты сөздік тіркестер бар: за семью замками (печатями) – үлкен сыр ретінде жасырылған; семи пядей во лбу – өте ақылды; семь верст до небес и все лесом – өте ұзақ әрі мәңгі; семь пятниц на неделе – шешім қабылдауда құбылмалы; быть на седьмом небе – қатты қуану, төбесі көкке жету дегенді білдіреді. [5]

Фразеологизмдер – халықтың ғасырлар бойы көңілге түйіп, сұрыптап жеткізген, образдар дүниесінің тілдік элементтері. Фразеологизм барлық халықтың ұлттық менталдық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлығы болып саналады және әр ұлттың тіліне тән сөз орамдары арқылы сол ұлттың рухани, заттық, мәдени өмірінен, дүниетанымынан хабардар беретін құрал екені айқын.

Әдебиет:

1. Исабеков С.Е. Картина Мира во фразеологических единицах неродственных языков // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации и перевода. – Алматы, 2001.
2. <https://stud.kz/referat/show/50917>
3. <https://moluch.ru/th/6/archive/173/5421/>
4. Лингвистический энциклопедический словарь. 560-б.
5. <https://znanio.ru/media/frazeologizmy-v-russkom-yazyke-2730626>

«МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ШЕТ ТІЛІН ОҚУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІГІ»

Сейтказина Д.Б.

Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар Педагогикалық Университеті,
Павлодар қ., seitkazina0890@gmail.com

Түйіндеме. Мақала шет тілін оқытудағы Мәдениетаралық коммуникацияның рөлін анықтауға арналған. Шет тілін үйренудің ең маңызды аспектісі - зерттелетін тіл елдерінің мәдени ерекшеліктері мен дәстүрлерін білу. Шет тілінде сөйлесу және үйрену барысында мәдениетаралық қарым-қатынастың ерекшеліктері.

Кілтті сөздер. мәдениет, педагогика, мәдениетаралық коммуникация, шет тілдер, методика.

Аннотация. Статья посвящена определению роли межкультурной коммуникации в обучении иностранному языку. Наиболее важным аспектом изучения иностранного языка является знание культурных особенностей и традиций стран изучаемого языка. Особенности межкультурного общения в процессе общения и изучения иностранного языка.

Ключевые слова. культура, педагогика, межкультурная коммуникация, иностранные языки, методика.

Annotation. The article is devoted to the definition of the role of intercultural communication in teaching a foreign language. The most important aspect of learning a foreign language is knowledge of the cultural characteristics and traditions of the countries of the language being studied. Features of intercultural communication in the process of communication and learning a foreign language.

Keywords. culture, pedagogy, intercultural communication, foreign languages, methodology.

Әр мәдениеттің өзіндік тілдік жүйесі бар, сөйлеушілер соның көмегімен бір-бірімен қатынасады. Мұнда тіл адам өмірінің түрлі салаларында-өндірістік, қоғамдық, рухани салаларындағы қызметінің нәтижелерінің жиынтығы ретінде анықталатын мәдениеттің құрамдас бөлігі. Алайда қатынас құралы ретінде тіл мәдениетпен бір қатарда тұр. Тіл көріністің осы ерекшеліктерін дамыту мен бекітуде үлкен роль атқарады: тіл арқылы қоршаған әлем бағаланып, түсіндіріледі. Шыңдықтың әр түрліше түсіндірілуі тілде көрініс тауып, тілдің көмегімен беріледі. Кез келген халықтың мәдениетінде тілдің мәні өте зор. Тіл-мәдениеттің айнасы, онда адамның жанындағы нақты әлем ғана емес, халықтың менталитеті, ұлттық мінезі, әдет – ғұрпы, салт – дәстүрі, моралі, нормалар мен құндылықтар жүйесі, әлем суреті көрінеді; Тіл-мәдениеттің

қамбасы, себебі белгілі бір халықтың жинақтаған барлық білім-ғылымы, шеберлігі, материалдық және мәдени құндылықтары оның тілдік жүйесінде - фольклорінде, кітаптарында, ауызша және жазбаша сөздерінде сақталған. Тіл-мәдениетті жеткізуші құрал, себебі ол ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Қорыта айтқанда, белгілі бір қоғамда тілдің, мәдениеттің жиынтығы сол қоғамның одан әрі дамуына, басқа адамдармен қатынас және араласу үшін алғы шарт болады. [1 - 320 б.]

Тіл арқылы өз халқының менталитетін, салт – дәстүрі мен әдет – ғұрпын, сол сияқты әлемнің ерекше мәдени бейнесін қабылдайтын адам тұлғасын қалыптастырушы мәдениет аспабы. Тіл-бұл тарихи қалыптасқан мазмұндық формалар жүйесі, оның көмегімен адамдар өз ойларын белгілі бір қоғамдық доменге, тіпті қоғамның рухани байлығына айналдыра алады. "Қарым-қатынас" ұғымы әлдеқайда кеңірек, тереңірек болуы мүмкін. Өткенге көз жүгіртсек, бұл анық болады. XVI ғасырдан бастап білімді адамдар бүгінгі күні сөйлесуге берілмеген жоғары деңгейде сөйлесті. Тіл қарым - қатынас құралы ретінде қызмет етті, бірақ ол тек білім құралы, нағыз өнер болып саналды. Бүгінгі таңда қарым-қатынас тілі өте төмен, шектеулі деңгейде. [2-13 б.]

Кез келген елдің тілі мен мәдениеті өз деңгейінде күрделі де, сан қырлы сипатта болып келеді және ол әлемнің тілдік бейнесін жасауға негіз болады. Ал әлемдегі халықтар мен мәдениеттердің өзара қарым-қатынас орнатып, бір - бірімен түсінісуі мәдениетаралық коммуникация теориясының пайда болуына негіз болды. Бүгінгі таңда біз өмір сүріп жатқан әлем "жаһандық тұтас бір әлем" болып табылады, онда ешбір ұлт, топ немесе мәдениет жасырын қала алмайды. Жердің бір бұрышында болатын жағдай, оның қалған барлық бөліктеріне әсер етеді. Заманауи технологиялар бізге әлемнің кез келген жерінде адамдармен қарым-қатынас жасауды жеңілдеткенімен, егер біз өзімізден басқа адамдармен және мәдениеттермен қалай әрекет ету керектігін білмесек, бұл жағдайда өзара әрекеттесу қиын болуы мүмкін. Қазіргі таңда мәдениеттердің бірін-бірі өзара дамыту мақсатындағы өзара қарым қатынастары мен өзара тәуелділіктің күшею процесі орнығып отыр.

"Мәдениет" ұғымын шартты түрде екі бөлікке бөлуге болады: объективті және субъективті. Объективті мәдениетке экономикалық жүйе, әлеуметтік әдет-ғұрып, саяси құрылымдар мен процестер, әдебиет, өнер және қолөнер сияқты барлық мүмкін институттар кіреді. Субъективті мәдениет - бұл мәдениеттің психологиялық белгілері, оның ішінде құндылықтар мен ойлау үлгілері (менталитет). Субъективті мәдениет

көптеген зерттеушілердің пікірінше, түсіну үшін үлкен қиындық тудырады. Ал мәдениетаралық қарым-қатынас болса екі құрамдас бөліктен – тіл және мәдениеттен құралады. Қазіргі коммуникативтік кеңістік күрделі жүйеден тұрады, онда негізгі орындардың бірі қарым-қатынастың әр түрлеріне тиесілі. Себебі адам өзін әр түрлі жағдайларда түрліше ұстайды, сөйтіп әрбір жеке жағдайда басқа адамдармен ерекше қатынас орнатады. Қарым-қатынастың төмендегі түрлерін атап көрсетуге болады: этника аралық, іскерлік, әлеуметтік, халықаралық, тұлғааралық, бұқаралық, мәдениетаралық және басқалары. Мәдениетаралық қарым-қатынасқа түскен әрбір коммуникант өзін және әңгімелесушісін «өзінікі» және «бөгде» деп қарастырады. Мәдениетаралық коммуникацияда коммуникант өзін еркін сезіну үшін өзімен тілдік қарым-қатынасқа түскен өзге ұлт өкілінің тек тілін ғана емес, сол ұлттың (елдің) мәдениетін, салт-дәстүрін, ұлттық мінез-құлқын білуге міндетті. [3-58 б.]

Мәдениет құндылықтарын, әлеуметтік мәндерді негізгі жеткізуші әрі қуатты тасымалдаушы болғандықтан мәдениет пен қоғамда тілдің орны ерекше, қоғамдық қатынастардың тиімді үйлестірушісі және реттеушісі болып қызмет етеді. Сонымен бірге тіл – елеулі бөлшек қана емес, осы екі ауқымды ұғымның аса маңызды қыры. Мәдени құзыреттілік, яғни басқа елдің конвенцияларын, әдет-ғұрыптарын, нанымдарын және мағыналық жүйелерін білу, сөзсіз, шет тілін үйренудің ажырамас бөлігі болып табылады және көптеген оқытушылар мәдениетті оқытуды шет тіліндегі оқу бағдарламасына енгізуді мақсат деп санайды. Лингвистикалық біліммен қатар, оқушылар мақсатты мәдениетке бейсезімдік тілдесім және мимика сияқты вербалды емес қарым-қатынастың әртүрлі түрлерімен танысуы керек. [4- 155 б.]

Мәдениетаралық коммуникация ұғымын өткен ғасырдың 1950 жылдарында американдық антрополог Э.Т.Холл енгізген. Қазіргі лингвистикада мәдениетаралық коммуникацияның үш түрі бар: ауызша (вербалды), вербалды емес және паравербалды.

Ауызша (вербалды) қарым-қатынас - тілдік қатынасты білдіреді. Ол идеялармен, ойлармен, ақпаратпен, эмоциялармен және тәжірибелермен алмасуда көрінеді.

Вербалды емес қарым-қатынас кезінде алмасу дене қимылдары, бет әлпеті, мәлімдеменің дыбыстық дизайны, сондай-ақ қарым-қатынас кезінде адамды қоршап тұрған материалдық заттарды қолдану арқылы жүреді.

Байланыстың үшінші түрі – паравербалды. Ол қарым – қатынас процесінде қолданылатын паралингвистикалық құралдарға негізделген-интонация, ритақ, тембр. [5- 2 б.]

Қазіргі әлемде әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мәдени айырмашылықтар мен мәдени әртүрлілікті сақтау құралы ретінде әрекет етеді. Біздің әлемдегі мәдениеттердің ешқайсысы өздігінен және оқшауланған түрде өмір сүрмейді. Тарихи даму барысында әртүрлі ұлт өкілдері арасында мәдени жетістіктер үздіксіз алмасып отырды. Бұл тұрғыда белгілі Ресейлік ғалым — Н. В. Кокшарова мәдениетаралық өзара іс-қимыл екіжақты сипатқа ие екенін, яғни бір мәдениеттің жай-күйі, мазмұны мен функциялары екінші мәдениеттің әсерінен өзгертін өзара шартталған екіжақты процесс екенін атап өтті.

Әр елдің мәдениетіндегі амандасу мәдениетіне үлгі келтіре кетсек:

Жапония. Жапон халқы сәлемдесу рәсіміне аса мән беретіні айдан анық. Бір-бірін көрген кезде олар міндетті түр иіліп сәлем береді, ал жастар болса өзара бастарын изеп амандасады. [6- 52 б.]

Тіпті қол алысу қабылданған мемлекеттерде де сәлемдесу сөздері мен мәдениеті әртүрлі. **Ағылшындар** бір-бірімен "қалайсыз?" деп амандасады, ал оған жауап бергенде " ал сіз қалайсыз?"- деп айту қажет , сонымен рәсім аяқталды деп саналады. Егер сіз өзіңіздің іс жүзінде қалай екініңізді егжей — тегжейлі айта бастасаңыз, бұл ағылшындардың наразылығын тудырады.

Американдықтар да қол алысады, бірақ жас американдық өз досымен оның арқасынан қағып амандасуы мүмкін.

Германияда да қол алысу жиі кездеседі. Ерлер де, әйелдер де кездескенде, танысқанда және тіпті қоштасқанда қолдарын алысады. Бұл жағдайда қол алысу үшін қолын беріп, екіншісін қалтаңызда ұстау әдепсіз болып саналады. Бейресми қарым-қатынастағы әйелдер бір-бірімен бетінен сүйіп амандаса алады (дәлірек айтқанда, тек беттерімен бір-біріне жанасу арқылы). Бірақ бұл олар жақсы таныс болса ғана қолданылады.

Сонымен қатар, гүлдер әрқашан адамзат мәдениетінің ажырамас бөлігі болды. Олар ежелгі заманнан бері әртүрлі мәдениеттерде әртүрлі мағынаға ие сыйлықтар үшін қолданылған. Гүлдер ерекше болуының себебі олар белгілі бір сезімдермен, эмоциялармен және сенімдермен байланысты. Гүлдер адамның ойлары мен терең сезімдерің сөзден гөрі жақсы жеткізе алады. Дегенмен, гүлдерді басқа мәдениеттегі адамға таңдағанда абай болған дұрыс. Мысалы:

Гүлдердің тақ санын беру ережесі бұрынғы КСРО аумағында ғана қолданылады. Еуропада, АҚШ-та, Шығыс елдерінде гүлдердің жұп санын беру бақыт, қуаныш пен сәттіліктің символы болып саналады. Бұл елдердегі гүлдердің тақ саны тек жерлеу үшін қолданылады.

Жапонияда сіз 4 гүл бере алмайсыз, өйткені төртеуі өзінің айтылуында "өлім" сөзіне сәйкес келеді және бақытсыз сан болып саналады, ал **Англияда** гүлдердің саны 12-ден аз болмауы қажет.

Ақ гүлдер махаббат метафорасы болып әлемнің көптеген мәдениеттерінде танымал, бірақ **Германияда, Францияда және Канадада** ақ лалагүлдер мен раушандар әдетте жерлеу рәсімдерінде көңіл айту үшін немесе қабірлерді безендіру үшін кеңінен таралған. Сол себепті сүйікті адамыңызға романтикалық сезімдеріңізді көрсету үшін қызыл раушадар немесе қызғалдақтардан жасалаған гүл шоғын таңдау дұрыс.

Гүлдер әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлерге негізделген, олар біздің жүрегімізде нәсіліне немесе тұратын жерімізге қарамастан ерекше орын алады. Айналаңыздағы гүлдерге қарап және гүлдердің бүкіл әлемдегі адамдардың өміріндегі рөлін бақылап, адамды қуанышты немесе керісінше мұңға түсіруге болады. Сол себепті жаңа мемлекетке бармастан бұрын, сол елдің өкілдеріне гүл немесе сый бермес бұрын, жаңа мәдениетті мұқият зерттеу қажет.

Тіл - мәдениет құндылықтарын, әлеуметтік мәндердің негізгі жеткізушісі, әрі қуатты тасымалдаушы болғандықтан мәдениет пен қоғамда тілдің орны ерекше. Тіл - қоғамдық қатынастардың тиімді үйлестірушісі және реттеушісі болып қызмет етеді. Тіл мәдени құбылыс ретінде көп қырлы және үйрену үшін қиын зат. Бірақ бұл жұмыста нақтыланғандай, мәдениетаралық қарым-қатынас процесінің тереңдігін түсіну үшін тілдің мәдени аспектілеріне ерекше көңіл бөлу қажет. Басқа халықтар өкілдерінің белгілі бір әрекеттерінің алғышарттарын көбінесе олар сөйлейтін тілді терең зерттеу арқылы білуге болады. Мәдениетаралық қарым-қатынас-бұл ғылым ғана емес, сонымен қатар меңгеруге болатын және меңгеруге болатын дағдылар жиынтығы. Біріншіден, бұл дағдылар кәсіби қызметі мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттесумен байланысты адамдар үшін қажет. Екінші жағынан, ортақ тіл сол тілде сөйлемейтіндерді шеттетеді. Қоғам адамдарды мінез – құлықтың жарасымдысы мен жарасымсызын ажыратуға үйрете отырып, өзінің тыйымдары мен құндылықтарын жасайды. Баршамыз тілмен, сол тілде ата – бабамыздан жеткен мәдениетпен тәрбиелендік. Біз ана тілді де, төл мәдениетті де, туған жеріміз бен уақытымызды да таңдаған емеспі, ол мүмкін де емес.

Бүкіл сыртқы және ішкі әлемді қамтыған баға жеткісіз сыйды алып, басқа адамдармен араласуға ұмтыламыз, өйткені адам тірі жан иесі және адамдардың арасында өмір сүреді.

Әдебиет:

1. Тер-Минасова С.Г., «Мәдениетаралық коммуникация», 2000.
2. Верещегин Е.М., Костомаров В.Г., «Язык и культура», 1983.
3. Кунанбаева С. С., «Современное иноязычное образование: методология и теории», Алматы, 2005.
4. Кадирова, Ф. Х. Intercultural communication in foreign languages teaching and learning, Молодой ученый. — 2017.
5. Сокур, Е. А. Межкультурная коммуникация и английский язык [Электронный ресурс] - 2019.
6. Колшанский Г.Н. Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения // Иностранные языки в школе. -1985. - № 1.

**АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНҒЕРУДЕ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТЫҢ
ЫНТАНЫ АРТТЫРУДАҒЫ ТИІМДІЛІГІ**

Есенгелді Қ.М.

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің 4-курс студенті, Павлодар қ.

[*karligashesengeldi@gmail.com*](mailto:karligashesengeldi@gmail.com)

Түйіндеме. Мақалада мектепте ағылшын тілін меңгеруде өзіндік жұмыстың ынтаны арттырудағы тиімділігі негізделген. Американдық психологтардың кейбір көзқарастары ұсынылған. Ағылшын тілінен өзіндік жұмысын ұйымдастыруды жүзеге асыру кезінде жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқытудың заманауи тиімді 7-тәсілдері бар. Бұл тәсілдерге жекелеп шолу жасап кетуге болады. Оларды ағылшын тілі сабақтарында қолдану барлық жастағы оқушылардың ынтасы мен танымдық белсенділігін арттырады, олардың көкжиегін кеңейтеді.

Кілт сөздер: өзіндік жұмыс, оқыту тәсілдері, эксперименттік жұмыс.

Аннотация. В статье обоснована эффективность самостоятельной работы по овладению английским языком в школе. А также представлены мнения американских психологов. При осуществлении организации самостоятельной работы по английскому языку существует 7 современных эффективных способов обучения по обновленной образовательной программе. Можно сделать индивидуальный обзор этих подходов. Их использование на уроках английского языка повышает мотивацию и познавательную активность учащихся всех возрастов, расширяя кругозор учащихся.

Ключевые слова: самостоятельная работа, способы обучения, экспериментальная работа.

Annotation. The article substantiates the effectiveness of independent work on mastering English at school. The opinions of American psychologists are also presented. There are 7 modern effective ways of teaching according to the updated educational program in organising independent work in English. You can make an individual review of these approaches. The use of these approaches in English lesson increases the motivation and cognitive activity of students of all ages, expanding the horizons of students.

Keywords: independent work, learning methods, experimental work.

«ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің бастауыш білім берудің білім беру бағдарламалары бойынша білім беру қызметін ұйымдастыру және жүзеге асыру тәртібін бекіту туралы» бұйрығына [1] сәйкес өзіндік жұмыс білім алушылардың оқу қызметінің бір түрі болып табылады. Мемлекеттік білім беру ұйымының талаптарына сәйкес білім беру бағдарламасын қалыптастыру кезінде оқытушылар тарапынан оны басқаруды жетілдірумен ұштастыра отырып, білім алушылардың тиімді өзіндік жұмысын қамтамасыз етуге, оны әдістемелік қамтамасыз етумен және оны орындауға жұмсалатын уақыттың негіздемесімен сүйемелдеуге міндетті.

Ағылшын тілі сабағында өзіндік жұмысты ұйымдастыру оқушылардың ағылшын тілін үйренуге ынтасын арттырады.

Өзіндік жұмыс – оқушының күрделі іс-әрекеттерінің бір түрі немесе оқу жұмыстарының арнайы бір формасы болып табылады. Шағын жинақты бастауыш мектепте оқу-тәрбие жұмыстарының ерекше көңіл аударатын бір саласы – оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыстары. Бірнеше сыныппен жұмыс істейтін мұғалімнің негізгі педагогикалық міндеті – жеке сыныппен жұмыс істейтін мұғалімнің алдына қойған міндетпен бірдей. Ол да оқу жоспарын, бағдарлама талаптарын орындауға тиіс [2, 79б.].

Өзіндік жұмыстардың нәтижелі болуы үшін алдымен «Өзіндік жұмыс» деген ұғым нені білдіріп тұрғанын анықтап алу қажеттігі туады: біріншіден, өз бетінше жұмыс балалардың түрлі тапсырмаларды, жаттығуларды ешкімнің көмегінсіз орындаулары, екіншіден, мұндай жұмыстар балаларды ұқыптылыққа, тәртіптілікке, жинақылыққа, бақылай білуге тәрбиелейді.

Американдық психологтардың анықтамасы бойынша өз бетімен жұмысты ұйымдастыру дегеніміз – бұл, өз бетімен тани білу, өз бетімен жаңа бір нәрсені анықтауға ұмтылу және өз тәжірибесін терең түйсіне білу қабілеті. Өз бетімен жұмысты ұйымдастыру психологиялық тұрғыдан

алғанда, нәтижесінде жана материалдық рухани құнды дүние тудыратын әрекет. Ал педагогикалық тұрғыдан алсақ, өз бетімен жұмысты ұйымдастыру дегеніміз – адамның белсенділігі мен өз бетінше жұмыс істеуінің жоғары түрі және ол әлеуметтік қажеттілігі мен өзінің ерекшелігімен бағаланады. Ең бастысы, жеке тұлғада өз бетімен жұмыс істеуге деген тұрақты қажеттілік, тұрақты сұраныс болып, өз ісіне қанағат табу сезімі болуы қажет [3, 104б.].

Сабақтарда оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу белсенділіктерін арттыру барысында теориялық білімдерін кеңейтіп, ойлау қабілеттерін дамытуға болады. Оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып жеке тұлға ретінде дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы.

«Өз бетімен жұмысты ұйымдастыру – белгілі бір іс-әрекетте, ең тәуір нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін адамның жеке-дара ерекшеліктері».

Өзіндік жұмыс түрлерін ұйымдастыруда мынадай талаптарды орындау керек:

1) Тапсырма әрбір оқушының білім деңгейіне байланысты таңдалуы керек;

2) Өзіндік жұмысты орындауға жеткілікті уақыт берілуі керек;

3) Міндетті түрде тексерілуі керек;

4) Жұмыс сабақтың мақсатына байланысты (жаңа материалды қабылдауға, өткен материалды бекітуге, қайталауға, білімді тиянақтауға) таңдалады;

5) Өзіндік жұмыстың мақсаты, орындау әдісі оқушыларға түсінікті болуы тиіс;

6) Өз бетімен жұмысқа оқушылар білім деңгейіне байланысты әр түрлі уақыт жұмсайтынын ескеріп, тақтаға не карточкаға қосымша материалдар дайындап әкелу керек;

7) Өзіндік жұмыс оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға тиіс;

8) Өзіндік жұмыс сабақтың барлық кезеңдерінде, орынды жерінде өткізу керек;

9) Әрбір орындалған өзіндік жұмыс тексеріліп, бағалануы керек [4, 108б.].

Өзіндік жұмыстың түрлері сан алуан. Оларды топтастыру – күрделі мәселе. Оның жиі кездесетін бір тобы – сабақ мақсатына қарай қолданылатын жұмыс түрлері:

а) Жаңа білімді меңгеру (материалды жан-жақты талдау, мұғалімнің ауызша баяндауының жоспарын, конспектісін жасау т.б. тәсілдерге үйрену).

ә) Жаңа білімді бекіту (түрлі жаттығулар, есеп шығару, түрлі жазбаша, графикалық, практикалық жұмыстар, оқулықпен жұмыс, жаттығулар, практикалық және зертханалық жұмыстар, тексеру, бақылау жұмысы, сынып жұмысы, шығармашылық жұмыс, рефераттар мен баяндамалар, тәжірибелер жасау, тест жұмысын орындау) [5, 107б.].

Өздігінен орындайтын жұмысты ұйымдастыру – сабақтың ең күрделі кезеңі. Өйткені, жұмысты оқушылардың бәрі бірдей бір мезгілде аяқтамайды. Қазіргі кезде білім сапасымен оқушылардың жеке басының қабілетін дамыту қай кездегіден де өткір қойылып отыр. Ол үшін мұғалім оқытудың технологиялық жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалануы керек. Өз бетінше жұмысты ұйымдастыруда баланың жеке қасиеттерін ескеріп, жекелей, саралай оқыту әдісін пайдаланған дұрыс.

Оқушылар өздігінен жұмыс істей білуі үшін, алдымен, мұғалімнің берген үлгісіне қарай еліктеу негізінде қарапайым тапсырмалар орындайды. Мұндайда жұмыстың мазмұнын жасау әдістерінің бәрін мұғалімнің өзі айтып береді, ал оқушы тек орындаушы ғана. Ал егер мұғалім оқушыға бәрін өзі айтпай, бұрын алған білімдерін қолдануға лайықты жағдайлар туғызатын болса, сол кезде оқушы өздігінен ізденіп, жаңа міндеттерді шешуге тырысады. Сондықтан мұғалім оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастырғанда, алдымен оларды өздігінен жұмыс істеуге дайындайтын жаттығулардан бастап, кейін мұғалімнің көмегімен жасайтын жартылай дербес, ең соңында толық өздігінен жасайтын жұмыстарға үйрету қажет [6, 101б.].

Өзіндік жұмыстар белгіленеді:

- 1) Үлгі бойынша орындалатын;
- 2) Реконструктивтік – вариативтік;
- 3) Жаңалық ашатын;
- 4) Шығармашылық [7, 77б.].

А.Н. Джуринскийдің [8, 124б.] педагогикалық сөздігі бойынша «өзіндік жұмыс – бұл оқытушының тікелей көмегін жүйелі түрде азайта отырып, оқу тапсырмаларын орындайтын оқушылардың іс-әрекетінің түрі».

Өзіндік жұмыс дербестікті, танымдық дағдылар мен икемдерді саналы және берік қалыптастыруға ықпал етеді.

Эксперименттік жұмыстың қалыптастырушы кезеңінің мақсаты – 4-сынып оқушыларының ағылшын тілін үйренуге ынтасын арттыруда өзіндік жұмысты тәжірибе жүзінде ұйымдастыру.

Қалыптастырушы кезеңді жүзеге асыру кезінде біз өзіндік жұмысын ұйымдастырудың заманауи тәсілдерін пайдаланған болатынбыз.

Ағылшын тілінен өздік жұмысын ұйымдастыруды жүзеге асыру кезінде жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқытудың заманауи тиімді 7-тәсілдері қолданылған болатын. Бұл тәсілдерге жекелеп шолу жасап кетуге болады.

1) Құндылықты-бағдарланған тәсіл – оқушының құндылықтар жүйесін қалыптастырушы оқу-тәрбиелік үдерістің сәйкесінше формалары арқылы тұлғаның өзін-өзі танытуы үшін алғы шарттар құруды көздейді.

2) Тұлғалық-бағдарланған тәсіл – педагогтің назарын оқушы тұлғасының тұтастығына, оның тек ақыл ойы, азаматтық жауапкершілік сезімінің ғана емес, сондай-ақ эмоционалдық, эстетикалық, шығармашылық нышандары даму мүмкіндіктерімен қоса рухани дамуы туралы қамқорлыққа шоғырландыруды көздейді.

3) Жүйелік-әрекетті тәсіл – оқу-тәрбие үдерісінде оқушының өз бетінше білім алуына бағытталып, осы мақсатта мұғалімнің тиімді іс-әрекеттің түрлі формаларын қолдануын көздейді.

4) Коммуникативтік тәсіл – бірінші кезекте оқушылардың ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуға, қарастырып отырған мәтін, қатысып отырған әңгіме мазмұнын түсініп, туындаған жағдаятқа сәйкес тілді қолданып үйренуге бағытталған.

5) Интегративтік тәсіл – оқу үдерісін жобалау және өткізу кезінде әр түрлі оқу пәндерінің мазмұнын өзара кіріктіру есебінен оқушыда әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыруға жәрдемдеседі. Бастауыш білім беру мазмұнына ортақ тақырыптарды енгізу әр түрліп әндік салалардан білімдерді кіріктіруге және сол арқылы алынатын білімдердің функционалдығына қолжеткізуге мүмкіндік береді.

6) Зерттеу тәсілі — зерттеушілік әрекет дағдыларын дамытуға, ғылыми таным әдістерімен танысуға жәрдемдеседі, оқушыларда танымдық қызығушылық қалыптастырады.

7) Интербелсенді әдіс – білім алушылардың танымдық қызығушылығы мен танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған. Негізгі қағидасы-педагогикалық қарым-қатынаспен қарым-қатынас диалогы арқылы жеке тұлғаны қалыптастырып дамыту.

Сонымен қатар 4-сынып оқушыларының ағылшын тілін үйренуге ынтасын артыруда арнайы жаттығулар, жоба, шығарма, тест, сөздікпен жұмыс, диалог пен монолог құру, мәтінмен жұмыс сияқты өзіндік жұмыс түрлері ұйымдастырылған болатын. Өзіндік жұмысты орындау кезінде қолданылған технологиялар:

- проблемалық оқыту технологиясы;
- топпен жұмыс;
- сыни тұрғыда ойлау;
- ақпараттық-коммуникативтік технологиялар;
- модульдік оқыту технологиясы;
- «Ашық микрофон»;
- «Жазбаша кері байланыс»;
- «Пікір алмасу»;
- «Ашық микрофон»;
- пікірталас және т.б..

Жоба, шығарма жазу кезінде оқушыларға қызықты және өзекті тақырыпты таңдау, оқушыларға жобаны іске асыруға қажетті әдістерді өз еркімен пайдалануын жүзеге асыру мүмкіндігі берілген болатын. Оқушылар жұмыс тәсілдері мен түрлері қызықты болған сайын оқу материалын оңай игереді. Теориялық және тәжірибелік мәселелерді талқылау барысында оқушылар арасында қатысушылардың ұстанымдарын нақтылау және талдау, белгілі бір мәселеге жан-жақты көзқарас қалыптастыру және т. б. мәселелер бойынша тәжірибе алмасу үшін оқу пікірталас тәсілін қолданған болатын. Пікірталас тәсілі білімді игеруді жақсартады және бекітеді, жаңа ақпарат көлемін арттырады, дауласу, дәлелдеу, өз пікірін қорғау және басқалардың пікірін тыңдау қабілетін дамытады.

Жалпы орта білім беретін мектепте өзіндік жұмысты ұйымдастыру оқушыларда мына қасиеттерді дамытады деген қорытындыға келдік:

- білім алушылардың алған теориялық білімдері мен практикалық дағдылары жүйеленіп бекітіледі;
- теориялық білімдері тереңдеп кеңейтіледі;
- білім алушылардың танымдық қабілеттері мен белсенділігі артады;
- шығармашылық бастама, тәуелсіздік, жауапкершілік және ұйымшылдық қасиеттері дамиды;
- ойлау тәуелсіздігін, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі жүзеге асыру қабілеттері қалыптасады;

- зерттеу дағдылары дамиды.

Оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда қолданылатын заманауи тәсілдерге оқушының өзінің дербес мүмкіндіктерін ескере отырып, белсенді іс-әрекет жасауына, оқушының тұлға ретінде үнемі дамуына, өзін-өзі тәрбиелеп дамытуына жол ашады.

Әдебиет:

1 «ҚР Білім және ғылым министрлігінің бастауыш білім берудің білім беру бағдарламалары бойынша білім беру қызметін ұйымдастыру және жүзеге асыру тәртібін бекіту туралы» бұйрығы

2 Рогова Г.В. Самостоятельная работа учащихся на уроке. М., 2011.- 192 с.

3 Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. М., 2005- 169 с.

4 Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. М., 2010.- 201 с.

5 Панфилова Т.С. Воспитание самостоятельности школьников в учебной работе. М., 2003- 198 с.

6 Фридрих А.В. / Рубрикон / Иллюстрированный энциклопедический словарь. [Электронды ресурс] Ақпарат дереккөзі: <http://www.rubricon.com>

7 Жарова Л.В. Учить самостоятельности. М., 2005.-147 с.

8 Руководство самообразованием школьников / Сост. Б.Ф. Райский, М.Н. Скаткин. М., 2004.- 173 с.

ӘН МӘТІНІ АРҚЫЛЫ ТІЛ ҰСТАРТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Ы.Б.Шақаман

Филология ғылымының кандидаты, профессор

raya-s7@mail.ru

А.Телеуберд

*«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистранты
Әлкей Марғұлан ат. Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар қ. Қазақстан, aletgul02@mail.ru*

Түйіндеме. Мақалада ән мәтіні немесе мәтін арқылы әуенді үйрету әдісімен тіл оқыту, үйрету, тіл ұстарту мәселесі сөз болады. Ән мәтіні арқылы оқушылардың әдеби тіл ерекшеліктерін жеңіл түсінетіні, тілдік танымдары кеңейіп, ауызша-жазбаша сөйлеу дағдылары тез әрі сауатты қалыптасатыны туралы әдістемелік талдау беріледі. Қазақ тілді ән мәтіндері әуен арқылы тез жатталып, білім алушылардың ойлау өрістерінің қазақилануына негіз болатыны баяндалады. Ән

мәтіндерін, яғни әуені бар өлеңдерді аудармасыз тікелей оқытып, жаттату, әнімен айтқызу әдісінің маңыздылығы түрлі қырынан түсіндіріледі.

Кілтті сөздер: ән мәтіні, әуен, мәтін тілі мен әуен байланысы, ән мәтіні әдісі.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения и преподавания казахского языка через изучение текстов песен, мелодий через текст, развитие языка через стихи с мелодией. В статье говорится, что благодаря текстам песен учащиеся легко понимают особенности литературного языка, расширяются языковые знания, быстро и грамотно формируются навыки устной и письменной речи. Тексты на казахском языке быстро запоминаются под музыку и закладывают основу для казахизации областей мышления. В обучении языку объясняется важность метода непосредственного запоминания текстов песен, то есть стихотворений с мелодией, напевом.

Ключевые слова: тексты песен, музыка, стихи, связь языка текста и мелодии, метод изучения языка через тексты песен

Annotation. The article deals with the issues of studying and teaching the Kazakh language through the study of song lyrics, melodies through text, language development through poems with melody. The article says that thanks to the lyrics of songs, students easily understand the peculiarities of the literary language, language knowledge expands, oral and written skills are formed quickly and competently. Texts in the Kazakh language are quickly remembered to music and lay the foundation for the Kazakhization of areas of thinking. In language teaching, the importance of the method of direct memorization of song lyrics, that is, poems with a melody, a tune, is explained.

Keywords: lyrics, music, poems, the connection between the language of the text and the melody, the method of learning the language through the lyrics

Білім алушыларға қазақ тілін оқытуда түрлі әдіс қолданылатыны белгілі. Бұл орайда қандай да бір тіл оқыту әдісін тұрақты деп айту орынсыз. Оқушылардың деңгейлік танымына қарай оларға түрлі әдіспен тілдік білім беріледі, не үйретіледі, не оқытылады.

Тілді оқыту мен үйретуде қызықты әдістің бірі – ән мәтіні арқылы тіл меңгерту әдісі. Ән мәтіні арқылы тіл үйрету мен оқытуда, ең алдымен, мәтіндік жұмыс жүргізу емес, әуен арқылы тіл үйрету мақсаты көзделеді. Ал әндік мәтіннің өзіне талдау жүргізу, басқа да тапсырма түрін орындату біртіндеп, сабақ мазмұнының ыңғайына қарай жүргізіледі. Себебі ән мәтінін әуен арқылы игерту оқушылардың тіл мазмұнын тануға, сөздерді тез және оңай түсінуіне жеңіл болады. Бұл жағдайда оқушыларда алдымен мәтінді жаттау емес, оның әуенін естіп, ән айту мақсаты, ән айту қызығушылықтары алда тұрады. Ал мұғалім не оқытушы олардың осы мақсаттарын пайдаланып, тіл үйрету (оқыту) міндетін іске асыруды көздейді.

Ғылыми тұрғыдан алғанда психолог, педагог ғалымдар адамның миында сөйлеу мен әуенді қабылдауда түрлі аймақ барын түсіндіреді.

Зерттеушілер сол жақ ми қабаты музыканы қабылдау, оң жақ ми қабаты сөйлеуді, тілдік шығармашылықты іске асыратынын түсіндіреді. Сондықтан мидың екі жарты қабатының қызметін біріктіретін ән арқылы өлеңдік мәтін тез әрі оңай есте сақталады. Тілді дәстүрлі жолмен үйретуден гөрі әнмен оқытып үйрету жеңіл іске асады. Оның ішінде туған тілді әнмен меңгертуде маңыздылық басым көрінеді.

Ән арқылы мәтін жаттату, оқыту жұмысында білім алушылардың мақсаты сабақтың көңілді өтумен байланыстырылса, мұғалім үшін (оқытушы) тіл дамыту, ойлау деңгейлерін тереңдету, ән мазмұны арқылы қазақша дүниетанымдарын қалыптастыру жұмыстары жүргізіледі.

Ән мәтіні арқылы тіл үйретудегі мақсаттың бірі – қазақ әндеріндегі философиялық ой тереңдігін жеткізіп, тәрбиелік, оқыту мәселесімен ұштасатындығын аңғарту. Бұл оқушылардың әндік мәтінді игеруінде өзінен өзі жүзеге асып, олардың өздерін ойландыруға итермелейді, өлеңді оқып білгеннен кейін ән мазмұны арқылы сөздердің мәнін түсініп, талдауға бейімделіп отырады.

Сонымен бірге оқушылар ән мәтіні арқылы тіл үйрене отырып, қазақ әндерінің кез келген жанрында өсиет айтылатынын, мейірімділікке, достыққа, татулыққа, бірлікке, жалпы адамгершілікке бағыттап отыратындығын түсінетін болады. Оқушылар ән мәтіні арқылы ел тарихын, өмір сүру салтын, мәдениеті мен өнерін, қазақи қоғамдық көзқарас пен ақыл-ойы танымын алдымен әуен арқылы, содан соң мәтін арқылы түйсіне бастайды. Ол үшін қазақ тілді ән мәтіндері арқылы тіл оқыту жұмысын қарапайым, лирикалық әуенді өлеңді жаттатудан бастау керек. Мәтіндегі сөздердің қиындығы сезілмей, олар бірден есте сақталып, сөздердің қолданылу ретін игеру тіл үйренуші үшін жеңіл қабылданады. Бұл әдіс арқылы оқушының әдеби сөйлеу дағдылары да біртіндеп қалыптасады.

Білім алушыларға ән мәтіні арқылы тіл үйретуде тілді білу деңгейі мен жас ерекшеліктері ескеріледі. Осыған байланысты ән мәтіндерін жаттатып, тіл оқытуда үйретілетін әндерді жіктеп алған дұрыс. Қазақ әндері бірнеше топқа бөлінетіні белгілі:

- Тұрмыс-салт әндері;
- Еңбек, шаруашылық, кәсіп әндері;
- үйлену әндері;
- ұлыс әндері (жарапазан), діни әдет-ғұрыптан туған әндер;
- жаназалық әндер (естірту, жұбату, көңіл айту);
- нақиялы әндер(алғыс, бата, тілек, жұмбақ әндер);

- киял-ғажайып әндер;
- әзіл-сықақ әндер;
- тарихи әндер;
- әлеуметтік теңсіздік әндер;
- эпикалық шығармалық әндер (терме, толғау);
- айтыс әндері;
- лирикалық әндер;
- патриоттық әндер, т.б.[1,102б.]

Көрсетілген жіктемедегі әндік мәтіндерді сабақ үдерісінде түрлі ретпен қолдануға болады. Мұғалім сынып ерекшелігі мен жас ерекшелігін негізге алып, нақты тақырыпқа қатысты ән мәтіні жанрын таңдай білуі тиіс.

Ел ішінде шыққан кез келген өлең алдымен әуенмен, әнмен туындаған. Осыған байланысты оқушыларға алдымен қазақ халқында ән, сөз өнері ұлттың басты ерекшелігі екені түсіндіріледі. Кезінде әр қазақ адамы өлең шығара білген, тіпті ауызша шығара отырып, бірден әуенге түсіріп отырған немесе ауызша бірден домбырамен әуендеп шығарылған.

Білім алуышарға ән өнері, өлең шығару туралы осындай бастапқы түсініктер берілгенде ғана олардың бұл тақырыптың не үшін қозғалып отырғаны қызықтыра бастайды. Бұл арада қазақ халқының айтысу өнерін де түсіндіріп, оның да әуендеп айтылатыны ескертіледі. Сол үшін де қазақ тіліндегі «Өлең» деген сөздің өзі «әуенді жыр (тақпақ)» дегенді білдіреді. Ауызекі сөйлесуде «өлең айтып жатыр» дегенде алдымен, әнмен айтылып жатқан өлең деп түсіну қалыптасқан. Бұл мәселе жайлы алдыңғы мақалада сөз еткенбіз [2, 963б.].

Сонымен ән мәтіні арқылы тіл оқыту, үйрету – тілдік дағды мен тілдік білім (сауатты сөйлеу, сауатты жазу, сөйлесу, т.б.) негізін қалыптастыратын әдістің бірі. Бұл әдіс арқылы ән мәтіні жаттатылып, әуенімен бірге айтқызылғаннан кейін мәтінге түрлі тілдік талдау жүргізілгені дұрыс. Бірақ, алдымен, ән мәтініне қатысты тыңдалым, айтылым дағдыларын қадағалап, осы бағыттағы тапсырма жүйесіне басымдық беріледі. *Тыңдалым мен айтылым дағдысы* толық қалыптасқаннан кейін ғана *жазылым дағдысы* тексеріледі. Жазылым айтылым мен тыңдалыммен қатар жүрсе де (жазбаша жұмыс үздіксіз жүріп отыруы тиіс) бұл дағдыны алдыңғы екеуінен кейін ғана тексеру басты міндет болып саналады.

Ал лексикалық, фонетикалық, грамматикалық талдау жұмыстары грамматикалық тақырыпқа байланысты тұрақты әрі сабақ сайын іске

асырылып отырады. Бірақ үш талдауды бірден қатар алып жүру міндет емес, бұл оқушы үшін жаттанды болып, сабақ мәні төмендетіп жібереді. Талдау жұмысында лексикалық, семантикалық талдау түрін жиі қолдану қажет. Қазіргі уақытта оқушылар кітап оқымайтындықтан, олардың тілдік танымы мен сөздік қоры жұтаң, сондықтан олар сөздің мәнін, қолданысын, айтылу ретін дәл және дұрыс түсінуі үшін лексикалық, семантикалық талдау жұмысы жиі орындалатылып, рнайы тапсырма түрлері жинақталғаны сабақтың өнімді өтуіне негіз болады. Сол үшін оқушылардың ән мәтіні, әуен арқылы тіл үйренуінде, тілдік білім алуына мұғалімнің сабақ жүргізудің құрылымдық үлгісі басты орын алады. Бұл әндік мәтіннің, әннің тілді тез, оңай үйренуге қандай септігі болатынын, қалай оқытып, үйретуге болатынын анықтауға мүмкіндік береді.

Ән айтқызу, сол арқылы өлең жаттату, өлең мәтінін талдауда мәтіндегі сөздер әуен арқылы білім алушыларға мазмұны жағынан да әсер етіп, жаңа сөздер, сирек қолданылатын сөздер, әдебилігі терең сөздер айтылуы, дауыс ырғағы тұрғысындағы ерекшеліктерімен тез қабылданады, есте сақтауды арттырады.

Әндік мәтінді оқып талдату, жаттату, мазмұнын айтқызу жаңа сөздерді іріктеп алу, оларды оқытып, ауызша айтқызу, сөйлем құрату, алфавиттік сөздік баған құрғызып, аударма жасату жұмыстары ән мәтіні (өлең) әуенімен толық үйретіліп, игертілгеннен кейін ғана жүргізіледі. Әуені бар өлеңді жаттауда оқушылардың сөздік қоры артып, олар мәтіндегі тұрақты сөз тіркестерін, түрлі мәтелдік қолданысты түсінуге, грамматикалық құрылым жүйесін тануға, шешен сөйлеуге бағыт алады. Бірақ тапсырма, жаттығу түрлерін өлеңді толық игертпей орындату оқушылардың ынтасын төмендетуі мүмкін, сондықтан олардың қызығушылықтары тақырып өтудің ән бойында тұрақты сақталуы мұғалім тарапынан қадағаланады.

Ән үйрету арқылы тіл оқыту әдісін бір тақырып деңгейінде не сабақ құрылымының бір бөлігінде, тіпті тұрақты түрде қолдануға болады. Бірақ бұл арада сынып ерекшелігі мен білімдік деңгейі, қабылдауы, танымы назарға алынады.

Әндік мәтін арқылы тіл оқытып, үйретудің сабақ өткізудің құрылымдық ретінде бірнеше амал қолдануға болады, бірақ бұлар бір сабақ үсінде бірден орындалмайды:

- ✓ ұсынылатын әнді тыңдату;
- ✓ әннің мазмұнына байланысты сұрақ-жауап түрінде әңгімелесу;
- ✓ оқушыларға ән атауына қатысты елестік ойларын айтқызу;

- ✓ ән мәтінін жазбаша тақтада* көрсету;
- ✓ әнді тыңдау, әуенін түріне қарай түсініп талдау (патриоттық, лирикалық, т.б.);
- ✓ оқушыларға жаңа материалды жақсы меңгеруге көмектесетін әнге арналған тапсырмаларды орындау;
- ✓ ән мәтіндегі бейтаныс сөздер мен құрылымдарды жазғызып, тілдік талдау жүргізу, т.б.;

Ән тыңдау мен оны орындау пәнаралық байланысты іске асырады. Тіл сабағының ән сабағымен байланыстылығы оқушыларға сезіліп, олар екі пәннің өзара ерекшелігін мен маңыздылығына мән бере бастайды. Әннің не үшін қажеттілігі, оның адам танымына әсері мен тілмен байланыстылығы білім алушыларға таныла бастайды, өздерінің ұлттық дүниетанымы кеңейіп жатқанын, тіпті дүниетанымдарын қалыптастыруға ықпалын сезінеді. Пән мұғалімінің көмегімен оқушылар ұлттық білім алған, мәдениет саласында жүрген адамдардың тіл байлығы, сөйлеу мәдениеті едәуір жоғары болатынына көңіл бөле бастайды. Ал жаттанды ән айтумен ғана айналысатын әншілердің тіл байлығы жұтаң болатын өзара талдауда өздері ажырата алатын болады.

Қазақ тілін оқытуда ән арқылы мәтін игерту, тіл үйрету, сөздік қорды байыту, тіл ұстарту жұмысы – кешенді жүргізілетін жұмыс. Бұл әдісті қолдану ауызша/жазбаша түрде сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, оқушылардың тілдік дағдыларын жетілдіріп, бірнеше құзіреттілікке қол жеткіздіртеді:

- ✓ *тіл білімдік (тіл мазмұнын анықтау) құзіреттілігі;*
- ✓ *қарым-қатынасқа түсе білу құзіреттілігі;*
- ✓ *ақпаратты түсіне білу, қабылдай алу құзіреттілігі,*
- ✓ *сауатты сөйлеу, жазу құзіреттілігі;*
- ✓ *тіл мәдениетін, әдебилігін сақтау құзіреттілігі; т.б.*

Тіл-әдебиет сабағында ән арқылы мәтін меңгерту, әдеби сөйлеуді үйрету, жалпы тіл ұстарту тек тілдік құзіреттілікті қалыптастырып қоймай, ән арқылы ел мәдениетін, салт-дәстүрін, ұлт ерекшелігін тануға, жалпы білімдік деңгейлерін арттыруға негіз болады. Сонымен бірге ән мәтіні арқылы сабақ жүргізу әдісі кешенді әдіс жүйесін, сабақ технологиясын құруға бағыт беріп, мұғалімнің әдістік шеберлігін арттырады.

Әдебиет:

1. Дүйсембінова Р.Қ. Қазақ халық әндерінің тәрбиелік мәні// Жинақ: – Алматы, 2000.
2. Шақаман Ы.Б. Тілеуберд Ә. Ән мәтіні және ән мәселесі// халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы: – Павлодар: ППУ, 2022. – 986 б.
3. Жұматаева Е., Арын Е., Қасым Б. Қазақ тілін оқытудың әдістемесі: оқулық – Павлодар, 2005. – 226 б.
4. Дүйсембінова Р.Қ. Музыкалық білім беру педагогикасы: оқу құралы – Талдықорған, 2006. – 216 б.
5. Жұматаева Е. Музыкалық педагогика: музыка мамандықтарының студенттеріне арналған оқу құралы – Алматы: ССК, 2020. – 400 б.

«ЕТІСТІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ОҚЫТЫЛУ ЖОЛДАРЫ (Ж. Аймауытов шығармашылығы негізінде)»

Садыкова А.Е.

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., adina_7182@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада етіс категориясын оқытудың технологияларын, әдістерін қолдану нұсқалары қарастырылған. Зерттеу барысында ғылыми және әдістемелік әдебиеттерді теориялық талдау әдісі, жалпылау, синтездеу, салыстыру, жіктеу әдістері қолданылды. Оқытудың технологияларының мәнін және олардың заманауи оқыту әдістері жүйесіндегі орнын егжей-тегжейлі қарастырылады. Әр сабақты оқытудың түрлі әдістерімен жүргізуге болатындығына ерекше назар аударылады, олардың таңдауы мұғалімнің оқу процесінің тиімділігін арттыруға, білім алушылардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға деген ұмтылысына байланысты. Күнделікті өмірде оқушылардың етістерді дұрыс қолдануға үйрету үшін берілетін тапсырмалар, атқарылатын жұмыстар сипатталады.

Кілтті сөздер: әдіс, дидактика, технология, деңгей, оқушы, тәжірибе.

Аннотация. В статье рассмотрены варианты применения технологий, методов обучения категорий залога. В ходе исследования были использованы метод теоретического анализа научной и методической литературы, методы обобщения, синтеза, сравнения, классификации. Подробно рассматривается сущность технологий обучения и их место в системе современных методов обучения. Особое внимание уделяется тому, что каждое занятие может проводиться различными методами обучения, выбор которых зависит от стремления учителя повысить эффективность учебного процесса, сформировать профессиональные компетенции

обучающихся. Описываются задания, выполняемые для обучения учащихся правильному использованию глаголов в повседневной жизни.

Ключевые слова: метод, дидактика, технология, уровень, ученик, практика

Article: The article discusses the options for the use of technologies, methods of teaching pledge categories. In the course of the study, the method of theoretical analysis of scientific and methodological literature, methods of generalization, synthesis, comparison, classification were used. The essence of learning technologies and their place in the system of modern teaching methods are considered in detail. Special attention is paid to the fact that each lesson can be conducted by various teaching methods, the choice of which depends on the desire of the teacher to increase the effectiveness of the educational process, to form the professional competencies of students. The tasks performed to teach students the correct use of verbs in everyday life are described.

Keywords: method, didactics, technology, level, student, practice

Оқыту әдістеріне оннан астам іргелі зерттеулер арналды, оларда педагогика теориясында да, жеке пәндерді оқытудың жеке әдістемесінде де мұғалімнің және жалпы мектептің айтарлықтай табыстары бар. Осыған қарамастан, оқытудың теориясында да, нақты педагогикалық практикада да оқыту әдістемесі мәселесі өте өзекті болып қала береді және оқтын-оқтын педагогикалық баспасөз беттерінде қызу пікірталас тудыруда.

«Әдіс» термині гректің «methodos» сөзінен шыққан, ақиқатқа, күтілетін нәтижеге апаратын жол дегенді білдіреді. Педагогикалық тәжірибеде дәстүр бойынша әдісті тәрбиелік мақсатқа жетудегі реттелген іс-әрекет тәсілі деп түсіну әдетке айналған. Сонымен бірге мұғалімнің оқу іс-әрекетінің (оқытудың) әдістері мен оқушылардың оқу іс-әрекетінің (оқытудың) әдістері бір-бірімен тығыз байланысты және өзара әрекеттейтіні атап өтіледі. [1,25 б.]

Оқыту әдісі үш белгімен сипатталады. Ол оқытудың мақсатын, меңгеру әдісін және оқыту субъектілерінің өзара әрекеттесу сипатын білдіреді. Демек, оқыту әдісі түсінігі мыналарды көрсетеді:

- Мұғалімнің оқыту жұмысының әдістемесі және олардың қарым-қатынасындағы студенттердің тәрбие жұмысының әдістемесі;
- Өртүрлі оқу мақсаттарына жету үшін олардың жұмысының ерекшеліктері;

Қазіргі дидактиканың өткір мәселелерінің бірі – оқыту әдістерін жіктеу мәселесі. Қазіргі уақытта бұл мәселе бойынша бірыңғай көзқарас жоқ. Оқыту әдістерін топтарға және топшаларға бөлуді әр түрлі авторлар әртүрлі белгілер бойынша негіздеуіне байланысты бірқатар жіктеулер бар.

Ең алғашқы классификация – оқыту әдістерін мұғалім жұмысының әдістері (әңгіме, түсіндіру, әңгімелесу) және оқушылардың жұмыс әдістері (жаттығулар, өздік жұмыс) деп бөлу. [2, 14 б.]

Кең таралғаны – білім көздеріне қарай оқыту әдістерінің жіктелуі. Бұл тәсілге сәйкес мыналар бар:

- а) сөздік әдістер (білім көзі ауызша немесе баспа сөз);
- б) көрнекі әдістер (бақыланатын заттар, құбылыстар, көрнекі құралдар білімнің қайнар көзі);
- в) практикалық әдістер (оқушылар практикалық іс-әрекеттерді орындау арқылы білім алады, дағдылары қалыптасады).

Оқыту әдістері жүйесінде сөздік әдістер жетекші орын алады. Олар білімді берудің бірден-бір жолы болған кезеңдер болды. Прогрессивті мұғалімдер – Я.А. Коменский, К.Д. Ушинский және басқалары – олардың мағынасын абсолютизациялауға қарсы шықты, оларды көрнекі және практикалық әдістермен толықтыру қажеттігін дәлелдеді. Қазіргі уақытта олар жиі ескірген, «белсенді емес» деп аталады. Бұл әдістер тобына объективті түрде қарау керек. Вербальды әдістер ең қысқа мерзімде үлкен көлемдегі ақпаратты жеткізуге мүмкіндік береді, оқушыларға проблемаларды қояды және оларды шешу жолдарын көрсетеді. Мұғалім сөздің көмегімен балалардың санасына белгілі бір тақырыпқа байланысты теориялық жағын, мысалы тарихын, жасалу жолын жеткізе алады. Сөз оқушылардың қиялын, есте сақтауын, сезімін белсендіреді.

Сөздік әдістер мынадай түрлерге бөлінеді: әңгіме, түсіндіру, әңгімелесу, пікірталас, дәріс, кітаппен жұмыс. [3, 95 б.]

Соңғы жылдары білім беруде оқыту технологияларды қолдану мәселесі жиі көтерілуде. Бұл жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа формалары мен әдістері, оқу процесіне жаңаша көзқарас. Педагогикалық үдеріске жаңа әдістерді, технологияларды енгізу мұғалімнің ұжымдағы беделін арттырады, өйткені оқыту заманауи, жоғары деңгейде жүзеге асырылады. Сонымен қатар, кәсіби құзіреттілігін дамытатын мұғалімнің өзін-өзі бағалауы да артып келеді.

Ш.Т.Таубаева оқытудың қазіргі технологияларының аттарын атап көрсетіп, олардың мақсаттарын, тұжырымының және мазмұны мен әдістерінің ерекшеліктерін сипаттап көрсетеді. Жұмыста педагог-ғалымның зерттеулері басшылыққа алынған [4, 5 б.].

Бүгінгі таңда мұғалімдердің бір емес, бірнеше буынының тәжірибесін жинақтайтын әдіс-тәсілдер, бағыт-бағдар, педагогикалық

еңбектер өте көп, олардың мақсаты мұғалімнің кәсіби өсуіне көмектесу. Заманауи мұғалім білім беру мәселесінде өзекті болып табылатын жаңаны тез қабылдауы, ізденімпаз, өзін-өзі тануға, өзін-өзі анықтауға ұмтылатын тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік беретін технологияларды меңгеруі керек. Оқыту — тәрбиелеудің маңызды бөлшегі, бұны пайдалана білмеген тәрбиеші шәкірттерге әсер етудің ең басты және қажетті құралынан айырылады. Дәл осы оймен біз өзіміздің педагогикалық қызметімізге кірісуіміз қажет.

Оқушылардың жеке мүмкіндіктерін аша отырып, олардың терең, өзіндік, еркін, эмоционалды ойлау қабілетін дамыту қажет. Мұғалім қиын тапсырмаларды жеңілдете алады, сол арқылы оқушыларға бағдарламалық материалды меңгеруге көмектеседі. Ал бұл мақсатқа жетудің нақты жолы – оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың деңгейлік сараланған тәсілі. Қазіргі қазақ тілінің нормаларын меңгерудегі мотивация деңгейін арттыру – деңгейлеп саралап оқыту әдістерін қолдану арқылы шешуге болатын мәселе болып табылады.

Деңгейлік саралап оқыту технологиясын XX ғасырдың 80-жылдарының ортасында Мәскеу және Ленинград мұғалімдері жасаған. [5, 7 б.]

Ішкі (деңгейлік) саралау – білім беру талаптарының әртүрлі деңгейлерін бөлу негізінде оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып қолданылатын оқытудың әдістері, нысандары мен құралдарының жиынтығы.

Сыныптың оқу мүмкіндіктерін анықтау үшін оның үлгерімі мен оқу деңгейін білу қажет.

Әр мұғалім өз оқушыларының жұмыс деңгейін орындалған жұмыс көлемімен анықтай алады.

Оқу деңгейін тексеру қиынырақ. Мысалы, үш сабаққа арналған тексеруді пайдалануға болады.

- тақырып жарияланады (етіс категеориясы), 10-15 минут ішінде түсіндіру; жазбаша бақылау жұмысы, тапсырманы орындамаған оқушылардың саны анықталады;

- келесі сабақта оқушыларға жұмысты тексеру нәтижелері және сол материалды тағы бір рет тыңдау ұсынылады және қайтадан тексеру жұмысы беріледі;

- үшінші сабақта алынған нәтижелерді қайта талдап, балаларды сол материалдың түсіндірмесін тағы бір рет тыңдау керек деп сендіру. Және

оны қайтадан жазбаша түрде бекіту керек. Барлығы дерлік тапсырманы орындады, бірақ жеке жұмысты қажет ететіндер қалды.

Енді оқушыларды топтарға бөлуге болады: жоғары, орташа, үлгерімі төмен оқушылар – С, В, А топтары.

1 топ (С) – меңгеру деңгейі жоғары, танымдық қабілеті жоғары, өз бетінше жұмыс істей алатын, қиындығы жоғары тапсырмаларды орындай алатын мықты оқушылар.

2 топ (В) – орташа қабілет деңгейі бар оқушылар. Олар үшін дамуды ілгерілету және 1 топқа біртіндеп көшу үшін жағдай жасау қажет. Осы топпен жұмыс жасай отырып, қабілеттерді дамыту, дербестікке, өз қабілеттеріне деген сенімділікке тәрбиелеу керек.

3 Топ (А) – педагогикалық немқұрайлылығы немесе қабілетінің төмендігі нәтижесінде үлгерімі төмен оқушылар. Бұл топқа ерекше назар аудару керек, қолдау көрсету, материалды игеруге көмектесу, сабақта олармен біраз уақыт жұмыс істеу керек, ал 1 және 2 топ өз бетінше жұмыс істейді. Олармен жүйелі жұмыс жасау балалардың бір бөлігіне 2 топқа ауысуға көмектеседі. Педагогикалық немқұрайлылық әлсіз ақыл-ой қабілеттерімен үйлесетін оқуы төмен балалар бар. Олар жаттығуларды осы жоспар бойынша, схема бойынша, анықтамалық сөздер бойынша және т. б. орындайды.

Әрі қарай қалай жұмыс істеу керек? Мен сыныптың алдына бірдей танымдық міндет қоямын, мысалы, етістің түрлерін меңгеру. Сабақтың тақырыбын зерттейміз. Егер С тобының оқушыларынан (мықты оқушылардан) сұрақтар туындамаса, олар шығармашылық сипаттағы тапсырманы алады. Ол тақтаға немесе карточкаға жазылуы мүмкін.

Екінші және үшінші топтардың оқушылары үшін тақырыпты қайта түсіндіру жүргізіледі. Егер мұнда да сұрақтар туындамаса, онда екінші топтың оқушылары шығармашылық тапсырма алады.

Әрі қарай жұмыс А тобының оқушыларымен кестелерді қолдана отырып жүргізіледі (мұны мұғалім екінші топтың оқушыларына көмектескен кезде күшті оқушыларды тарту арқылы жасауға болады), практикалық тапсырма мүмкін, мысалы: Қажетті етістіктерді мағынасына қарай сәйкестендіріп, сөйлемді аяқтап жаз. Етіс түрлерін анықта.

Әрқайсысы өз күштері мен мүмкіндіктері бойынша жұмыс істейді, бағдарламада қарастырылған дағдыларды игереді және тақырыпқа деген қызығушылығын жоғалтпайды. Бұл тәсілдегі сәттіліктің ажырамас кепілі, сөзсіз, әр оқушының жұмысын тексеру (тапсырманың мүмкіндігі мен маңыздылығына қарай) және топтың бір өкілін тыңдау емес.

Бұл әдістеменің қажетті шарты әртүрлі күрделілік дәрежесіндегі ақпаратты қамтитын оқулық материалдарын саралау болып табылады:

- дербес бақылаулар үшін;
- осы тақырып шеңберінде белгілі бір ақпаратпен танысу үшін;
- есте сақтауды емес, түсінуді қажет ететін теориялық ақпарат;
- міндетті жаттауға арналған материал;
- таза практикалық маңызы бар мәліметтер.

Осыған байланысты теориялық ақпаратты оқушылармен жұмыста олардың қызығушылықтары мен қабілеттерін ескере отырып әр түрлі қолдану керек. Жоғары қабілеттері бар оқушыларға өз бетінше бақылау барысында сұрақтар мен тапсырмалар ұсынылады. Міндетті түрде есте сақтамай-ақ түсіну керек, теориялық ақпаратты игеру кезінде орташа оқушыларды жұмысқа тарту керек, өйткені олар соған тиісті мән бермеуі мүмкін, материалды қамтымауы мүмкін, бұл дағдыларды қалыптастыру кезінде жағымсыз нәтижелерге әкеледі. Етіс категориясы жайлы материал беріледі. Осындай материалмен танысқаннан кейін оқушыларға қосымша ақпарат іздеуді ұсынуға болады. Төмен дәрежелі оқушы дайындық мерзімін ұзартады, бірақ оның орындалуын қадағалап, баға беруді ұмытпау керек. Білім мен дағдыларды бекіту, қолдану және жалпылау кезеңінде сараланған тәсілдің негізі өздік жұмысты ұйымдастыру болып табылады. Мұнда оқушылардың жұмыс қабілеттілігі мен жеке ерекшеліктерін ескеру өте маңызды.

Сонымен, сараланған тәсілді жүзеге асыру үшін келесі шарттар қажет:

- а) Оқушылардың жеке және психологиялық ерекшеліктерін білу;
- б) оқу материалын талдай білу, оқушылардың әртүрлі топтары кездесетін қиындықтарды анықтау;
- в) әр түрлі топтарға және жеке оқушыларға сұрақтарды қоса алғанда, сабақтың кеңейтілген жоспарын құру;
- г) оқушылардың әртүрлі топтарын оқытуды "бағдарламалау" қабілеті;
- д) жедел кері байланысты жүзеге асыру;
- е) педагогикалық әдептілікті сақтау.

Сараланған тапсырмалардың ең көп қолданылатын әдістері мен түрлері.

Тапсырмалардың 2-3 нұсқасын құрастырған дұрыс (мәтінмен жұмыс, сөйлемдерді, сөздерді талдаудың әр түрі – морфологиялық, синтаксистік; шығармашылық тапсырмалар; тесттер, эссе, өлең

құрастыру, ой-толғау т.б.). Оқушылардың өздері нұсканы таңдайды немесе белгілі бір топ оқушыларына тапсырманы алдын ала береді. Оқушылардың жұмысты орындауындағы мүмкін болатын қиындықтарды түсіндіру қажет. Ең қолайлы тапсырмалар мектеп бағдарламасына сәйкес таңдалған және қиындығы мен сипаты бойынша әртүрлі жеке карточкалар түрінде болады. Әлсіз оқушыларға өздік жұмысы үшін жеңіл тапсырма карточкаларын беруге болады.

6- сыныпқа арналған тапсырмалар.

А- деңгейі.

Өлеңді мәнерлеп оқу. Өзгелік етіс қосымшасын жалғанған етістікті тап. Өлең жолдарында қолданылған басқа етістіктердің де түбірін анықтап, өзгелік етіс қосымшасын жалғап жаз.

Денсаулыққа пайдалы

Ойнаймыз біз футбол.

Секірген әрі жүгірген.

Шаңғы, коньки, шанамен

Жаттықтырған адамды

Биік таудан асамыз.

Хоккей менен волейбол.

Бокс пенен күресте

Допты теуіп қақпаға,

Алтын, күміс аламыз.

(«Айгөлек» журналынан)

В- деңгейі.

Қажетті етістіктерді мағынасына қарай сәйкестендіріп, сөйлемді аяқтап жаз. Етіс түрлерін анықта.

Жарыстарда әйгілі мықтылармен...

Ринг алаңында қалуын...

Жастарға арнап ауылда спорт мектебін...

Сиднең Олимпиадасының чемпионы...

Бокста дүниежүзін...

Еліміздің көк туын әлемдік жарыстарда...

Жеңіс туын олжалағанына...

Алтын жүлде қанжығасына...

Қажетті етістіктер: байланды, желбіретті, жұдырықтастырды, атанды, қуанды, бағындырды, салдырды, өтінді.

С- деңгейі.

«Спорт түрлерін дамыту үшін не қажет?» тақырыбында ой-толғау жазу. Мәтінде етіс түрлерін қолдану. [6, 149 б.]

Заманауи мектеп бүгінгі таңда жоғары мақсаттар мен міндеттер қояды, бірақ қоғамның (жеке отбасының, оқушының) мүмкіндіктерін әрдайым ескере бермейді. Әрбір оқушының қабілеті мен мүмкіндігін

қазіргі заманғы мұғалім белгілі бір мектепте, белгілі бір сыныпта зерттеп, білуі керек. Дәл осы технология әрбір оқушының табысқа жету жағдайын жасайды, бұл әр пәннен, оның ішінде қазақ тілі сияқты күрделі пәннен берік білім алудың шарты болып табылады.

Әдебиет

1. А. Т. Сатыбаева, Г. Қ. Сатыбаева Қазақ тілін оқыту әдістемесі Астана: «Фолиант» баспасы 2008, 232 б.
2. Рахметова Қазақ тілін оқыту методикасы Алматы Ана тілі 1991, 179 б.
3. Селевко, Г. К. Современные образовательные технологии / Г. К. Селевко. М.: Народное образование, 2008, 256 с.
4. Таубаева Ш.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары //Бастауыш мектеп. -1999. №4. бб-5-12.
5. Унт, И. Индивидуализация и дифференциация обучения / И. Унт. М.: Просвещение, 1990, 192 с.
6. Әрінова Б. 6-сынып Қазақ тілі оқулығы, Атамұра 2018, 224 б.

«ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ «ӘДЕБИ РЕДАКЦИЯЛАУДЫ» ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕРІ»

Әділбек А.Е.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ.
e-mail: kazkanova.ai@mail.ru*

Ұсынылған мақалада әдеби редакциялаудың пән ретінде өзектілігі және редакциялау тәжірибесінің қолданбалы филология саласында сұранысқа иелігі зерттеледі. Заманауи көркем әдебиет туындысының авторы мен оқырманының тиімді өзара әрекеттесуін ұйымдастыру редактордың «өнімге» кәсіби көзқарасымен анықталады. Университетте болашақ редакторларды даярлау кезінде көркемдік тілді эстетикалық жүзеге асыру жолдарын түсіндіру жұмысы әрдайым назарда бола бермейді. Мақала авторы шығарманың эстетикалық құрылымын қабылдау мен әдеби редакциялауды оқытудың негізгі тәсілдерін атап көрсетеді. Мақалада студенттерді әдеби редакциялауға оқытудың теориялық және әдістемелік негіздері баяндалады, редактордың міндеттерін жүзеге асырудағы көркемдік және тілдік құзыреттіліктің рөлі ашылады. Автор редакторлық талдау технологиясына ерекше назар аударады. Студенттермен креатемалар, прецеденттік фактілер және әлемнің көркемдік моделі бойынша жұмыстың мүмкін түрлері көрсетіледі.

Түйін сөздер: *әдеби редакциялау, редакторлық талдау технологиясы, көркем тілдік құзыреттілік, тілдің эстетикалық іске асырылуы, көркем мәтін, оқыту.*

Аннотация. В представленной статье исследуется актуальность литературного редактирования как дисциплины и востребованность практики редактирования в области прикладной филологии. Организация эффективного взаимодействия автора и читателя произведения современной художественной литературы определяется профессиональным подходом редактора к «продукту». При подготовке будущих редакторов в университете не всегда в центре внимания работа по разъяснению путей эстетической реализации художественного языка. Автор статьи выделяет основные подходы к восприятию эстетической структуры произведения и обучению литературному редактированию. В статье излагаются теоретические и методические основы обучения студентов литературному редактированию, раскрывается роль художественно-языковой компетентности в реализации задач редактора. Особое внимание Автор уделяет технологии редакционного анализа. Студентами демонстрируются креативы, прецедентные факты и возможные виды работ по художественной модели мира.

Ключевые слова: литературное редактирование, технология редакционного анализа, художественно-языковая компетентность, художественный текст, обучение.

Abstract. The article examines the relevance of literary editing as a discipline and the relevance of editing practice in the field of applied philology. The organization of effective interaction between the author and the reader of a work of modern fiction is determined by the professional approach of the editor to the "product". When preparing future editors at the university, the focus is not always on explaining the ways of aesthetic realization of artistic language. The author of the article identifies the main approaches to the perception of the aesthetic structure of the work and teaching literary editing. The article outlines the theoretical and methodological foundations of teaching students literary editing, reveals the role of artistic and linguistic competence in the implementation of the tasks of the editor. The author pays special attention to the technology of editorial analysis. Students demonstrate creatives, precedent facts and possible types of works on the artistic model of the world.

Keywords: literary editing, editorial analysis technology, artistic and linguistic competence, aesthetic realization of language, creatives, evaluation criteria, artistic text, teaching.

Әдеби редакциялау-практикалық мақсаттарға бағытталған қолданбалы пән. Оның қалыптасуы мәтінмен жұмыс істеудің жеке әдістерін жинақтаудан бастап, осы әдістерді жүйелейтін және жалпылайтын әдістерді жасауға бағытталады. Редакциялаудың қолданбалы сипаты оның тәжірибе барысында жүзеге асырылатын таза қолданбалы мағынасына байланысты.

Редакциялау - бұл сөйлеу әрекетінің белгілі бір саласы, онда оның субъектісінің тілдік санасының механизмдері жүзеге асырылады. Сөйлеу шығармасының мәтінін жариялауға дайындау барысында редактор тілдік құзыреттілік деңгейі жоғары мәтінді жетілдіру жолдарын анықтайды. Қазіргі медиа кеңістіктің сөйлеу ортасы бұқаралық мәдениет үстемдігі

және баспа ағынының көптігіне сәйкес әдеби редакциялау қызметін оқыту процесі күрделене түсті. Мақалада редактордың қандай логикалық-сөйлеу немесе нақты қателіктерді анықтауы және жоюы туралы емес, болашақ редактор студенттерде кәсіби құзыреттіліктерді қалай қалыптастыру керектігі туралы, атап айтқанда мәтінді редакторлық талдауды орындау және автордың түпнұсқасын бағалау мүмкіндігі туралы талдаймыз.

Көркем шығарманы дайындаудағы редактордың ең маңызды міндеті - мәтінді оқырман қабылдауын болжау және авторлық сананы, мәтінді жанрлық-композициялық құрылым ретінде, мәтінді сөйлеу формасы тұрғысында, мәтінді аксиологиялық мазмұнның тасымалдаушысы әрі эстетикалық тұтастық негізінде көрсету.

«Әдеби редакциялау» пәні барысында студенттер өздерінің жалпы мәдени тезаурусын жанартып, адресат позициясына ауыса білуі, сондай-ақ мәтіннің эстетикалық және сөйлеу қасиеттерін анықтай отырып, автордың шеберлігін бағалауы керек.

ЖОО-да редакторларды даярлау әр түрлі бағыттарда жүзеге асырылады, олардың арасында басымдықтарды бөліп көрсету қажет. Бұл мамандықтың студенттері үшін кез-келген мәтіннің құрылымы мен семантикасын ұйымдастыруды, мәтіннің стилистикалық дизайнына жауап беретін лексемалар мен синтаксистік құрылымдарды таңдауды, әртүрлі стильдер мен жанрлардың мәтіндерін құрастыру мен өңдеудің әртүрлі стратегияларын меңгеруді көруге мүмкіндік беретін филологиялық дайындық дәстүрлі түрде ең маңызды болып саналады. [1,25] Оқытудың бұл тәсілі бізге тиімді әрі мағыналы болып көрінеді, дегенмен заманауи редакторлар үшін маңызды бірнеше дайындық стратегияларын егжей-тегжейлі қарастыру қажет. Редакторлардың педагогикалық университетте оқитындығына байланысты әдістемелік компонентке негізделген стратегия өте тиімді болуы мүмкін: студенттер редакциялау бойынша оқушыларға элективті курстар жасайды және осылайша бірқатар кәсіби маңызды дағдыларды қалыптастырады, мысалы мәтінді талдау және түзету мүмкіндігін қарастырады. Редакторларды дайындаудың әдістемелік стратегиясы көбінесе «оқыту арқылы оқу» сияқты танымал педагогикалық технологияға негізделген. Классикалық түрде бұл әдіс студенттерге мұғалім ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді.

Редакциялауға әдістемелік тәсіл педагогикалық ЖОО-да «әдебиет және әдеби редакциялау» бағыты бойынша білім беру бағдарламасын іске асыру кезінде өзекті. Себебі, ЖОО бітірген студенттен заманауи баспа процесін ұйымдастыру университет түлегінен (редактордан) жан-жақты

кәсіби дағдыларды талап етеді. [2,134] жұмыс істеудің жеке әдістерінде де сауатты болуы керек. Редактор ғылыми стильдің ең қысқа жанры ретінде аннотацияларға ерекше назар аударуы керек.

Оқыту технологияларының бірі – стандартты мәтіндермен жұмыс істеу, бұл студенттерді осы мәтіндердің мазмұнымен таныстыруды ғана емес, сонымен қатар болашақ редакторлардың практикалық қызметіндегі басымдықтарды анықтауды да қамтиды.

Редактор қолжазбаны бағалау және жетілдіру үшін қандай аналитикалық әрекеттер жасау керектігін және олардың не екенін білмейді, осы орайда оларды талдау мен бағалаудың бірыңғай процесіне байланыстырған жөн. Бұл бірнеше себептерге байланысты қиын міндетке айналады. Біріншіден, редакциялау практикалық процесс ретінде орындаушыдан реинкарнация өнерін, демек белгілі бір материалға жалпы ережелерді қолдану өнерін талап етеді. Екіншіден, редакторлық талдаудың түпкі мақсаттарына жету жолында қол жеткізілетін әрбір мақсатты білу және бөлу қажеттілігі қолжазбаны редакциялау кезінде редактор таңдалған мәселелердің әрқайсысын бөлек және қатаң ретпен шешуі керек дегенді білдірмейді. Талдау түрлері іс жүзінде бір-бірімен араласады, біріктіріледі, араласады. Талдау түрлері ғана емес, сонымен бірге мәтінді талдау оны бағалаумен біріктіріледі.

Әдеби редакциялау процесінің барлық әр түрлі әрекеттері мен операцияларын біртұтас логикалық және сонымен бірге өте икемді, жылжымалы схемаға қалай байланыстыруға болады? Осыған сәйкес оқыту процесі теориялық және практикалық негізде жүргізіледі. Ең алдымен, редактор, әдетте, қолжазбаны бірнеше рет оқытынын ескеру қажет. Ол қолжазбаны алған кезде онымен танысады, содан кейін оны рецензияға жібереді немесе қайта оқып, өзі қарайды.

Редакциялау зерттеушілерінің тәжірибесі мен бақылаулары, атап айтқанда К.И.Былинскийдің Д.Э.Розентальмен бірге жазылған «Әдеби редакциялау» еңбегінде редакторлық оқудың негізгі үшеуін көрсетеді:

1. таныстыру;
2. рецензенттік, бағалау;
3. түзету, бөліктерге бөліп оқу.

Мұндағы таныстырудың негізгі қызметі - шығарманың мазмұны мен формасындағы жалпы танымдық бағдар. Бұл редакторге оны тұтастай түсінуге мүмкіндік береді және әрі қарай тереңірек оқи отырып, бүкіл өңделетін жұмыстың мазмұнындағы мәтіннің әр бірлігінің орны мен рөлін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл оқырманның жалпы моделін құруға,

басылымның негізгі функционалды мақсатын анықтауға, шығарма мен автордың маңызды ерекшеліктерін тұжырымдауға көмектеседі.

Рецензенттік бағалаудың қызметіне редакцияланатын жұмыстың мазмұны мен формасының негізгі негізгі мәселелері бойынша мәтіндік бірліктерді және бүкіл мәтінді терең түсіну, пысықтау, талдау, бағалау және сынау енеді.

Түзету мен бөліктерге бөліп оқу кезеңінде мақұлданған, басылымға жарамды деп танылған шығарманы талдау және бағалау, жеке кемшіліктердің себептерін жою құралдарын іздеу, осы құралдарды пайдалану әрі олардың мәтінге әсерін бақылау, нәтижесінде оқырманға ұсыну жүргізіледі.

Сонымен қатар мәтінді түзету тәсілін үйренудің маңыздылығы зор. Мәтін - тірі ағза секілді, ал түзету - оған операция жасаумен тең. Ол науқасты мүгедекке айналдырмауы үшін операцияның зиянын төмендетіп, қауіптің алдын алуы керек. Тиісінше бұл жағдай ережелерді қатаң сақтаған кезде ғана мүмкін болады.

Сондықтан ЖОО-да редакторларға мәтінді түзетпес бұрын, ескертулер жазып, солардың негізінде авторға ұсыныстар жасамас бұрын кеңес беру керек. Бұл жұмыс көп уақытты қажет етеді. Редактордың ескертулері білікті авторды өз мәтінінің мазмұнына тереңірек үңілуге итермелеуі қажет, кейде ол мәтінді редактор ойламаған бағытта жақсартады.

Оқытудың тағы бір тәсілі мәтінмен тұтастай таныспастан түзетуді бастамау. Мерзімінен бұрын өңдеу зиянды, себебі редактор өңделетін мәтінді түсінбестен, тұтастығын көрместен, бөлікті толығымен түзету мүмкін емес. Сонымен қатар, мәтіннің басында жеткілікті түрде айтылмаған ойды нақтылауға көп күш пен уақыт жұмсай отырып, редактор бірнеше беттен кейін күтпеген жерден сол ойдың нақты авторлық тұжырымдамасына тап болуы мүмкін. Мәтіннің стилистикалық немесе басқа кемшіліктерге толы бөлігіндегі сөз тіркестерін қиындықсыз түзете отырып, редактор кейінірек мәтінмен танысып, ұзақ уақыт түзетілген бөлік мүлдем қажет емес деген қорытындыға келуі мүмкін. Осы орайда редактордың ресурсы жоғалады ма? Осы үшін студенттерге мәтінмен толық танысу қатаң тапсырылады. Демек редактор қолжазбаның бірінші бетін ашып, бірден түзетулер енгізбейді, тек түзетуге қажет деп көрінген тұстарын белгілейді. Бұл белгілеулер де практикалық сабақ барысында үйретіледі. Редактор үшін икемділік, әсіресе ойлаудың икемділігі қажет.

Әдеби редакциялауды үйрету кезінде тағы бір маңызды шарт - авторлық мәтінге рұқсат етілген редакторлық араласу шегінен шықпау құқығы. Кейбір ойларды басқалармен, тіпті керісінше өзгерту кезінде ауыстыру авторлық құқықты өрескел бұзу болып табылады. Автор саналы түрде алға тартқан көзқарас редакторға қате, дұрыс емес болып көрінген кезде, оған сын айта отырып, оны дәлелді түрде жоққа шығару керек, төтенше жағдайда шығарманы жариялаудан бас тарту керек, дегенмен автордың ойларын басқалармен алмастырмау керек.

Қазіргі оқытуда практикалық тұрғыда әдеби редакциялаудың кезең-кезеңімен талдау схемасы жасалды, бұл келесі кезеңдер мәтінді мақсатты және жоспарлы түрде талдауға мүмкіндік береді:

Мәтінді бастапқы қабылдаудың нәтижесі → мәтінді түпкілікті қабылдаудың нәтижесі → жазушының ниеті → салыстыру нәтижесі → стилистикалық бағалау → түзету әдісі → түзету опциясы → контекстегі опцияны бағалау → түзету қажеттілігінің негіздемесі.

Тіл мен стильді талдауға қойылатын талаптар:

1. Талдауды тіл мен мәтін стилінің жалпы және жеке ерекшеліктерін анықтаудан бастау;
2. Стилистикалық бағалауларда, түзетулерде, ескертулерде субъективтіліктен аулақ болу;
3. Нормативтік стильдің ережелері мен ұсыныстарын мұқият қолдану;
4. Типтік нормативтік-стилистикалық қателіктерді жоюға және осы әдістерді дағдыларға дамытуға көмектесетін талдау әдістерін білу.

Пәнді игеру үшін дәстүрлі сабақ түрлері де қолданылады:

- дәрістер, кіріспе, ағымдағы, қорытынды, шолужасау;
- проблемалық, визуалды, дәріс конференциясы;
- дәріс консультациясы және семинарлық (практикалық) сабақтар;
- сабақтың белсенді және интерактивті түрлері-іскерлік және рөлдік ойындар;
- ситуациялық ойындарды шешу;
- тапсырмалар және нақты жағдайларды талдау.

Оқыту әдістерін таңдау оқыту мазмұнымен, әдістемелік және материалдық-техникалық қамтамасыз ету деңгейімен, қабылдау ерекшеліктерімен анықталады.

Дәріс оқу сабақтарының дәстүрлі түрі, ол тиімді және жүйелі түрде ұйымдастырады және оқу материалын ұсынады. Мұғалімге бақылауға мүмкіндік беретін аудиториямен тікелей байланысы арқылы білімді игеру

және осы жолда туындайтын қиындықтар туралы сигналдарға жедел жауап беру арқылы пәнді игеру ісіндегі дәріс сабақтарының жетекші рөлі туралы айтуға болады.

Сабақтың заманауи дәріс түрі студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуын талап ететін Болон Конвенциясының ұсыныстары мен талаптарына бағытталған. Бұл тәсілмен студенттер үшін қарастырылатын құбылыстардың мәнін олардың өзара байланысында түсіну, мұғалімнің ойлау логикасы, онымен бірге туындаған проблемалық мәселелер туралы ойлау, зерттелетін құбылыстар туралы өз пікірін қалыптастыру, өз көзқарасын қорғау үшін дәлелдер іздеу, жаңа ақпаратты бұрын алынған ақпаратпен байланыстыру басты міндет. Сонымен қатар, студент дәрісте баяндалған материалды тез және нақты жаза білуі керек, кілт сөздерді бөліп көрсете білуі керек, бастысы екіншіден ажырата білуі керек.

Бүгінгі таңда редакциялаудың бірнеше анықтамалары бар. Дегенмен тұжырымдаманың мәнін А.Э. Милчин толық ашады: «басты мақсаты - басылымға арналған шығарманы талдау негізінде оның әлеуметтік құндылығы мен перспективаларының өлшемін анықтау, яғни бұл жұмыстың мазмұны мен формасының оның қоғамдық әлеуметтік функционалды мақсаты мен оқырман мекен-жайына сәйкестігі, шығарманың оқырманға болжамды әсерін тұтастай және егжей-тегжейлі салыстыра отырып, редактордың көзқарасы бойынша оның қалауы мен шығарманың сапасы кітап нарығында жетістікке жете алатындығымен салыстырады, ал сондай-ақ, басылымға жарамды шығарманың авторына оның қадір-қасиетін нығайтуға және редакторлық талдау процесінде анықталған кемшіліктерді жоюға көмектесу». [З. 331-332 Б.]. Тиісінше әдеби редакциялауды оқытудың маңызы жоғары екенін ескере отырып, заманауи оқыту тәсілдерін қолдану қажеттілігі айшықтала түседі.

Әдебиет:

1. Голуб И.Б. Литературное редактирование: учеб. пособие / И.Б. Голуб. - М.: Логос. - 432 с. (Новая университетская библиотека). 2010
2. Попова Т. В. Лингвистика дефектного текста // Уральский филологический вестник: серия «Язык. Система. Личность: Лингвистика креатива». 2012. № 3. С. 133-138.
3. Мильчин А.Э. Издательский словарь-справочник. М : Юристъ, 1998. 472 с.

ОСОБЕННОСТИ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВАРЕЙ-МИНИМУМОВ ТЕРМИНОВ БАНКОВСКОГО ДЕЛА

Авторы статьи: Зеленская Д.А., Азылбекова Г.О.
НАО «Торайгыров университет», г. Павлодар
e-mail: zelenska.da@gmail.com

Аннотация: Мақала ағылшын тіліндегі банктік терминологияны жүйелеу ережеліктеріне арналған. Жұмыста банк қызметінің минималды лексикасы үшін сөздік таңдаудың лексикографиялық критерийлері мен принциптері берілген.

Аннотация: статья посвящена особенностям систематизации терминологии банковского дела на английском языке. В работе представлены лексикографические критерии и принципы отбора лексики для словаря-минимума банковского дела.

Resume: The article is devoted to the peculiarities of systematization of banking terminology in English. The paper presents lexicographic criteria and principles for selecting vocabulary for the minimum vocabulary of banking.

Түйінді сөздер: термин, терминология, сөздік, шағын сөздік, арнайы лексика.

Ключевые слова: термин, терминология, словарь, словарь-минимум, специальная лексика.

Key words: term, terminology, dictionary, mini-dictionary, special vocabulary

Вопрос о систематизации терминов является одним из ключевых моментов в области как гуманитарных, так и естественных наук. Банковская система не является исключением.

В современном мире банковская система является сложным многоуровневым механизмом, способствующим экономическому росту и развитию любого государства. Как и любая другая сфера, банковское дело имеет свою специфическую терминологию, сочетающую в себе как традиционные, так и современные термины. Базовый терминологический словарь состоит, как правило, из основных терминов определенной отрасли, который позволяет пользователю понимать тексты, касающиеся его специальности и формировать словарный запас, необходимый для осуществления дальнейшей профессиональной деятельности. В связи с этим возникает потребность систематизации актуальных терминов данной сферы для их дальнейшего использования.

При составлении словаря-минимума терминов банковского дела разработка определенных критериев и подходов играет большое значение. Помимо этого, следует учитывать различные особенности, касающиеся содержания словарей-минимумов. Так, например, словарь-минимум может быть составлен как на одном, так и на двух и более языках.

Для составления словаря, целью создания которого является классификация актуальных терминов банковского дела, необходима разработка универсальных лексикографических критериев отбора специальной лексики.

К основным критериям составления словарей следует отнести, по мнению Зарицкой Л.А., следующие:

- 1) определение направления словаря;
- 2) назначение словаря;
- 3) определение читательского адреса;
- 4) определение аспектов описания специальной лексики;
- 5) выбор принципов отбора лексики;
- 6) объем словаря;
- 7) определение функции словаря [1, 175].

Принцип отбора лексики при составлении терминологического словаря-минимума является наиболее важным критерием. Согласно Дубчинскому В.В., критериями включения термина в словарь-минимум являются следующие:

- 1) частота употребления термина в текстах, относящихся к конкретной специальности;
- 2) ценность термина для определенной терминосистемы;
- 3) уместность термина в определенных контекстах [2, 97].

Термины, в свою очередь, могут отличаться по своему составу:

- а) термины, состоящие из одного слова («account», «overdraft», «solvency»);
- б) терминологические словосочетания («credit history», «direct deposit»);
- в) термины-аббревиатуры («APR», «ATM»);

На этапе проектирования словаря важно учесть сферу его использования, его назначение, а также круг его будущих пользователей. Сфера использования словаря терминов, его назначение и будущие пользователи дают представление о его объеме. По мнению Ахмановой О.С. и Герд А.С., словарь-минимум должен содержать до тысячи терминов для того, чтобы эффективно выполнять свою задачу [3, 2].

Еще один критерий, требующий особого внимания – алфавитный порядок входных статей. Алфавитный порядок может быть сплошным и гнездовым. Сплошной порядок подразумевает описание термина. Он имеет свою статью и все статьи располагаются в алфавитном порядке. Например, расположение терминов в словаре-минимуме терминов

банковского дела при сплошном алфавитном порядке будет выглядеть следующим образом:

- 1) «investments»;
- 2) «joint account»;
- 3) «solvency».

При гнездовом порядке термины будут расположены иначе:

- 1) «signature»;
- 2) «electronic signature».

Из вышеизложенного следует, что гнездовой порядок объединяет терминологию в гнезда, в соответствии с деривационными или семантическими характеристиками.

Также при систематизации любой терминологии следует учитывать выбор дескриптора. Дескриптор является лексической единицей информационной поисковой системы, которая выбирается из ряда определенных синонимических терминов в качестве представителя этого ряда в информационно-поисковых системах [4]. Поэтому, указывает Шетле Т.В., дескриптор должен иметь четкое научное определение [5, 92].

Ахмановой О.С. были выделены основные критерии выбора дескриптора, которые можно рассмотреть на примере терминологической системы банковского дела:

1) дескриптор должен иметь четкое научное определение. Например, термин «debit card» («A payment method working similarly to credit cards and can be accepted at the same points of sale, but the money that a person spends gets deducted from his checking account balance.») не является дескриптором, поскольку не имеет ясного научного определения, в то время как термин «bank draft» («An instrument issued by one branch of a bank on another branch of the bank containing an order to pay a certain sum on demand to the person named on the draft. It is used to transfer funds and to settle outstanding balances between banks, or to provide a customer with funds payable at a bank in a different location. Bank drafts are valid for certain period, generally, for 3 months, as indicated over face of draft» [6]) может быть дескриптором;

2) дескриптор должен иметь точную мотивированную семантическую структуру – «execution of documents» («Execution of documents is done by putting signature of the person, or affixing his thumb impression or putting signature with stamp or affixing common seal of the company on the documents with or without signatures of directors as per articles of association of the company» [6])

3) дескриптор должен представлять возможность создания новых слов от основного слова, являющегося корневой основой для образования семантического гнезда. На примере банковского термина «capital» («Usually refers to the total of the equity accounts in a firm. For a bank, the equity accounts are common and preferred stock, surplus, and undivided profits» [7]), можно сформировать следующую группу однокоренных терминов:

capitalization ratio – a measure of a corporation’s reliance on long-term debt. Similar to the debt-to-worth ratio but not the same. This ratio is calculated by dividing long-term debt by the sum of long-term debt plus equity [7].

capitalized interest – interest that a lender «receives» by adding the unpaid interest to the amount of the loan balance to be paid by the borrower [7].

Одним из основных факторов системного характера терминологии является ближайший род термина и его специфическая дифференциация (лат. «genus proximum et differentia specifica»). К терминам «genus proximum» относятся родовые термины, а к «differentia specifica» - видовые [5, 93]. Так, термин «loan» («заем») - «genus proximum», а термины «installment loan» («займ в рассрочку»), «loan amortization» («погашение займа») и «loan deferment» («отсрочка по займу») являются «differentia specifica».

При систематизации терминологии следует учитывать антонимические отношения между терминами. Антонимические отношения могут быть лексическими и морфологическими. Примерами антонимических отношений в банковской терминологии являются следующие термины:

а) лексические антонимы: debit card – credit card; state bank – commercial bank; fixed assets – current assents;

б) морфологические антонимы: inflation – deflation; direct lease – indirect lease; interest – noninterest income.

Также, системность терминологии выражается частями речи терминов той или иной области. Любая терминологическая система состоит из ряда определенных префиксов и суффиксов, которые позволяют создавать как существующие, так и новые термины.

а) -able (payable; adjustable; affordable);

б) -tion (absorption; duration; obligation);

в) -ance/ence (acceptance; allowance; preference);

г) ing (positioning; trading; billing).

К префиксам следует отнести:

- a) de- (de-leveraged; dematerialized; denomination);
- б) un- (uncertificated; undivided; unfunded);
- в) non- (nonconsumer; nondisturbance; nonsubstitution);
- г) in- (indeterminate; indirect; ineffective);

Устойчивые морфологические модели, позволяющие создать терминологические словосочетания, также нашли свое отражение в системности терминологии. Терминологические сочетания банковских терминов могут иметь следующие модели:

- a) noun + noun (data warehouse; accommodation maker; account analysis);
- б) adjective + noun (long coupon; marginal rate; natural hedges);
- в) participle 2 + noun (unexpected loss; undivided profits; dated billings);
- г) noun + of + noun (abstract of title; band of investment; certificate of deposit).

Одной из главных проблем терминологических систем является полисемия значений. В то время, как многие ученые-терминологи утверждают, что термин не должен иметь множество значений, на практике встречается множество терминов, не являющихся однозначными. Например, банковский термин «par» («номинал») имеет четыре значения:

- 1) the principal or maturity value of a non-amortizing, debt security;
- 2) the current face of a mortgage-backed security;
- 3) the price at which the face value of a debt security equals its selling price;
- 4) for stocks, the face or nominal amount of a share [7].

Еще одной проблемой терминологических систем является синонимия. Например, синонимия может возникнуть при сравнении американской и британской банковской терминологии:

- a) «standing order» (UK) («an instruction to a bank to pay a particular amount of money at regular times from a person's bank account to another bank account» [8]);
- б) «banker's order» (US) («an instruction to a bank by a depositor to pay a stated sum at regular intervals» [9]).

При разработке словаря-минимума терминов банковского дела мы учитывали все критерии отбора специализированной лексики (направление словаря; назначение словаря; читательский адрес; аспекты описания специальной лексики; принципы отбора лексики; объем словаря; функция словаря). Словарь-минимум банковских терминов был

составлен на одном языке (английский язык) и предназначен для использования в качестве учебного пособия для студентов экономических факультетов высших учебных заведений, студентов филологических специальностей, изучающих профессиональный английский язык по отраслям, а также для преподавателей английского языка в сфере Business English.

Литература

1 Зарицкая Л.А. Лексикографические критерии составления глоссария англоязычных терминов для будущего дизайнера // Л.А. Зарицкая. – Оренбург : , 2013. – 179 с.

2 Дубчинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография // В.В. Дубчинский. – Вена – Харьков, 1998 – 160 с.

3 Akhmatova, O.S. Linguistic terminology / O.S. Akhmanova. – М.: MSU, 1977. – 154 p.

4 Современный толковый словарь русского языка Ефремовой. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/274519/дескриптор>. (Дата обращения 04.03.2023).

5 Шетле Т.В., К вопросу о системности терминологии банковского дела // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: МАКС Пресс, 2007. – Вып. 35. – 148 с.

6 Federal Bank. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://www.federalbank.co.in/glossary>. (Дата обращения 04.03.2023).

7 American Banker. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://www.americanbanker.com/glossary/c.html>. (Дата обращения 04.03.2023).

8 Cambridge Dictionary. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/standing-order>. (Дата обращения 04.03.2023).

9 Collins Dictionary. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/bankers-order#:~:text=1.,stated%20sum%20at%20regular%20intervals> (Дата обращения 04.03.2023).

РЕКЛАМНЫЙ ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ

Мусабекова М.С.

магистрант, НАО Торайгыров Университет, г. Павлодар

Аннотация: *Статья посвящена рекламному тексту как объекту лингвистического изучения. В работе показаны возможные языковые средства: лексические, фонетические и синтаксические и т.д.*

Аннотация: *Мақала лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде жарнамалық мәтінге арналған. Жұмыста мүмкін тілдік құралдар көрсетілген: лексикалық, фонетикалық және синтаксистік және т. б.*

Annotation: *The article is devoted to the advertising text as an object of linguistic study. The article shows possible language tools: lexical, phonetic and syntactic, etc.*

Ключевые слова: *Рекламный текст, Реклама, Языковые средства.*

Кілт сөздер: *Жарнамалық мәтін, жарнама, тілдік құралдар.*

Keywords: *Advertising text, Advertising, Language tools.*

Реклама - сложный симбиоз искусства и науки, поэтому дать точную характеристику этому явлению невозможно. Есть много определений, которые описывают этот термин с разных точек зрения. Для начала вернемся к самому старому. Советский энциклопедический словарь определяет рекламу как "информацию о потребительских характеристиках и видах деятельности для продажи товаров и создания спроса на них; придание известности о литературе, искусстве и др." [1, с. 128].

Поскольку термин "реклама" происходит от французского языка, следует обратиться к словарю иностранных слов: "реклама-1) Информация о товарах, различных видах деятельности и т. д. для объявления потребителям и создания спроса на эти товары, услуги и т. д.; 2) распространение информации о ком-то, чем-то, что вызовет популярность" [2, с. 406].

Зарубежные исследователи Д. Делл и т. Линда дают следующее определение: Реклама - это платная информация о Вашей компании (продукте или услуге) в средствах массовой информации с целью повышения репутации и оборота компании [3, с. 32]

Рекламный текст как объект лингвистического исследования находится в центре внимания исследований отечественных и зарубежных ученых. В работах, посвященных лингвистике рекламного текста, можно найти множество определений этого понятия. Согласно определению А.

Д. Кривоносова, рекламный текст - это "текст, содержащий рекламную информацию и обладающий следующими особенностями:

- 1) содержит информацию о физическом или юридическом лице; товаре, идеи и предприятии;
- 2) для неопределенной группы лиц;
- 3) для формирования или поддержания интереса физическим и юридическим лицам, товарам, идеям и предприятиям;
- 4) способствует реализации товаров, идей, инициатив [4, с.13]

В своей диссертации "Эффективный рекламный текст в СМИ" (Москва, 2011) А.Н. Назайкин определяет рекламный текст следующим образом: "рекламный текст – это коммуникативная единица, действующая в сфере маркетинговых коммуникаций для индивидуального платного продвижения товаров, услуг, физических или юридических лиц».

Автор также перечисляет официальные атрибуты рекламного текста:

- Презентация (самостоятельная информация рекламного характера);
- Сведения о рекламе;
- Компоненты бренда (настоящее имя, девиз, логотип, торговая марка и торговая марка, а также ряд элементов бренда)"

В статье подчеркивается особая коммуникативная направленность рекламных текстов, а также направления их презентации: печатные и электронные СМИ, рекламные щиты, брошюры, буклеты, вывески и т.д. Цель этих "сообщений" - сообщить потенциальным покупателям, клиентам о продуктах и мотивировать их покупать продукт или услугу.

Таким образом, рекламу можно определить как способ информировать людей о товарах и услугах для продажи и создания спроса.

В этой статье мы рассматриваем рекламу в первую очередь как текстовую рекламу, поэтому мы ориентируемся на определение текста рекламы. Основываясь на этом определении, мы можем сделать вывод, что все рекламные тексты имеют схожие характеристики.

Ю.С. Бернадская определяет рекламный текст как коммуникативную единицу, функционирующую в сфере маркетинговых коммуникаций и направлена на продвижение продукта или услуги, идеи или социальной ценности [5, с. 3].

Таким образом, терминологический анализ позволяет сделать вывод, что понятие "реклама" гораздо шире, чем "рекламный текст".

В настоящее время реклама является неотъемлемой частью предпринимательской деятельности. Успех рекламируемого продукта во многом зависит от того, как выглядит и звучит рекламный текст, выступает как связь между производителем и потребителем.

Современный человек ежедневно сталкивается с рекламой в газетах и журналах, на радио и телевидении, а также на других ресурсах, которые с каждым годом растут. Каждый тип рекламы по-своему эффективен и предназначен для определенной аудитории, например, для рекламы, опубликованной в газете или журнале, это, скорее всего, привлечет внимание пенсионеров и домохозяек, поскольку большинство из них доверяют печатным изданиям, радиореклама ориентирована на водителей, которые могут получать информацию, связанную с трудоустройством, только с помощью слухового анализатора, считаются наиболее эффективными и дорогими для телевизионной рекламы, поскольку они предлагают большие возможности для воздействия на массовую аудиторию [6, с. 23].

Копирайтер занимается созданием рекламного текста, в обязанности которой входит создание слогана, способного привлечь потенциальных покупателей и отражать потребности современного человека. При работе с текстом копирайтер использует различные психологические и лингвистические методы, с помощью которых создается определенный продукт, который будет в самом большом спросе.

Рекламный язык изучают специалисты из различных научных областей: лингвисты, социологи, психологи и экономисты.

Конечно, все эти исследователи руководствуются разными целями: лингвисты анализируют функциональные и стилистические особенности рекламного языка, социологи изучают, отражает ли реклама потребности современного человека, психологи рассматривают способы языковых манипуляций и их влияние на потребителя, экономисты определяют, как реклама влияет на рост продаж. Рекламный текст должен побуждать потенциальных покупателей покупать рекламируемый товар, услугу, бренд. Для достижения этой цели создатели рекламных текстов используют ряд языковых средств. Качественный рекламный текст должен отличаться яркостью, емкостью, простотой и лаконичностью, но при этом оставаться достоверным и содержательным.

Исходя из этого, мы можем заметить, что во многих рекламных объявлениях нарушаются нормы литературного языка, в связи с этим происходят рекламные катастрофы, меняются устойчивые

словосочетания, намеренно нарушается лексическая совместимость слов в лозунге. Создатели прибегают к таким нарушениям, чтобы максимально воздействовать на потребителя за одну минуту рекламы.

Текст рекламы имеет четкий характер и структуру:

1. Заголовок - часто состоит из одного предложения, показывает общий смысл рекламного сообщения. По словам маркетологов, он должен быть ярким, интригующим и привлекательным, чтобы сразу заинтересовать потребителя.

2. Основной текст является основной частью рекламного сообщения, что подтверждает смысл темы.

3. Девиз, слоган компании-широкое и запоминающееся сочетание слов для привлечения внимания целевой аудитории.

4. Заключение используется для укрепления в конце идеи продукта или услуги в памяти потребителя [7, с.158].

Самым эффективным связующим звеном этого дизайна является девиз, благодаря своей емкости и простоте он легко фиксируется в памяти и позволяет связать его с конкретным продуктом.

Прецедентные тексты (пословицы, слова, цитаты) могут служить лозунгами. Например, в рекламе шампуня известного бренда "Head&Shoulders" используют фразу "Русские не сдаются" для создания комического эффекта, который вызывает вопросы и волнение среди зрителей, учитывая происхождение и значение этой фразы.

Рекламный текст-это огромное пространство для импровизации и словесной игры, которое позволяет искусственно создавать новые слова и использовать их в рекламной практике: "не тормози-сникерсни!"(реклама шоколадного батончика "Сникерс"). Этот неологизм приравнивается к глаголу "отдыхать", "поеекусить", а название продукта иногда используется как мотивационное слово.

К стилистическим приемам относятся все средства художественной выразительности: гипербола, метафора, олицетворение, эпитеты, сравнения, парафраз и др. Метафора «Обвал цен» в настоящее время пользуется особой популярностью среди магазинов бытовой техники и электроники.

Подводя итоги ко всему вышенаписанному, создатели рекламных текстов используют все возможные лингвистические средства: лексические, фонетические, синтаксические и т.д., чтобы привлечь внимание потенциальных покупателей. Может быть использовано более одного метода в одном рекламном тексте одновременно, но это не должно

мешать потребителю освоить рекламу. Если в тексте вашей рекламы будет обнаружена грубая ошибка, это может нанести ущерб репутации рекламодателя.

Рекламный текст - это особый вид текста, целью которого является не только привлечение внимания потребителей и стимулирование сбыта, но и повышение эффективности речи. Влияние рекламного текста распространяется не только на рыночную сферу, но и на социальную, политическую, экономическую и культурную сферы общества. Поэтому необходимо продолжить изучение лингвистических особенностей рекламного текста, его специфических для общества характеристик и преимуществ.

Литература

1. Д. Делл, Т. Линда Учебник по рекламе/ пер. с польск. Н. В. Бабиной – Мн.: ИООО «Современное слово», 1996 – 320 с.
2. Зильберт Б.А. Социопсихолингвистическое исследование текстов радио, телевидения, газеты. / Под. ред. акад. В. Г. Костомарова. Саратов, 1986.-218 с.
3. Словарь литературоведческих терминов/ С.П. Белокурова. – Санкт-Петербург: Паритет, 2006. – 314 с
4. Советский энциклопедический словарь. М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1981. – 1600 с
5. Кривоносов А. Д. Жанры PR – текста: учебное пособие для студентов отделений связей с общественностью. – СПб., Лаборатория оперативной печати факультета журналистики СПбГУ. 2001. – 135 с.
6. Бернадская Ю.С. Текст в рекламе: учебное пособие для студентов вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 288 с.
7. Фещенко Л.Г. Структура рекламного текста: Учебнопрактическое пособие. – СПб.: Изд-во «Петербургский институт печати», 2003. – 232 с.

**ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ
ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУ
БАҒЫТТАРЫ**

**СОВРЕМЕННАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
НАУКА И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ
ОБРАЗОВАНИЯ**

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Зағдатовна А.Н.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., nurgul0801@mail.ru*

***Түйіндеме.** Мақалада оқыту мен білім берудегі технологияның рөлі баяндалған. Сапалы білім беруде қолданылатын әдіс-тәсілдер, олардың түрлері мен дамуына талдау жасалған. Дамыта оқытудың ерекше белгілері мен деңгейлері көрсетілген.*

***Кілтті сөздер:** білім беру, технология, әдіс-тәсілдер, дамыту*

***Аннотация.** В статье рассказывается о роли технологий в обучении и образовании. Проведен анализ методов и приемов, используемых в качественном образовании, их видов и развития. Показаны специфические особенности и уровни развивающего обучения.*

***Ключевые слова:** образование, технология, методы, развитие*

***Annotation.** The article describes the role of technology in teaching and education. The analysis of methods and techniques used in quality education, their types and development is carried out. The specific features and levels of developmental learning are shown.*

***Keywords:** education, technology, methods, development*

Бүгінгі күні білім саласына жаңа ұғымдардың келуімен қатар қазақ тілін оқытудағы міндеттердің де өзгеруі көрінеді. Соған байланысты көптеген зерттеушілер жаңа педагогикалық технологияларға назар аударып, білім берудегі бұл технологияларды жаңа талапқа сай және тиімді деп есептейді. Осыдан «білім беру технологиясы», «педагогикалық технология» ғылым айналасына еніп келе жатқан жаңа ұғымдар пайда болды. Осы ұғымдарға Б.Т.Лихачев, В.П.Беспалько, С.Сполдинг, В.В.Сериков, В.М.Монахов, М.В.Кларин, И.Я.Лернер, П.И.Пидкасистый, В.В.Гузеев, Н.Д.Хмель, Г.Т.Хайруллин және басқа зерттеуші ғалымдар түсініктеме берген. Технология - бұл іс-әрекетті ұйымдастыру және оның жүзеге асыруды құралдарды таңдау ережесі (В.В.Гузеев). В.В.Гузеев қазіргі кезеңдегі технологияның бұрынғыдан айырмашылығын көрсете отырып, осындай тұжырым жасайды: «Бұрын бір құралды құрастырып, оны ұқсас жағдайларда бірнеше жылдар бойы қолдануға болатын. Қазір ұқсас жағдайлардың бар екенінің өзі қарама-қайшы келеді» [2, 163 б.].

Ғылым арнасына «технология» бағыты ХХ ғасырдың 60-жылдары АҚШ пен Англияда қалыптасып, бүгінгі уақытта білім беру саласында жан-жақты дамып, тәжірибе жүзінде барлық дүниежүзі елдері

қолдануда. «Технология» терминіне берілген анықтамалар әлі де болса бір жүйеге келтірілмеген болып табылады. Соған қарамастан ғалымдар технологиямен оқытудың төмендегідей тұжырымдарын ұсынып отырғанын көре аламыз.

- Оқытуда дайындықсыз әрекеттерді болдырмау;
- Оқушының оқу-танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұны оқу-тәрбие үрдісінің жобасына негізделуі қажет [5, 87 б.].

Сапалы білімді қамтамасыз етуде қолданылып жатқан әдіс-тәсілдер, жаңа технологиялар күннен күнге дамып, олардың саны артуда. Оларды қазақ тілін оқытуда, білім беруде ұтымды қолдана білу мұғалімнің тәжірибесіне байланысты болып келеді. Білім беру технологиялары мына негізде ұсынылады:

- Дамыта оқыту технологиясы;
- Модульдік оқыту технологиясы;
- Ірі блогты шоғырландыра оқыту технологиясы;
- Перспективалық-озық оқыту технологиясы;
- Ойындық оқыту технологиясы;
- Оқу материалдарын сызбалық және белгілік модельдерінің негізінде жеделдетіп, оқыту технологиясы;
- Жекелеген оқытудың технологиясы;
- Сынып ішіндегі саралап оқыту технологиясы [6, 63 б.].

Жоғарыда келтірілген білім беру технологиясы анықтамалары мен ғалымдар зерттеулеріне шолу жасаған едік. Білім беру технологияларын әдіскер-ғалымдардың жіктеуін негізге ала отырып, соның ішінде ерекше тоқталғымыз келіп отырғаны - «дамыта оқыту технологиясы».

Дамыта оқыту технологиясы Д.Б.Эльконин мен В.В.Давыдовтың бірлесе жасаған технологиясы болып табылады. Ғалымдардың бұл бағыттағы зерттеулері оқу әрекеті мен оның субъектісін қалыптастыруға бағытталған. Технологияның авторлары «Дамыта оқыту - оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері баланың даму заңдылықтарына сәйкестендірілген оқытуды» айтады [4, 114 б.]. Бұл технологияда оқушының ізденушілік, зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда болады. Жеке тұлғаның өзін дамытуына, сонымен қатар өзіндік шығармашылық қабілетін арттыруға, дағдылары мен іскерлік бағыттарының қалыптасуына мүмкіндік жасайды. Дамыта оқыту технологиясының басты мақсаты - баланы оқыта отырып жалпы дамыту, оның еркіндігін қалыптастыру, өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, жекелік қасиеттерін ескеру, басты назарға алу, ары қарай

тұлғалыққа бағыттау. Шығармашыл, қабілетті адамдарды тәрбиелеу - дамыта оқытудың негізі болып отыр. Дамыта оқыту технологиясында:

- Оқушы-субъекті, яғни ол өзін-өзі дамыта алады, жетілдіреді, тәрбиелей алады;

- Баланың қабілетін, дарынын дамытуға ықпал жасайды;

- Білім дайын күйінде ұсынылмайды, бала - тыңдаушы, мұғалім - информатор емес, керісінше бала - зерттеуші, ізденуші, жаңалық ашушы, мұғалім - оқушы іс-әрекетін ұйымдастырушы, бағыт беруші;

- Дамыта оқытудағы басты іс-әрекет – диалог, пікірталас [1, 148 б.].

Дамыта оқытудың ерекше белгілері:

-дамыту индивидтің қоғамдық-тарихи тәжірибені меңгеруі арқылы жүзеге асырылады.

-оқыту индивидке қоғамдық өңделген тәжірибені берудің тәсілдері және оны ұйымдастыру жүйесін құрайды. Оқыту меңгеруді ұйымдастырудың формасы болып табылады.

-меңгеру индивидтің қоршаған шындықтың заттарын қайта құрудың тарихи қалыптасқан тәсілдерін қайта жаңғырту процесі, оларға деген қатынас типтері мен осы қоғамдық қалыптасқан эталондарды «субъективтілік» формасына айналдыру процесі [3, 426 б.].

Дамыта оқыту технологиясын білім беру барысында мұғалімнің тәжірибелігіне қарай кез-келген пәнге қолдануға болады. Соның ішінде қазақ тілі сабағындағы дамыта оқыту технологиясының тиімділігін айтқымыз келеді. Бұл технология қазақ тілі сабағындағы оқушылардың түсініктілік, ғылымдық, жүйелілік, бірізділік, көрнекілік, саналылық пен белсенділік сияқты қабілеттерінің, теорияның практикамен байланысты ұстанымдарын басшылыққа алады. Қазақ тілі пәнінің мұғалімі бұл технологияны белгілі бір сабағына қолданған кезде, сызбаларды, тілдік анықтамаларды оқушының ұғымына сай, түсінуіне жеңіл дәлдемелер түрінде қатесіз жазбаша түрде ұсынады. Мұнда жаңа сабақты меңгерту мен практикалық сабақ қоса жүреді. Дәстүрлі сабақ жүйесінде ережелерді құрғақ жаттап, мұнан соң жаттығулар орындалса, мұнда түсіндіру де, жаттығу жұмысы да қатар жүргізіледі. Сондықтан оқушыға берілетін білім ұғынықты болады.

Қазақ тілін оқытудағы дамыта оқыту технологиясын келесі деңгейлер арқылы оқыта аламыз :

- Бірінші деңгей. Оқушыға теориялық білім беріледі, талдау машықтығын қалыптастырады, сауатты жазуға, мысалдарды іріктеп алуға,

оның мазмұнын жан-жақты болуына ерекше көңіл бөледі. Бұл деңгейдегі тапсырмаларды жасауда мұғалімнің көбірек ізденуіне тура келеді.

- Екінші деңгей. Тілдік материалдарды қысқаша жазылым бойынша талдап, айтылым бойынша толық ауызша сатылай кешенді талдау жүргізіледі. Сатылай кешенді талдау бұл технологияны қолдану кезінде оқушы талдауды ауызша толық баяндап, жазуда талдаудың қысқаша түрін көрсетеді. Дұрыс баяндауға қажетті толық талдау үлгісі бірінші деңгейде көрсетіледі. Бұл деңгейде оқушы кез келген сөзді көрсетілген жүйе бойынша баяндауға машықтанады.

- Үшінші деңгей. Тілдік материалды жазылым бойынша ықшамдау принципiмен өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық сатылай кешенді талдау. Бұл деңгейде де тілдік қатынастың бірінші – айтылым; екінші – жазылым; үшінші – тыңдалым әрекеттері іске асады. Осы деңгейдегі талдау күрделілігімен ерекшеленеді. Мұнда бірнеше сөз немесе сөйлем алынып, әр саты бойынша ұқсас ұғымдар жинақталып, талдау арқылы дәлелдеме жұмысы жүргізіледі. Талдаудың бұл деңгейде жүргізілуі – оқушылардың ой ұшқырлығына баулу, танымдық дүниесін байыту.

- Төртінші деңгей. Тілдік бірліктерді жазылым бойынша символдар арқылы ықшамдау принципiмен өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық талдау. Бұл деңгейде оқушылардың алдыңғы деңгейлер бойынша алынған білімдері, қалыптасқан дағдылары жинақталып, әңгіме әдісі қолданылады.

- Бесінші деңгей. Диалог арқылы талдау. Бұл деңгейдегі талдау үлгілері ауызша орындалады. Оқушылар бұл талдау арқылы әріптесінің жауабын мұқият тыңдауға, ойын әрі қарай жалғастырып кетуге машықтанады. Әрі мұндағы іс-әрекет көбінесе ойын түрінде жүргізіледі. Ойын арқылы баланы ой ұшқырлығына, танымдық дүниесін байытуға машықтанады. Қазақтың ұлттық ойындары «орамал тастамақ», «арқан тарту», «жалғастыр» ойындары бұл деңгейді меңгертудің құралы болып табылады.

- Алтыншы деңгей – жат жазу. Бұл деңгейде талдау арқылы меңгерілген теориялық білімдерін жатқа жаздыру арқылы байқаймыз, қорытынды шығарамыз. Мұндағы мақсат – келесі сабақтарда қате жібермеуге баулу. Осы арқылы мұғалім әр оқушының тілдік материалдарды талдау деңгейін байыптап, олармен жүргізілетін қосымша жұмыстардың бағытын айқындайды.

- Жетінші деңгей - уақытқа талдау. Алдыңғы деңгейлердегі жұмыс тиянақты, ширақ, жігерлі жүргізілетін болса, бұл деңгейдегі талдау өз

нәтижесін береді. Тез әрі қатесіз талдап үйренген бала уақытқа талдау кезін қызыға орындайды. Бұл деңгейге жету үшін мұғалімнен үлкен жауапкершілікті, уақытты тиімді пайдалануды, талдауды жүйелі жүргізіп отыруды талап етеді.

- Сегізінші деңгей - компьютерлік талдау. Бұл деңгейдегі тапсырманы орындау үшін АКТ-ның көмегіне жүгінеміз. Осы деңгейдегі талдау тест жұмысы арқылы жүзеге асып, игерген білімді тексеру мен бағалау компьютер арқылы өткізіледі. Бұндай тапсырмалар - оқушының білімін, біліктері мен дағдыларды тексеріп, бағалауда, сондай-ақ олардың шығармашылық қабілеттерін анықтаудағы ең тиімді әдіс [2, 172 б.].

Қорыта келе, оқыту мен білім беруде технологияның рөлі артып келеді. Соңғы кездегі етек жайып, білім саласының озық оқыту технологиялары қатарында «дамыта оқыту технологиясының» орнын атап көрсеттік. Дамыта оқыту технологиясының негізінде практикалық білімге қарағанда теориялық білімнің басты орында екенін білдік. Неғұрлым мұғалім өзінің міндетін дұрыс орындаса, соғырлым технологиялардың кез келгенін меңгеруге қабілетті екенін айта кеткеніміз дұрыс. Оқытудағы алға қойған мақсаттарды жүйелі түрде орындап, қазіргі заман талабына сай оқудың жаңа үдерістерін қатар алып, білік және іскерлік дағдыларын дұрыс қолдана білсе, бұл технологияның нәтижелі болары анық.

Әдебиет

1. Жұмабаева Ә.Е, Уайсова Г.И. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Қарағанды, «Medet Group» ЖШС, 2019. – 234 бет.

2. Оразбаева Ф.Ш., Қасым Б.Қ., Балтабаева Ж.Қ., Оразахынова Н.А., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқулық (2-басылым). – Қарағанды: «Medet Group» ЖШС, 2019. – 424 бет.

3. Шунк Дейл Х. Оқыту теориясы: Білім беру көкжиегі. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019 жыл. – 608 бет.

4. Жусанбаева С.Б. Қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 210 бет.

5. Қадырқұлов Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 136 бет.

6. Сатыбаева А.Т., Сатыбаева Г.Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Фолиант, 2008. – 232 бет.

ҚАЗІРГІ БІЛІМ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ НЕГІЗДЕРІ

А.Қ. Жаирбаева

*Павлодар техникалық сервис колледжі» КМК ЖШҚ оқытушысы,
aikosik-91@mail.ru*

Түйіндеме. Ұлттың болашағы – ұрпағында болса, ұрпақтың тәрбиесі – ұстаз қолында. Ал, ұстаз мұраты – жетілген, толыққанды азамат тәрбиелеу. Тәрбие беру – өзгермелі өмір талабына жауап беруі тиіс.

Қазіргі заманда ұрпақты тәрбиелеудегі басты мақсат- қоғамға пайдалы, үлкенге құрмет көрсететін,кішіге қамқор, жан- жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Сондықтан қазіргі уақытта алдымызда тұрған үлкен міндет ұрпағымызға адамгершілік құндылықтар арқылы тәрбие беру болып отыр. Балаларды тәрбиелеуде ата-бабамыз аса мән бергені баршамызға аян. Студенттерді жан тазалығына, парасаттылыққа, елжандылыққа тәрбиелеу басты назарда болу керек.

Кілтті сөздер: Ұлттың болашағы, ұрпақ тәрбиесі, азамат тәрбиелеу, тәрбие беру, тұлға қалыптастыру, адамгершілік құндылықтар

Аннотация. Будущее нации в поколении, а воспитание поколения в руках учителя. А идеал учителя - воспитать зрелого, полноценного гражданина. Образование должно отвечать меняющимся требованиям жизни.

В современное время главной целью воспитания поколения является формирование развитой личности, полезной обществу, уважающей старших, заботящейся о младших, поэтому перед нами стоит большая задача воспитать наше поколение через нравственное воспитание. ценности. Всем нам ясно, что наши предки уделяли большое внимание воспитанию детей. Основное внимание следует уделить воспитанию у учащихся чистоты души, здравого смысла и великодушия.

Ключевые слова: Будущее нации, воспитание поколений, воспитание гражданина, образование, формирование личности, нравственные ценности.

Summary. The future of the nation is in the generation, and the upbringing of the generation is in the hands of the teacher. And the ideal of a teacher is to educate a mature, full-fledged citizen. Education must meet the changing demands of life.

In modern times, the main goal of educating a generation is the formation of a developed personality, useful to society, respecting the elders, caring for the younger ones, therefore we face a big task to educate our generation through moral education. values. It is clear to all of us that our ancestors paid great attention to the upbringing of children. The main attention should be paid to educating students of purity of soul, common sense and generosity.

Key words: The future of the nation, education of generations, education of a citizen, education, personality formation, moral values.

Баяндамамды ойшыл Әбу Насыр әл Фарабидің:«Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы,ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» деген сөзінен бастағым келеді. Осы орайда біздің ата-бабаларымыз ертеден тәрбиенің орны бөлек екенін жақсы білген. Себебі, ұрпаққа дұрыс тәрбие беру – қоғамның өзін, елдің тірегі,діңгегін қалыптастыру. Қазіргі таңда еліміздің болашағы үшін балаға жүйелі тәртіп пен ұлағатты тәрбие беру– өлшеуі жоқ қазына.

Ұлттың болашағы – ұрпағында болса, ұрпақтың тәрбиесі – ұстаз қолында. Ал, ұстаз мұраты – жетілген, толыққанды азамат тәрбиелеу. Тәрбие беру – өзгермелі өмір талабына жауап беруі тиіс [1, 25 б.].

Қазіргі заманда ұрпақты тәрбиелеудегі басты мақсат- қоғамға пайдалы, үлкенге құрмет көрсететін,кішіге қамқор, жан- жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.Сондықтан қазіргі уақытта алдымызда тұрған үлкен міндет ұрпағымызға адамгершілік құндылықтар арқылы тәрбие беру болып отыр. Балаларды тәрбиелеуде ата-бабамыз аса мән бергені баршамызға аян. Студенттерді жан тазалығына, парасаттылыққа, елжандылыққа тәрбиелеу басты назарда болу керек.

Сондай-ақ, тәрбие жұмыстарын ұйымдастыруда мынадай нормативті-құқықты құжаттарды негізге аламыз:

«Бала құқығы туралы»БҰҰ Конвенциясы

ҚР Конституциясы

«Неке және отбасы туралы заң»

«Білім туралы»Заңы

Тәрбие қызметінің басым бағыттарына тоқталсам:

1. Қазақстандық патриотизм мен азаматтықты тәрбиелеу, құқықтық тәрбие.

2. Рухани-адамгершілік тәрбие.

3. Ұлттық тәрбие.

4. Отбасылық тәрбие.

5. Еңбек, экономикалық және экологиялық тәрбие.

6. Көпмәдениетті және көркем-эстетикалық тәрбие.

7. Зияткерлік тәрбие, ақпараттық мәдениетті тәрбиелеу.

8. Дене тәрбиесі, салауатты өмір салты.

Болашақ ұрпақ дамып келе жатқан қоғамымыздың болашағы,ертеңі.

Болашақта ақыл парасаты мол, мәдени- ғылыми өрісі озық тәрбиелеу ел алдындағы парыз болып табылады.Заманауи студенттерге белгілі бір дәрежеде білім беру мен өздігінен ізденіс жұмыстарын жүргізуге деген ынтасын дамытуға бар күшімізді салуымыз қажет [2, 48 б.].

Тәрбие жұмысын ұйымдастыруда мына нәрселерді ескерген дұрыс:

Студенттердің қызығушылығына талап-тілегіне сәйкестігі;

Жас ерекшелігі;

Психологиялық дайындығының болуы;

Нақтылығы, жоспарланған жұмыстың реттілігі;

Өткізу, ұйымдастыру түрі, жаңа әдістері;

Педагогтың сөйлеуі, дауыс ырғағы;

Өмірмен тығыз байланысты болуы;

Тәрбиенің барлық салаларын қамтуы қажет;

Тәрбие әдісі дегеніміз – мұғалімдер мен оқушылардың бірге ұйымдастыратын т жеке баланың мақсатты бағытта қалыптасуын қамтамасыз ететін әдіс.

Тәрбие әдісінің түрлері:

1. *Сендіру әдісі*–баяндама, әңгіме, диспут,мақала, дәріс ,дебат;

2. *Практикалық әдіс*– баланы бойына жақсы мінез-құлық қалыптастыру.Спортқа,үйірмелерге,іс-шараларға,концерттерге,конкурстарға,экскурсияларға қатыстыруға тапсырмалар беру.

3. *Ынталандыру әдісі*– ынталандыру және жазалау бұл педагогикада көмекші қосымша әдіс

Өзін-өзі тәрбиелеу әдісі– «Бала өзін-өзі жетілдіруге икемделмесе оны жүз мұғалім де тәрбиелей алмайды». «Менің атым – Қожа» шығармасындағы Қожаның айна алдына отырып, өзіне-өзі бұйрық беруі немесе өзінен есеп алуы;

Жұмыс ұйымдастырғанда үнемі бір сарында болмай, әртүрлі бағытта өткізген дұрыс. Мысалы, дебат, сайыс, ойын, саяхат, әңгімелесу, тренинг, қойылым,конференция, ұлы тұлғалармен кездесу,әдеби шығармашылық кеш т.б түрінде өтсе, нәтижелі болатыны сөзсіз. Бұл жұмыстардың өзінде әртүрлі әдіс- тәсілдерді қолданған жұмыстың сапасын арттырады және баланың қызығушылығын оянып, шығармашылық қабілеті ашылады [3, 55 б.].

Жалпы мен тәрбие сағаттарын өткізгенде, «Құқықбұзушылықтың алдын алу жолдары», «Жемқорлықпен күрес», «Отбасы-тәрбие бастауы» т.б студенттердің сабаққа деген қызығушылықтарын ояту үшін «Ой қозғау», «Миға шабуыл», «Құпия зат», «Ашық және жабық сұрақтар», «Мозайка» т.б. әдістерін қолдана отырып,тәрбие сабақтың тақырыбына

шығамын. Сондай-ақ, оқушыларды топқа бөлу кезінде тақырыпқа сай суреттер, сөздер арқылы т.б. топқа бөлемін.

Бала мектепте үйренгенін түйіндеп, көкейіне түйі үшін үйде өздігімен орындайтын тапсырманың мәні зор. Сондай-ақ, «Тіл-достық құралы», «Денсаулық- салауатты өмір кепілі», «Тәуелсіздік-басты құндылық», «Қарттарым-асыл қазынам» атты тәрбие сағатын сайыс түрінде өткіздім. Бұл сабақтарды өткізгенде «Ыстық орындық», «Тосын сұрақ», «Пікірталас», «Өзара тексеріс» т.б. әдіс-тәсілдерді қолданамын.

Сабағымдағы мағынаны тану сатысында «СТО» стратегиясын қолдану арқылы мысалға толығымен талдау жұмыстары жүргізіледі. Бұл стратегияның да оқушылардың сабақты қорыту барысында сын тұрғысынан ойлауын дамытады, сөз қорын молайтып, дұрыс сөз саптауына тигізер әсері мол. Қойылған сұрақтарға ойланып жауап беруіне де пайдасын берді.

Сын тұрғысынан ойлану оқушыларды өз даму деңгейіне байланысты ойы шыңдалып, кез келген мәселеге сын көзбен қарай алатынына көзім жетті. Ұлттық мерекелерді, мемлекеттік мерекелерді өткізгенде сын тұрғысынан ойлау әдісін қолданамын. «Салт-дәстүрім», «Бір шаңырақ астында» сынып сағаттарын өткізгенде «Топтастыру», «Рөлге ену», «Ыстық орындық», «Сен маған, мен саған», «Қабырғадағы рөл», «Пікірлер сызығы», «Сана саяжолы», «9 ромб», «5 қадам», «Драма әдісі», «Графикалық органайзерлер – «Дара диаграмма», «Қос диаграмма», «Эмоция кестесі», т.б.» әдістерін қолдана отырып, осы әдістер арқылы берілген тақырыптың идеясын ашып, әр оқушы өз пікірін білдіріп және өзінің ойын еркін жеткізуге қалыптасып қалды.

«Ойлан. Жұптас. Бөліс» әдісі арқылы ойларын жинақтап, кері байланыс жасауға, олардың сын тұрғысынан ойлауға жетелеуде қарсы пікір айта білуге үйретті. Ойлан, жұптас, бөліс – оқушыларға қандай да болмасын сұрақ, тапсырма берілгеннен кейін оларды тыңғылықты орындауға бағытталған тәсіл. Тақтада сұрақ, тапсырма жазылғаннан кейін әрбір оқушы жекеше өз ойлары мен пікірін берілген уақыт ішінде (2-3 минут) қағазға түсіреді. Содан кейін оқушы жұбымен жазғанын 3 – 4 минут талқылайды, пікірлеседі [4, 72 б.].

Студенттің өзіндік пікірі, ішкі уәжі, қателескен кезде қорықпауы, яғни «Оқушы үні» де ескерілді. Тәрбие сабақтарда жаңа тақырыптарды ашу үшін ұтымды әдіс-тәсілдерді қолданамын.

Әрбір оқушыға жеке үміт-сенім артып, олардың жеткен жетістіктерін айтып, мадақтап, міндетті түрде кері байланыс

жасаймын.Топтағы барлық студенттердің оқу үдерісін бақылай алуды, барлығы оқуда табысты болуына қол жеткізу үшін сабақтарды жүйелі жоспарлау мен бағалауды, оқушылардың дамуына ықпал ететін әлеуметтік, психологиялық тұрғыда дамытуға тырысамын.

Әдебиет:

1. М. Жұмабаев Педагогика-«Рауан» Алматы 1992 ж
2. Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев –«Педагогика» Астана 1998 ж.
3. Б.Р.Айтмамбетова, А.А.Бейсенбаева–«Тәрбиенің жалпы әдістері» Алматы.
4. К.Сейталиев –«Тәрбие теориясы» Алматы 1986 ж.
5. Ж.Н.Нұржанова –«Ұстаздың шеберлікке жету жолдары» Алматы 1991ж.

**МЕДИЦИНАЛЫҚ ХИМИЯ – ФАРМАКОЛОГИЯДАҒЫ
ЖАУАПТЫ ЖӘНЕ ЖАҢА ПӘН**

¹ А.А. Киргизбаева, ² С.А. Мусаева, ² А.Б. Утелбаева,
² Б.Ф. Мамырова

¹ С. Асендияров атындағы Қазақ Ұлттық медициналық
университеті, Алматы

² М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті,
Шымкент

mako_01-777@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада «Медициналық химия» пәнін жалпы білім беру стандартына енгізу мәселелері қарастырылған. «Фармацевт» біліктілігін алу үшін жоғары білікті фармацевтерді даярлауда жаңа пәнді, жаңа буынды енгізу, бұл өз кезегінде өзекті және қажет. Осы бағытта мамандарды даярлау, дәрілік заттардың молекулалық дизайны, атап айтқанда, магистратура мен докторантурада, медициналық университеттерде, факультеттерде және жоғары мектептерде оқыту осы саладағы жаңалықтар мен зерттеулермен айналысатын ғылыми-зерттеу зертханаларын ғылыми кадрлармен, сондай-ақ ғылыми кадрлармен қамтамасыз ете алады және осы мамандық бойынша профессор-оқытушылар құрамын жүйелі оқытуды жүргізу қарастырылған.

Кілт сөздер: химия, провизор, дәрілік зат, білім беру, жаңа пән

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы о ведении предмета «Медицинская химия» в общеобразовательный стандарт. Введение новой дисциплины, нового поколения в подготовке высококвалифицированных специалистов Фармацевтов по квалификации «Провизор», который в свою очередь является актуальным и необходимым. Подготовка специалистов в данном направлении,

молекулярного дизайна лекарственных веществ, а именно обучением в магистратуре, докторантуре, медицинские вузы, факультеты и высшие школы могут обеспечить научными кадрами исследовательские лаборатории, которые занимаются раскрытием и исследованием в этой области, а также провести планомерную подготовку профессорско-преподавательского состава по этой специальности.

Ключевые слова: химия, провизор, лекарственные вещества, образование, новая дисциплина

Annotation. This article discusses the issues of the conduct of the subject "Medical Chemistry" in the general education standard. The introduction of a new discipline, a new generation in the training of highly qualified Pharmacists with the qualification of "Pharmacist", which in turn is relevant and necessary. Training of specialists in this field, molecular design of medicinal substances, namely, master's and doctoral studies, medical universities, faculties and higher schools can provide research laboratories that are engaged in disclosure and research in this field with scientific personnel, as well as conduct systematic training of teaching staff in this specialty.

Keywords: chemistry, pharmacist, medicinal substances, education, new discipline

XXI ғасырда қоғам мен мемлекет дамуының басты тетігі сапалы білім беру болып отыр. Рухани, мәдени саламыздың нығаюына, адами қасиеттердің жоғарылауына, жеке адамның сапалық ерекшелігінің өрлеуіне білімнің ғана құдіреті жететіні күннен-күнге айқындалып келеді. Әрбір елдің өркендеуі, тұғырының берік болуы да білімге келіп тіреледі. Заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезовтің сөзімен айтар болсақ, «Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін білім» болмақ.

Қазақстанның білім беру жүйесі санға ғана емес, сапаға негізделуі – бүгінгі күн талабы. Мұғалімдер мен оқушылардың біліктілігін көтеру жұмыстарын жандандыру және білім сапасын жақсарту жолдары бірізділікпен жүйелі жолға қойылып келеді. Бір сөзбен айтқанда, еліміздің болашағының бүгінгіден де нұрлырақ болуына ықпал етіп, алға апаратын күші білімге байланыстылығы айқын көрінуде. Білім мен ғылымның дамуы – адамзат өркениетінің өлшемі, сапалы білім жарқын болашағымыздың кепілі екендігі айқын.

Осы мәселе бойынша өз жолын таппай келе жатқан негізгі проблемалардың бірі – біраз мамандықтар бойынша жалпы стандартқа жаңа пәндердің енгізілуі. Осы мәселелерді шешу, жоғарғы оқу орындарында білікті кадрларды дайындау, бес жыл бойы қолданылатын Жоғары кәсіптік білімнің білім беру стандарттарына сәйкес жүзеге асырылатындығымен жүзеге асады. Кейбір пәндер тізбесіне түзетулер енгізу, мамандарды даярлауға арналған оқу жоспарының деңгейінде ғана жүзеге асады. Өз кезегінде, оқу жоспарының бұл бөлігін жоғарғы оқу орны өз бетінше

дайындап әзірлейді және оны университеттер арасында біріктіріп үйлестіру мүмкін емес, бұл студенттермен білім алмасуда және мамандарды дайындауды біріздендіруде қайшылықтар келтіруі мүмкін [1, 2].

Қазіргі таңда дамыған елдерде, Ресейде, Қазақстанда ғылыми зерттеулер деңгейінің жоғарылығы соншалық, ол ең алдымен дәрілік препараттарға жататын қажетті қасиеттері немесе белгілі бір биологиялық белсенділігі бар химиялық заттарды жасауға мүмкіндік береді. Соңғы кездері химиялық қосылыстардың қасиеттерін априорлы бағалауға мүмкіндік беретін әдістерді жасауға, тіпті оларды синтездеу және зертханаларда, яғни *in silico* сынау алдында да құрылымдық формулаға негізделген әдістерді жасауға көп көңіл бөлінуде. Бұл тәсіл белсенді молекуланы іздеуді айтарлықтай кеңейтуге, жаңа препаратты жасауға қажетті уақытты қысқартуға және фармацевтикалық өнімді коммерцияландыру құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні өсімдік объектілері, микробтық метаболиттер, эндогендік нейротрансмиттерлер және гормондар сияқты дәрілік препараттарды өндірудің дәстүрлі көздері көптеген себептерге байланысты өзектілігін жоғалтуда. Олардың негізгілері жеке қосылыстарды алудың қиындығы, еңбекқорлығы, жоғары тазалық дәрежесі бар өнімді әзірлеу мәселелері, ал жоғары өнімді скринингтік және комбинаторлық химия түпнұсқалық препараттарды жасауда күтілетін серпіліске әкелмеді [3].

Қазіргі уақытта осы бағыттарды жүзеге асыру үшін заттардың құрылымы, олардың қасиеттері мен биологиялық белсенділігі арасындағы сандық байланысты зерттеу әдістері:

- QSPR/QSAR әдістері

- Сандық құрылым-қасиеттерінің қатынастары, сонымен қатар ADMET технологиялары - адсорбция, шашырау, таралуы, метаболизмі кеңінен қолданылады. Мұндай әдістер сандық сипаттамалар жиынтығын – дескрипторларды пайдалана отырып, химиялық қосылыс құрылымын сипаттауға және белсенділік қасиетінің шамасы мен дескрипторлардың мәндері арасындағы корреляцияны құруға негізделген.

Дәрілік заттардың қасиеттерінің компьютерлік модельдері құрылымдық формуладан жаңа қосылыстардың қасиеттерін оңай болжауға және құрылымдарды компьютерлік генерациялауға арналған бағдарламалармен үйлесімде берілген қасиеттер жиынтығы бар жаңа қосылыстарды жобалап жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Биологиялық белсенділіктің берілген түрі бар жаңа заттарды құрудың белсенді дамып

келе жатқан тәсілі биологиялық мақсатты модельдеу және молекулалық қондыру әдісін қолдана отырып, олармен оңтайлы байланысатын молекулаларды таңдау болып табылады. Соңғы онжылдықта мұндай тәсілдер дәрілік заттарды жобалау мақсатында барынша кең тарады, бұл дәстүрлі *in vitro* және *in vivo* зерттеу әдістерін компьютерлік әдістеріне – *in silico* әдісін қосуға әкелді.

Сонымен, медициналық химияны пәнаралық ғылым деп айта аламыз, оның пәні биологиялық белсенді заттарды іздеу, олардың әсер ету механизмін молекулалық деңгейде түсіндіру және осы негізде жаңа препараттарды жасау болып табылады. Медициналық химия саласындағы зерттеулер молекулалық деңгейде жаңа биологиялық белсенді қосылыстың, атап айтқанда, бастапқы препараттың әсер ету механизмін әзірлеу, анықтау және түсіндіруді, молекуланы құруды қамтиды. Бұл деңгейдегі мәселелерді белгілі бір кәсіби сапалар мен құзыреттер жиынтығына ие маман шеше алады, оның негізгісі іргелі фармакологиялық және химиялық білімдерді, құзыреттер мен дағдыларды пайдалана білуге байланысты ұтқыр ойлаудың болуы.

Химия ғылымының барлық салаларында және биомедициналық пәндерде заманауи медициналық химияның негізі қаланды. Америка Құрама Штаттарында медициналық химия алғаш рет 1909-1920 жылдар аралығында фармацевтикалық химияның бір саласы ретінде оқытылды. Бірақ біздің елде әлі күнге дейін медициналық химия пәні дербес пән ретінде оқытылу тапшы болып отыр. Фармацевт кәсібінің эволюциясы мен прогресіне шолу жасау оның бірегейлігі бұл мамандардың химиялық қосылыстар болып табылатын дәрілік заттардың химиясы мен фармакологиясы саласындағы синхронды білімдерінде екенін көрсетеді. Фармацевтердің бұл қасиеті оларды физиология және фармакология саласында кең іргелі білімі бар, бірақ дәрі-дәрмек, медициналық химиясы саласында анағұрлым аз хабардар болған медицина мамандары мен фармакологтардан ерекшелендіреді, яғни осы кәсіби кадрларды дайындау ерекшеліктерімен байланысты. Органикалық химиктер көз қарастары мол, дүниетанымы кең білімге ие, бірақ олардың кәсіби дайындығы биохимия, молекулалық және жасушалық биология, фармакология негіздерін білуді білдірмейді, нәтижесінде бұл мамандардың өздері қосылыстардың фармакологиялық әсерлері мен уыттылығын барабар бағалай алмайды. Органикалық химияның құрылымдық тілінде фармакологиялық мәселенің дұрыс тұжырымдалуының пәнаралық байланысы фармация саласындағы мамандарды даярлауда сәтті жүзеге

асырылуда, бұл «Фармация» мамандығы бойынша жоғары білімнің қазіргі мемлекеттік білім беру стандартына байланысты. Міне, осылайша, жоғары білікті фармацевт органикалық және фармацевтикалық химия, сондай-ақ фармакология, биохимия және токсикология саласындағы интеграцияланған білімді біріктіріп оқиды.

Эксклюзивті білім базасын білдіретін медициналық химия сыни ойлауды, дәлелдемелерге негізделген оңтайлы шешім қабылдау қабілетін, проблеманы шешу дағдыларын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады, бұл фармацевтерге дәрілік заттарды әзірлеу саласындағы жетекші мамандар ретінде мүмкіндік береді, сонымен қатар өзінің әрі қарайғы кәсіби және ғылыми жұмысында қажетті қосымша құзыреттерді ала алады.

Фармацевтер – бұл фармацевтикалық университетті бітіргеннен кейін дәрілік заттардың айналымына қатысты барлық дерлік салаларда табысты жұмыс істейтін білікті мамандар.

Медициналық химия бұл химия пәні бойынша әлемде тез дамып келе жатқан бағыттардың бірі. Бұл ауруды емдеуге арналған дәрілік заттардың құрылымын, биохимиялық әсерін, нормативті этикалық аспектілерін зерттеу болып табылады.

Медициналық химия қазіргі заманғы фармацевтикалық және медициналық көмектің, сонымен қатар халықты жоғары сапалы дәрі-дәрмекпен қамтамасыз етудің негізі болып табылатын дәрілік заттардың әрекетінің негізгі принциптерін және оның ағзадағы әсерін толық түсінуді қамтамасыз ететін мамандардың бірі. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, клиникалық фармакологтың лауазымы қарастырылған АҚШ клиникаларында оны жоғары фармацевтикалық біліктілігі бар маман ғана атқара алады, күтпеген жағымсыз реакциялардың, ауыр жағымсыз реакциялардың, соның ішінде өліммен аяқталатын жағдайлардың жиілігі себеп болады.

Халықты дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету процесінде дәрі-дәрмектің тұтынушыға дейінгі жолындағы әлсіз буындардың бірі дәл дәрілік молекуланы құру болып табылады. Фармацевтикалық нарыққа инновациялық отандық коммерциялық өнімді, атап айтқанда, дәрілік затты шығару үшін, ең алдымен, осы препараттың белсенді және барынша қауіпсіз молекуласын жасау қажет. Бұл идеяны жүзеге асыру үшін мұндай құрылымдарды құру міндеттерін тез шеше алатын сауатты, дайындалған мамандар қажет.

Осылайша, «Фармация» мамандығы бойынша кадрларды даярлау үшін жаңа буынның білім стандартына «Медициналық химия» жаңа пәнін енгізу өзекті және қажет, өйткені қазірдің өзінде олармен айналысады. Дәрілік заттардың молекулалық дизайны саласындағы мамандарды және олардың жоғары оқу орнынан кейінгі білімін, атап айтқанда магистратура мен докторантураны, фармацевтикалық университеттер мен факультеттерді мақсатты түрде даярлау осы бағыттағы зерттеулермен айналысатын зертханаларды ғылыми кадрлармен қамтамасыз ете алады, сондай-ақ оқытушыларды жүйелі түрде оқытуды жүргізе алады.

Ендеше, бүгінгі білім мен білік бәсекелес заманда ұландарымыздың биіктен көрінуіне күнделікті ісіміздегі жаңашылдығымыз арқылы, жан-жақты берген тәрбиеміз арқылы қол жеткіземіз. ХХІ ғасыр - білімділер ғасыры. Ендеше бізге ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты дамыған, парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн.

Әдебиет:

1. Печинский С.В., Курегян А.Г. Медицинская химия – новая дисциплина в фармацевтическом образовании // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 3.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=13045> (дата обращения: 21.04.2023).

2. Миронович Л.М., Мордашко А.А. «Медицинская химия», Издательство: Каравелла, 2008 г. –160 с. <https://www.labyrinth.ru/books/217609/>

3. Медицинская химия: учебник (ВУЗ IV ур. а.) / В.А. Калибабчук, Л.И. Грищенко, В.И. Галинская и др.; под ред. В.А. Калибабчук. - 3-е изд., 2017 г., 400 с.

К ВОПРОСУ О КОММУНИКАТИВНЫХ СТРАТЕГИЯХ И ТЕХНОЛОГИЯХ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЁННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

¹*Е.П. Кузнецова*

²*Л.М. Мұсатіла*

¹*Сошг им. Ш.ШӨКИН*

²*Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан*
katyusha.kuzneczova.99@mail.ru

Аннотация: Мақала математика сабағында түрлі коммуникативтік стратегиялар мен технологияларды қолдануға арналған. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының математика сабағындағы коммуникацияның басты аспектілері көрініс тапқан.

Кілтті сөздер: "коммуникативтік технологиялар", "коммуникативтік дағдылар", "коммуникативтік стратегиялар", "коммуникативтік оқыту".

Аннотация: Статья посвящена исследованию применения разного рода коммуникативных стратегий и технологий на уроках математики. В статье отражены главные аспекты коммуникации младших школьников на уроках математики.

Ключевые слова как: «коммуникативные технологии», «коммуникативные навыки», «коммуникативные стратегии», «коммуникативное обучение».

Abstract: the Article is devoted to the study of the use of various types of communication strategies and technologies in mathematics lessons. The article reflects the main aspects of communication of primary school students in mathematics lessons.

Keywords: "communication technologies", "communication skills", "communication strategies", "communicative learning".

В настоящее время перед школой стоит социальный заказ общества, это воспитание грамотной личности, способной взаимодействовать с другими людьми. В условиях обновлённого содержания образования наблюдается постоянно растущая потребность общества в людях коммуникабельных, обладающих разносторонними умениями. Моментом для начала работы по формированию коммуникативных умений является младший школьный возраст. Хотелось бы отметить, что фактически, современная школа достаточно в полной мере способствует формированию коммуникативных навыков младших школьников. Данная проблема остро стоит в то время, когда закладывается фундамент будущих навыков общения учеников в условиях обновленного урока математики.

В обновлённом содержании образования младший школьник обучается в коллективе сверстников, он находится в таких условиях, когда вынужден сотрудничать с одноклассниками, с учителем, работать в паре или в группе, находясь в постоянном взаимодействии [1, с. 56-42].

В этой связи в педагогике разворачиваются исследования различных учёных: И.А. Зимняя, Родионов Б., И.Л. Бим, Д. Белл, О. Тоффлер, А. Турен, Белинская Е.П, И.В. Комакова, Баташев А.В., Леньшина А.А. и многие другие.

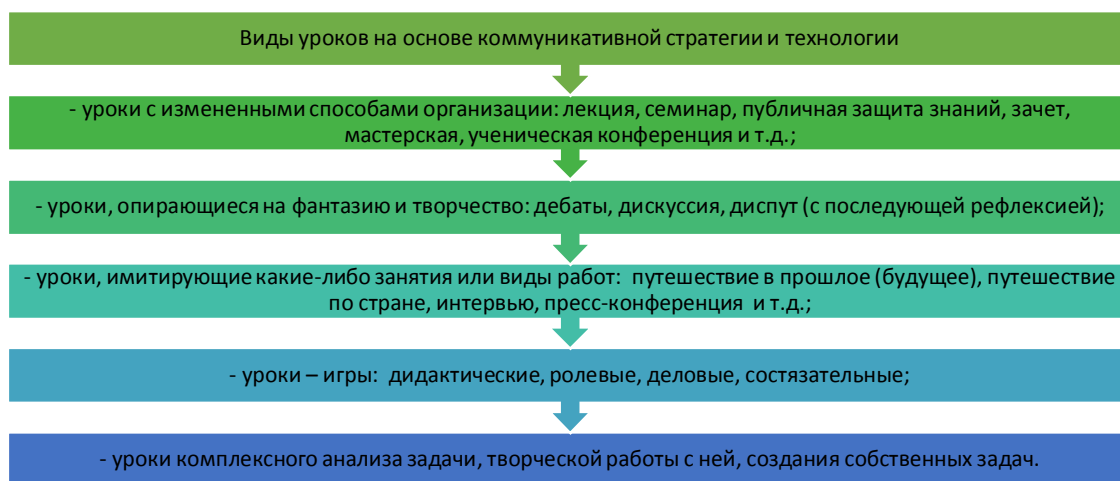
Актуальность проблемы применения коммуникативных стратегий и технологий в условиях обновлённого содержания образования на уроках математики при обучении младших школьников, определяется рядом социальных, психологических, педагогических и практических факторов:

- требованием повышения качества подготовки младших школьников в современном социуме;
- необходимостью формирования гармонично развитой личности в рамках образовательного процесса образовательного учреждения;
- необходимостью повышения качества организации учебной деятельности младших школьников, на основе коммуникативного взаимодействия и полноправного сотрудничества участников учебно-воспитательного процесса на уроках математики.

Коммуникативная технология направлена в основном на поиск активных методов и форм организации работы учащихся на уроке, воплощение «обучения в сотрудничестве», в парах и группах, она активно используется сегодня как ведущая во многих современных УМК по начальной школе на уроках математики.

Ведущий метод обучения при использовании коммуникативной технологии – общение, обучение в диалоге. Коммуникативное обучение определяют как «функционально-смысловой подход» или «функциональный подход» к освоению новых знаний и умений [2, с. 78-79].

Уроки с использованием коммуникативных стратегий и технологий позволяют обучать младших школьников математике через математический язык как средство общения, познания мира и себя в нём, средство приобщения, дают возможность развивать в них умение активно, творчески и грамотно владеть всеми видами коммуникативной деятельности.

Рис.1. Виды уроков на основе коммуникативных стратегий и технологий

Данные виды уроков основаны на коммуникативной стратегии и технологии, направлены на социальное взаимодействие и сотрудничество учащихся друг с другом. Учитель, готовясь к уроку математики в младших классах, продумывая условия диалогического взаимодействия, может следовать определенной модели процесса, в котором поэтапно разворачивается способ деятельности участников образовательного процесса. Структура этого способа представляет собой четыре технологических этапа:

- разработка структуры коммуникативной ситуации,
- проектная разработка совместных действий учителя и ученика на уроке математики,
- участие в учебном диалоге, совместной групповой либо парной работе,
- рефлексия по итогам взаимодействия учащихся [3, с. 5-7].

Рассмотрим методику организации наиболее интересных видов коммуникативных технологий.

Таблица 1 Виды коммуникативных технологий и стратегий на уроках математики

№	Виды коммуникативных технологий	Содержание видов коммуникативных технологий
1	Техника «аквариума» - разновидность дискуссии, которая усиливает включенность участников в групповое обсуждение проблем, развивает навыки групповой работы, совместного принятия решения.	Её процедура выглядит таким образом:- Постановка проблемы ведущим. - Деление учащихся на подгруппы, расположенные по кругу. - Каждая подгруппа выбирает одного его члена, который будет представлять позицию подгруппы всей аудитории. - Дается общее обсуждение проблемы внутри группы (время фиксированное) для определения общей точки зрения. - Ведущий просит всех представителей группы выйти в центр и отстоять позицию своей группы. - Остальные имеют право задавать провокационные вопросы своим оппонентам. - Если представитель подгруппы затрудняется ответить, можно взять тайм-аут или в письменном виде (записка) подсказать. - Анализ качества аргументации выступающих; подведение итогов; выявление лучших.
2	«Турнир ораторов» - обеспечивает развитие коммуникативных способностей, способствует освоить искусство публичного выступления, которое оценивается по следующим критериям: логика выступления,	Выбираются из аудитории два конкурсанта – оратора, которые заранее готовят свои выступления по обозначенным темам. Остальные – члены жюри, которые должны оценить выступающих. Ораторы поочередно докладывают. Затем предлагается членам жюри методом открытого голосования или при помощи жетонов (опустить в ящик выступающего)

	общение с публикой, выразительность, умение демонстрировать наглядный материал и т.п.	определяется победитель. Дается устный комментарий – оценка нескольких членов жюри
3	«Интеллектуальная дуэль» - форма коммуникативной технологии позволяет активизировать компетентность специалистов по конкретной теме; устроить взаимопроверку.	Приглашаются в центр два дуэлянта, которые задают друг другу вопросы по обозначенной ведущим теме. Остальная аудитория – секунданты, которые оценивают качество вопросов (проблемность, интеграция теории и практики) и ответов (лаконичность, точность, артистичность). Методом голосования определяется победитель.

На уроках математики очень важно применять разного рода коммуникативные стратегии, что мы и делали. Результаты приводим ниже.

На констатирующем этапе исследования мы провели диагностику коммуникативных способностей учащихся 1 «3» класса, на основе методики Н.Е. Вераксы, С.Е. Гаврина.

Приведем пример задания, которые давались учащимся:

Текст задания: Сейчас мы будем рассматривать картинки, на которых нарисованы дети и взрослые. Тебе нужно очень внимательно выслушать то, что я буду говорить, выбрать картинку, на которой изображен правильный ответ и поставить крестик в кружочке рядом с ней. Ты должен работать самостоятельно. Вслух ничего говорить не нужно.

Задание. На какой картинке изображено, что все дети хотят заниматься? Поставь в кружочке рядом с ней крестик.

Критерии к заданиям:

Оценку 3 балла - получают дети, которые четко распознают различные ситуации взаимодействия, вычленяют задачи и требования, предъявляемые взрослыми в этих ситуациях, и выстраивают свое поведение в соответствии с ними.

Оценку 2 балла - получают дети, которые распознают не все ситуации взаимодействия и, соответственно, вычленяют не все задачи, предъявляемые взрослыми.

Оценку 1 балл - получают дети, которые почти не распознают ситуации взаимодействия и не вычленяют задачи, предъявляемые взрослыми в этих ситуациях.

В связи с этим мы провели исследование на базе 1 «З» класса в двух дежурных группах. Участвовало по 10 учащихся в каждой группе.

Таблица 1 Диагностика коммуникативных способностей младших школьников на уроках математики

1 группа										2 группа									
.А	.Е	.Т	.Е	.А	.С	.Х	.Ф	.Б	.Т	.Д	.С	.К	.А	.С	.И	.А	.А	.А	.Н
н	г	о	г	й	а	а	а	о	а	а	е	р	л	а	н	я	м	д	у
с	о	р	о	з	б	ф	и	г	м	р	р	и	и	ф	ж	и	и	р	р
а	р	р	р	е	и	и	н	д	е	а	и	м	м	н	а	н	а	я	л
р		и	е	е	н	з	а	н	р	ф	а	а	а	а	р	а	а	к	ы
		с								и									бе
										м									к

Соответственно выявлено, что в 1 дежурной группе коммуникативные способности учащихся находятся в основном на среднем и низком уровне.

Во второй дежурной группе ситуация показалась практически такая же, но преобладают учащиеся с коммуникативными способностями на низком уровне.

После выявления уровня коммуникативных навыков и умений учащихся на уроках математики, на формирующем этапе исследования, мы применили ряд коммуникативных стратегий и технологий на базе только 1 дежурной группе, в составе которой было 10 человек.

Приведем пример одного из применённых заданий «строим цифры». Учащиеся свободно двигаются по группе. Учитель: «Я буду считать до десяти, а вы за это время должны выстроить все вместе из самих себя цифру 1 (2, 3, 4...)» [4, с. 102]. Здесь у учащихся была задача, сначала договориться какую цифру они все вместе будут выстраивать, а позже распределиться по ролям и составить цифру.

Чтобы отследить динамику нашей работы, на третьем этапе исследования мы провели диагностику с помощью методики «Диагностирования коммуникативных навыков взаимодействия».

Цель методики: выявление уровня развития коммуникативных способностей (представление ребенка о способах выражения своего отношения к сверстнику).

Отрывок задания: отметь картинку, на которой мальчик ведет себя так, что девочка его поблагодарит.

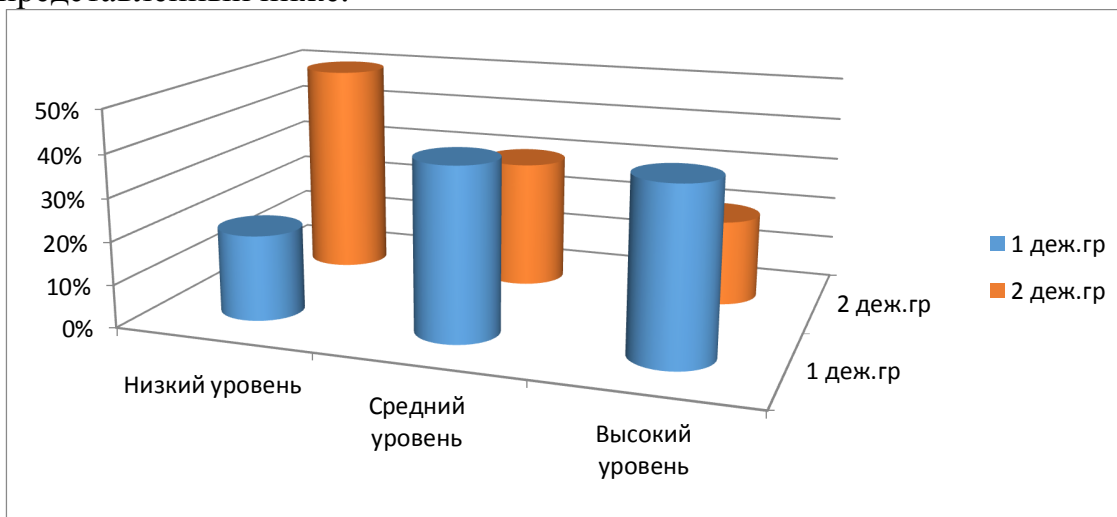
Критерии к заданиям:

Оценку 3 балла получают дети, имеющие устойчивые представления об общепринятых нормах поведения в ситуации взаимодействия со сверстником, знающие, как оказать помощь, поддержку.

Оценку 2 балла получают дети, имеющие недостаточно четкие представления о социально приемлемых действиях в ситуациях коммуникации с другими детьми.

Оценку 1 балл получают дети, не имеющие четких представлений о социально приемлемых действиях в ситуациях коммуникации.

Полученные нами результаты были занесены в рисунок представленный ниже.

Рис.2 Результаты итоговой диагностики уровня развитости коммуникативных навыков учеников 1 «3» класса

Таким образом, мы выявили, что в 1 дежурной группе уровень коммуникативных способностей стал выше на 20%, что привело к выводу

о том, что коммуникативные технологии повысили уровень социальных взаимоотношений между учащимися.

Следовательно, применение коммуникативных стратегий и технологий является актуальной проблемой, так как от степени сформированности коммуникативных умений зависит не только результативность обучения детей, но и в целом процесс их социализации, а также развитие личности. Исходя из этого, основными педагогическими условиями эффективного формирования коммуникативных умений учащихся младших классов в процессе обучения математики являются следующие: оснащение учащихся знаниями о коммуникации как процессе общения людей между собой; включение в коллективно-игровую деятельность диалогового характера, которое состоит из умения межличностного общения и умения строить отношения в коллективе; использование ситуации успеха в качестве средства, стимулирующего мотивацию детей на общение, содержащее в себе проявление навыков социальной приспособленности и навыков выхода из сложных ситуаций. Все это в себе заключают педагогические технологии и стратегии.

Литература:

1. Батаршев А.В. Организаторские и коммуникативные качества личности. – Талинн, 1998. - 189 с.
2. Родионов Б. Коммуникация как социальное явление. – Ростов/Д:Изд-ва Рост. Ун-та, 1984,–144с.
3. Васильева, И. Е. Формирование коммуникативных умений в начальной школе [Текст] / И. Е. Васильева // Эксперимент и инновации в школе.- 2011.- № 4.- С. 23
4. Белошистая, А. В. Методика обучения математики в начальной школе: курс лекций / А.В. Белошистая.- М:Просвещение, 2011.- 210 с.

ИСТОРИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВЫДАЮЩИХСЯ ДЕЯТЕЛЕЙ: ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ

¹Р.Ж Қилаш, ²Г.Е. Отепова.

¹докторант, ППУ им. Ә. Х. Маргулана, г. Павлодар
²д.и.н., профессор, ППУ им. Ә. Х. Маргулана, г. Павлодар

¹rassulkilash@mail.ru

²g.otepova.hist@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада оқу бағдарламасынан тақырыпты өмірбаяндық мәліметтермен біріктірудің дамыған моделі негізінде өмірбаяндық тәсілді қолдана отырып, тарихты оқыту тәжірибесі көрсетілген. Модельдің дамуына тарихи персонал туралы білімді қалыптастыру тұрғысынан 10-11 сыныптардың оқу бағдарламасындағы бірқатар кемшіліктер себеп болды. Мақалада өмірбаяндық тәсілді қолдана отырып, Қазақстан тарихы бойынша өткізілген сабақтың нәтижелері келтірілген.

Түйінді сөздер: Тарихты оқыту, Тарихты оқыту әдістемесі, персонал, тарихи тұлға, көрнекті қайраткер

Аннотация. В данной статье демонстрируется опыт преподавания истории с использованием биографического подхода на основе разработанной модели интеграции темы из учебной программы с биографическими сведениями. Причиной разработки модели послужили ряд упущений в учебной программе 10-11 классов в плане формирования знаний об исторических персоналиях. В статье представлены результаты проведенного занятия по истории Казахстана с использованием биографического подхода.

Ключевые слова: преподавание истории, методика преподавания истории, персоналии, историческая личность, выдающиеся деятель

Abstract. This article collects the experience of teaching history using biographical research based on the development of large models from curricula with biographical information. the use of development models has caused a number of omissions in the 10-11th grade curriculum in terms of building knowledge about individuals. The article presents the results of the lesson on the history of Kazakhstan using the biographical heritage.

Keywords: teaching history, methods of teaching history, personalities, historical figures, prominent figures

История – наука, изучающая прошлое, включая исторические события, факты и личности. Однако, в процессе преподавания истории, больше внимания уделяется событиям и фактам, чем выдающимся личностям, которые оказывали значительное влияние на развитие исторических процессов. Это приводит к недостаточному формированию знаний об исторических личностях у учащихся.

Изучение биографий выдающихся личностей позволяет студентам более глубоко понимать исторические процессы и события, так как они могут наблюдать, как эти личности влияли на свое время и на дальнейшее развитие общества. Биография может стать ключом к пониманию социально-политической и культурной среды, в которой жили и действовали эти личности.

История - это не просто набор фактов и дат, а это история конкретных людей, которые вершили историю и оказывали влияние на развитие общества и культуры. Поэтому при изучении истории необходимо особое внимание уделять выдающимся личностям, которые оставили свой след в истории человечества.

Кроме того, изучение биографий известной личности может помочь студентам понять сложные понятия и концепции, которые связаны с историей. Например, изучение биографии Наполеона Бонапарта может помочь студентам лучше понять, что такое империя, республика, война, и как эти концепции связаны с жизнью и деятельностью Наполеона.

Опыт использования биографии в учебном процессе в преподавании истории может быть очень полезен для формирования интереса у студентов к изучению прошлого и понимания исторических процессов.

Однако, важно понимать, что использование биографии в преподавании истории требует специальных подходов. Преподаватель должен уметь выбирать биографии, которые наилучшим образом соответствуют темам и периодам, которые изучаются в курсе. Важно подобрать метод, который будет наиболее эффективным для данной исторической личности и для конкретной темы, которую изучают ученики. Также необходимо уметь строить уроки и занятия таким образом, чтобы студенты могли легко понять связь между биографией и историческими событиями.

Рассмотрение истории через призму жизни и деятельности выдающихся личностей является одним из наиболее эффективных способов преподавания истории. По мнению исследователей Н. В. Ануфриева [1], Ю. Б. Костякова [2], А. В. Маланичева [3], Г. Батырбеккызы [4], В. В. Чувашева [5], G. Fertig [6], K. Barton [7], M. Honig [8] использование биографического подхода в учебном процессе не только позволяет лучше понять период истории, но и помогает развивать навыки критического мышления, анализа и синтеза информации, умение делать выводы на основе фактов и т.д. Преподавание истории с помощью биографий выдающихся деятелей позволяет сделать уроки более

интересными, жизненными и понятными для учеников. Биографии знаменитых людей содержат в себе не только события их жизни, но и обстоятельства, в которых они происходили, социально-исторический контекст, взгляды и убеждения, которые формировались в определенных условиях. Такой подход к преподаванию истории помогает учащимся понять, что история не просто набор фактов и дат, а живой процесс, который проходит через жизнь и деятельность определенных людей.

Идея подхода заключается в том, чтобы интегрировать биографические сведения деятеля в определённые темы по истории и изучать исторические события взаимосвязано с биографическими данными. Это позволит раскрыть темы по истории наиболее глубоко и демонстрировать роль личностей в исторических событиях.

В данной статье мы рассмотрим опыт использования биографий выдающихся деятелей в изучении истории Казахстана на тему «Концептуальные основы национальной идеи «Алаш», на примере биографии Алихана Бокейханова. Эта тема изучается учащимися в 10 классе, и также изучается в профессиональных колледжах.

Ниже приведены результаты эксперимента, который был проведен на занятии по истории Казахстана в двух потоках в Музыкальном колледже г.Павлодара. В первом потоке тема изучалась традиционным способом. Во втором потоке для достижения цели урока был использован биографический подход.

В начале урока были использовали фрагмент документального фильма об Алихане Бокейханове, который повествует о биографии и исторической эпохе Алихана Бокейханова, чтобы ученики могли лучше понимать контекст времени, в котором развивалась идея «Алаш».

Для проведения занятия были подготовлены презентация с личными фотографиями и краткими описаниями событий из жизни, фотографии писем, статей и других документов Алихана Бокейханова. Тем самым, сделав интерактивный музей, посвященный жизни и деятельности А. Бокейханову на уроке для учащихся. Среди всего материала имелась общая фотография с участниками движения «Алаш», к которой была сделана интеллектуальная карта для учащихся с их личными фотографиями и краткими биографическими сведениями. Для того, чтобы учащиеся могли ознакомиться и с другими деятелями.

Затем студентам было предложено выполнить задание при помощи графического органайзера, который позволяет изучить исторические контексты параллельно с хронологией жизни. В нашем случае, им

необходимо было рассмотреть историю возникновения движения Алаш, причины создания национальной идеи, концептуальные основы и дальнейшую судьбу всего движения, параллельно отслеживая некоторые биографические сведения А. Бокейханова. В конце ученики устно объясняют роль Алихана Бокейханова в истории Казахстана, в частности его роль в возрождении казахской национальности и государственности.

В конце урока была проведена викторина, в которой ученики проверили свои знания о жизни и деятельности некоторых деятелей движения «Алаш», роли Алихана Бокейханова и концептуальных основах национальной идеи «Алаш».

Результаты урока оценены по различным показателям, включая уровень знаний, активность и участие в обсуждении. Как было выше сказано, эксперимент проводился среди двух групп 2 курса студентов Павлодарского музыкального колледжа по предмету «История Казахстана». В первой группе при изучении темы урока делался акцент на формирование знаний о выдающемся деятеле Алихане Бокейханове, лидера движения «Алаш», с использованием его биографических данных. Во второй группе ученики изучали теоретические аспекты национальной идеи «Алаш» в рамках темы без использования таковых данных, традиционным путем. После завершения урока были подведены результаты по уровню усвоения знаний по теме урока в целом и об исторической личности в частности.

Результаты (см. таблицу 1) наглядно показывают эффективность использования метода использования биографического подхода.

Здесь мы сравниваем две группы учащихся. Во второй группе изучали тему с интеграцией материалов о биографических сведениях Алихана Бокейханова, а в первой группе тема была изучена в традиционном формате. И в первом и втором варианте, цели достигались в соответствии обновлённого содержания образования. Данные собирались до и после урока, чтобы сравнить эффективность методики.

Таблица 1. Показатели результатов экспериментального урока

Показатель	1 группа, изучавшая тему урока без использования биографии Алихана Бокейханова	2 группа, изучавшая тему урока с использованием биографии Алихана Бокейханова (Экспериментальная группа)
Количество студентов	17	16
Средний балл теста до урока (%)	57	54
Средний балл теста после урока по теме урока (%)	88	86
Процент учеников, понимающих значение Алаш и Алихана Бокейханова (%)	45	92
Процент учеников, увлеченных темой после урока (%)	85	90

Из таблицы видно, что группа, где изучалась историческая личность и тема, получила значительно более высокие результаты и более полно поняла значимость этой личности и ее роли в истории Казахстана. Экспериментальная группа, изучавшая биографию Алихана Бокейханова, проявила больший интерес к теме после урока, что также свидетельствует об эффективности методики. Что касается показателей среднего балла по теме зафиксированные до и после занятия, то цифры находятся на одном уровне. Это связано с тем, что цели темы урока достигались в двух группах одинаково, как требует этого программа, но ключевое отличие и преимущество биографического подхода заключается в том, что экспериментальная группа, ко всему указанному ранее, также имеет сформированные знания об исторической личности, нежели вторая группа, где знания о личности оказались поверхностными.

Таким образом, использование оригинальных подходов в изучении темы «Концептуальные основы национальной идеи «Алаш» через жизнь и деятельность Алихана Бокейханова помогло ученикам не только понять суть этой идеи, но и увидеть, как она связана с историей нашей страны и

какую роль играли ее лидеры. Это демонстрирует, что использование биографического подхода может быть полезным инструментом в обучении истории и может способствовать ученикам лучше понять развитие исторического процесса, определить роль исторических деятелей. Оригинальные методы, такие как игры, проекты, презентации, викторины и созданный своими силами интерактивный музей, помогут сделать урок более интересным и увлекательным для учеников, и способствуют лучшему усвоению материала.

В целом, опыт использования биографии в учебном процессе в преподавании истории показывает, что это очень полезный инструмент для формирования интереса к изучению прошлого и понимания исторических процессов. Но важно помнить, что для того, чтобы этот инструмент работал наилучшим образом, необходимо тщательно подходить к выбору тем из учебной программы, биографий и методик преподавания. Продемонстрированная модель преподавания, в экспериментальной группе, имеет дальнейшие перспективы развития в процессе преподавания истории и формирования знаний об исторической личности.

Литература

1. Ануфриева, Н. В. Личная персонификация на занятиях по истории как эффективный прием повышения мотивации к изучению / Н. В. Ануфриева // Global science. Development and novelty : Collection of scientific papers on materials VIII International Scientific Conference, Montpellier, 25 декабря 2018 года / International United Academy of Sciences. – Montpellier: SPC "LJournal", 2018. – С. 38-41. – DOI 10.18411/gdsn-25-12-2018-07. – EDN YUUPPV.

2. Костякова, Ю. Б. Персонификация истории как средство активизации исследовательской деятельности студентов / Ю. Б. Костякова // Гуманитарные науки в современном вузе: вчера, сегодня, завтра : материалы III-й международной научной конференции: в 2 томах, Санкт-Петербург, 11 декабря 2020 года. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет промышленных технологий и дизайна, 2020. – С. 235-242. – EDN YBJHYF.

3. Маланичева, А. В. Развитие познавательной мотивации учащихся в процессе изучения исторической личности: дисс. ... кандидата пед. н. Барнаул, 2008. – 214 с.

4. Батырбеккызы Г. Преподавание деятельности казахской интеллигенции в системе советской власти по предмету Современная история Казахстана (на примере Назира Турекулова): автореф. дисс... на соискание уч. степ. PhD. - Нур-Султан, 2019. – 26 с.

5. Чувашева, В. В. Новая историческая биография на уроках истории в школе / В. В. Чувашева // Актуальные вопросы гуманитарных наук: теория, методика, практика : Сборник научных статей VII Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. К 25-летию Московского городского педагогического

университета, Москва, 25 марта 2020 года. Москва : Общество с ограниченной ответственностью «Книгодел», 2020. – С. 404-408.

6. Fertig, G. Using biography to help young learners understand the causes of historical change and continuity // The Social Studies. 2008. – № 99(4). P. 147-154.

7. Barton, K. «Bossed around by the queen»: Elementary students' understanding of individuals and institutions in history // Journal of Curriculum Studies. 1997. – №12. P. 290-314.

8. Honig, M. Students Discuss People: Usage of Biographical Content in History Lessons: Thesis for the degree of «Doctor of Philosophy». Jerusalem, 2019. – 152 p.

«УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ДИВЕРГЕНТНОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ»

¹Г.М. Тохметова, ²Н.А. Малютина

Павлодарский педагогический университет

им. Әлкей Марғұлан, г.Павлодар

¹tohmet@mail.ru

²natalya.rabota80@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада көпполярлы дивергентті ойлаудың конвергентті ойлаудан артықшылығы қарастырылады. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мақсатында мұғалімнің іс-әрекетін қайта құрылымдау қажеттілігі талқыланады. Осы мақсатта тарих пәні мұғалімдерін оқушыларды сәтті бейімделуге дайындаудың негізгі міндетін шешуден жаңа, мүмкін күтпеген, туындаған мәселелерді шешу жолдарын іздеуге қайта бағдарлау қажет.

Кілтті сөздер: көпполярлы ойлау, дивергентті ойлау, конвергентті ойлау.

Аннотация. В статье обсуждаются преимущества многополярного дивергентного мышления над конвергентным. Обсуждается необходимость перестройки деятельности педагога с целью развития творческих способностей обучаемых. Для этой цели необходима переориентация педагогов истории от решения основной задачи подготовки учащихся к успешной адаптации, к поиску новых, возможно неожиданных, способов решения возникающих задач.

Ключевые слова: многополярное мышление, дивергентное мышление, конвергентное мышление.

Abstract. The article discusses the advantages of multipolar divergent thinking over convergent thinking. The necessity of restructuring the activities of the teacher in order to develop the creative abilities of students is discussed. For this purpose, it is necessary to reorient history teachers from solving the main task of preparing students for successful adaptation, to finding new, perhaps unexpected, ways to solve emerging problems.

Keywords: multipolar thinking, divergent thinking, convergent thinking.

Современное общество все больше погружается в мир развивающихся технологий и все больше испытывает потребность в творческих людях, способных к независимому целеполаганию, гибкости, оригинальности, дивергентному мышлению. Наиболее благоприятным периодом для развития дивергентного мышления является школьный возраст. В этом возрасте ученики очень любознательны, обладают богатым воображением, полны желаний узнавать новое, проявляют неординарность в решении тех или иных задач. Большая часть исследователей, таких как Д.Б. Богоявленская, В.Н. Дружинин, Н.В. Хазратова и другие подчеркивают, что данный возраст считается подходящим для развития дивергентного мышления. Так как в этот промежуток происходит формирование новообразований, от которых во многом зависит творческий успех или неуспех взрослого человека. Развитие креативной личности, которая обладает способностью эффективно и нестандартно мыслить, и, соответственно, также действовать, формируется в детстве и является условием последующего гармоничного развития личности человека. Проблема развития дивергентного мышления особенно актуальна в наши дни, когда люди все больше погружаются в мир развивающихся технологий, но совершенно не уделяется внимание творчеству. Сегодня важной и актуальной задачей является исследование дивергентности в единстве не только личностных, но и адаптационных проявлений. Это предполагает создание условий для проявления и развития таких компонентов, как дивергентное мышление, самостоятельное целеполагание, способность к внутренне регулируемому поведению, осознанность своих поступков, ответственность за них и предвидение последствий своих действий.

Вертгеймер М. в своей книге говорит о том, что, к сожалению, практически все наше обучение направлено на активное развитие именно конвергентного мышления. Подобный уклон в педагогике не развивает, а, наоборот, подавляет развитие творческого человека. Известно, например, что Черчиллю и Эйнштейну трудно было учиться в школе, но не потому, что они были недисциплинированными и рассеянными, как считали учителя, они не отвечали прямо на поставленный вопрос, вместо этого задавая совершенно неудобные вопросы вроде: «А что, если бы треугольник был перевернут?», «А что, если заменить воду на ...?», «А что, если посмотреть на это с другой стороны» и т.д. [1, с. 249].

Препятствием для изучения дивергентного мышления становится отсутствие эффективных программ развития дивергентного мышления

именно на уроках истории, вскрывающих механизмы формирования и обеспечивающих создание условий для свободного развития дивергентного мышления и самовыражения личности. Дивергентное мышление - это как особенность интеллекта, и отражение уровня или свойства мышления. Поэтому важно развивать мышление не во взрослых людях, а именно в детском возрасте [2, с.192].

Дивергентное мышление характеризуется творческим подходом в решении задач, нестандартными рассуждениями, поиском необычных решений и игнорированием известных алгоритмов и шаблонов. Его ценность заключается в обнаружении нешаблонных последовательностей и выводов, в достижении оригинальных результатов.

Дивергентное мышление – форма мыслительного процесса, которая предполагает разрушение шаблонов и стандартов, стереотипов и ограничений и подразумевает свободу в решении проблемных вопросов.

Понятие дивергентного мышления больше известно, как творческий мыслительный процесс. Чтобы понять, что необходимо развивать для становления этого типа мышления, перечислим основные свойства творческого подхода к поиску и развитию идей, которые мы можем применять на уроках истории в школе.

1. Гибкость как способность рассматривать задачу под различными углами зрения, применять разнообразные подходы и стратегии.

2. Беглость – свойство быстрого придумывания реальных и фантастических решений для одной и той же проблемы.

3. Оригинальность – способность находить нестандартные решения.

4. Способность к детализации – умение расширять, развивать, приукрашивать, подробно разрабатывать любую идею, сюжет, рисунок [3. с. 82].

Важным плюсом развития дивергентного мышления у школьников на уроках истории, является пробуждение познавательной мотивации. Желая найти оригинальное решение, ученик включает свою исследовательскую активность, проявляет чувствительность к обнаружению нового в обычном. Ученик, у которого формируется дивергентный тип мышления, удивляет тем, какие оригинальные образы он может увидеть в историческом событии или вещественном источнике. Он всем интересуется, задает множество уточняющих вопросов, и сам выдает предположительные ответы.

Важными условиями развития дивергентного мышления на уроках истории являются:

-оптимальное интеллектуально-мотивационное развитие, которое обеспечивает возможность полноценной связи индивида со сферой общественного познания;

- обеспечение базы навыков для развития дивергентного мышления за счет расширения поля деятельности, материал которого качественно выходит за рамки общепринятой программы;

- выработка интеллектуальных наклонностей за счет расширения набора интеллектуальных действий [4. с. 322].

Дивергенция— это проверка на устойчивость идей, подходов, направлений в исследовании, поиск парадигм и точек отсчета. На этом этапе не принимаются решения, это этап свободного блуждания в проблематике.

Здесь наибольшую важность имеет постановка вопросов, отражающих суть проблем. К методам дивергенции можно отнести методы обобщения литературы, визуализации проблемы, обсуждения; анализ формулировок, накопление и систематизация информации, инвентаризация точек зрения и подходов, анкетирование, анализ ограничений. Непосредственным результатом дивергенции является наиболее корректная постановка исторической проблемы, определение подходов и целей ее решения, а также шкалы оценок вариантов решений.

Проблема в том, на что по меркам традиционной школы хороший учитель тратит свои усилия, чаще всего, на развитие конвергентного мышления. В классическом школьном обучении учитель обучает учащихся запоминать сведения, которые им малоинтересны. Процесс обучения ориентирован на интеллектуальную активность тех учеников, с которыми учитель работает в данный момент. Предполагается, что остальные ученики внимательно следят за этим процессом. На самом деле, учащиеся пассивно созерцают происходящее в классе и постоянно на что-то отвлекаются. Основные усилия учителя затрачиваются на то, чтобы сохранить дисциплину на уроке. Обучиться этому сложно, но освоив управление поведением класса, учителю не трудно перейти на креативные взаимоотношения творчества и сотрудничества с учениками.

В продуктивном обучении и, в частности, мы можем это реализовывать именно на уроках истории, где доминирует самостоятельная творческая активность всех учащихся класса. Учащиеся работают с удовольствием, с выраженным внутренним мотивом к обучению. Учитель управляет этой активностью, и у него нет необходимости следить за дисциплиной на уроке.

Выход из данной проблемы заключается в том, что, инновационные продуктивные образовательные технологии следует поручать тем специалистам, кто активно готов их использовать в педагогической практике.

Список литературы:

1. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. М.: Психология, 1987. 340 с.
2. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. – М.: Совершенство, 1997. – 192 с.
3. Долгова В.И., Барышникова Е.В., Попова Е.В. Инновационные психолого-педагогические технологии в работе со старшеклассниками: монография. — М.: Издательство Перо, 2015.
4. Зарифова М.А., Тарасенко Е.М. Критическое мышление на уроках истории Казахстана: метод. пос. – Астана: Әл Наир, 2013. – 322 с

«Ы. АЛТЫНСАРИННИҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ӨЗЕКТІЛІГІ»

А.Н. Касенғалиевич

А. Байтұрсынов ат. Қостанай өңірлік университетінің аға оқытушысы, педагогика және психология магистрі, Қостанай қаласы, Қазақстан.

nauryz_muzykant@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық мұрасы қарастырылып, оның қазіргі білім саласындағы рөлі мен маңызы көрсетілген. Ұстаздың өткен ғасырда пайдаланған әдіс-тәсілдері біздің заманымызда да өзекті болып отырғаны сөзсіз. Қазіргі жаңалық деп жүрген ынтымақтастық, ізгілендіру идеясын сол кездің өзінде-ақ Ыбырай Алтынсарин қалыптастырған болатын. Ыбырай Алтынсариннің ізгі ойлары, педагогикалық идеялары көптеп саналады.

Түйінді сөздер: педагогикалық мұрасы, білім беру, қазіргі білім саласы, қазіргі заман, тәртіп, тәрбие.

Аннотация. В статье рассматривается педагогическое наследие Ибрая Алтынсарина, показана его роль и значение в современной сфере образования. Несомненно, методы, которыми пользовался учитель в прошлом веке, актуальны и в наше время. Идея сотрудничества, гуманизации, которую сейчас называют новизной, была сформирована уже тогда Ибраем Алтынсариным.

Ключевые слова: педагогическое наследие, образование, современное образование, современность, дисциплина, воспитание.

***Abstract.** The article examines the pedagogical heritage of Ibray Altynsarin, shows its role and significance in the modern field of education. Undoubtedly, the methods used by the teacher in the last century are still relevant in our time. The legacy left by pedagogy finds support in the modern field of education. The idea of cooperation, humanization, which is now called novelty, was formed even then by.*

***Keywords:** pedagogical heritage, education, modern education, modernity, discipline, education.*

Ы.Алтынсаринның педагогикалық мұрасы адамның демократиялық және гуманистік тұжырымдамасын айқын көрсетеді. Ы.Алтынсарин адамды жердегі ең жоғарғы құндылық деп санады, оның қабілеттеріне, парасатына және еркіне сенді. Ол тәрбие мен білім бөлінбейтін процесс деп санады. Демократиялық позицияда бола отырып, тәрбие мен білімнің байларға да, кедейлерге де бірдей қол жетімді болуын қалады. Әр адам табиғатынан білім алуға құқылы. Бүгінгі таңда жас ұрпақтың сапалы білім алуға құқығы бар деп айтуға болады.

Қазіргі жаһандық жағдайында еліміздің білім беру жүйесін әлемдік талаптарға сай қайта жаңғыртудың басты мақсаты – заманауи сұранысқа төтеп бере алатын болашақ ұрпақты тәрбиелеу. Өзінің ұлттық болмысын, тарихи құндылықтары мен қазақи жәдігерлерін сақтай отырып ұрпақтар сабақтастығында ұрпақтан ұрпаққа жеткізу әрбір өркениетті мемлекеттің өзекті мәселесі екендігі сөзсіз. Өйткені, қоғам дамуымен бірге үнемі өзгерісте болып, үздіксіз жетілдіріліп отыратын жүйе – білім беру жүйесі.

Ыбырай Алтынсарин – өз халқының талантты ұлы, ұлт мақтанышы. Ол қазақ халқының мәдениетін дамытуға үлкен үлес қосты, оның еңбектері мен барлық шығармашылығы тарихымыздың алтын қорына еніп, кейінгі ұрпаққа сарқылмас бай мұра қалдырды. Ол қазақ халқының жадында игі істерімен ұлы тұлға болып қалды. Біз оның шығармалары, аудармалары әр оқырманға қолжетімді болғанын, сирек мұрағаттық материалдарының жарияланғанын қалаймыз, ал жас ұрпақ талантты ақын мен аудармашының жұмысын ризашылықпен зерттей отырып, оның шығармаларынан үлгі алса екен дейміз. Алтынсариннің қазақ халқына білім беру тарихындағы маңызы өте зор. Біз Алтынсаринге оның алғашқы халық мұғалімі, Қазақстандағы халық мектептерінің алғашқы ұйымдастырушысы және қазақ халқының ортасынан шыққан алғашқы теоретик-педагог ретіндегі қызметі үшін құрмет тұтамыз.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» тақырыбындағы тарихи маңызы бар мақаласында жаһандану кезеңінде әр адам өзін үздіксіз жетілдіріп, жаңа кәсіптерді игеріп, үнемі заман ағымына

бейімделу арқылы ғана бәсекелік қабілетін арттырып, сондай-ақ білім мен технология, жоғары еңбек өнімділігі ел дамуының басты қозғаушы күші болуға тиіс бағыттарды анықтап берді. Халқымызды біріктіретін ұлттық құндылықтарды барынша дәріптеп, ой-санаға берік орнықтыруымыз ата-бабаларымыздың сан ғасырлық мұрасының қазіргі заманауи цифрлық өркениет жағдайында сұранысқа ие болуын қамтамасыз ету және төл тарихын білетін, бағалайтын, мақтан ететін халықтың болашағы зор екендігін нақты тұжырымдады.

Әрбір ұлы дәуірде тарих пен мәдениеттің, білім мен ғылымның қоғам дамуына өзгерістер әкеліп ықпал еткен тарихи тұлғалар аз болмаған. Осындай тарихи тұлғалардың бірі – қазақ даласында білімнің әртүрлі бағыттары бойынша білім беретін алғашқы зайырлы мектептердің негізін қалаған ағартушы ғалым, ұстаз Ы.Алтынсарин.

Ы.Алтынсарин өз заманында саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік құбылыстар жағдайында үздіксіз тәрбие, оқыту және білім беру мәселелеріне қатысты көзқарастарын баяндайтын публицистикалық мақалалары, оқу-әдістемелік құралдары мен ағартушы ғалымның өз заманындағы ғалымдармен, ағарту саласына үлес қосқан атақты тұлғалармен, рухани достарымен, мұғалімдермен сыр шерткен хаттары қазіргі дәуірде тарихи мәні зор, өзектілігін жоймаған мәдени құндылық болып отыр.

Ыбырай Алтынсарин Қазақстандағы халық ағарту ісінің тұңғыш абызы. Бұл бағаға ағартушы қандай еңбегімен жетті? Ең алдымен, Ыбырай Алтынсарин ұлтын жан-тәнімен сүйген ұлтжанды азамат. Он тоғыз жасында-ақ игі іске жол бастаған жігерлі жас болды. Оның жігерін жандырған қараңғыда қамалған қазағының надандығы еді. Қазақ даласында мектеп ашу ісі оңай болмағаны рас. Өкімет пен жергілікті биліктің кедергісіне ұшырай жүріп, тұңғыш қазақ мектебін ашты. Қазақтың даласында «Дала қоңырауы» сыңғырлады. Ұлы ағартушының жүректілігі Мәңгілік елімізді өркендету үшін қызмет атқарып жүрген азаматтарға үлгі боларлықтай. Тың жерден түрен тартып, дән сепкен дихандай өз ісіне құлшына кіріскен ұстаздың алдында оңайлықпен алынбас қамалдар тұрды. Біріншіден, оқушы алдында оқулық болмады. Не оқытам, қалай оқытам деген сұрақтың да жауабын талмай іздену арқылы 1879 жылы қазақтың тұңғыш оқулығын жазып шығарды. Екіншіден, «Барлық күш-жігерімді олардың мінез-құлқына да ықпал етуге жұмсаймын» деген ағартушы озық өнер- білімді, мәдениетті мектеп арқылы таратуды мақсат етіп қойды. Оның озық идеялары бүгінгі күн

талабымен нақты ұштасып жатыр. Оқулықтың алғашқы бетіне «Кел, балалар, оқылық» өлеңін жазуы да тегіннен тегін емес. Өйткені оқушының басты міндеті – жаппай білім алу. Ақын-ұстаз «Оқысаңыз, балалар, шамнан шырақ жағылар» деп білімнің пайдасын уағыздап тұр. Бүгінгі күннің өткір мәселесінің бірі – балаларға терең білім беру. Кейбір жастардың «ақшам болса, білімсіз күн көре аламын» деген қате түсінігіне еңбексіз табылған байлықтың баянсыздығын жетелеріне құйып тұр емес пе!? Үшіншіден, «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңінде ғылымның жетістіктерін тікелей мадақтай келіп, озық елдің салтын баяндайды. Бұл идея – жаһандандудың алғышарты. Әр сөзін ұлт болашағына арнаған Ұлы Ұстаз надандықтың қамалын ерен еңбегімен бұзды. Сондықтан, ақын-жазушының шығармалары тереңдетіліп оқылса, тәрбие дінгегі мызғымас еді.

Қазақ халқының келешегі тек өнер білімде деп түсінген Алтынсарин өз ойын іске асыруда түрлі тосқауыл, кедергілерге кездесті, бірақ оларды табандылықпен жеңе отырып, өз мақсатына жете білді. Ұлы ұстаздың қандай да шығармасын алсаң да оқушысының санасын оятып, жасөспірімдерге үлгі-өнеге берерлік, болашағына жол сілтерлік, оларды іс-әрекетке үйретіп өмір танытарлық ой тастайды. Өнерге ұмтылу, Отаның, елін сүю, талаптылық, жігерлілік, ізденімпаздық, кішіпейілділік, махаббат, қайырымдылық, адамгершілік, жинақылық тағы басқа осылар тәрізді жақсы мінез құлыққа тәрбиелеуге қажетті мәселелерді қамтиды.

Алтынсариннің педагогикалық тәрбие қиялдары мен мектеп системасы ғылым мен жалпы білімді жоғары бағалауға, балаға сүйіспеншілікпен қарап, оны қадірлеуге және өз халқының мүддесі үшін қызмет істей алатын жас адамдарды дайындауға негізделіп жазылған және де бүгінмен үндесіп, Мәңгілік еліміздің болашақ азаматтарын тәрбиелеуде зор үлесін қосып отыр десек қателеспейміз.

Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық көзқарасынан да бүкіл әлемдік, тәлім –тәрбиенің алтын дінгегі гуманистік көзқарас, яғни шәкіртке жылы жүректі болу, мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастық принциптерінің көрініс тапқанын байқаймыз. Мысалы, өзінің 2 кластық мектептердің меңгерушілеріне жазған нұсқау хатында: «Егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиісті емес, оларға түсіндіре алмаған өзін кінәлау тиіс. Өз балаларымен сөйлескендей ашуланбай, жұмсақ сөйлесуі, шыдамдылық танытуы керек, әрбір нәрсені ықыласпен, түсінікті етіп түсіндіруі керек, орынсыз сөдерді, терминдерді қолданбауы керек» деген сөздерінен ынтымақтастық принциптерінің көрініс тапқанын байқаймыз.

Ыбырай Алтынсаринның арман – мақсаты, өмірлік мүддесі халық ағартуға бағытталғандықтан істеген ісінің бәрі де бір қызықты да қиын жұмыстардың сан алуан мәселелерімен үндесіп жатады. Оның артына қалдырған жазба мұрасының бәрінің басын біріктіре қарасақ педагогиканың бөлінбейтін бөліктері – оқыту және тәрбиелеу теориялары, өзіндік жүйесі. Ыбырайдың ағартушылық, демократтық көзқарасында халық тағдырына қатысты ірі мақсат жатыр. Оның түсінігі бойынша, білім дегеніміз, төңіректегі ақиқатты тану. «Табиғи ақыл айналадағы бізді қоршағанды ғана қамтуға қабілетті, ал, оны дамытып, біздің көрмегенімізді де білуге қабілетті ететін дүниелік (светский) білім ғана» деп көрсетті Ыбырай Алтынсарин. Оның ағарту идеясы қоғамда ғылым мен білімнің рөлін дәріптеуге бағытталған. Ол тәрбие алған жас қауым өкілдері, қазақтың оқыған «көзі ашықтары» ұлы ұстаздың игі бастамаларын әрдайым қолдап, прогрестік көзқарасына өз сүйіспеншілігін білдіріп отырды. Көзқарасындағы барлық дұрыс бағыттары, ол өмір сүрген дәуірдегі қоғамдық тұрмыс пен сана арасындағы қайшылықтың бетін ашты, ұлы педагогтің қалдырған мұраларын қазақ халқының сол кездегі талап-тілегі, мұң-мұқтажы тұрғысынан қарап, өткен заманның прогресшіл қозғалыстарының үлгі-өнегесіне, әсер-ықпалына тығыз байланысты түрде талдады. Қазақ даласына әкелген басты жаңалықтарының бірі – кәсіптік мамандық беретін оқу орындарын ашып, олардың әрі қарай дамуын ойластырып, қазақ жастарына қажетті мамандар даярлау ісіне зер салды, қазақ елінің экономикасының өркендеуіне тигізетін пайдасын күні бұрын көре білді. Өз дәуірінде Ы. Алтынсарин Қазақстанның экономикалық даму келешегі, қазақ халқының болашағы, оның қандай жолмен алға басатыны туралы аса құнды, терең ой-пікірлер айтты. Қазақстанның дамуын табиғи процесс ретінде қарады. Ыбырай Алтынсариннің бұл ойлары осы күнде де маңыздылығын жоймаған. Оқыту әдістерін жаңа бағытта құрып, оқуға деген баланың ынтасы мен қызығушылығын арттыруды көздеді, озық ойлар енгізді.

Білім беру жүйесін реформалау кезеңінде Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық идеялары, әдістемесіндегі көтерілген мәселелер өзінің өміршеңдігін танытып отыр.

Ұлы ұстаздың педагогикалық көзқарасындағы ұсынған балаға еркіндік беру, жүрек жылуын беру, мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастық, оқушы бойынан жақсы қасиеттерді табу тәрізді ұстанымдар білім беруді дамытудың басты мәселесіне айналып отыр. Ыбырай дәстүрі осылайша бүгінгі таңда жалғасын табуда. Білім берудің мәні алған білімнің санында емес, әр түрлі көзқарастардың жалпылығы

мен әмбебаптығына байланысты дидактикалық міндеттерді қоя білу және орындау саласында Алтынсарин үлкен табысқа жетті.

Бүгінгі таңда тәуелсіз мемлекетіміздің білім саласындағы басты мақсаты – білімнің жаңа ұлттық үлгісін енгізу және оны қалыптастыруға толық негіз қалау. Тарихтың даму белестерінде әрбір халық, саяси-әлеуметтік, мәдени және идеологиялық жағдайына сай рухани-дәстүрлік, адамгершілік қасиеттерін қалыптастырып, оны ұрпақтар игілігіне қалдырып отырады. Жаңа ғасыр-ерекше кезең. Бұл кезеңге ғасырлар бойы жинақталған іс-тәжірибелерімізге, бай мұраларымызға талдау жасалынып, жіктеліп, ойларымыз қорытылып, нәтижесінде белгілі бір жүйеге келу-өмір талабы. Ұлттық педагогикамыздың ірге тасын қалаушы Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық идеялары, ізгі ойлары, талғамы бүгінгі күні білім ошақтарында жалғасын тауып отыр. Қазіргі жастар тәрбиесінде, сонымен қатар жас жеткіншектерді тәрбиелеуде мектептің рөлі және сол білім ұясындағы біздер, ұстаздардың, еңбектерінде жиі кездесетін, сол идеяларға сүйене отырып еңбек жолымызды шындаймыз. Еліміздің үлкен бір проблемасы жастар проблемасы болып саналады. Ендеше бүгінгі алға қойған мақсат Ыбырай Алтынсариннің еңбек, тәртіп, тәрбие идеяларына тоқталып, қазіргі заман талабымен ұштастыру. Ыбырай атамның ізгі ойлары мен педагогикалық идеяларында оның ішінде оқушы жастарды имандылыққа тәрбиелеу тәсілдері мен жолдарына айрықша көңіл бөлінеді. Данышпан әр оқушыны біртұтас жасампаз тұлға деп қарайды. Сондықтан жеке адамның бойынан жоғарыда айтылған адамгершілік қасиеттерінің бәрі табылса біртұтас мінез қалыптастырады.

Ы.Алтынсариннің XIX ғасырдың аяғында өзінің педагогикалық қызметінде ұстанған негізгі принциптері XXI ғасырға аяқ басқан, Қазақстанның қазіргі рухани-мәдени дамуында өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Керісінше, олар уақыт өткен сайын жаңа серпінге ие болып, дами түсуде. Бұл ғылым мен білім дамуындағы сабақтастықты және дәстүр тұрақтылығын дәлелдей түседі.

Әр заман, тарихи әр кезең әлеуметтік құбылыстар өзінің дарынды өкілдерін жарыққа шығарып отыратыны мәлім. Олар елдің мұң – мұқтажын көре біліп, халқының сол мұқтажына перзенттік махаббаттын арнаған, туған халқының игілігі үшін бар күш жігерін жұмсаған ардақты азамат ретінде халық тарихынан орын алып отырған.

Мұндай азаматтардың игілікті дәстүрлері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, елдің тарихи, мәдени өміріне елеулі ықпал етіп келген. Қазақ

халқының тарихында аса көрнекті орын алған сондай тұлғалардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол жаңашыл, дарынды ағартушы ғана емес, халқымыздың теңіздей толқып тасыған інжу – маржан жырларын жақсы біліп, еңбегіне арқау еткен. «Туған елге пайдалы іске қолдан келгенінше үлес қосу – әрқайсымыздың міндетіміз», – деп кеткен көреген ғұламаның сөзі де, ісі де әрқайсымызды өмірге құлшындырып, жаңа ғасырлардан жалғасын тапқан.

Ыбырай Алтынсаринның әмбебап тұлғасын тану ұлттық дамуымызды танумен, білімділіктен кәсіби шеберлікке талап қылумен, іскерліктен мәдениетке ұмтылуымызбен, еуразиялық және әлемдік кеңістікке үйлесіп, орнықты мойындалуымызбен байланысты. Егемен еліміздің өркениеттілікке жету жолында Ыбырай Алтынсаринның де үлесі бар екенін біліп, айта жүретін жаңа буын жастар бар деп сенім артамыз.

Қазіргі заман талабына сай білім беру жүйесінің тиімділігінің басты көрсеткіші – білім сапасы. Мұғалімнің негізгі міндеті-оқушыны білімге, өз бетінше ізденіске және шығармашылық жұмысқа баулу болып табылады. Қазіргі жас буын жан-жақты терең білімді, саяси-экономикалық сауатты, яғни интеллектуалдық деңгейі жоғары болса, тәуелсіз мемлекетіміздің мықты тірегі болатынына сеніміміз мол.

Ыбырайдың да алға қойған мақсаты - қайткен күнде де «қалың елін, қазағын» терезесі тең көсегелі, көргенді, мәдениетті, өнері өркендеген ел қатарына қосу болатын. Осы жолда сан кедергілерге кездесіп, «мыңмен жалғыз алысып», аңсаған арманға жету жолында бойдағы бар күш – қайратын, ақыл-парасатын сарп еткен Ыбырай да қалың бұқараның шынайы қамқоршысы бола білді. Ыбырай идеяларын дамытып, қоғамда пайдалана білу үлкен бір жетістік.

Әдебиет:

1. Жақып, Қалқаман. Ыбырай – патриот педагог [Мәтін] : [ағартушы-педагог Ы. Алтынсарин] / Қ. Жақып // Қостанай таңы. – 2021. – 23 шілде. – Б. 10.
2. Игісінова, А. Ш. Ы. Алтынсарин мен А. Байтұрсыновтың педагогикасы – инновациялық идеялардың негізі [Мәтін] / А. Ш. Игісінова, Ы. С. Келінбердиева // Открытая школа. – 2019. - № 6. – Б. 15-16.
3. Нұғманова, Қаншайым. Ағартушылық идеяларының өзектілігі [Мәтін] / [ұстаз Ы. Алтынсарин туралы] / Қ. Нұғманова // Учительская плюс. – 2021. – 29 января. – Б. 19.
4. Сүйінкина, П. Б. Алтынсарин – кәсіптік білімнің негізін салушы [Мәтін] / П. Б. Сүйінкина. – Қостанай : Шапақ, 2018. – 134 б.
5. Шолқыбаева, Райжан. Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық көзқарастары [Мәтін] / Р. Шолқыбаева // Учительская плюс. – 2021. – 19 февраля. – Б. 19.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕГІ ҒЫЛЫМИ ДИСКУРСТЫҢ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗУДЫ ОҚЫТУ

¹Ж.Ә. Қалиаскар

²М.С. Кулахметова

¹Павлодар Педагогикалық Университеті, Павлодар қаласы

²Павлодар Педагогикалық Университеті, Павлодар қаласы

филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор

¹zhainakaliaskarova@gmail.com

²kmergul@yandex.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада жоғары мектепте академиялық жазуды оқытудың ерекшелігі қарастырылады. Академиялық мәтіндердің білім беру мазмұны, ерекшеліктері мен құрылымы көрсетілген. Қазіргі уақытта білім беру қоғамдастығының назары қазақстандық студенттердің ғылыми құзыреттілігі мен академиялық сауаттылығын қалыптастыру мәселесіне аударылуда. Бұл мәселені шешуде ғылыми дискурстың құралы ретінде академиялық жазуды қалыптастыру және дамыту мәселесі жетекші орын алады.

Кілтті сөздер: академиялық жазу, ғылыми дискурс, жоғары мектеп.

Аннотация. В данной статье рассматривается специфика обучения академическому письму в Высшей школе. Статья также показывает содержание образования академических текстов, их особенности и структуру. В данный момент внимание образовательного объединения уделяется вопросу формирования научной компетентности и академической грамотности казахстанских студентов. В решении данной проблемы значимое место занимает проблема формирования и развития академического письма как средства научного дискурса.

Ключевые слова: академическое письмо, научный дискурс, Высшая школа.

Abstract. This article discusses the specifics of teaching academic writing in High school. This article also shows the content of the formation of academic texts, features and its structure. Currently, the attention of the educational community is paid to the issue of the formation of scientific competence and academic literacy of Kazakhstani students. In solving this problem, the leading place is occupied by the problem of the formation and development of academic writing as a means of scientific discourse.

Key words: academic writing, scientific discourse, higher education.

Академиялық жазуды оқыту бүкіл әлемде әртүрлі формада жүзеге асырылады. Академиялық жазу орталықтары университеттерде де пайда бола бастады. Терминологиялық келіспеушіліктерден алшақтай отырып, академиялық жазу арқылы біз академиялық дискурста жазбаша мәтіндер құруды түсінеміз. Студенттік жұмыстарды талдау олардың академиялық мәтіндерді жазу кезінде кездесетін келесі қиындықтарын анықтады:

1) берілген талаптарға сәйкес мәтінді логикалық түрде ұйымдастыра алмау;

2) логикалық байланыстарды қамтамасыз ету үшін тілдік құралдарды пайдалана алмау;

3) талап етілетін тіркелімге және деңгейге сәйкес келмейтін лексикалық құралдар мен құрылымдарды пайдалану.

Мысалы, П. Бейкер мен И. Чен жүргізген зерттеу [1] ағылшын тіліндегі авторлар академиялық мәтіндерде қолданатын colloquialisms мен лексикалық байланыстар екенін көрсетті. Ана тілінде сөйлейтіндердің шығармаларындағы тілдік өрнектің өзгергіштігі көбірек. Тасымалдаушылар хатта осындай тіркестердің өте шектеулі репертуарын пайдаланады. Сонымен қатар, мәтін құрылымы оны жасаушының мәдениетінің ерекшеліктерін көрсетеді [2, 21 б.]. И. Леки ағылшын тілінде сөйлейтіндер мәтіннен дәйекті ұйымдастыруды, идеялардың логикалық байланысын, оқырманға арналған шығарманың түпнұсқа, бірақ түсінікті мазмұнын күтетінін атап өтті. Ағылшын тілінде автор оқырманға түсінікті болу үшін жауап береді [3]. Қазақ тілінде, керісінше, жазбаша мәлімдемелер соншалықты айқын құрылымға ие емес және оқырман дизайнның бір бөлігін аяқтауы керек [4]. Ағылшын тілінде академиялық мәтіндер жазуды үйрену үшін шет тілді студент ағылшын тіліндегі академиялық дискурстың канондарын түсініп, қабылдауы керек. Академиялық мәтіннің ерекшеліктері және оқушылармен тығыз байланысты қиындықтар академиялық жазуды оқыту әдістемесіне із қалдырады. Бұл мақалада жазуды оқытудың әртүрлі тәсілдерін талдауға, қазақ тілді аудиторияда ағылшын тілінде академиялық жазуды оқытуда қолдануға болатын тапсырмалардың түрлерін анықтауға, сондай-ақ, әр түрлі мәтіндерді құруды үйрету кезінде тапсырмалар жиынтығының нұсқалары ұсынылады.

Жазуды оқытудың тәсілдерін сипаттайық [5] және оларды қалай қолдануға болатынын талқылайық. «Бақыланатын еркін тәсіл» (Controlled to free Approach) аудиолингвальды әдістің тамыры бар тәсіл. Бұл әдіс сөйлеу – жетекші шеберлік, жазу – грамматикалық және синтаксистік формаларды бекітуге бағытталған көмекші шеберлік деп болжайды. Жазу мұқият құрылымдалған және әр қадам белгілі бір дағдыларды дамытуға бағытталған. Алдымен сөйлем деңгейіндегі жаттығулар орындалады, мысалы, модель бойынша сөйлем құру, қарапайым сөйлемдерді күрделі сөйлемге біріктіру, сөйлем мүшелерін тиісті тәртіппен қою. Әрі қарайғы жаттығулар абзац құрылымына және сөйлемдерді үйлестіруге

бағытталған. Осыдан кейін ғана бақыланатын жазу, редакциялау және түзету, студенттер өз ойларын еркін түрде жеткізе алады. Тәсілдің негізгі мақсаттары – жазудың грамматикалық дәлдігі мен дұрыстығы. Еркін сөйлеу және өзіндік ерекшелік екінші роль атқарады. Тіректер мен жаттығулардың болуы білімдегі олқылықтарды толтыруға және жазбаша мәлімдемені ұйымдастыру дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретіндіктен, жазу сабақтарында осы тәсілдің элементтері таптырмас бөлік болып табылады.

Жоғарыда айтылғанға қарама-қарсы «Еркін жазу» деп аталатын тәсіл (Free writing Approach). Студенттерге өз ойларын шектеулі уақыт аралығында (бес–он минут) ерікті түрде айтуға шақырылады. Студент еркін жазуды неғұрлым көп қолданса, соғұрлым ол оны жақсы меңгереді деп саналады. Сауаттылық пен құрылымдарды меңгеру уақыт өте келе жүреді. Сөзсіз, осылайша жазудан қорқу жойылады және жазу әдеті мен еркін сөйлеуі дамиды. Алайда, ағылшын тілі шет тілі болып табылатын және тілдік батыру болмаған жағдайда, біздің ойымызша, грамматикалық және лексикалық формаларды игеру үшін мақсатты жұмыс қажет.

Академиялық жазуды меңгеру үшін өте маңызды болып табылатын дәйекті абзацты (Paragraph pattern approach) жазу дағдысын қалыптастыруға бағытталған тәсіл бар. Бұл дағдыны дамытуға арналған жаттығулар абзацтың бөліктерін логикалық қатарға қоюды, абзацтың (topic sentence) негізгі идеясын білдіретін сөйлемді таңдауды немесе құруды, ұсынылған ақпаратты қорытындылайтын соңғы сөйлемді (closing sentence), модельдерді талдауды және имитациялауды қамтиды. Фокуста грамматикалық дәлдік және өнімді құруға бағытталған.

Грамматикалық, синтаксистік және ұйымдастырушылық дұрыстыққа бағытталған тәсіл (Grammar-syntax-organization approach) формаға да бағытталған, бірақ соңғы өнім тірек нүктесі болып табылады. Студенттерге тапсырма беріледі және оны сәтті орындау үшін қандай құрылымдар қажет екенін өздері шешуі керек. Мұндағы форма - қажетті мәнді беру мүмкіндігі. Лексика мен құрылымдарды таңдағаннан кейін студенттерге мәтінді дұрыс ұйымдастыруға әкелетін сұрақтар жиынтығы ұсынылады. Бұл ішкі қадамның сөзсіз артықшылығы - іздеу қызметі, студенттер белгілі бір мағынаны беру үшін қажетті лексикалық және грамматикалық құрылымдарды таңдауды үйреніп, игереді.

Жоғарыда сипатталған барлық тәсілдер түпкілікті өнімге бағытталған (product oriented). Мәтінді жазу үдерісінің өзіне басымдық

беретін тәсіл (process approach) шет тілін оқытудың коммуникативтік әдістемесі шеңберінде ұсынылады [6].

Академиялық жазу - бұл күрделі дағды, ол мәтіннің мақсатын анықтауға, оқырманның сұраныстарын қанағаттандыруға және мәтінді жазу үдерісінің өзіне байланысты көптеген дағдыларды қамтиды. Сонымен қатар, мазмұн, оның өзектілігі, ұйымдастырылуы, үйлесімділігі және өзіндік ерекшелігі маңызды. Грамматика мен лексика сияқты тапсырмаға сәйкес лингвистикалық компоненттерді таңдау дағдылары да мақсатты түрде қалыптасуы керек. Жазу механикасын, яғни қолжазбаны, емлені және тыныс белгілерін атап өтейік. Осы позициялардан жазбаша сөйлеуді меңгеру үдерісі соншалықты күрделі, ол соңғы өніммен салыстырғанда бірінші орынға шығады. Үрдісті бірнеше кезеңге бөлуге болады. Алдын ала идеялар пайда болады, ақпарат жиналады, білім жаңартылады. Мұнда студенттер жазуға дайындалады. Осы мақсатта қолданылатын әдістерге сауалнамалар, пікірталастар жатады. Бұл кезеңде еркін жазу пайдалы болуы мүмкін, өйткені ол мәтіннің сапасы туралы мәселені біржола қалдырып, идеяларды қалыптастыруға шоғырлануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, жиналған идеяларды графикалық түрде қалыптастыруға және оларды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін brainstorming қажет. Жоспарлау кезеңі мазмұнды ретке келтіруді қамтиды. Бұл кезеңдегі құралдар жоспар құру, топтық жазу, мәтінді логикалық тәртіпте құру болуы мүмкін. Венн диаграммалары, карталар, кластерлер сияқты графикалық ұйымдастырушылар да ойды суреттеуге көмектеседі.

Келесі кезеңде мәтіннің өрескел нұсқасы жасалады. Фокус идеяларды және олардың тілдік көрінісін дамытуға және жетілдіруге бағытталған. Әрі қарай, мазмұн мен құрылымды нақтылау, егер өзара бағалау маңызды рөл атқарса, олар студенттерге өз жұмысына белгіленген критерийлердің объективі арқылы қарауға немесе оны құрдастарының жұмысымен салыстыруға мүмкіндік береді. Мәтінді қажетті ретпен өңдеуге болады және тек соңғы басылымда оқушы емле немесе грамматикалық дәлдік сияқты үстірт сипаттамаларға назар аударады. Үрдіс орталығында орналасқан жазу тәсілі оқушыны мәтінде өз бетінше жұмыс істеуге дайындайды, оны жасау үшін құралдар мен әрекеттер тізбегін береді. Болашақта студент дербес, мұғалімнің қолдауынсыз мәтін құрып, оны бағалай алады. Бұл тәсілдің жағымды жақтарының ішінде шығудағы коммуникативті актіні, оқушы үшін жаңа тілдік формалардың ашылуын, ақпаратты талдау және графикалық ұйымдастыру, мәтінді жоспарлау, өзін-өзі бағалау және өзара бағалау критерийлерімен жұмыс

істеу және т. б. сияқты оқу - танымдық дағдыларды дамытуды атап өтуге болады. Дегенмен, кейбір студенттер құрылымдалған тәсілді, яғни тіректердің болуын қалайтынын атап өткен жөн. Жобалық нұсқалармен жұмыс істеу әр жеке студент үшін айтарлықтай уақытты алуы мүмкін. Осылайша, академиялық жазуды үйрену кезінде әртүрлі ішкі қозғалыстарының комбинациясын пайдалану оны тиімдірек етуге мүмкіндік береді. Жазудың әртүрлі тәсілдерінің өзіндік күшті жақтары бар, оларды академиялық жазуды оқытуда да қолдануға болады (кесте. 1). Көріп отырғанымыздай, кейбір тәсілдер оқу үдерісін нақты құрылымдауға, мәтінді ұйымдастыруды үйретуге, сөздік қорын кеңейтуге және грамматикалық дәлдікке қол жеткізуге мүмкіндік береді. Басқалары мұғалімге оқу-танымдық дағдыларды дамытуға және тәуелсіз жазушыларды тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Академиялық жазуды үйрену кезінде әртүрлі ішкі қозғалыстарының комбинациясын пайдалану оны тиімдірек етуге мүмкіндік береді.

Академиялық жазу – бұл көптеген дағдыларды бір уақытта қолдануды қажет ететін күрделі оқыту технологиясы. Бұл дағдылар – тек тілдік қана емес, сонымен қатар, оқу-танымдық қалыптастыру және дамыту қажет, ал мұғалімнің міндеті - осы мәселені сәтті шешу үшін ең тиімді тәсілдер мен тапсырмаларды таңдау. Біздің тәжірибемізде бұл академиялық мақсаттар үшін ағылшын тілі курсы контекстінде жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуға оңтайлы жағдай жасайтын студенттердің қажеттіліктерін ескере отырып, әртүрлі тәсілдердің мүмкіндіктерінің жиынтығы. Әр түрлі тәсілдермен ұсынылған әдістердің ақылға қонымды үйлесімі олардың кемшіліктерін теңестіруге және артықшылықтарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Кесте 1. Академиялық жазуды үйрену тәсілдерінің күшті және әлсіз жақтары.

Тәсілдері	Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
Controlled-to-free approach	Мәтін элементтерін құруда дәйекті тәжірибе жасау мүмкіндігі: - мәтінді ұйымдастыру бойынша күшейтілген жұмыс; - нашар дамыған дағдыларды дамыту; - тіректердің болуы.	- Формаға шамадан тыс назар аудару; - шығармашылыққа мүмкіндік жоқ.
Free-writing approach	- Жазудан қорқу жойылады; - жазу кезінде еркін сөйлеу дамиды; - жазу әдеті қалыптасады.	- Тілді меңгеру деңгейі төмен студенттерді оқытуға жарамсыз; - сөйлеудің грамматикалық жағын елемеу.
Paragraph-pattern approach	- Сауаттылықты дамыту; - абзац құрылымындағы күшейтілген жұмыс.	- Формаға шамадан тыс назар аудару; - шығармашылыққа мүмкіндік жоқ.
Grammar-syntax-organization approach	Студенттер ынталы және белсенді: - нысан, мән және мазмұн арасында байланыс орнатылады; - тілдік формалардың еріксіз ассимиляциясы жүреді.	- Мәтінді ұйымдастыру бойынша жұмыс жеткіліксіз.
Process approach	- Нақты өмірде мәтін құру үдерісін имитациялайды; - әлеуетті аудиторлық сауалдарды (оның ішінде тілдік даярлық деңгейі мен тіркелімін) ескереді; - мәтінді бірнеше кезеңде құруды үйретеді (дайындық – жазу – бағалау - қайта өңдеу – әрлеу нұсқасын жасау); - дербестікті және басқа да оқу-танымдық дағдыларды дамытады.	- Көп аудиториялық уақытты қажет етеді; - тіректердің болмауы.

Академиялық жазу – бұл көптеген дағдыларды бір уақытта қолдануды қажет ететін күрделі оқыту технологиясы. Бұл дағдылар – тек тілдік қана емес, сонымен қатар, оқу-танымдық қалыптастыру және дамыту қажет, ал мұғалімнің міндеті – осы мәселені сәтті шешу үшін ең тиімді тәсілдер мен тапсырмаларды таңдау. Біздің тәжірибемізде бұл академиялық мақсаттар үшін ағылшын тілі курсы контекстінде жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуға оңтайлы жағдай жасайтын студенттердің қажеттіліктерін ескере отырып, әртүрлі тәсілдердің мүмкіндіктерінің жиынтығы. Әр түрлі тәсілдермен ұсынылған әдістердің ақылға қонымды үйлесімі олардың кемшіліктерін теңестіруге және артықшылықтарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Baker, P., Chen, Y. (2010). Lexical Bundles in L1 and L2 Academic Writing. Language Learning & Technology. Vol. 14, no. 2. Available at: <http://llt.msu.edu/vol14num2/chenbaker.pdf>
2. Weigle S.C. Assessing Writing. Cambridge: CUP, 2002. 266 p.
3. Leki I. Understanding ESL Writers: A Guide for Teachers. Portsmouth: Boynton / Cook Publishers, 1992. 151 p.
4. Короткина И.Б. Академическое письмо. Учебно-методическое пособие для руководителей школ и специалистов образования. LAP, 2011.
5. Coffin C., Curry M.J., Goodman Sh., Hewings A., Lillis T.W., Swann J. Teaching Academic Writing. London: Routledge, 2003. 193 p.
6. Ur P. A Course in English Language Teaching. Cambridge: CUP, 2012. 325 p.

«ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДЕ САТИРА ЖАНРЫН ДАМУЫНЫҢ ЖОЛДАРЫ: ЖАНАТ ТҮРҒАНБЕКҰЛЫ ЖӘНЕ МОЛ МҰРАСЫ»

Р.А. Кульмаганбетова

Оқу ісінің меңгерушісі, гуманитарлық ғылымдар магистрі,

Екібастұз қ. «№18 жалпы орта білім беру мектебі»

k.roza.81@mail.ru

Түйіндеме: Бүгінгі арзан әзілге бой ұрған жастарды сабырлы, астарлы, ойлы күлкіге тәрбиелеу үшін үлкен сатириктер қосынын дайындау. Осыған орай мектеп бағдарламасында тарих пәні сабақтарында жас сатириктерді жетілдіретін арнайы бағдарлама құрастыру. Зерттеу жұмысында сатира тарихы жанрының алғашқы

қалыптасқан кезінен бастап, қазіргі салмағы мен алар орнын таразылап, келер болашағына ғылыми тұрғыдан тұжырым жасалды.

Кілтті сөздер: сатира, сатирадағы мысал, эпиграмма, памфлет, фельетон, пародия, шарж, карикатура, анекдот, әзіл, астарлы ой, арзан әзіл.

Аннотация: На сегодня проводится большая исследовательская работа по ознакомлению становления жанра истории сатиры и известных сатириков для воспитания молодежи, поддавшейся сегодняшним дешевым шуткам, тонкомусмеху. В связи с этим в школьной программе предусмотрена специальная программа совершенствования юных сатириков на уроках истории.

Ключевые слова: Сатира, пример в сатире, эпиграмма, памфлет, фельетон, пародия, шарж, карикатура, анекдот, юмор

Annotation: Nowadays is doing a big research work to educate the youth, who have succumbed to today's cheap jokes, to calm, subtle, thoughtful laughter. In this regard, is preparing special program to improve young satirists in history lessons in the school curriculum. In the research work, since the first formation of the genre of the history of satire, it weighed its current weight and place, and made scientific conclusions about its future.

Key words: Satire, example in satire, epigram, pamphlet, feuilleton, parody, cartoon, caricature, anecdote, humor

Болашағын ойлайтын ел дананың ісін балаға үлгі ететіні ежелден белгілі қағида. Шүкір, ел болып ең дүрмектің ішіне енгелі саяси-экономикалық ахуалымызды көтеріп қана қоймай, мәдени-танымдық кеңістігіміздің көкжиегін кеңейтуге де баса назар аудардық. Ұлы даланың ұрпақ тәрбиесі баладан басталады. Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқаға танылады. Ел дамуының жаңа дәуірінде «Біз қоғамдық және жеке құндылықтар жүйесін түбірімен жаңғырта білуіміз керек. Сонда ғана барлық салада түбегейлі өзгеріс жасай аламыз. Жаңа Қазақстанның ең басты байлығы – халық» - деді Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев.

Сатира арқылы сол халықтың болмыс-бітімін, тұрмыс-тіршілігін, қоғамдық жағдайын, тіпті қай дәуірде қандай дәрежеде жүріп жатқандығын білуге болады. Мектеп бағдарламасында поэма, проза, роман жанры дамыған. Сондай-ақ сатира жанрын тарих, өлкетану сабақтарында мектеп бағдарламасында дамыту мақсатында Павлодар облысының тумасы, жалынды журналист, қарымды қаламгер, сатирик Жанат Тұрғанбекұлының сатиралық әңгімелерімен ұштастыра зерттелген ғылыми мақалада «Туған өлкенің дара тұлғалары» үйірме сабағы кіріктірілген. Қоғамдағы үнемі ұшырасып отыратын көптеген

келеңсіздіктерге тұсау салып, тосқауыл қояр сатира жанры - өмірдің өткір қанжары ісбетті. Сатирадай өткір қанжарды екінің бірі батылы жетіп ұстауға дәті бармағандықтан, оны ілуде біреуілер ғана ұстауға дәрмен танытады. Ондай адамдарды бүгінгі күн тұрғысынан сатириктер деп атаймыз. Қазақ баспасөзіндегі сатираның өрлеп, өркендегеніне біраз уақыттың жүзі болды.[1, 152б.]

Павлодар облысының «Қызыл ту» газетінде ұзақ жылдар еңбек еткен өңір тарихын зерделеуші Жанат Тұрғанбекұлының «Бір сомның әлегі» кітабының тұсау кесерінен бастап, мектебіміздің оқушылары жыл сайын атаулы байқауға белсене қатысуды. Алғашқы конкурста болған мектебіміздің оқушысы Тұрсын Ұлан Тұсаукесер жиында Жанат Тұрғанбекұлының көзін көріп, қызметтес болған ақын, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, халықаралық «Алаш» сыйлығының иегері Арман Қани, жазушы, журналист, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі Ғалымбек Жұматов, Қазақстанның құрметті журналисі, «Қазақ тілі» қоғамының облыстық филиалының төрағасы Социал Әйтенов, Жанат Тұрғанбекұлының інісі Сағат Тұрғанбекұлы құрметті қонақ ретінде қатысып, өз естеліктерімен бөлісті. «Бір сомның әлегі» кітабы 4 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі Жанат Тұрғанбекұлының әзіл-сықақ әңгімелерінен тұрса, екінші бөлімге өткір мақалалары топтастырылды. Үшінші бөлімде ел аузынан жинаған әңгімелері, төртінші бөлімде журналист туралы естеліктер берілген. Кітаптың жарыққа шығуына орай оқушылар арасында облыстық сатиралық әңгімелер мен эссе жазу байқауы ұйымдастырылды. Байқау облыстық мәдениет, тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының және «Шаңырақ» орталығының қолдауымен өтті. Байқаудың бірінші кезеңіне 30-дан астам оқушы қатысып, сатиралық әңгіме жазып сынға түсті. Екінші кезеңге үздік деп танылған 8 оқушы өтіп, эссе жазудан бақ сынап, Ұлан жүлдегер атанды [2, 90-91б.].

Талантты журналистің өмірдегі інісі, өнердегі ізбасары елімізге белгілі айтыскер ақын Асығат Тұрғанбек ағасының қоғамдағы мәселені жеткізуде сатираны қолданған мықты қаламгер, табанасты өлең шығаратын ақындығы болғанын атап өтті.

Қазақ сахарасының біртуары

1-сурет – Жанат Тұрғанбекұлы (1949-1997 жж)
Өңір тарихын зерделеуші тұлға, Қ.Р Журналистер одағының мүшесі

Жанат Тұрғанбекұлы Баянауыл ауданы, Жаңа тілек ауылында 1949 жылдың 17 тамызында дүнге келген. Әкесі Олжабекұлы Тұрғанбек – механизатор, еңбек озаты, алғашқы комбайнды тізгіндеген озық комбайнер болды. Қарымды қаламгер, тамаша журналист ЖанатТұрғанбекұлы ағаларымыздың арасында аман жүрсе,биыл жетпіс екі деген жастың жотасына жететін еді. Ол-Ертіс-Баян өңіріне ерте танылған қаламгер,өткір мәселелерді өжет көрген журналист. Өмірден де ерте озды. Кейінгі жылдары жергілікті басылым беттерінде Жанат жайлы сирек жазылып жүр.Елуге жетпей,екі кез жерге еніп кете барған жанның көп қаламдасы секілді есімі жиі ескеріле бермейді.Осы олқылықтың орынын толтыру, аруақ алдындағы парызымыздың бір парасын ада қылу асыл мақсатымыз.

Жапан далада жалғыз жүйктеген жүйріктей өмірден ағындап өткен оның қалдырған жолы мен жалы – жазған шығармалары. Сондықтан,жиырма жылдық журналистік жолы сарғайған газет тігінділерінде ғана емес,сағынған дос-жаран,сыйлы әріптес аға-інілерінің жүрегінде сайрап жатыр. Сол жолға жақсылап үңілейікші...

Өңір тарихын зерделеуші тұлға Жанат Тұрғанбекұлының шығармашылық мұралары – мектеп оқушыларының рухани адамгершілік тәрбиесіндегі орны.

Жоғары кәсіби білім берудің қазіргі жаңа парадигмасы мектеп оқушыларына білімдік, рухани, зияткерлік, мәдени және әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыруға, жеке даралық қабілеттіліктерін қолдауға, тұлғаның өзін-өзі шынайы көрсете алуына мүмкіндік беретін оқыту мен тәрбиеге бағытталады. Жастар қоғамдық әлеуметтік өзгерістердің басты факторы, табысты, білімді ерекше әлеуметтік топ ретінде еліміздің өркендеуін қамтамасыз ететін күш болғандықтан бүгінгі таңда оқушыларға берілетін адамгершілік тәрбиені рухани жаңғырумен сәйкестендіру қажеттігі туындайды. Қазіргі жастар кәсіби терең білімді, бәсекеге қабілетті, кісілігі биік, цифрлық сауаттылықты еркін меңгерген, әлем тілдерін білуге құштар, ақылойы толысқан кемел тұлға болып қалыптасуы қажет [3, 126 б.].

Мектеп қабырғасындағы оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесі «білім беру», «оқыту» және «тәрбиелеу» деп аталатын тұтас педагогикалық үдерісте үздіксіз жүріп жатады. Жыл бойында оқытылатын пәндердің білім Туған өлкенің дара тұлғалары өмір жолының оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесіндегі орны мазмұнында, тәрбиелік іс-шараларда болашақ ұрпақтың рухани-адамгершілік тәрбиесін дамытудың ұтымды жолдары қарастырылады. Сондай арнайы курс, үйірмелер қатарында «Өлкетану» сабағы және «Жас талап» үйірмесін атап айтуға болады. Бұл ғылыми мақаланың арқауы болып отырған өңір тарихын зерделеушінің ғаламат туындылары оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуіне, өзін-өзі дамытуына, өзінің өмірлік жолын дұрыс түсінуіне ықпал ететіндей мақсатқа құрылады. Оқу пәндерінің мазмұнына және арнайы курс бағдарламасына сәйкес 5-7 сынып оқушылары тарих сабақтарында «Өлкетану» сабағын кіріктіріп оқиды. Пәннің мазмұнында рухани тұлғалардың тәрбиелік мәні жоғары және адамның өзін-өзі тануына ықпал ететін шығармаларынан үзінділер алынады.

Пәннің мақсаты – оқушылардың рухани адамгершілік тәрбиесін халқымыздың ғұлама, ақын, ойшылдарының еңбектерінде айтылған даналық ойлары негізінде дамыту. Зерттеудің материалдары мен әдістері. Мектеп оқушыларының тұлғалық дамуы ескеріліп, Ұлы дала ойшылдарының «Өзін-өзі тану» пәнінің білім мазмұнына енген оқу материалдары талданып, оларды оқытудың кейбір үлгілері көрсетілді. Әдебиетті шолу Адамзат баласының асыл армандарының бірі келешек өмірді жалғастыратын өнегелі ұрпақ тәрбиелеу болса, ол арман халқымыздың өрелі ойы, тағылымды тәлімі және терең тарихындағы рухани құндылықтармен үндесіп жатады. Рухани-адамгершілік тәрбие

жеке адамның жан-жақты дамып жетілуіне бағытталған, жағымды мінез-құлықтағы адами тәртіп пен дағдыны қалыптастыратын гуманистік негіздегі жалпы тәрбиенің құрамдас бөлігі. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі өнеге мен өсиетке негізделген нақыл сөздер, тәрбиелік иірімдер ұлттық келбет пен ұлттық мінезден туындап отырған. Бұл дәстүр атабабаларымыздың сара жолы, болашақ ұрпағына қалдырып кеткен аманаты және ұлттық мұраты, адамгершілік тәрбиесінде халық тәжірибесінің, дала даналарының ой-пікірлерінің орны ерекше болуы да осыдан.

2-сурет – Өңір тарихын зерделеуші тұлға Жанат Тұрғанбекұлы жайлы естеліктер жазу барысындағы арнайы кездесу.

Ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері. Қ.Р еңбек сіңірген қайраткері Арман Қани және талантты журналистің өмірдегі інісі, өнердегі ізбасары, елімізге белгілі айтыскер ақын Асығат Тұрғанбекұлымен кездесу өтіп, сұхбат жүргізілді.

Өңір тарихын зерделеуші тұлға Жанат Тұрғанбекұлы жайлы құнды деректерді, көптеген естеліктерді марқұм Арман Қани ағамыздан алдық. Осындай кезекті кездесуде Жанат Тұрғанбекұлының қаламгер ретінде де, азамат ретінде де ерекше шындалған кезеңі - «Қызыл туда» жұмыс істеген

жылдары деді. Ал, Қазақстанның құрметті журналисі С.Әйткенов аға былайша еске алады «Біздің бөлімде бұрын екеу едік. Енді Жанат келген соң үшеу болдық. Әбдеш Баймұрзин ағамызбен 7-8 жылдай жұп жазбай үйренісіп қалғанбыз. Төрт жыл ол кісі менің бастығым болса енді ол маған қарайды. Мені бөлім меңгерушілеріне ұсынған тағы өзі. Менің аға тілшілігімді Әбекең атқарады. Жанат қатардағы тілші. Біз осылай өнеркәсіп, құрылыс және транспорт(қазір көлік дейміз) саласы бойынша үш адам қол ұстаса еңбек еттік...»-деп жас журналистің облыстық газеттегі алғашқы жұмыс күндерін есіне алады[4, 152б.].

Қорыта айтқанда, сатираның болашағы кімді болса да алаңдатады. Бүгінгі арзан әзілге бой ұрған жастарды сабырлы, астарлы, ойлы күлкіге тәрбиелеу үшін үлкен сатириктер қосынын дайындау қажет. Ал, ол үшін жас сатириктерді жетілдіретін арнайы жоба жасалу керек.

Зерттеу жұмысында сатира тарихы жанрының алғашқы қалыптасқан кезінен бастап, қазіргі салмағы мен алар орнын таразылап, келер болашағына ғылыми тұрғыдан тұжырым жасалды.

Сатира тарихының көркемдігі мен бейнелілігі, сатираның жанрлық – тақырыптық ерекшелігі, ондағы авторлық ұстаным мәселесі, объект-құбылыс зерттеуде жан-жақты кешенді түрде зерттелді. Сонымен қатар, сатираның сөз өнері ретіндегі өзіндік ерекшелігін қарастыру да, оның көркемдік қуатын ашуға тілдік, бейнелілік мәселесі арқылы келуі өз нәтижесін берді. Қазақ сатирасы ұлттық әдебиетімізде өзіндік орны бар көркем құбылыс ретінде әрбір заманның тынысына сәйкес өмір сүре бермек[5, 138б.].

Туған өлкенің дара тұлғаларының рухани-адамгершілік тереңдігі қазіргі замандағы мектеп табалдырығында білім алушы оқушылардың тәрбиесіне негіз болатын құндылықтар екендігі сөзсіз. Ұлы дала тұлғаларының шығармаларында айтылған кемеңгерлік ой-пікірлердің өнегелік сипатының мағынасы тереңде. Қауырсын қаламын жанына серік етіп, халқына даналықтың сәулесін шашқан сатира жанашырларының даңғайыр еңбегі ұрпақтан-ұрпаққа аманат болып бізге жетті. Біздің осындай тамаша тарихымыз өскелең ұрпақтың рухын оятып асқақ армандарға бастай береді. Туған жерге туыңды тік! Отан отбасыдан басталады десек, ал – патриотизм туған үй мен туып-өскен өңірден басталады.

Әдебиет:

1. Жанат Тұрғанбекұлы. Бір сомның әлегі – Павлодар, Қазақстан, 2019. Б. 152 [1, 152б.]
2. Жанат Тұрғанбекұлы. Тарихи таным қызықтырады / Сарыарқа самалы, 1929-2009. Б. 90-91 [2, 90-91б.]
3. Жанат Тұрғанбеков. 14 кітап / С. Торайғыров атындағы МУ-нің Е. Бекмаханов атындағы «Өлке мен этнографиясын зерттеу орталығы». – Павлодар: ЭКО, 2003. – 126 бет. [3, 126б.]
4. Арман Қани. Жанат журналист (мақалалар, естеліктер, зерттеулер, поэмалар, арнау өлеңдер) – Павлодар: ЭКО, 2019. – 152 б. [4, 152б.]
5. Социал Әйтемов. Еңбеккер еді Жанатым. – Павлодар: ЭКО, 2019. - Б. 138 [5, 138б.]

**ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ С РОДИТЕЛЯМИ
ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В
УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Н.С. Кайдарова

студентка I курса

Д.Е. Тлектесова

научный руководитель

ОП «Специальная педагогика»

Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан,

г. Павлодар

nurgul.kaydarova@bk.ru

Аннотация. *Статья посвящена о понятие инклюзии и инклюзивного образования детей с особыми образовательными потребностями. В данной работе описаны основные направления психолого-педагогического сопровождения родителей и взаимодействия с родителями детей с ограниченными возможностями в условиях инклюзивного образования.*

Ключевые слова: *Инклюзивное обучение, взаимодействия с родителями.*

Аңдатпа. *Мақала ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды инклюзивті және инклюзивті оқыту тұжырымдамасына арналған. Бұл жұмыста ата-аналарға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетудің және инклюзивті білім беру жағдайында мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарымен өзара әрекеттесудің негізгі бағыттары сипатталған.*

Түйінді сөздер: *Инклюзивті білім беру, ата-аналармен өзара әрекеттесу.*

***Annotation.** The article is devoted to the concept of inclusion and inclusive education of children with special educational needs. This paper describes the main areas of psychological and pedagogical support for parents and interaction with parents of children with disabilities in the context of inclusive education.*

***Keywords:** Inclusive education, interaction with parents.*

Инклюзивное образование является новым и активно развивающимся направлением модернизации системы образования Казахстана. В рамках этого направления дети с особыми образовательными потребностями (ООП) и ограниченными возможностями (ОВ) обучаются в дошкольных учреждениях, общеобразовательных школах, колледжах и вузах. Внедрение инклюзивного образования позволяет детям с инвалидностью и с особыми образовательными потребностями развивать навыки саморазвития, самосовершенствования и социализации.

В соответствии с законом «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам инклюзивного образования» от 26 июня 2021 года № 56-VII ЗРК согласно пп.13-1 п.1 ст.1 – это социальная и медико-педагогическая коррекционная поддержка детей с ограниченными возможностями – деятельность организаций образования, социальной защиты населения, здравоохранения, предоставляющих специальные социальные, медицинские и образовательные услуги, обеспечивающие детям с ограниченными возможностями условия для преодоления и компенсации ограничения жизнедеятельности и направленные на создание им равных с другими гражданами возможностей участия в жизни общества [1].

К сожалению, сегодня существует множество семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями. Во многих случаях это также неполные семьи, где один из родителей уходит из семьи, потому что не в состоянии нести всю тяжесть и нагрузку, которое легло на семью. Семьи сталкиваются с серьезными проблемами, поскольку воспринимают болезнь своего ребенка как трагедию на всю жизнь, ощущают несоответствие между ожиданиями и реальностью, имеют множество эмоциональных проблем и низкую самооценку.

Неправильные стили воспитания иногда преобладают в семьях детей с нарушениями развития. Часто родители не видят проблему своего ребёнка, необъективно относятся к состоянию его психического развития. Здесь очень важно правильно оценить психологическое состояние

ребенка и правильно понять положение «особых» людей в структуре общества.

В других случаях родители могут испытывать неприятие к своему проблемному ребенку, что, в свою очередь, усугубляет его психофизический дефект. Таких родителей нужно убеждать в том, что только любовь их к их особенным детям творит чудеса, ласка, внимание и сочувствие необходимы для плавного продвижения в развитии. Родителям необходимо изменить отношение к проблемам, и воспринимать ее не как «крест на всю жизнь», а как «особое предназначение и миссия», раскрыть собственные творческие возможности.

Наиболее эффективный стиль отношений между родителями и детьми, это когда родители принимают своего ребенка таким, какой он есть, не переоценивают и не занижают потребности ребенка. Это способствует формированию у ребенка личностных установок, адекватной самооценки и благоприятных перспектив на будущее.

В работе с такими семьями необходимо выявлять возможности для квалифицированной поддержки, создавать благоприятный психологический климат для ребенка и условия для самореализации родителей. Родители детей с ограниченными возможностями часто не до конца понимают возможности своего ребенка, поэтому при общении с такими семьями необходимо соблюдать не только профессионализм, но и гибкость, тактичность, культуру общения, психологическую грамотность и огромное желание работать с такой семьей.

Задача учителей при внедрении инклюзивного образования в дошкольных учреждениях, общеобразовательных школах, колледжах и вузах состоит в том, чтобы организовать обучение таким образом, чтобы устранить целый ряд барьеров, оптимально поддержать всех учащихся и максимально раскрыть потенциал каждого ученика. Для этого им необходимо научиться ставить соответствующие цели и задачи, а также помогать и поддерживать учащихся с особыми образовательными потребностями. Проявить толерантное отношение на каждом этапе достижения этих целей и задач.

Система инклюзивного образования базируется на следующих основных принципах:

1. Принцип приоритета человеческой личности. Это означает, что ценность человека ставится во главу системы обучения. Она не зависит ни от потребностей человека, ни от особенностей его развития, ни от его успеха и достижений.

2. Принцип чувственного и интеллектуального равенства. Предполагается, что любая личность способна на умственную деятельность, мыслительный процесс, а также может чувствовать и испытывать разнообразные эмоции. Это не зависит от социального положения, особенностей развития, потребностей и возможностей.

3. Принцип равноправных потребностей. Здесь рассматривается равенство людей любого уровня развития на построение системы коммуникаций, нормальное общение и наличие права быть услышанным.

4. Принцип взаимопотребности. Предполагается, что все люди в обществе нуждаются в друг друге.

5. Принцип реальности. Процесс обучения должен быть организован только при наличии реально существующей системы взаимоотношений.

6. Принцип потребности в помощи и поддержке. Каждому учащемуся необходимо дружеское плечо, на которое он может опереться, поддержка друзей или сверстников очень важна на любом этапе развития личности.

7. Принцип разнообразия. Обучение должно носить дифференцированный характер, поскольку разнообразие помогает развитию всех граней личности.

8. Принцип ориентации на прогресс. Учащиеся должны обращать внимание на то, чего они достигли и какие новые навыки у них появились. При этом не следует обращать внимание на те направления, которые оказались неувоенными [2].

Инклюзивное образование по своей сути заключается в том, что не ребенок создан для школы, а школа создана для него, она должна учитывать потребности каждого обучающегося, а не ребенок должен подходить устанавливаемые школой те или иные рамки и базироваться на ценности человека независимо от его способностей и достижений.

Во время учебы ребенка с особыми образовательными потребностями в инклюзивном образовательном учреждении работа специалистов организовывается вокруг деятельности психологической службы.

В основу построения модели конструктивного взаимодействия с родителями воспитанников положены теоретические заключения Н.Н. Обозова, Л.В. Байбородовой, Ю.А. Верхотуровой. В рамках данной модели конструктивное взаимодействие выстраивается поэтапно.

1 этап – взаимопознание (длится в течение месяца). Это этап диагностики, в течение которого собирается информация об особенностях функционирования семьи, выявляются их запросы на формы и методы обучения и проблемы, которые испытывают дети и родители – преимущественно опросными методами (индивидуальными диагностическими беседами с родителями, анкетирование, беседы, диспуты).

2 этап – взаимопонимание (до 1 месяца). На этом этапе все участники образовательного процесса приходят к пониманию друг друга, выбирают подходящие способы для коммуникации и т. п. Разрабатываются индивидуальные программы для детей, в которых прописаны формы работы, методы, используемые технологии и т.д.

3 этап – взаимоотношения и взаимные действия. Работа специалистов по оказанию психолого-педагогической помощи семье, направленной на активизацию социальной позиции родителей, восстановление и расширение социальных связей, поиск возможностей членам семьи опираться на свои собственные ресурсы.

4 этап – анализ эффективности достигнутых результатов в работе с семьями воспитанников с ОВ.

На каждом этапе работе с родителями используются следующие направления в работе:

Наглядно-информационные – ознакомление родителей с организацией образования, особенностями его работы, особенностями воспитания детей с ОВ, с педагогами (настенные информационные стенды, информационные заметки в социальных сетях, буклеты)

Просветительские - ознакомление родителей с возрастными и психофизиологическими особенностями детей с ОВ, формирование у родителей практических навыков воспитания, образования и развития детей (конференции, семинары - практикумы, семейный клуб, тренинги, совместные праздники, открытые занятия, дни открытых дверей, круглые столы, мастер-классы, квест – игры, и прочее).

Досуговые - используется для установления эмоционального контакта между педагогами, родителями и детьми установление доверительных отношений. Детям и родителям предоставляется возможность реализовать свои индивидуальные способности в разнообразных видах жизнедеятельности: спортивных праздниках, в художественной самодеятельности, трудовых делах, проектных работах.

Работа с родителями проводится в течение длительного времени, и дает следующие положительные результаты:

1) родители видят, что вокруг них есть семьи, близкие им по духу и имеющие похожие проблемы;

2) убеждаются на примере других семей, что активное участие родителей в развитии ребёнка ведёт к успеху;

3) формируется активная родительская позиция и адекватная самооценка, доверительное отношение к сотрудникам организации образования.

Только в тесном взаимодействии всех участников педагогического процесса возможно успешное формирование личностной готовности детей с нарушениями развития к школьному обучению, социализации и адаптации их в обществе.

В условиях дистанционного обучения разработана система работы с родителями с использованием ИКТ. В эту систему входят:

- компьютерные презентации;
- обучающие видеоролики;
- развивающие игры;
- интернет-ресурсы.

В течение всего учебного года систематически проводится индивидуальное консультирование родителей специалистами. Психологами и учителями проводятся тематические групповые и индивидуальные консультации для родителей на темы: «Развитие памяти ребёнка с помощью дидактических игр», «Игротека в кругу семьи», «Рука развивает мозг» и т.д. Учитель-дефектолог консультирует родителей по вопросам:

- развития интеллектуальной и эмоционально-личностной сфер ребенка;
- в начале, середине и конце года сообщает о результатах обследования, об особенностях психического развития каждого ребенка, подчеркивая сильные и слабые стороны;
- обращает внимание родителей на возможные осложнения в процессе коррекционного обучения;
- показывает приемы работы с ребенком: учит правильно выполнять задания на развитие мелкой моторики и пальчиковую гимнастику, закреплять полученные знания в бытовых ситуациях и повседневной жизни;

- подчеркивает успехи и трудности ребенка, показывает, на что нужно обратить внимание дома.

При проведении групповых форм работ родители учатся правильно проводить с детьми занятия по развитию мелкой моторики, которые они могут проводить дома. Совместные занятия детей и родителей позволяют не только повысить педагогические знания родителей, но и научить их учитывать индивидуальные особенности своего ребенка в ходе совместного выполнения с ним [3].

Литература:

1. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» - Электронные данные URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000056>

2. Информационный портал «Автор24 — интернет-биржа студенческих работ». 2022 г. - Электронные данные URL: https://spravochnick.ru/pedagogika/inklyuzivnoe_obrazovanie/

3. Интернет ресурс «Республиканский центр дистанционных олимпиад» - Электронные данные URL: <https://rcdo.kz/publ/6526-rabota-s-roditelyami-vospityvayuschih-detey-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami.html>

СТАНОВЛЕНИЕ СУБЪЕКТНОЙ ПОЗИЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

¹*Е.П. Кузнецова*

²*Л.М. Мұсагіла*

¹*Сошг им. Ш.ШӨКИН*

²*Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан*
katyusha.kuzneczova.99@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада математика сабағында бастауыш сынып оқушыларының субъективті ұстанымын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Математика сабағы жағдайында бастауыш сынып оқушыларында субъективті позицияны қалыптастыру мотивацияның көмегімен мүмкін болады деген идея негізделген. Оқушылардың субъективті ұстанымын анықтау, сондай – ақ оқытудың белсенді әдістерін және математика сабағында субъектілік өзара әрекеттесуді тарту жүзеге асырылады.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема становления субъектной позиции младших школьников на уроке математики. Обосновывается

идея о том, что формирование у учащихся начальных классов субъектной позиции в условиях урока математики возможно с помощью мотивации. Осуществляется выявление субъектной позиции учащихся, а также привлечения активных методов обучения и субъект – субъектного взаимодействия на уроке математики.

***Annotation.** This article discusses the problem of the formation of the subjective position of younger schoolchildren in a math lesson. The idea is substantiated that the formation of a subjective position in primary school students in the conditions of a math lesson is possible with the help of motivation. The identification of the subjective position of students is carried out, as well as the involvement of active teaching methods and subject – subject interaction in the mathematics lesson.*

Современное общество, активно развиваясь, ставит перед школой всё новые задачи формирования всесторонне развитой личности. Ссылаясь на государственный общеобразовательный стандарт начального образования РК, мы должны отметить, что «целью начального образования является создание образовательного пространства, благоприятного для гармоничного становления и развития личности обучающегося, обладающего основами навыков широкого спектра» [1].

Мы утверждаем, что сегодня развитая личность должна уметь быть самостоятельной, инициативной и мотивированной. Поэтому целью исследования является – теоретическое обоснование необходимости становления субъектной позиции младших школьников и определение условий её эффективного становления. Объектом исследования становится учебная деятельность младших школьников.

Чтобы сформировать у детей данные умения, важны условия для формирования субъектной позиции «начальное образование должно обеспечивать условия для всестороннего развития детей, заложить основы для формирования личности, способности найти своё достойное место в обществе» [2]. Таким образом, предметом исследования выступают условия фиктивного формирования субъектной позиции младших школьников на уроках математики.

О субъектности в своих работах писали следующие учёные: С.Л. Рубинштейн, Э.Г. Юдин, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, Б.Ф. Ломов, К.А. Абульханова – Славская, В.С. Швырев, Л.П. Буева, Н.С. Злобин, Б.Г. Ананьев и многие другие.

Проанализировав вышеперечисленную литературу, исходя из общего понятия субъекта, мы смогли сформулировать собственную формулировку субъектной позиции. Субъектная позиция – это позиция, при которой человек мотивированный, инициативный и активный, способен самостоятельно планировать свою деятельность и

формулировать собственное мнение, может справляться с нестандартными жизненными ситуациями.

В условиях обновлённого содержания образования развитие субъект - субъектных взаимоотношений является приоритетным. Обновленное образование предусматривает создание вокруг младшего школьника как субъекта, активную творческую воспитательную и обучающую среду, что спровоцирует его на творчество и обеспечит мотивацию.

Исследовательская работа проводилась в 3 этапа. Принимали участие учащиеся 2 «Ж» и 2 «Б» классов, в количестве по 30 человек в каждом классе. Учащиеся, 2 «Б» класса входившие в контрольную группу, не включались в формирующий эксперимент.

Констатирующий этап позволил выявить проблемы и уровни становления субъектной позиции на уроках математики учеников 2 «Ж» (экспериментального) и 2 «Б» (констатирующего) класса. Мы использовали такие методики: методика диагностики направленности учебной мотивации Т.Д. Дубовицкой; тест «Лесенка»; опросник диагностики структуры субъектности И.А. Серegiной; «Неоконченные предложения» М.Ньютона (модификация А.Б.Орловой)

Остановимся на одной методике: опросник диагностики структуры субъектности И.А. Серegiной, Е.Н. Волковой. Учащимся 2 «Ж» и 2 «Б» классов. Исследование показало, что на констатирующем этапе, более всего у учащихся 2 «Ж» (экспериментальный) и 2 «Б» (контрольный) классах понижена мотивация. На основе полученных результатов мы вычислили среднюю арифметическую всех компонентов субъектности на каждом уровне и установили сформированность субъектной позиции на уроке математики двух классов (Диаграмма 1.)

Диаграмма 1. Уровни становления субъектной позиции во 2 «Ж» (экспериментальном) классе и 2 «Б» (контрольном) классе.

По диаграмме мы установили уровни сформированности субъектной позиции и сравнили результаты младших школьников 2 «Ж»

(экспериментального) и 2 «Б» (контрольного) классов. Вычлененные нами данные способствовали формированию вывода, что на констатирующем этапе становление субъектной позиции у двух классов находится на низком уровне.

На формирующем этапе мы использовали такие активные методы, как: «Метод кейсов», «ПОПС», приём «Ложная альтернатива», «элементы дебатов» и многие другие. Работа осуществлялась по учебнику математики 2 класса, 3 часть; издательство Алматы: АП, 2017 г., авторы которого А.Б. Акпаева, Л.А. Лебедева, М.Ж. Мынжасарова [5]. Материал, излагаемый в учебнике доступен, представлена наглядность в виде иллюстрации, таблиц, схем. Прослеживается связь с другими предметами, в виде сквозных тем. Задания в учебнике последовательны, имеются дополнительные задания.

Хотелось бы остановиться на одном конкретном методе «метод кейсов». Основная задача данного метода активизировать собственную мотивацию.

«Метод Кейсов» был апробирован во 2 «Ж» классе на уроке математики. Рассмотрим фрагмент использования метода кейсов на уроке математики по теме «Простые и сложные задачи».

Цель: развить у учащихся мотивацию, активность, инициативность, способность к самооцениванию и умение справляться с заданием нестандартным путём.

Ход задания: учащиеся делятся на 5 групп по 6 человек. Всем группам даётся по пакету учебных заданий – кейс: инструкция, справочное пособие для учащихся младших классов, учебный материал, в нашем случае это задачи, кластер, лист самооценки. Каждой группе нужно найти нестандартный подход к решению задач в течение 15 минут.

Карточки с заданиями

Изучите справочное пособие и решите задачи устно в процессе обсуждения. Запишите решение и ответ в кластер.

1. В понедельник Азамат прочитал 3 рассказа, а во вторник – на 2 рассказа больше. Сколько рассказов прочитал Азамат во вторник?

2. Папа купил 20 банок чёрной краски и 6 банок белой краски. На сколько меньше банок белой краски купил папа?

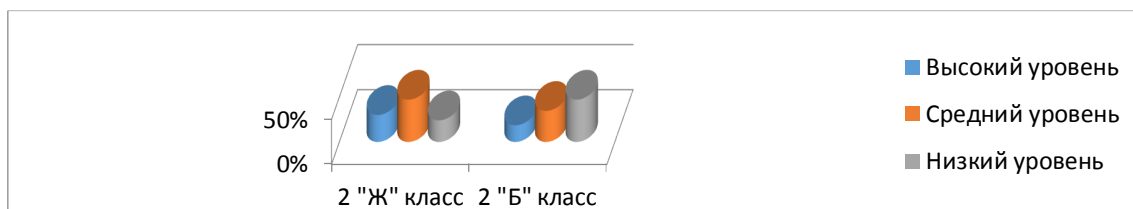
Следует подчеркнуть, что данный метод способствует повышению мотивации учащихся, посредством распределения ролей в группе, каждый из детей участвует в выполнении задания и находит нестандартный подход к решению проблемы, проявляется их субъектная позиция (Таблица 2).

Таблица 2 – результаты проведения «метода кейсов»

Учащиеся 2 «Ж» класса	Как повлиял на учащихся «метод кейсов»
Даниил Б.	Проявил живой интерес к изучению темы. Взял на себя роль критика, и смог показать умения работать в проблемной ситуации.
Аружан А.	Роль докладчика она выбрала не самостоятельно, помогли одноклассники. В начале урока, была пассивна в работе.
София Б.	При распределении ролей, взяла на себя роль организатора. Контролировала работу группы, таким образом, продемонстрировала ответственность и мотивацию.

В ходе экспериментальной работы, мы опирались на адаптированную методику Н.Г. Лускановой «экспресс тест», который провели во 2 «Ж» (контрольном) и 2 «Б» (экспериментальном) классах на контрольном этапе. Учащимся давались вопросы, на которые нужно ответить по тесту. Обработка результатов осуществляется с помощью ключа ответов. Таким образом, полученные данные мы сравнили с первичным исследованием (Диаграмма 2).

Диаграмма 2. Динамика сформированности субъектности во 2 «Ж» (экспериментальном) и 2 «Б» (контрольном) классах на уроке математики на контрольном этапе

В экспериментальном классе у большинства детей повысилась сформированность субъектной позиции среднего уровня на уроке математики, в контрольном же классе уровень субъектной позиции остался на прежнем низком уровне. В ходе опытно – экспериментальной работы были выявлены условия эффективного становления субъектной позиции младших школьников: создание педагогом на уроке математики обстоятельства, позволяющие проявить субъектную позицию; использование на уроке математики учениками активных методов

обучения; организация психолого-педагогического сопровождения учеников начальных классов.

Вышеизложенное, позволяет говорить, что в результате исследования мы выявили уровни компонентов субъектности, и используя во 2 «Ж» (экспериментальном) классе активные методы обучения смогли способствовать становлению субъектной позиции младших школьников на уроке математики, развить собственную мотивацию учащихся. Уровень субъектности у учащихся 2 «Б» класса, как и ожидалось, не изменился.

Литература:

1. Государственный общеобразовательный стандарт начального образования, утверждённый постановлением Правительства РК от 25 апреля 2015 года №327 «О внесении изменений и дополнений в постановление Правительства РК от 23 августа 2012 года».

2. Об особенностях организации учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования РК в 2019-2020 учебном году: Инструктивно-методическое письмо.

3. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Около 100 000 слов, терминов и выражений/под ред. Скворцова Л.И./28-е изд., переработанное /Мир и образование, 2016г.

– Нур-Султан: Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина, 2019. – 457 с.

4. Учебник "Математика", 2 класс, часть 3, Алматы:кітап баспасы, 2017 г. А.Б. Акпаева, Л.А.Лебедева, М.Ж.Мынжасарова. Учебник для учащихся 2 класса общеобразовательной школы, часть 3.

5. Насульская М.А. Активные методы как фактор продуктивного обучения, 2015 г.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДАҒЫ ҮЙЛЕСІМДІ СӨЙЛЕУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ҚОЛДЫҢ ҰСАҚ МОТОРИКАСЫН ДАМЫТУ

Искакова А.С.

тәрбиеші, № 3 сәбилер бақшасы, Павлодар қ.

aina35766@gmail.com

«Ұсақ моториканың даму деңгейі-баланың мектепке зияткерлік дайындығының көрсеткіштерінің бірі.

«Баланың ақыл-ойы саусақтарының ұшында»

В. Сухомлинский

Түйіндеме. Мақалада мектеп жасына дейінгі балаларда қолдың ұсақ моторикасын дамыту мәселесі қарастырылады, қолдың ұсақ моторикасын дамытудың баланың өміріндегі маңызды процестерге әсері сипатталған. Мектеп жасына дейінгі балалардың ұсақ моторикасын дамытуда ұсақ қол моторикасы маңызды орын алады. Яғни, атап айтқанда, мектеп жасына дейінгі баланы тәрбиелеу мен тәрбиелеуде қолдың ұсақ моторикасын дамыту баланың сөйлеуін дамытуға, өзін-өзі дамыту дағдыларын қалыптастыруға, сондай-ақ жазуға үйретуге арналған жұмыстарда үйлесімді нәтиже береді.

Кілтті сөздер: қол, ұсақ моторика, үйлесімді сөйлеу, балалар, қызығушылық, қабілет, ойын, дамыту, тіл.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос развития мелкой моторики рук у детей дошкольного возраста, описано влияние развития мелкой моторики рук на важные процессы в жизни ребенка. Важное место в развитии мелкой моторики у дошкольников занимает мелкая ручная моторика. То есть, в частности, развитие мелкой моторики рук в воспитании и образовании ребенка дошкольного возраста дает гармоничный результат в работах, посвященных развитию речи ребенка, формированию навыков саморазвития, а также обучению письму.

Ключевые слова: руки, мелкая моторика, гармоничная речь, дети, любопытство, способности, игра, развитие, язык.

Annotation. The article deals with the development of fine motor skills of hands in preschool children, describes the impact of the development of fine motor skills of hands on important processes in a child's life. An important place in the development of fine motor skills in preschoolers is occupied by fine manual motor skills. That is, in particular, the development of fine motor skills of the hands in the upbringing and education of a preschool child gives a harmonious result in works devoted to the development of a child's speech, the formation of self-development skills, as well as learning to write.

Keywords: hands, fine motor skills, harmonious speech, children, curiosity, abilities, play, development, language.

Ұсақ моторика – бұл жүйке, бұлшықет және сүйек жүйелерінің үйлестірілген әрекеттерінің жиынтығы, көбінесе қолдар мен саусақтардың және саусақтардың ұсақ және дәл қозғалыстарын орындауда көру жүйесімен үйлеседі.

Ғалымдар анатомиялық тұрғыдан алғанда, ми қыртысының қозғалтқыш проекциясының бүкіл аймағының шамамен үштен бірін сөйлеу аймағына өте жақын орналасқан қолдың проекциясы алатынын дәлелдеді. Сондықтан баланың сөйлеуінің дамуы ұсақ моториканың дамуымен тығыз байланысты.

Қолдың ұсақ моторикасы баланың қызығушылығын, танымдық қабілетін дамытады, баланың ішкі әлемінің болашақ қабілеттерін анықтау үшін қызықты және пайдалы іс болып саналады. Сабақтар мен ойындар

ұсақ моториканы дамытуға және қол қимылдарын үйлестіруге ықпал етеді, визуалды және есту қабілетін, зейінін, есте сақтау қабілетін, үйлесімді сөйлеу мен сөздік қорын ынталандырады.

Кішкентай моториканы дамыту бойынша жұмысты ерте жастан бастау керек. Қазірдің өзінде нәрестеге саусақтарды уқалауға болады, осылайша ми қыртысымен байланысты белсенді нүктелерге әсер етеді. Ерте және кіші мектеп жасына дейінгі жаста қарапайым жаттығуларды орындау керек, поэтикалық мәтінмен бірге қарапайым өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын дамыту туралы ұмытпаңыз: түймелерді түймелеу және ашу, баулар байлау және т. б.

Баланы қызықтыру және оған жаңа ақпаратты игеруге көмектесу үшін оқуды ойынға айналдыру керек, егер тапсырмалар қиын болып көрінсе, артқа шегінбеу керек, баланы мадақтауды ұмытпаңыз.

Баланың мектепке дейінгі жасы өзінің мағынасында сөйлеуді дамытуға ғана тән: осы кезеңде бала тілге, оның дыбыстық және семантикалық жағына жоғары сезімталдыққа ие.

Соңы кездері балалардың сөйлеу дамуының деңгейі айтарлықтай төмендеді. Балалар өз қолдарымен бірдеңе жасай бастады, өйткені заманауи заттар мен ойыншықтар моториканы дамыту үшін мүмкіндігінше ыңғайлы, бірақ тиімді емес (баулар мен түймелердің орнына жабысқағы бар киімдер мен аяқ киімдері, кесуге арналған суреттердің орнына жапсырмалары бар кітаптар мен құралдар және т. б.)

Өмірдің алғашқы кезеңдерінде бұл баланың интеллектуалды қабілеттерін көрсететін, қалай дамитынын көрсететін ұсақ моторика. Ұсақ моторикасы нашар дамыған балалар қасықты, қарындашты ыңғайсыз ұстайды, түймелерді жаба алмайды, етіктерін байлай алмайды, конструктордың шашыраңқы бөлшектерін жинау қиын, басқатырғыштармен, санау таяқшаларымен, мозаикамен жұмыс істейді, басқа балалардың сүйікті модельдері мен қосымшаларынан бас тартады, сабақта балаларға ере алмайды.

Мектепке дейінгі жастағы ұсақ моториканы дамыту және қол қимылдарын үйлестіру жұмыстары балалардың сөйлеуін дамытудың, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастырудың және жазуға дайындықтың маңызды бөлігі болуы керек. Баланың саусақтарын басқаруды қаншалықты ептілікпен үйренуі оның одан әрі дамуына байланысты. Ұсақ моториканың дамуымен қатар зейін, есте сақтау, ойлау, сонымен қатар сөздік қоры дамиды.

Ұсақ моторика – бұл жүйке, бұлшықет және сүйек жүйелерінің үйлестірілген әрекеттерінің жиынтығы, көбінесе қолдар мен саусақтардың және саусақтардың ұсақ және дәл қозғалыстарын орындауда көру жүйесімен үйлеседі. Ұсақ моторика саласына көптеген әртүрлі қозғалыстар жатады: заттарды ұстау сияқты қарапайым қимылдардан бастап, мысалы, адамның қолжазбасы тәуелді болатын өте ұсақ қозғалыстарға дейін.

Неліктен балалар үшін қолдың ұсақ моторикасын дамыту өте маңызды? Ми қыртысы бірнеше бөліктен тұрады. Ми қыртысында мотор сипаттамаларын анықтайтын бөлік бар. Ми қыртысының осы бөлігінің үшінші бөлігі қолдың моторикасын алады және мидың сөйлеу аймағына өте жақын орналасқан. Сондықтан, егер баланың саусақтары нашар дамыған болса, онда оның сөйлеуі және керісінше зардап шегеді деп айтуға болады. Осыған байланысты бірқатар ғалымдар артикуляциялық аппарат сияқты қолды «сөйлеу мүшелері» деп атайды. Сондықтан баланың сөйлеуі жақсы дамуы үшін сөйлеу мүшелерін ғана емес, сонымен қатар ұсақ моториканы да жаттықтыру керек. Саусақтардың көптеген анимациялық қимылдарын жасайтын балалар сөйлеу жағынан басқаларға қарағанда тезірек дамиды. Егер сіз қолдың кішкентай қимылдарын арнайы жаттықтырсаңыз, сөйлеудің дамуын едәуір жеделдетуге болады.

В.А. Сухомлинский «балалардың қабілеттері мен таланттарының бастауы саусақтардың ұшында» деп жазды. Бала неғұрлым көп білсе, өз қолымен жасауға тырысады, соғұрлым ол ақылды және тапқыр болады. Шынында да, саусақтардың ұштарында баланың миын «тамақтандыратын» шығармашылық ойдың сарқылмас «көзі» бар. Баланың мектепте оңай және сәтті оқуы үшін ол оңай және шиеленіссіз сөйлеуі керек. Ал саусақтардың қозғалысын жаттықтыру өз кезегінде баланың белсенді сөйлеуінің дамуына үлкен әсер етеді.

Жалпы және сөйлеу моторикасының өзара байланысын И.П. Павлов, Л. А. Леонтьев, А. Р. Лурия, А. А. Сеченов, А. А. Ухтомский, В. П. Бехтерев және т.б. көптеген танымал ғалымдардың зерттеулері растады. Олар сөйлеу мен ойлауды дамытуда қимылдық- кинестикалық анализатор қозғалыстарының ерекше рөлін көрсетті және алғашқы басым туа біткен әрекет моторикасы болып табылатындығын дәлелдеді. Бала қозғалыс икемі мен дағдыларын игерген кезде қозғалыстарды үйлестіру дамиды. Қозғалыстардың қалыптасуы сөйлеудің қатысуымен жүреді. Аяқ, қол, бас жаттығуларын дәл, динамикалық орындау артикуляциялық органдардың:

еріннің, тілдің, төменгі жақтың және т. б. қимылдарын жетілдіруге дайындайды.

Невропатолог және психиатр В. М. Бехтерев қолдың қозғалысы әрқашан сөйлеумен тығыз байланысты және оның дамуына ықпал етті деп жазды. Т.П.Хризман мен М.И.Звонарева жүргізген электрофизиологиялық зерттеудегі баланың жоғары жүйке қызметінің зертханасында бала саусақтарымен ырғақты қозғалыстар жасағанда, оның маңдай және уақытша ми бөлімдерінің үйлесімді белсенділігі күрт артатыны анықталды. Зерттеу деректері сөйлеу аймақтары саусақтардан келетін импульстардың әсерінен пайда болатындығын тікелей көрсетеді.

Т. А. Ткаченко физикалық минуттарда саусақ моторикасын дамытуға арналған әртүрлі жаттығулар мидың сөйлеу аймақтарының әрекеттерін ынталандырады, бұл балалардың сөйлеуін түзетуге оң әсер етеді деген қорытындыға келді.

Моториканы дамыту бойынша жұмысты ерте жастан бастау керек. Қазірдің өзінде нәрестеге саусақтарды уқалауға болады (саусақ гимнастикасы), осылайша ми қыртысымен байланысты белсенді нүктелерге әсер етеді. Ерте және кіші мектеп жасына дейінгі жастағы қарапайым жаттығуларды орындау керек, поэтикалық мәтінмен бірге қарапайым өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын дамыту туралы ұмытпаңыз: түймелерді түймелеу және ашу, Баулар байлау және т.б. Бұл ойындардың барлығы өте пайдалы, өйткені олар қолды жаттықтырады. Сондай-ақ, ерте балалық шақта пирамидалармен, текшелермен, ұя салатын қуыршақтармен ойындар пайдалы. Кейінірек, мысалы, «Лего», бала ұсақ бөлшектерді жинап, бөлшектеуге, жеке бөліктерден бүтін жинауға мәжбүр болған кезде, бұл үшін саусақтардың мойынсұнуы және жақсы жұмыс істеуі өте маңызды, осылайша баланың сөйлеу дамуын ынталандырады.

Жаттығу сонымен қатар ұсақ моториканы дамытады. Бұл әр түрлі ілулі және өрмелеу (спорт кешенінде, баспалдақта және т.б.). Мұндай жаттығулар баланың алақандары мен саусақтарын нығайтады, бұлшықеттерді дамытады. Саусақ шеберлігін дамытудың жақсы құралы-саусақ ойындары немесе саусақ гимнастикасы.

«Саусақ гимнастикасы»– бұл саусақтардың көмегімен кез-келген ритмикалық әңгімелер мен ертегілерді сахналау. Саусақ ойындары - саусақ гимнастикасының жаттығулары. Саусақ гимнастикасы қандай әсер етеді:

- саусақтар мен қолдар қозғалысының бұл жаттығуы баланың ойлауын дамытудың күшті құралы болып табылады. Бұл жаттығу кезінде

ми қыртысының өнімділігі артады. Яғни, кез-келген қозғалыс жаттығуларымен қолдар емес, ми жаттығады.

- ең алдымен, саусақтың ұсақ моторикасы сөйлеудің дамуымен байланысты. Мида моторика және сөйлеу орталықтары ең жақын көршілер болып табылады. Саусақтар мен қолдар қозғалған кезде қозғалтқыш орталығынан қозу мидың сөйлеу орталықтарына ауысады және сөйлеу аймақтарының үйлесімді белсенділігінің күрт артуына әкеледі. Сөйлеу дамуында артта қалған барлық балаларда саусақтар белсенді емес және олардың қозғалысы дәл емес және сәйкес келмейді. Тиісінше, саусақтардың қимылдарын жаттықтыру балалардың сөйлеуінің дамуын ынталандырады.

- саусақ гимнастикасы баланың ересектерге еліктеу қабілетін дамытады, біздің сөйлеуімізді тыңдауға және түсінуге үйретеді, баланың сөйлеу белсенділігін арттырады және жай ғана қолайлы эмоционалды атмосфера жасайды. Өйткені, саусақ ойындарын ойнау пайдалы ғана емес, сонымен қатар қызықты және көңілді.

- саусақ гимнастикасы баланың зейінін шоғырландыруға және оны дұрыс таратуға үйретеді. Бұл өте маңызды дағды! Ата-аналар балаға оны қалыптастыруға көмектесуі керек. Демек, бала 6-7 жасқа дейін өз назарын ерікті түрде басқара алады. Оның мектептегі жетістіктері көбіне осы дағдыға байланысты болады.

- бала сөйлей бастағанда және саусақ гимнастикасынан жаттығуларды өлеңмен сүйемелдей алатын болса, бұл оның сөйлеуін айқынырақ, ритмикалық, жарқын етеді. Осылайша ол өзінің қозғалысын бақылауды күшейте алады.

- саусақ ойындарында сіз көп нәрсені есте сақтауыңыз керек: саусақтардың орналасуы, қозғалыстардың реттілігі және қарапайым тақпақтар. Міне, баланың есте сақтау қабілетін дамытуға арналған керемет көңілді жаттығу.

- саусақ ойындарының көмегімен фантазия мен қиялдарды дамытуға бола ма? Әрине! Ақыр соңында, сіз бүкіл әңгімелерді қолыңызбен «айта» аласыз. Алдымен анасы немесе әкесі мысал келтіреді, содан кейін ғана бала өзінің «саусақ әңгімелерін» жаза алады.

- осы жаттығулардың барлығынан кейін қолдар мен саусақтар күшті, қозғалмалы, икемді болады. Бұл жазу дағдыларын одан әрі дамытуға көмектеседі.

Саусақ гимнастикасы мыналарға бөлінеді: қол массажы (өзін-өзі уқалау), заттармен жаттығулар (доптар, кірпі доптары, киім

қыстырғыштары, бұршақ, үрмебұршақ, тығындар, моншақтар, санау таяқшалары, майлықтар), заттарсыз жаттығулар, саусақтардың қимылдарын үйлестіруді дамытатын жаттығулар.

Массаж–бұл терінің жұмысына, денені оттегімен және қоректік заттармен қамтамасыз ету деңгейіне, массаждалған қол бұлшықеттерінің жиырылу қабілеті мен жұмысына, буындар мен бұлшықеттердің серпімділігіне әсер ететін күшті биологиялық стимулятор. Сонымен қатар, қолдың ойын массажы сенсорлық тәрбиенің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ойын түріндегі *өзін-өзі массажы*- бұл миға теріде орналасқан рецепторлардан, сондай-ақ бұлшықет пен буын рецепторларынан күшті импульстар ағынын беретін ерекше тактильді гимнастика. Сонымен қатар, ми қыртысына, оның ішінде есту қабілетіне де ақпарат келіп түседі, бұл ми қыртысына әлдендіру әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар мидың резервтік мүмкіндіктерін арттыруға көмектеседі. Жарты шар аралық интеграторлар, жарты шарлардың жұмысы дамиды. Ойынның өзін-өзі массажы зейін, есте сақтау (ауызша - моторлық үйлестіру, тактильді, рефлекторлық), қол - көзді үйлестіру, сондай-ақ сөйлеу саласын дамыту сияқты психикалық функцияларды жетілдірудің тиімді құралы болып табылады. Көңілді тақпақтар, массаж қозғалыстарын ойнататын жарқын бейнелер, олардың қарапайымдылығы, қол жетімділігі, әр түрлі ортада қолдану мүмкіндігі және кез-келген уақытта баланың позициясын объектіден педагогикалық әсер ету субъектісіне өзгертуге ықпал етеді, бұл түзету және дамыту жұмысының сәттілігінің кепілі.

Заттармен саусақ ойындары балаларға заттардың өздері үшін тартымды.

Моншақ ойындары: балаға әр түрлі диаметрлі және тереңдіктегі тесіктері бар моншақтарды жіпке байлау ұсынылады, бұл «көз-қол» жүйесін үйлестіруді жақсартуға көмектеседі. Бұл балалар ойынында қол шеберлігі ғана емес, сонымен қатар сенсорлық эталондар (түс, пішін, өлшем) қалыптасады.

Сурет 1. Балалардың сөйлеу және ойлау қабілеттерін дамыту процесі

Баулар ойындары-сенсомоторлық үйлестіруді, қолдың ұсақ моторикасын дамытады; кеңістіктік бағдарлауды дамытады, «жоғарғы», «төменгі», «оң», «сол» ұғымдарын игеруге ықпал етеді; Бау жасау дағдыларын қалыптастырады (Баулар, бантқабаулар байлау); сөйлеуді дамытуға ықпал етеді; шығармашылықты дамытады; табандылықты дамытады.

Киім қыстырғыштары бар ойындар-ұсақ моториканы, кеңістіктік қиялды дамытады, интеллект пен ойлаудың дамуына, сондай-ақ сөйлеудің қалыптасуына ықпал етеді.

Сурет 2. Ұсақ моторикасын дамыту процесі

Заттарсыз саусақ ойындары: осы топтың ойын жаттығуларында ойын мотивациясы ерекше маңызды, өйткені бұл баланы саусақтарымен әрекет етуге шақыратын тартымды сәт. Мұнда мұғалім балаларға кішкентай ертегілерді айтады (жалғастыруға болады); саусақтардың әрекеттерін балаларға не істеу керектігін көрсететін тақпақтармен сүйемелдейді. Барлық саусақ жаттығулары мұғалімнің тікелей қатысуымен орындалады.

Сурет 3. Саусақ қымылдарын қалыптастыру процесі

Осылайша, жұмыс нәтижесі тиімді болуы үшін саусақтардың нәзік қимылдарын қалыптастырудың әртүрлі әдістері мен әдістерін қолдану қажет. Көрнекті педагог Мария Монтессори баланы жұмысқа кіріспес бұрын жұмыс істеуге үйретудің жолын табу керек, яғни, қайталанатын жаттығулар арқылы қозғалыстарды дайындау. Ол сондай-ақ «бала жаман нәрселерді қабылдай отырып, өз қателіктеріне сезімталдығын төмендетеді, ал баланың алғашқы әсері ең жарқын және күшті екенін есте ұстаған жөн» деп жазды. Сондықтан балаларға шығармашылық процестің рахатын сезінуге мүмкіндік беру керек, ол өзі бірдеңе жасағаннан бастап, кез-келген жұмыс пен кез-келген әрекетті қызығушылықпен жасауға болатындығын үйрету керек.

Әдебиет:

1. Большакова С.Е. Формирование мелкой моторики рук: Игры и упражнения.– М.: ТЦ Сфера, 2006.
2. Ермакова И.А. Развиваем мелкую моторику у малышей.– СПб. : Изд. дом «Литера», 2006.
3. Крупенчук О.И. Пальчиковые игры.– СПб. : Изд. дом «Литера», 2007.

4. Лопухина И.С. Логопедия - речь, ритм, движение: Пособие для логопедов и родителей.– СПб. : ИЧП «Хардфорд», 1996.
5. Цвынтарный В.В. Играем пальчиками и развиваем речь – СПб. : ИЧП «Хардфорд», 1996.
6. Гаврина С.Е. Развиваем руки - чтоб учиться и писать, и красиво рисовать.– Ярославль : Академия развития, 1997.
7. Белая А.Е., Мирясова В.И. Пальчиковые игры для развития речи дошкольников.– М., 2000.

ОДАРЕННОСТЬ И ОДАРЕННЫЕ ДЕТИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ И КАЗАХСТАНСКИХ УЧЕНЫХ

Ж.О. Жилбаев, З.К. Темиргазина

*Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан,
г. Павлодар, e-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz*

Түйіндеме. Мақалада шетелдік және қазақстандық зерттеушілердің дарындылық пен дарынды балалар сияқты күрделі психологиялық-педагогикалық құбылысқа көзқарастары қарастырылады. Бұл шолу білім беру саласындағы проблемаларды, дарынды балалардың дамуын, ғылымдағы аталған проблемалардың зерттелу дәрежесін көруге мүмкіндік береді. Мақалада қазақстандық ғалымдардың осы күрделі құбылысты зерттеуге өз үлестерін қосып отырғаны аталып өткені өте маңызды.

Аннотация. В статье рассматриваются взгляды зарубежных и казахстанских исследователей на такой сложный психолого-педагогический феномен, как одаренность и одаренные дети. Обзор дает возможность увидеть проблемы в области образования, развития одаренных детей, степень исследованности указанных проблем в науке. Важно отметить, что казахстанские ученые вносят свой вклад изучение этого сложного феномена.

Abstract. The article considers the views of foreign and Kazakhstani researchers on such a complex psychological and pedagogical phenomenon as giftedness and gifted children. The review gives an opportunity to see the problems in the field of education, development of gifted children, the degree of research of these problems in science. It is important to note that Kazakhstani scientists contribute to the study of this complex phenomenon.

Түйін сөздер: дарындылық, дарынды балалар, шетелдік зерттеулер, қазақ шығармалары, жеделдетіп оқыту.

Ключевые слова: одаренность, одаренные дети, зарубежные исследования, казахстанские работы, ускоренное обучение.

Key words: giftedness, gifted children, foreign research, Kazakh works, accelerated learning.

Одаренность – это многоплановое психолого-педагогическое явление, вызывающее интерес ученых и педагогов во всем мире. Оно оказывает значительное влияние на содержание и организацию образования одаренных детей, на выявление параметров одаренности ребенка и степени этой одаренности. Проблема одаренности вызывает неподдельный устойчивый интерес ученых и педагогов на протяжении десятилетий. Мы хотели бы остановиться на исследованиях ученых по этой проблеме в последние годы.

Зарубежные исследователи М. С. McClain, S. Pfeiffer характеризуют одаренность как высокий творческий потенциал ребенка, результат системного взаимодействия мотивационных, познавательных, эмоциональных, волевых и других параметров ребенка и социокультурной среды, создающий благоприятную внутреннюю предпосылку для дальнейшего развития [1]. D. H. Berg, P. A. McDonald, соглашаясь с тем, что одаренные дети имеют большой потенциал и диапазон способностей, отмечают, что они сталкиваются с проблемами, которые могут помешать развитию их талантов и способностей [2]. J. Kornmann, I. Zettler, Y. Kammerer и др. пишут о том, что у детей с высоким интеллектом могут возникнуть проблемы с мотивацией к обучению и с социализацией среди сверстников [3]. F. Cook, D. Hippmann, E. Omerovic обеспокоены психологическим и физиологическим состоянием детей с высоким интеллектом, см. [4]. Они страдают различными нарушениями психики и иммунной системы вследствие нерегулярности функционирования коры головного мозга и некоторых отделов головного мозга. Таким образом, психическое и физическое развитие и социализация одаренных детей становится важной задачей для педагогов, родителей, ученых.

Образование одаренных детей является постоянной темой дискуссий и исследований [5]. E. Alencar полагает, что с точки зрения формального образования многие трудности, с которыми сталкиваются дети с исключительными способностями, «связаны с разочарованием и разочарованием, которые они испытывают перед лицом академической программы, которая стремится к повторению и монотонности, а также психологической атмосферы в классе, которая не благоприятствует выражению большего потенциала» [6, p. 374]. Физическое, эмоциональное и когнитивное развитие одаренных детей может порождать неуверенность как в них самих, так и в их учителях. Обычно это происходит потому, что

академические программы специально не ориентированы на одаренных детей и несут низкую когнитивную нагрузку. Очень важно, считает А. Rocha, чтобы взрослые контролировали свои ожидания, учитывая высокие когнитивные способности этих детей, «поскольку отсутствие учета других, менее благоприятных областей их психологического развития может повлиять на эмоциональное развитие ребенка» [7, p. 25].

Одаренные дети отличаются друг от друга по ряду черт на когнитивном, творческом, аффективном и поведенческом уровнях. В целом одаренные дети обладают высоким уровнем интеллекта и когнитивного самосознания, лидерскими качествами и страхом неудачи, связанным с превосходством в работе, навязанным им самим себе или другими [8]. Они проявляют настойчивость и энтузиазм в обучении и, как правило, очень активны, настроены перфекционистски и эмоционально чувствительны, подчеркивает В. Clark [9]. Одаренные дети обычно учатся говорить, читать и писать в раннем возрасте по сравнению со своими сверстниками и склонны к чувству разочарования, когда им трудно соответствовать стандартам успеваемости. Кроме того, им нравится быть независимыми и отмечать свой путь обучения с учетом своих личных талантов [10].

Достижения в области образования и человеческого развития сделали все более очевидной необходимость поддержки и специальной помощи для развития способностей и потенциала детей с исключительными способностями. Внутри образовательного сообщества, а точнее, среди бесчисленного количества учащихся школ, есть одаренные дети, которые нуждаются в институциональной, семейной и социальной поддержке. Чтобы способности этих обучающихся продолжали развиваться, необходимо адаптировать образовательный процесс к их потребностям, мотивациям и интересам [11].

J. Reis-Jorge, M. Ferreira и др. (2021) провели масштабное исследование восприятия одаренности и практики работы в классе с одаренными детьми португальских учителей начальной школы [12]. В Португалии недавние политические и правовые инициативы подчеркивают необходимость консолидации практики инклюзивности в качестве приоритета системы образования и укрепления автономии школ и учителей в гибком управлении учебной программой, методами, временем, инструментами и видами деятельности. В эксперименте участвовали 13 учителей, данные были собраны посредством полуструктурированных интервью. Ученые отмечают, что учителя

воспринимали одаренность, уделяя особое внимание интеллектуальным качествам одаренных учащихся и соответствующим образом корректируя свой педагогический подход. Их практика оценки в основном была сосредоточена на подходах, ориентированных на продукт, а не на подходах, ориентированных на процесс. Исследование показало, что нужно изменить формальную подготовку учителей, чтобы адаптировать преподавание к потребностям и характеристикам одаренных учащихся [12, p. 291].

Проблемой ускоренного обучения одаренных детей по отдельным предметам и в целом занимаются ученые университета Коннектикута (США). В университете существует Национальный центр исследований в области образования одаренных детей. Его члены работают над проблемой ускоренного обучения одаренных детей, проводят исследование с целью документирования и распространения информации о том, как различные школьные округа реализуют ускоренное обучение по предметам. Ускоренное обучение – это продвижение учащихся по одной или нескольким предметным областям без ускоренного обучения в целом классе; но оно может существовать в сочетании с ускоренным обучением в целом классе [13]. В ряде школьных округов действуют систематические процедуры ускоренного обучения по отдельным предметам. Ускоренное обучение ведется на основании протокол UConn IRB X23-0389, утвержденного 13 июля 2023 г. Цель исследования ученых Центра является описание общих процедур, действующих в округах по всей стране, в качестве руководства для округов, пока только рассматривающих подход к этой практике [13]. Академическое ускорение – это вмешательство для учащихся продвинутого уровня, которое показало наибольший эффект в обучении и успеваемости.

Ученые Национального центра исследований в области образования одаренных детей предлагают школам получить: а) профессиональную информацию о том, что такое ускоренное обучение на самом деле и как его можно использовать, б) универсальный процесс отбора для определения того, каких учащихся следует рассматривать для ускоренного обучения, в) ресурсы и профессиональное обучение, чтобы помочь учителям реализовать решения об ускоренном обучении по конкретным предметам и в целом классе для соответствующих требованиям учащихся [13].

Пристальное внимание уделяют обучению одаренных детей и казахстанские ученые, психологи, методисты, педагоги. Ученые-

психологи Евразийского национального университета имени Л. Гумилева совместно с Республиканским научно-практическим центром «Дарын» (А. Мамбеталина, Т. Нуркешов и др.) разрабатывают новую методическую систему, влияющую на развитие мотивации и одаренности у детей [14]. Эксперимент проведен среди 1200 детей 3, 7 и 10 классов сотрудниками Республиканского научно-практического научного центра «Дарын» и ЕНУ имени Л. Гумилева. В основу новой методики были положены интерактивные технологии; разработка проектов с преподавателями; проведение факультативов по точным, гуманитарным наукам, естественным наукам и творческим искусствам. Эксперимент длился 4 месяца. До и после эксперимента преподаватели оценивали всех респондентов по четырем критериям: академическая одаренность, творческая одаренность, социальная одаренность и интеллектуальная одаренность. Общий результат продемонстрировал повышение уровня одаренности до значений выше среднего. У респондентов 3, 7 и 10 классов уровень мотивации составил 1,71; 1,72 и 1,54 соответственно. Уровень этого критерия также достиг значений выше среднего, что доказывает эффективность использованной методики [14]. Ее, как полагают авторы, можно применять не только в специальных школах для одаренных детей, но и в общеобразовательных учреждениях для достижения лучших результатов.

В итоге можно говорить о том, что проблема одаренности и одаренных детей сегодня занимает важное место в исследованиях ученых, психологов, методистов и педагогов не только за рубежом, но и в казахстанской педагогической науке. Помимо теоретических аспектов, осуществляются значительные попытки решать эту проблему в прикладном аспекте, разрабатывая новые методики, технологии обучения одаренных детей, ускорения процесса их обучения в целом и по отдельным предметам.

Литература

1 McClain, M. C., and Pfeiffer, S. (2012). Identification of gifted students in the United States today: a look at state definitions, policies, and practices. // J. Appl. Sch. Psychol. 28, 59–88. doi: 10.1080/15377903.2012.643757

2 Berg, D. H., and McDonald, P. A. (2018). Differences in mathematical reasoning between typically achieving and gifted children. // J. Cogn. Psychol. 30, 281–291. doi: 10.1080/20445911.2018.1457034

3 Kornmann, J., Zettler, I., Kammerer, Y., Gerjets, P., and Trautwein, U. (2015). What characterizes children nominated as gifted by teachers? A closer consideration of working

memory and intelligence. // High Abil. Stud. 26, 75–92. doi: 10.1080/13598139.2015.1033513

4 Cook, F., Hippmann, D., and Omerovic, E. (2020). The sleep and mental health of gifted children: a prospective, longitudinal, community cohort study. // Gift. Tal. Int. 35, 16–26. doi: 10.1080/15332276.2020.1758977

5 Jie, L. Z., & Hassan, S. A. (2019). School counseling services for gifted and talented students: a systematic review of literature. // Malaysian Journal of Medicine and Health Sciences, 15, 128-133.

6 Alencar, E. (2007). Características sócio-emocionais do sobredotado: Questões atuais. // Psicologia em Estudo, 12(2), 371-378. <https://doi.org/10.1590/S1413-73722007000200018>.

7 Rocha, A. (Coord.) (2017). Altas capacidades e sobredotação: Compreender, identificar, atuar. Associação Nacional para o Estudo e Intervenção na Sobredotação (ANEIS).

8 Narimani, M., & Mousazadeh, T. (2010). A comparison between the metacognitive beliefs of gifted and normal children. // Procedia Social and Behavioral Sciences, 2, 1563-1566. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.236>

9 Clark, B. (2008). Growing up gifted (7th ed.). Pearson Prentice Hall.

10 Altintas, E., & Ilgun, S. (2016). The term “gifted children” from teachers` view. // Educational Research and Reviews, 11(10), 957-965. <https://doi.org/10.5897/ERR2016.2762>.

11 Little, C. (2012). Curriculum as motivation for gifted students. // Psychology in the Schools, 49(7), 619-723. <https://doi.org/10.1002/pits.21621>

12 Reis-Jorge, J., Ferreira, M., Olcina-Sempere, G., & Marques, B. (2021). Perceptions of Giftedness and Classroom Practice with Gifted Children – an Exploratory Study of Primary School Teachers. // Qualitative Research in Education, 10(3), 291-315. <http://dx.doi.org/10.17583/qre.8097>

13 National Center for Research on Gifted Education. University of Connecticut. URL: <https://ncrge.uconn.edu> (дата обращения 10.04.2023).

14 Мамбеталина Алия, Нуркешов Тимур, Сатанов Арстан, Каркулова Айгуль, Нуртазанов Еркулан. (2023). Designing a methodological system for the development and support of gifted and motivated students. // Front. Psychol., 03 April 2023. Sec. Educational Psychology. Volume 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1098989>

ВЛИЯНИЕ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ НА РАЗВИТИЕ ОДАРЕННОСТИ ДЕТЕЙ

**Б.К.Жумабекова, Б.Е. Каримова, А.С.Нукенов,
Д.С.Жексенова, Ж.О. Жилбаев**

Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғұлан.

г. Павлодар, e-mail: zhumabekovab@ppu.edu.kz

***Аннотация.** Развитие одаренности у детей - это сложный и многогранный процесс, требующий индивидуального подхода и стимуляции. Одним из инновационных методов, который активно применяется в современном образовании, являются виртуальные лаборатории. Виртуальные лаборатории предоставляют детям доступ к реалистичным и интерактивным средам для экспериментов и исследований. Данная статья исследует влияние виртуальных лабораторий на развитие одаренности у детей, обсуждая их преимущества и возможные ограничения.*

***Ключевые слова:** одаренные дети, виртуальные лаборатории, талант, дарование, гениальность.*

***Аннотация.** Балалардағы дарындылықты дамыту-бұл жеке көзқарас пен ынталандыруды қажет ететін күрделі және көп қырлы процесс. Қазіргі білім беруде белсенді қолданылатын инновациялық әдістердің бірі-виртуалды зертханалар. Виртуалды зертханалар балаларға эксперименттер мен зерттеулер үшін шынайы және интерактивті ортаға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл мақала виртуалды зертханалардың балалардағы дарындылықты дамытуға әсерін зерттейді, олардың артықшылықтары мен мүмкін шектеулерін талқылайды.*

***Түйінді сөздер:** дарынды балалар, виртуалды зертханалар, талант, дарындылық, данышпандық.*

***Annotation.** The development of giftedness in children is a complex and multifaceted process that requires an individual approach and stimulation. One of the innovative methods that is actively used in modern education is virtual laboratories. Virtual labs provide children with access to realistic and interactive environments for experimentation and exploration. This article explores the impact of virtual laboratories on the development of giftedness in children, discussing their advantages and possible limitations.*

***Key words:** gifted children, virtual laboratories, talent, giftedness, genius.*

Введение. В настоящее время ведущим фактором экономического и социального развития общества становятся интеллектуальные и творческие ресурсы человека. Современные тенденции социального развития ставят перед образованием новые задачи - отход от ориентации на «среднего» ученика, повышенный интерес к одаренным и талантливым детям, к особенностям раскрытия и развития их способностей в процессе и средствами образования. В нашей стране одним из приоритетных

направлений государственной политики в области образования является социально-педагогическая поддержка и развитие одаренных детей и молодежи, как национального достояния и основного интеллектуального и творческого потенциала страны. В сфере образования чрезвычайно актуальна проблема выявления, развития и поддержки одаренных детей. Внимание к учащимся, опережающим сверстников, с признаками незаурядного интеллекта – главная задача общеобразовательной школы. Талантливые дети – это потенциал любой страны, позволяющий ей в дальнейшем эффективно развиваться и конструктивно решать современные экономические и социальные задачи.

Одаренные дети: понятие, проявление, дифференциация, стратегии обучения. Подавляющее число педагогов и психологов признают, что уровень, качественное своеобразие и характер развития одаренности – это всегда результат сложного взаимодействия наследственности (природных задатков) и социокультурной среды, опосредованного деятельностью ребенка (игровой, учебной, трудовой). При этом особое значение имеют и собственная активность ребенка, и психологические механизмы саморазвития личности, лежащие в основе формирования, а также реализации индивидуального дарования [1].

О.И. Доровский дает следующее определение: «Одаренность – своеобразное сочетание способностей, единство, которое они составляют в своем взаимодействии, приводящее к высоким достижениям» [2, с. 15]. Отмечено, что «одаренный ребенок выделяется яркими и очевидными, иногда выдающимися достижениями в том или ином виде деятельности» [3, с. 34]. Одаренные учащиеся, как считают Naama Benny and Ron Blonder, обладают рядом уникальных способностей, которые характеризуют их процесс обучения: в основном они отличаются тремя ключевыми аспектами обучения: более быстрым темпом обучения, большей глубиной понимания и особыми интересами [4].

В зарубежных исследованиях дифференцированы понятия академически одаренных (в изучении наук) и талантливых (в спорте, искусствах, ремеслах, предпринимательстве) детей [5, с. 17–21], в отечественной и русской психологии – понятия общей и специальной одаренности [6;7]. VanTassel-Baska и Wellisch M. and Brown J выявили, что одаренные учащиеся могут проявлять разные таланты, разную степень одаренности, разный социально-эмоциональный уровень и различное культурное происхождение. У них также могут быть разные стили

обучения и проявления одаренности, которые имеют разные проявления [8; 9]

Современная педагогика имеет в своем арсенале различные стратегии обучения данной категории учащихся. Одним из главных направлений работы образовательных организаций является создание условий для оптимального развития одаренных детей, включая тех, чья одаренность в настоящий момент может быть еще не проявившейся, а также способных детей, в отношении которых есть серьезная надежда на дальнейший качественный скачок в развитии их способностей [10].

Общепринятым мнением среди педагогов, является мнение, что науку нельзя правильно преподавать школьникам без экспериментов. На протяжении более века считается, что лабораторный опыт способствует достижению основных целей естественнонаучного образования, включая улучшение понимания учащимися концепций науки и ее разделов; формирование научных практических навыков и способности решать научные проблемы; развитие научных «образов мышления»; понимание то, как работают наука и ученые; рост интереса и мотивации [11;12].

Виртуальные лаборатории и их роль в развитии одаренности детей. Один из способов, как считают Dai, D. Y., & Chen, F., побудить одаренных учеников совершенствовать свой талант - это адаптация обучения к информационным технологиям и использование виртуальных лабораторий [13, с. 151-168]. Этому же мнению придерживаются Minner D. D., Levy A. J., & Century J., которые считают, что наиболее эффективным способом обучения путем исследования является обучение с помощью виртуальной лаборатории по различным областям знаний школьного курса [14]. Кроме того, было выявлено Burkett, V.C., & Smith, C. [15], Kontra, C., Lyons, D.J., Fischer, S.M., & Beilock, S.L. [16], Puntambekar, S., Gnesdilow, D., Tissenbaum, C.D., Narayanan, N. H., Rebello N. S [17], что виртуальные исследовательские научные лаборатории – эффективны не только для расширения знаний о содержании, также для улучшения психомоторных навыков, нахождения ошибок измерений, умений, как спроектировать эксперимент и получить необходимые данные. Виртуальные лаборатории предоставляют возможность детям данной категории экспериментировать и исследовать различные предметы, не покидая своего класса или дома. Они могут изучать физику, химию, биологию и многие другие науки в интерактивном формате. Это открывает новые горизонты для развития одаренности у детей [18]. Н. Б. Шумакова отмечает, что «информационные технологии в общем и сеть Интернет в

частности предоставляют большие возможности для реализации и развития самостоятельности и саморегуляции одаренного ребенка, что соответствует его потребностям в обучении» [19, с. 239].

Виртуальные лаборатории могут обеспечить большую экономию времени и средств, быстрое, точное и динамичное отображение данных, а также более безопасную рабочую среду [20, с.143-153]. Также возможно преобразовать нематериальные объекты, такие как электричество, в материальные формы с помощью виртуальных лабораторий [21, с 375-393]. Однако, виртуальные лаборатории не способствуют развитию навыков командной работы, поскольку учащиеся в основном работают индивидуально на компьютерах без сотрудничества со своими сверстниками [15].

Преимущества виртуальных лабораторий заключаются в том, что, прежде всего, они выступают как источник информации, что позволяет одаренному ребенку получить дополнительную информацию, которую не может дать учебник. Виртуальные лаборатории способствуют развитию критического мышления у детей. Они учат анализировать данные, делать выводы и решать сложные задачи. Виртуальные лаборатории позволяют адаптировать обучение к уровню и потребностям каждого ребенка. Это особенно важно для одаренных детей, которые могут обучаться в своем собственном темпе. Интерактивные и занимательные виртуальные лаборатории могут сделать обучение более увлекательным и мотивирующим для детей. Они видят непосредственные результаты своих экспериментов, что стимулирует интерес к предметам.

С внедрением виртуальных лабораторий в образовательный процесс появилось много исследований, в которых изучалось влияние виртуальных лабораторий на концептуальное понимание учащимися [23], навык исследования [24]. Tatli, Z., & Ayas, A. изучали влияние виртуальной лабораторной среды на успеваемость по химии [25]. Они обнаружили, что виртуальная лабораторная среда была такой же эффективной, как практические занятия. Было выявлено, что старшеклассники, использовавшие виртуальную лабораторию, получили значительно более высокие баллы по навыкам исследования, чем их традиционные коллеги по лаборатории.

Hasan Ozgur Kapıcı и Fatma Coştu проводили исследования по влиянию лабораторных работ на одаренных детей. Результаты показали, что занятия для одаренных детей, проведенные в виртуальной лаборатории, более результативны, чем практические занятия для этой

категории детей. Что касается навыков исследования, все ученики значительно улучшили свои навыки исследования, но те, кто обучался в виртуальной лабораторной среде, показали лучшие результаты, чем их сверстники в практических занятиях [26].

Выявление и понимание того, как одаренные учащиеся могут извлечь пользу из виртуальных лабораторий, могут помочь в разработке лучшего обучения для них. Исследования, проведенные в виртуальных исследованиях, показали, что такие лаборатории помогают одаренным детям развить свой потенциал и повышать их результаты в обучении и навыки. Было доказано, что использование виртуальных лабораторий повышает вовлеченность, развитие исследовательских навыков и сосредоточенность учащихся. Наконец, способность визуализировать абстрактные концепции или моделировать редкие или опасные ситуации и переживать их на собственном опыте значительно расширяет возможности, которые учащиеся могут исследовать во время занятий.

Виртуальное обучение идеально подходит для одаренного ученика. Оно позволяет отличаться от структуры принятого традиционного обучения. Программы виртуального обучения отражают индивидуальный темп и мастерство и позволяют отличникам или быстро адаптирующимся двигаться в том темпе, в котором им наиболее комфортно. Одаренные дети могут двигаться с подходящей для себя скоростью, которая может быть быстрее, чем у их сверстников.

Многочисленные исследования подтверждают положительное влияние виртуальных лабораторий на развитие одаренности детей. Например, исследование, проведенное в Университете Стэнфорда, показало, что студенты, использующие виртуальные лаборатории, показывают лучшие результаты и больше интересуются предметами науки. Это подтверждает, что виртуальные лаборатории способствуют активному обучению и развитию одаренности.

Несмотря на множество преимуществ, виртуальные лаборатории также имеют свои ограничения. Важно учитывать, что они не заменяют полностью традиционные лаборатории и физические эксперименты. Дети могут потерять возможность развивать навыки сотрудничества и общения, которые также важны в образовании.

Заключение. Появление доступной и широко распространенной технологии виртуальной реальности открыли невероятные возможности для улучшения способов нашего обучения.

Виртуальные лаборатории имеют огромный потенциал для развития одаренности у детей. Они предоставляют доступ к инновационным методам обучения, способствуют развитию критического мышления и могут повысить мотивацию учащихся. Однако важно подчеркнуть, что виртуальные лаборатории должны использоваться в сочетании с традиционными методами обучения, чтобы обеспечить полное и всестороннее развитие одаренности у детей.

Информационно-коммуникационные технологии являются эффективным средством в процессе образования одаренных детей, однако к использованию интернет-ресурсов необходимо подходить со всей ответственностью и осторожностью. Существует опасность регрессивного развития коммуникативных способностей ребенка, что, в свою очередь, может привести к, так называемой, «интернет-зависимости» во всех ее отрицательных проявлениях (игровая зависимость, социальные сети и пр.).

Статья подготовлена в рамках грантового проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ИРН АР 14872118 «Виртуальная лаборатория и учебно-опытный участок как средства формирования предметной компетенции по биологии учащихся сельских школ».

Литература

1. Власова И. В. Возможности предметной лаборатории для развития одаренных детей // Современная школа. Научно-теоретический журнал Выпуск 2(4) - 2010- с.99-103
<http://f.kemrsl.ru:8081/iap/Nandigram/psychpedt/Odarennye%20deti/Vlasova.pdf>
2. Доровской А.И. Сто советов по развитию одаренности детей. Родителям, воспитателям, учителям. — М. : Рос. пед. агентство, 1997. — 310 с
3. Рабочая концепция одаренности / Д. Б. Богоявленская, В. Д. Шадриков, Ю. Д. Бабаева [и др.]. — М. : Министерство образования РФ, 2003. — 34 с
4. Naama Benny and Ron Blonder Interactions of chemistry teachers with gifted students in a regular high-school chemistry classroom// Chemistry Education Research and Practice - 2018, 19, 122-134, DOI: [10.1039/C7RP00127D](https://doi.org/10.1039/C7RP00127D)
<https://pubs.rsc.org/en/content/articlehtml/2018/rp/c7rp00127d>
5. Sharp L. A., Clemmer P. The Neglected Readers: Differentiating Instruction for Academically Gifted and Talented Learners // Literacy Research and Instruction. – 2015. – Vol. 3 (1)
6. Богоявленская Д. Б. Философские основы теории одаренности // Культурно-историческая психология. – 2019. – Т. 15, № 2. – С. 14–21. DOI: <https://doi.org/10.17759/chp.2019150202> URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38250918>

7. Шадриков В. Д. К новой психологической теории способностей и одаренности // Психологический журнал. – 2019. – Т. 40, № 2. – С. 15–26. DOI: <https://doi.org/10.31857/S0205959200029815> URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37137953>
8. VanTassel-Baska J. and Stambaugh T., (2005), Challenges and possibilities for serving gifted learners in the regular classroom, *Theor.*;
9. Wellisch M. and Brown J., (2012), An Integrated Identification and Intervention Model for Intellectually Gifted Children, *J. Adv. Acad.*, **23**, 145-167
10. Исламгулова Д. Б., Семенова Е. И. Возможности использования ресурсов ИКТ в работе с одаренными детьми// *Ratio et Natura*, серия Педагогика - 2022 - № 2 (6)- <https://ratio-natura.ru/sites/default/files/2022-12/vozmozhnosti-ispolzovaniya-resursov-ikt-v-rabote-s-odarennymi-detmi.pdf> -
11. Hofstein, A., & Mamlok-Naaman, R. (2007). The laboratory in science education: The state of the art. *Chemistry Education Research and Practice*, 8, 105-107.).
12. Hofstein, A., & Lunetta, V. N. (2004). The laboratory in science education: Foundations for the twentyfirst century. *Science Education*, 88(1), 28-54.
13. Dai, D. Y., & Chen, F. (2013). Three paradigms of gifted education: In search of conceptual clarity in research and practice. *Gifted Child Quarterly*, 57, 151-168
14. Minner, D. D., Levy, A. J., & Century, J. Inquiry-based science instruction—What is it and does it matter? Results from a research synthesis years 1984 to 2002. *Journal of Research in Science Teaching*, 47(4), 474-496).
15. Burkett, V. C., & Smith, C. (2016). Simulated vs. hands-on laboratory position paper. *Electronic Journal of Science Education*, 20(9), 8-24.
16. Kontra, C., Lyons, D. J., Fischer, S. M., & Beilock, S. L. (2015). Physical experience enhances science learning. *Psychological Science*, 26(6), 737-749.
17. Puntambekar, S., Gnesdilow, D., Tissenbaum, C. D., Narayanan, N. H., Rebello, N. S. (2021). Supporting middle school students' science talk: A comparison of physical and virtual labs. *Journal of Research in Science Teaching*, 58(3), 392-419).
18. Навыки XXI века в российской школе: взгляд педагогов и родителей / М. С. Добрякова, О. В. Юрченко, Е. Г. Новикова; Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Институт образования. — М.: НИУ ВШЭ, 2018. — 72 с. — 200 экз. — (Современная аналитика образования. № 4 (21))
19. Шумакова Н. Б. Обучение и развитие одаренных детей. — М. : Изд-во Моск. психологич.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2004. — 336 с.
20. Achuthan, K., & Murali, S. S. (2015). A comparative study of educational laboratories from cost and learning effectiveness perspective. In R. Silhavy, R. Senkerik, Z. K. Oplatkova, Z. Prokopova, & P. Silhavy (Eds.), *Proceedings of the 4th Computer Science On-line Conference 2015* (pp. 143-153).
21. Kollöffel, B., & de Jong, T. (2013). Conceptual understanding of electrical circuits in secondary vocational engineering education: Combining traditional instruction with inquiry learning in a virtual lab. *Journal of Engineering Education*, 102(3), 375-393

22. Darrah, M., Humbert, R., Finstein, J., Simon, M., & Hopkins, J. (2014). Are virtual labs as effective as hands-on labs for undergraduate physics? A comparative study at two major universities. *Journal of Science Education and Technology*, 23(6), 803-814.

23. Hensen, C., Glinowiecka-Cox, G., & Barbera, J. (2020). Assessing differences between three virtual general chemistry experiments and similar hands-on experiments. *Journal of Chemical Education*, 97(3), 616-625

24. Mustafa, M. I., & Trudel, L. (2013). The impact of cognitive tools on the development of the inquiry skills of high school students in physics. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 4(9), 124-129

25. Tatli, Z., & Ayas, A. (2013). Effect of a virtual chemistry laboratory on students' achievement. *Journal of Educational Technology & Society*, 16(1), 159-170

26. Hasan Ozgur Kapici и Fatma Coştu ifted Pupils' Learning Experience in Virtual Laboratories *Journal of Turkish Science Education*, 2023, 20(1), 1-9. DOI no: 10.36681/tused.2023.001-https://www.researchgate.net/publication/369659717_Gifted_Pupils'_Learning_Experience_in_Virtual_Laboratories

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ РАСТИТЕЛЬНОСТИ БАЯНАУЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА

**Б.К.Жумабекова, Ш.Ш.Хамзина, М.Ю.Клименко,
А.С.Нукенов, Д.С.Жексенова**

*Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғұлан. г. Павлодар,
e-mail: zhumabekovab@ppu.edu.kz*

***Аннотация.** Баянаульский государственный национальный природный парк – уникальный объект природного наследия, обладающий огромным биологическим разнообразием и редкими видами флоры, с давних пор привлекал внимание исследователей, путешественников, ученых. В статье приводится история изучения растительности Баянаула, начиная с 1816 г. Библиография содержит 67 источника, включая архивные материалы, научные публикации, отчетные материалы. Статья подготовлена в рамках грантового проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ИРН АР19677807 «Оценка современного состояния и динамики растительных сообществ Баянаульского национального парка под воздействием климатических и антропогенных факторов».*

***Ключевые слова:** Баянаул, растительность, флора, Казахский мелкосопочник (Сарыарқа), охрана природы.*

***Аннотация.** Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі-орасан зор биологиялық алуан түрлілігі мен флораның сирек түрлеріне ие табиғи мұраның*

бірегей нысаны, ежелден зерттеушілердің, саяхатшылардың, ғалымдардың назарын аударды. Мақалада 1816 жылдан бастап Баянауылдың өсімдіктерін зерттеу тарихы келтірілген. Библиографияда 67 дереккөз бар, оның ішінде мұрағат материалдары, ғылыми басылымдар, есеп беру материалдары бар. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті, AP19677807 "Баянауыл ұлттық паркінің өсімдіктер қауымдастығының климаттық және антропогендік факторлардың әсерінен қазіргі жағдайы мен динамикасын бағалау" қаржыландыратын гранттық жоба шеңберінде дайындалды.

Түйінді сөздер: Баянауыл, өсімдік жамылғысы, флора, Қазақ ұсақ шоқысы (Сарыарқа), табиғатты қорғау.

Abstract. *Bayanaul State National Natural Park is a unique natural heritage site with enormous biological diversity and rare species of flora, which has long attracted the attention of researchers, travelers, and scientists. The article provides the history of studying the vegetation of Bayanaul, starting from 1816. The bibliography contains 67 sources, including archival materials, scientific publications, and reporting materials. The article was prepared within the framework of a grant project funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, IRN AP19677807 "Assessment of the current state and dynamics of plant communities of Bayanaul National Park under the influence of climatic and anthropogenic factors."*

Key words: *Bayanaul, vegetation, flora, Kazakh small hills (Saryarka), nature conservation.*

Баянаульский государственный национальный природный парк расположен среди полупустынной степи в живописном уголке на юго-востоке Павлодарской области (Баянаульский район), в 100 км от промышленно развитого города Экибастуз, на окраине Центрально-Казахстанского мелкосопочника. Этот парк, являющийся уникальным объектом природного наследия, обладающий огромным биологическим разнообразием и редкими видами флоры, с давних пор привлекал внимание исследователей, путешественников, ученых. Первые упоминания о растительности в этих краях упоминаются в отчете за 1816 г. экспедиции горного офицера Алтайского горного округа И.П. Шангина. Он упоминает царскую корону (рябчик малый), незабудки, жабник (лютик ползучий), камыш постельный (камыш озерный), лестец (двукисточник тростниковидный), водорез (рдест), дикую вишню (вишню кустарниковую), попутник азиатский (подорожник) и др. Извлечение из отчета его экспедиции были опубликованы Г. Спасским [1]. В 1906 г., учитель Омской гимназии М.М. Сиязов осуществил ряд экскурсий в Каркаралинских, Баянаульских горах, позднее на Кокчетавскую возвышенность, результатом которых явились описания растительности и

список видов цветковых растений, которые не утратили своего значения до настоящего времени [2-3].

В начале XX в. в России начался беспрецедентный по своим масштабам проект ботанических исследований. И связано это было со Столыпинскими реформами и переселением малоземельных крестьян из центральных регионов России в Сибирь. Было создано Переселенческое управление, которое организовало несколько почвенно-ботанических экспедиций в Казахстан. В 1909 г. экспедиция в составе В.М. Савича и С.Е. Кучеровской (Рожанец) обследует северные районы Центрального Казахстана. В последствии Кучеровской подробно описан растительный покров Каркаралинских и Баянаульских гор [4-6].

Прекрасным обобщением почти столетнего периода изучения Центрального Казахстана явился трехтомный определитель «Флора Центрального Казахстана» (1935-1938) [7-9]. С середины 50-х и до конца 60-х годов в Казахстане работали экспедиции, организованные Академией наук СССР (Комплексная экспедиция по землям нового освоения в 1954-1955 г.г., Биокомплексная экспедиция Зоологического и Ботанического институтов в 1957-1959 г.г. и 1961 г., Восточно-казахстанская экспедиция Ботанического института в 1964-1966 г.г. и 1968 г.). В этот период здесь работали выдающиеся российские ботаники Н.Н. Цвелев и Р.В. Камелин. Н.Н. Цвелевым сделаны редчайшие сборы *Artemisia succulenta* в Баянаульских горах, описано несколько эндемичных видов. По итогам работы этих экспедиций З.В. Карамышева и Е.И. Рачковская составили конспект видов степной части Центрального Казахстана, который насчитывает 1453 вида сосудистых растений, издали «Карту растительности степной части Казахского мелкосопочника», список составил 441 видов растительности, подготовили ряд публикаций [10-17].

Исследованиями динамики растительного покрова в Баянаульском лесном массиве занималась Г.Б. Макулбекова [18-19]. Начиная с середины 50-х годов сотрудники Казахского научно-исследовательского института лесного хозяйства и агролесомелиорации Грибанов Л.Н., Бирюков В. Н., Токарев А. Д., Бобровник В. П. провели крупномасштабные исследования бореальных лесов в Казахском мелкосопочнике [20-31].

В 1985 году геоботанические исследования на территории Баянаульского ГНПП проводил Павел Леонидович Горчаковский, профессор института экологии растений и животных Уральского научного центра Академии наук СССР. В результате его исследований был составлен список сосудистых растений национального парка, который

насчитывает 438 вида травянистых, древесных и кустарниковых пород, выявлено 22 бореальных реликта [32]. П.Л. Горчаковский выделил 8 ассоциаций черноольховников в Баянаульском национальном парке: страусниковый, крапивно-кочедыжниковый, камышево-лабазниковый, будровый, кочедыжниково-будрово-крапивный, перечногорцевый, крапивный, щавелелистногорцовый. В 1987 году П.Л. Горчаковский выпустил книгу «Лесные оазисы Казахского мелкосопочника», в которую вошли материалы исследований флоры национального парка [33].

С начала 21 века большой вклад в изучение растительности Баянаульского национального парка внесли ученые Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова – Ержанов Н.Т., Камкин В.А., Каденова А.Б., Камкина Е.В. и др., проводившие с 2005 г. научные исследования флоры Баянаула [34-48]. В рамках научного проекта по теме: «Экологические исследования по обеспечению устойчивого развития Баянаульского государственного национального природного парка» была проведена обширная работа по составлению его флористического конспекта, который насчитывал 485 вида высших сосудистых растений, относящихся к 4 отделам, 6 классам, 72 семействам и 260 родам. По данным с 2007-2008 гг. сотрудниками Павлодарского государственного университета были выявлены 33 новых вида высших сосудистых растений, итого насчитывалось 518 видов высших сосудистых растений.

В исследованиях природы национального парка также участвовали биологи узкого профиля, представляющие различные вузы и научно-исследовательские учреждения Казахстана и России: Торайгыров университет (Павлодар), Павлодарский педагогический университет им. Ә.Марғұлан, Национальный центр биотехнологии (Астана), Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, а также Алтайский государственный университет (Барнаул), Уральский государственный лесотехнический университет (Екатеринбург), Ижевская государственная сельскохозяйственная академия, Кузбасский ботанический сад ИЭЧ СО РАН (Кемерово), о чем свидетельствуют публикации Жумадиной Ш.М., Мапитова Н.Б., Дүйсенбай, Н. Б., Сугиралиной А. С., Тарасовской Н.Е., Баймурзиной Б.Ж., Ауельбековой А. К., Есимсеитовой А.К., Данчевой А.В., Залесова С.В. и др. [49-59]. Особенно следует отметить работы Куприянова А.Н., в которых описаны новые виды Баянаульского национального парка, содержится наиболее полный конспект флоры Казахского мелкосопочника [60-63]. Заслуживает

внимания работа А.П. Муранец и др., посвященная изучению биоразнообразия растений рода *Rosa* L. в ГНПП «Баянаул», «Сайрам-Угам», «Бурабай», Беркаринском комплексном заказнике, а также морфологических особенностей и генетического разнообразия растений. Это первое исследование по материалам образцов растений из Баянаула, в задачи которого входило определение видов растений рода *Rosa* L. не только по морфологическим характеристикам, но и идентификация вида с помощью молекулярно-генетических методов с использованием локуса *rbcL* [64].

В настоящее время научно-исследовательская работа в государственных национальных природных парках осуществляется в соответствии с Законом РК «Об особо охраняемых природных территориях» [65]. Эту работу в Баянаульском национальном парке ведут сотрудники отдела науки и мониторинга Республиканского государственного учреждения "Баянаульский государственный национальный природный парк" Комитета лесного хозяйства и животного мира Министерства экологии и природных ресурсов Республики Казахстан" путем организации стационарных системных наблюдений по изучению природных комплексов и объектов природно-заповедного фонда, мониторинга природных процессов, включая ведение Летописи природы, а также разработки научных основ и методов сохранения биологического разнообразия, восстановления экологических систем и объектов природно-заповедного фонда [66]. Сбор материала проводится непосредственно научными сотрудниками, инспекторами по охране территории и егерями. Основная цель научно-исследовательских работ парка – накопление данных о природных комплексах для создания научно-методической базы и принятия на ее основе практических решений по управлению ресурсами и охране наиболее ценных объектов. Деятельность отдела науки, информации и мониторинга заключается в изучении видового состава и мониторинга численности растительного и животного мира, ведения фенологических наблюдений, исследования процессов и явлений живой природы, разработке научно обоснованных предложений и рекомендаций по улучшению охраны, рациональному использованию и возможному восстановлению природных комплексов, отдельных видов и групп организмов [67]. Тематический план работы отдела науки Баянаульского национального парка включает следующие темы:

1. Мониторинг природных процессов и фиксация результатов для ведения книги Летопись природы;

2. Мониторинг состояния сообществ краснокнижного вида – ольхи клейкой (*Alnus glutinosa*) на территории Баянаульского государственного национального природного парка и разработка комплекса мероприятий по защите и восстановлению Баянаульской популяции вида;

3. Инвентаризация орнитофауны Баянаульского ГНПП;

4. Определение допустимой рекреационной нагрузки в зоне туристской и рекреационной деятельности БГНПП;

5. Инвентаризация высших чешуекрылых насекомых (*Lepidoptera: Rhopalocera, Macroheterocera*) Баянаульского ГНПП.

Решением Национального научного совета Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по приоритетному направлению "Рациональное использование водных ресурсов, животного и растительного мира, экология" от 16 июня – 12 июля 2023 г был одобрен проект Павлодарского педагогического университета им. Ә.Марғұлан «Оценка современного состояния и динамики растительных сообществ Баянаульского национального парка под воздействием климатических и антропогенных факторов» (научный руководитель – д.б.н. Жумабекова Б.К.). Цель проекта – оценить современное состояние и установить динамику растительных сообществ Баянаульского национального парка под воздействием биотических и антропогенных факторов, разработать план действий по сохранению и устойчивому развитию биоразнообразия и минимизации ущерба, наносимого фитоценозам деятельностью человека в условиях изменения климата. В рамках проекта поставлен ряд задач:

Изучение форм рельефа и почвенного покрова Баянаульского ГНПП.

Геохимическая оценка накопления тяжелых химических элементов в цепи почва- растение в зависимости от степени антропогенной нагрузки.

Изучение лесотаксационных параметров древостоев Баянаульского ГНПП.

Исследование фитопатогенов древостоев Баянаульского ГНПП для разработки экологической системы фитосанитарного контроля деструктивной биоты (фитофагов, фитопатогенов) древостоев.

Биоиндикативные исследования древостоев на территории Баянаульского ГНПП для выявления пространственно-временной динамики лесной экосистемы.

1. Анализ растительных сообществ природного парка с выделением индикаторных, редких и исчезающих видов растений для

описания фитоценозов. Оценка их экологического и генетического разнообразия.

2. Экологическое картирование абиотических и биологических данных, распределения экологических нагрузок в Баянаульском ГНПП, основных источников его загрязнения.

3. Разработка плана действий для минимизации ущерба, наносимого фитоценозам Баянаульского ГНПП в результате антропогенного воздействия в условиях климатических изменений.

Полученная в ходе реализации проекта объективная картина состояния Баянаульского парка позволит более рационально проводить природоохранные мероприятия, разработать экологическую систему фитосанитарного контроля деструктивной биоты древостоев, повысит ответственность населения по отношению к природе, обеспечит максимальную эффективность профилактических природоохранных мероприятий. Практическое применение результатов исследования состоит в создании базы данных по текущему состоянию компонентов фитоценозов Баянаульского ГНПП, которая будет пополняться на системном уровне и служить предпосылкой для разработки программ лесозащитных, фитосанитарных, природоохранных и экологических мероприятий.

Подводя итоги 20-летних исследований на территории Центрального Казахстана, З.В. Карамышева и Е.И. Рачковская писали: «Целесообразно проведение в мелкосопочнике исследований флоры по широкой программе. Составленный нами список флоры несомненно будет дополнен, если организовать сборы растений в некоторых районах мелкосопочника. В первую очередь необходимо обследовать внутренние труднодоступные части низкогорных массивов: Баянаул, Кент, Каркаралы и, особенно, Чингизтау» (цитировано по Куприянову А.Н., 2020) [60]. Это высказывание остается актуальным до сих пор. Изучение растительности Баянаульского государственного национального природного парка является важной задачей современных ученых и имеет большое значение по нескольким аспектам:

1. Биоразнообразие: Изучение растительности парка помогает определить разнообразие видов растений, которые здесь обитают. Это позволяет лучше понять экосистему парка и ее влияние на окружающую среду. Кроме того, такие исследования могут обнаружить новые или редкие виды растений, которые нуждаются в особой охране и защите.

2. Экологическая стабильность: Изучение растительности помогает определить состояние экосистемы парка и ее устойчивость к различным экологическим изменениям. Это важно для планирования мер по сохранению и восстановлению природы, а также для выработки стратегий устойчивого экологического развития региона.

3. Использование ресурсов: Изучение растительности парка помогает определить наличие и распределение растений, которые могут быть использованы в промышленных или медицинских целях. Одним из примеров может быть исследование растений, содержащих лекарственные вещества или другие ценные компоненты. Такие исследования помогают использовать растительные ресурсы парка более эффективно и устойчиво.

4. Образование и туризм: Изучение растительности парка является важной основой для образовательных программ и расширения экологического сознания. Это позволяет популяризировать парк среди туристов и местного населения и способствует устойчивому развитию туристической индустрии в регионе.

В целом, изучение растительности Баянаульского государственного национального природного парка позволяет более глубоко понять и оценить его биоразнообразие, экологическую стабильность, использование ресурсов и образовательный потенциал. Это важно для эффективного управления парком и его защиты, а также для обеспечения устойчивого развития природных ресурсов и туризма.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, ИРН АР19677807 «Оценка современного состояния и динамики растительных сообществ Баянаульского национального парка под воздействием климатических и антропогенных факторов».

Литература

1. Шангин И.П. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргизскую степь в 1816 году / Сибирский вестник. Ч.9, кн.2, 3; Ч.11, кн.7. СПб, 1820.
2. Сязов М.М. Ботанические экскурсии в Баянауле // Естествознание и география. – 1905. - №3. – С. 1-13.
3. Сязов М.М. Ботанические экскурсии в Баян-Аульских и Каркаралинских горах // Труды сибирского общества естествоиспытателей. – 1906. – Вып. 3. – С. 8-24.
4. Кучеровская, С. Е. (1911). Растительность Ангаро-Ленского края близ Илимского тракта (Большая Мамырь–Усть-Кут). Предварит. отчет о бот. исслед. в Сибири и Туркестане. – 1911. - с.33-46.

5. Предварительный отчет о ботанических исследованиях в Сибири и в Туркестане в 1911 г. Составители: Ботаники Переселенческого Управления: Н.И. Кузнецов, И.В. Кузнецов, С.Е. Кучеровская, З.А. фон-Минквиц и О.Э. фон-Кнорринг и Б.А. Федченко // 1912г. - Изд-во: Типография Ю. Н. Эрлих, С-Пб. - 89 с.).
6. Кучеровская-Рожанец С. Е. Очерки растительности района Баян-Аул-Каркаралы //Предварительный отчет о ботанических исследованиях в Сибири и Туркестане. – 1914. – №. 1914. – С. 187-205.
7. Павлов Н.В. Флора Центрального Казахстана. Т. 1. – М.-Л.: Изд-во СССР, 1928. – 178 с.
8. Павлов Н.В. Флора Центрального Казахстана. Т. 2. – М.-Л.: Изд-во СССР, 1935. – 546 с.
9. Павлов Н.В. Флора Центрального Казахстана. Т. 3. – М.-Л.: Изд-во СССР, 1938. – 428 с.
10. Борисова И. В., Исаченко Т. И., Рачковская Е. И. 1957. О лесостепи в Северном Казахстане // Бот. журн. Т. 42. № 5. С. 677–690.
11. Карамышева З. В. Формирование степной растительности на каменистых местообитаниях в Центрально-Казахстанском мелкосопочнике. Бот.журн., 1960. - Т. 45, № 8.
12. Карамышева З. В., Е. И. Рачковская. Опыт крупномасштабного геоботанического картографирования. (На примере растительности юго-западной части Центрально-Казахстанского мелкосопочника) // Принципы и методы геоботанического картографирования. М.; Л., 1962. – 76 с.
13. Карамышева З. В., Рачковская Е. И. О ботанико-географическом районировании степной части Центрально-Казахстанского мелкосопочника // Бот. журн., 1966. - Т. 51, № 10.
14. Карамышева З. В., Е. И. Рачковская. 1968. Опыт составления мелкомасштабной карты для степной территории Казахстана // Геоботаническое картографирование. 1968. Л. <https://doi.org/10.31111/geobotmap/1968.5>
15. Карамышева З. В., Е. М. Лавренко, Е. И. Рачковская. Граница между степной и пустынной областями в Центральном Казахстане. Бот.журн., 1969. - Т. 54, № 4.
16. Карамышева З. В., Рачковская Е. И. 1973. Карта растительности степной части Центрально-Казахстанского мелкосопочника как основа для ботанико-географического районирования // Геоботаническое картографирование 1973. Ленинград. С. 30–49. <https://doi.org/10.31111/geobotmap/1973.30>
17. Карамышева З. В., Рачковская Л. И. Ботаническая география степной части Центрального Казахстана. – Л.: Наука, 1973. – 277 с.
18. Макулбекова Г.Б. Смены ольховых лесов Баянаульского горного массива / Г.Б. Макулбекова // Изв. АН КазССР. Сер. биол. — 1966. — № 5. — С. 21–24.
19. Макулбекова Г.Б. Растительность Баянаульских гор и ее смены: Автореф. дисс. ... канд.биол.наук. Алма-Ата, 1970, 26 с.
20. Грибанов, Л. Н. Ленточные боры Алтайского края и Казахстана / Л. Н. Грибанов. - М.: Изд-во сельскохоз. литературы, 1954. - 86 с.

21. Грибанов Л. Н. Некоторые вопросы биологии возобновления сосны и хозяйства в степных борах Казахстана / Л. Н. Грибанов // Труды института водного и лесного хозяйства. Том I. - 1956. - С. 155-189.
22. Грибанов Л.Н. К истории степных боров Западной Сибири и Северного Казахстана // Бот. журн. – 1957. – Т. 42, № 4. – С. 556–570.
23. Грибанов Л.Н. Степные боры Алтайского края и Казахстана. – М.; Л.: Гослесбумиздат, 1960. – 156 с.
24. Грибанов, Л. Н. Сосновые леса Казахстана и биологические основы хозяйства в них (Доклад по совокупности опубликованных работ, представленный на соискание ученой степени доктора биологических наук) / Л. Н. Грибанов. - Свердловск, 1965. - 54 с.
25. Грибанов, Л. Н. Изменение южной границы ареала сосны в Казахстане / Л. Н. Грибанов // Вестник сельскохозяйственной науки. - 1965. - № 6. - С. 78-86.
26. Грибанов, Л. Н. Лесорастительное районирование лесов Казахстана и типов леса островных нагорных сосняков Центрально-Казахстанского мелкосопочника / Л. Н. Грибанов // Труды Казахского научно-исследовательского института лесного хозяйства. - Вып. 5. - 1966. - С. 6-19.
27. Бирюков В. Н. Формирование древостоев в связи с колебаниями климата в лесных массивах Казахского мелкосопочника — Лесоведение, 1968, № 5, с. 43—49.
28. Бирюков В. Н. Особенности лесов Казахского мелкосопочника и их классификация / В. Н. Бирюков // Лесоведение. - 1971. - № 4. - С. 21-26.
29. Бирюков В.Н. О влиянии литологического состава пород на распределение лесной растительности. — Лесоведение, 1971, № 3, с. 14—20.
30. Бирюков В. Н. Лесорастительное районирование и классификация колючих лесов Северного и Центрального Казахстана / В. Н. Бирюков // Леса и древесные породы Северного Казахстана. - Л.: Наука, 1974. - С.16-26.
31. Бирюков, В. Н. Группы типов леса Казахстана / В. Н. Бирюков. - Алма-Ата: Кайнар, 1982. - 44 с.
32. Горчаковский П. Л., Лалаян Н. Т. Флора Баянаульских низкогорий (Центральный Казахстан) //Флора и растительность эталонных и охраняемых территорий. – 1986. – С. 3-31.
33. Горчаковский, П. Л. Лесные оазисы Казахского мелкосопочника / П. Л. Горчаковский. – Москва : Издательство "Наука", 1987. – 157 с.
34. Ержанов Н. Т., Касен Т. М., Исимбеков Ж. М., Царегородцева А. Г., Каденова А. Б., Убаськин А. В., Камкин В. А. Экологические проблемы и перспективы развития Баянаульского государственного национального природного парка/ Вестник ПГУ, 2006.
35. Каденова А. Б., Камкин В. А., Камкина Е. В. Видовой состав и структура березняка кустарникового-разнотравно-осокового/ Материалы II международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы экологии и природопользования в Казахстане и сопредельных территориях», Павлодар: ПГУ, 2007. – С. 190–192.
36. Каденова А. Б., Камкин В. А., Камкина Е. В. Флористический состав и структура ольховника осоково-злаково-разнотравного / Материалы II международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы экологии

и природопользования в Казахстане и сопредельных территориях», Павлодар: ПГУ, 2007. – С. 194–196.

37. Ержанов Н. Т., Каденова А. Б., Камкин В. А., Камкина Е. В. К биоразнообразию флоры Баянаульского государственного национального природного парка/ *Терра*, Алматы : 2007.

38. Ержанов Н. Т., Каденова А. Б., Камкин В. А., Камкина Е. В. Сообщества ольхи чёрной в Баянаульском государственном национальном природном парке / *Материалы международной конференции «Биологическое разнообразие азиатских степей», Костанай : КГПИ, 2007.*

39. Камкин В. А., Каденова А. Б., Камкина Е. В. Можжевельник казацкий и особенности его выращивания в условиях Баянаульского государственного национального природного парка / *Материалы международной научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «VII Сатпаевские чтения» Том 20, часть 1 «Жас галымдар».* – Павлодар : Изд-во ПГУ, 2007.

40. Камкин В. А., Каденова А. Б., Камкина Е. В. Флористический состав и структура караганово–типчакково–ковыльного сообщества на территории Баянаульского парка./ *Материалы международной научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «VII Сатпаевские чтения» Том 20, часть 1 «Жас галымдар», Павлодар, 2007.*

41. Ержанов Н.Т., Каденова А.Б., Камкин В.А., Камкина Е.В. Особенности растительного покрова на месте сосновых гарей в Баянаульском Государственном Национальном Природном Парке. / *Труды международной научной конференции, посвященной 75-летию института ботаники и фитоинтродукции МОиН РК «Растительный мир и его охрана». – Алматы, 2007. – С. 130-133.*

42. Камкин В. А., Нурбаева Д., Шугаипова Д. Создание лесных культур на территории Баянаульского государственного национального природного парка (БГНПП) // *Материалы Международной научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «VIII Сатпаевские чтения», Павлодар : ПГУ, 2008.*

43. Каденова А. Б., Камкин В. А., Ержанов Н. Т., Камкина Е. В. Флора и растительность Баянаульского государственного национального природного парка. – Павлодар : Кереку, 2008. – 383 с.

44. Камкин В. А., Каденова А. Б., Камкина Е. В. Антропогенная трансформация растительного покрова Баянаульского государственного национального природного парка // *Терра. Научный журнал. – Алматы, 2008. – вып. 4, № 1. – С. 19–26.*

45. Камкин В. А., Каденова А. Б., Камкина Е. В. Растения Баянаульского государственного национального природного парка: - монография. – Павлодар: Кереку, 2009. – 477 с.

46. Камкина Е.В. Систематический анализ флоры Баянаульского государственного национального природного парка. *Вестник ПГУ, 2020. - №2. – 2010. – С. 55-58.*

47. Камкин В. А., Каденова А. Б., Камкина Е. В. Дендрофлора Павлодарской области: учебное пособие для студентов сельскохозяйственных и биологических специальностей. – Павлодар: Кереку, 2011. – 151 с.

48. Современное состояние и устойчивое развитие Баянаульского государственного национального природного парка: монография // под ред. Н. Т. Ержанова. – Т.Т. 1-2. – Павлодар: Кереку, 2012. – 520 с.
49. Дүйсенбай, Н. Б. Современное состояние экосистемы озера Сабындыколь / Н. Б. Дүйсенбай, Н. Т. Ержанов, Г. Г. Соколова // *Acta Biologica Sibirica*. – 2016. – Т. 2, № 4. – С. 80-83.
50. Манитов, Н. Б. Выявления климатических факторов на радиальный рост сосны обыкновенной в Баянаульском государственном национальном природном парке / Н. Б. Манитов, Ш. М. Жумадина // Молодой исследователь: вызовы и перспективы : Сборник статей по материалам XLIV международной научно-практической конференции. Том 19 (44) : ООО "Интернаука", 2017. – С. 31-35.
51. Сугиралина, А. С. К изучению видового состава эндемичных видов растений гор Баянаул (Павлодарская область) / А. С. Сугиралина, А. К. Ауельбекова // *APRIORI. Серия: Естественные и технические науки*. – 2017. – № 3. – С. 1.
52. Dancheva A. V., Zalesov S. V. Relationship between parameters of assimilation apparatus and coefficient of growth of tension in pine forests of the Bayanaul SNPP // *Proceedings of the Saint Petersburg Forestry Research Institute*. – 2017.
53. Yessimseitova A. K. et al. Identification and phylogenetic analysis for flora of "Bayanaul" and "Burabay" national parks by using ITS // *Experimental Biology*. – 2018. – Т. 74. – №. 1. – С. 20-30.
54. Жумадина, Ш. М. Оценка экологического состояния лесных экосистем в Баянаульском ГНПП / Ш. М. Жумадина, Г. С. Айдарханова // *Современные проблемы науки и образования, Москва, Том XIX*. – Москва: Издательский дом Академии Естествознания, 2020. – С. 166-170.
55. Тарасовская Н.Е., Баймурзина Б.Ж., Вахламова Т.А. Съедобные дикорастущие и интродуцированные растения Павлодарской области // *Биологические науки Казахстана - Павлодар, 2020. - № 4. – С. 176-196*.
56. Дикорастущие растения Павлодарской области как потенциальные заменители сахара / Б. Ж. Баймурзина, Н. Е. Тарасовская, З. М. Хасанова, Л. А. Хасанова // *Биологические науки Казахстана*. – 2021. – № 3. – С. 8-15. – DOI 10.52301/1684-940X-2021-3-8-15.
57. Zhumadina S. et al. Anthropogenic Impact on the Components of the Forest Ecosystem: On the Example of the Bayanaul State National Natural Park // *Polish Journal of Environmental Studies*. – 2023. – Т. 32. – №. 4.
58. Ержанов Е. Т., Сыздыкова Г. К., Клименко М. Ю. История изучения современной флоры и растительности Павлодарского региона // *Биологические науки Казахстана, № 3, 2011. – С. 6-13*.
59. Никитина Е. М., Ермиенко А. В. Состояние охраны реликтовых видов Баянаульского государственного национального природного парка на примере ольхи клейкой // *Наука и техника Казахстана*. – 2005. – №. 2. – С. 28-35.
60. Куприянов, А. Н. Новые виды для Баянаульского национального парка / А. Н. Куприянов, И. А. Хрусталева, Ю. А. Манаков // *Ботанические исследования Сибири и Казахстана*. – 2008. – № 14. – С. 20-23.

61. Куприянов, А. Н. Список растений Баянаульского национального парка (Центральный Казахстан) / А. Н. Куприянов, И. А. Хрусталева, А. С. Акмуллаева // Ботанические исследования Сибири и Казахстана. – 2011. – № 17. – С. 95-114.

62. Куприянов, А. Н. Заметки о распространении осоковых в Центральном Казахстане / А. Н. Куприянов, И. А. Хрусталева // Turczaninowia. – 2012. – Т. 15, № 2. – С. 62-63.

63. Куприянов, А.Н. Конспект флоры Казахского мелкосопочника / А.Н. Куприянов ; Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, ФИЦ угля и углехимии, Ин-т экологии человека, Кузбас. ботан. сад. – Новосибирск : Академическое изд-во «Гео», 2020. – 423 с. – ISBN 978-5-6043021-8-7 (в пер.). DOI: 10.21782/B978-5-6043021-8-7

64. Муранец, А. П., Есимсеитова, А. К., Дюсембекова, Д. А., Нуртаза, А. С., Калыбаев, К. Р., Кожанов, К. З., & Какимжанова, А. А. (2022). Изучение биоразнообразия дикоросов рода *Rosa L.* в Казахстане и их молекулярно-генетическая идентификация. Вестник Евразийского национального университета имени ЛН Гумилева. Серия Биологические науки, 139(2), 44-60.

65. Об особо охраняемых природных территориях : Закон Республики Казахстан от 7 июля 2006 года N 175// ИПС «Әділет» [Электронный ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000175_z060175.htm

66. Лесоустроительный проект республиканского государственного учреждения «Баянаульский государственный национальный природный парк» Павлодарской области Комитета лесного хозяйства и животного мира Министерства экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан. Алматы, 2018-2019. - ТОМ 1. – 276 с.

67. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Летопись природы Баянаульского государственного национального природного парка». с. Шонай, 2020. – 97 с.

ЗАМАНАУИ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ STEM ЗЕРТХАНАСЫН ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ДЕҢГЕЙІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ КЕЗЕҢДЕРІ

Авчукир Аманхан¹, Сагидулла Улболсын²

¹С.Торайғыров атындағы Павлодар университеті магистранты

²Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет
студенті

Жалпы білім беретін мектеп деңгейінде заманауи биологиялық білім беру жүйесінде STEM-зертхананы ұйымдастыру бірнеше негізгі кезеңдерді қамтиды.

STEM зертханасы нақты мақсаттар мен міндеттерді көрсете отырып, қажеттіліктерді жан-жақты бағалауды қажет етеді. Қажеттіліктерді талдау және тұжырымдаманы әзірлеу, сәтті жобаны құрудың негізгі кезеңі. Мақсатты аудиторияның талаптары мен үміттерін жүйелі түрде зерттеуді, сондай-ақ алға қойылған мақсаттарға жету үшін негізгі идеялар мен стратегияларды қамтиды. Бұл тұрғыда біз заманауи әдістемелер мен тәсілдерді ескере отырып, қажеттіліктерді талдау және тұжырымдаманы әзірлеу процесін қарастырамыз. Мысалы: Сауалнама, сұхбат, фокус-топтар және нарық деректерін талдау сияқты т.б зерттеу әдістері. Бұдан басқа, осы кезеңде саладағы ағымдағы үрдістер мен инновацияларды бағалау жүргізіледі.

STEM зертханасында оқу бағдарламаларын үйлестіру іс-шаралардың мектептің білім беру стандарттарына сәйкес келуін қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Бұл процесс оқу бағдарламасының ажырамас бөлігі болып табылатын негізгі ұғымдар мен дағдыларды анықтауды және олардың зертханалық жаттығуларда қарастырылуын қамтамасыз етуді қамтиды. Зертхананы білім беру мақсаттарына сәйкестендіру арқылы мұғалімдер оқушылардың STEM пәндері туралы түсінігін жақсартып алады, бұл біртұтас оқу процесіне ықпал етеді. Бұл тәсіл практикалық қосымшалардың теориялық біліммен біркелкі интеграциялануын қамтамасыз ете отырып, үйлесімділікке ықпал етеді. Осылайша, оқушылар академиялық және практикалық аспектілерде өздерінің дағдылары мен білімдерін нығайта отырып, оқу жоспары туралы жан-жақты түсінік алады.

Әрбір зертханалық сабақтың оқу мақсаттары биология және STEM білім беру оқу бағдарламасының кеңірек мақсаттарына сәйкес нақты анықталуы керек. Бұл студенттерді жалпы білім беру мақсаттарына сәйкес келетін нақты білім мен дағдыларды алуға бағыттау арқылы мақсатты оқу тәжірибесін қамтамасыз етеді.

Зертханалық жабдықтар мен ресурстарды сатып алғанда, жасына сәйкес, қауіпсіз және оқу жоспарына сәйкес пәндерге мән берілу керек. Оқушылардың оқу сапасын жақсарту үшін ресурстарды үнемі жаңартып отыру қажет екен.

Салалық стандарттардың сақталуын қамтамасыз ететін STEM зертханасы үшін кешенді қауіпсіздік хаттамалар ізірленді. Қауіпсіздік техникасы бойынша ережені оқып, құралдарды дұрыс пайдалануға назар аударуымыз керек. Барлық қатысушылар үшін қауіпсіз оқу ортасын құру үшін қауіпсіздік туралы хабардар болу мәдениетін тәрбиелейміз.

STEM зертханасында ынтымақтастық пен қозғалысты жеңілдету үшін жұмыс орындарын жүйелі түрде ұйымдастырыңыз. Сақтау орындарын тиімділікті арттыра отырып, материалдарға оңай қол жеткізуге мүмкіндік беретін етіп орналастырыңыз. Жылдам әрекет ету үшін көзді жуу және өрт сөндіргіштер сияқты қауіпсіздік нүктелерін стратегиялық түрде орналастырамыз. Оңтайлы оқу ортасын құра отырып, эксперименттер мен топтық әрекеттер үшін ашық кеңістіктерге басымдық беріледі.

STEM зертханасын пайдалану дағдыларын қамтамасыз ету үшін биология мұғалімдеріне кешенді тренингтер қажет деп ойлаймын. Жабдықты пайдалану, қауіпсіздік хаттамалары және практикалық оқыту стратегиялары туралы толық білу керек. Оқушылар үшін ойлау, практикалық дағдысын қалыптастыратын оқу тәжірибесіне, тиімді әдістеріге ерекше назар аудару қажет.

Сандық платформаларды, модельдеулерді және деректерді талдау құралдарын біріктіру арқылы биологиялық білім беруде технологияны пайдаланамыз. Заманауи технология арқылы практикалық зерттеулер жүргізуге мүмкіндік берілді.

Зертханалық хаттама: ДНҚ алу

Құрал жабдықтар:

- Жасуша үлгілері
- Буферлік ерітінді
- Ферменттер
- Этанол
- Центрифугалық түтіктер

Жұмыс барысы:

1. Ұяшықтарды буфермен араластырыңыз.
2. Ферменттерді қосыңыз; инкубациялау.
3. ДНҚ-ны бөлуге арналған Центрифуга.
4. ДНҚ этанолмен тұндырылған.
5. ДНҚ түйіршігін шайыңыз және құрғатыңыз.

Қауіпсіздік бойынша ұсыныстар:

- Зертханалық халат пен қолғап киіңіз.
- Этанолды сорғышты қолданыңыз.

Күтілетін нәтиже:

Оқшауланған ДНҚ талдауға жарамды.

*Ескерту: белгілі бір ДНҚ көзіне негізделген процедураларды бейімдеңіз.

Зертханалық хаттама: микроорганизмдерді өсіру

Құрал жабдықтар:

- Агар пластиналары

- Егу циклі

- Инкубатор

Жұмыс барысы:

1. Ілмекті зарарсыздандырыңыз.

2. Агарды себіңіз.

3. Инкубациялық табақтар.

Қауіпсіздік бойынша ұсыныстар:

- Жабдықты зарарсыздандырыңыз.

- Асептика ережелерін сақтаңыз.

Күтілетін нәтиже:

Микробтық колониялардың өсуі.

* Ескерту: инкубация температурасы мен уақытын микроорганизм түріне қарай реттеңіз.

Оқушыларды STEM зертханасымен таныстыру үшін қызықты таныстыру сабақтарын өткізу қажет. Қауіпсіздік хаттамаларын қатаң сақтауға баса назар аударыңыз, жабдықты дұрыс пайдалануды көрсетіңіз және белгіленген процедураларды сақтаудың маңыздылығын атап өтеміз. Сапалы және қауіпсіз оқу үшін зертханалық ортада шарлау кезінде оқушылардың сенімді және хабардар екеніне көз жеткіземіз.

STEM зертханаларында оқушылардың түсінігі мен дағдыларын бағалау үшін практикалық тапсырмалар, жобаларды жасау және рефлексиялық журналдар сияқты әртүрлі бағалау әдістерін қолданамыз. Зертханалық оқыту тәжірибесін үздіксіз жетілдіруді қамтамасыз ете отырып, жақсартудың күшті жақтары мен бағыттарын анықтау үшін сауалнамалар немесе фокус-топтар арқылы мұғалімдерден де, оқушылардан да үнемі кері байланыс жинап отырамыз.

STEM зертханасының жұмысын үнемі жетілдіру биологиялық білім беруді жақсарту үшін өте маңызды. Мұғалімдерден, оқушылардан және мүдделі тараптардан тұрақты бағалау және кері байланысты жақсарту бағыттарын анықтауға көмектеседі. Нақты деректерді анықтау негізінде үздіксіз жетілдіру және түзету арқылы жалпы білім беретін мектептерде биологиялық білім берудің жалпы сапасын арттыратын жақсы ұйымдастырылған STEM зертханасының орыны ерекше.

Осы қадамдарды орындау арқылы біз жалпы білім беретін мектеп деңгейінде биологиялық білім беру үшін заманауи STEM зертханасын құрудың қадамдық процесін қарастырадық. Осы компоненттер болған жағдайда ғана жалпы білім беретін мектепте STEM зертханасының сәтті жұмыс істеуіне және оның білім беру мақсаттарына жетуіне кепілдік беруге болады. Бұл тәсіл мектептің білім беру бағдарламасын байытып қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың қазіргі әлемде сәтті бейімделуі үшін қажетті негізгі құзыреттерді қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиет:

1. 2014. Сингапурдағы орта мектеп оқушыларының ғылыми гносеологиялық сенімдері. Халықаралық психологиялық және білім беруді бағалау журналы. 16(1). 102-120 ББ.
2. 1970. Психологиялық тестілеу негіздері. 3-ші басылым. Нью-Йорк: Harper & Row
3. 2013. Сингапурлық физика студенттерінің жоғары білім саласы ретінде таңдауына әсер ететін факторлар: Раи талдауы. Халықаралық ғылыми-білім беру журналы. 35(1). 86-11 беттер
4. 1999. Ғылыми қоғамдар жақсы ұлттар құрады. Табиғат. (399). 633 бет.
5. 2003. Ғылыми-техникалық орталықтар дамушы елдерде ғылыми мәдениетті ілгерілету агенттері ретінде. Халықаралық технологиялық менеджмент журналы. 25(5). 413-426 ББ.
6. 2009. Ғылым мен техниканы ілгерілетудегі ғылыми академиялар мен ғылыми қоғамдардың рөлі: Сингапур тәжірибесі. Халықаралық технологиялық менеджмент журналы. (46). 38-50 бет.
7. 2021. Редакциялық мақала: STEM біліміне арналған арнайы шығарылым, Сингапур Ұлттық Ғылым академиясының еңбектері. 14(2). 1-80 бет

КӘСІПТІК БАҒДАР БЕРУ ҮШІН "PROFI" ВЕБ-ҚОСЫМШАСЫН ӘЗІРЛЕУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Утилова А.М.¹, Баймурзина Б.Ж.², Байдалинова Б.А.³
*НАО «Павлодарский педагогический университет
имени Ә. Марғұлан»*

Бұл мақала педагогикалық университетте кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастырудың сипаттамасына арналған. ЖОО-дағы кәсіптік бағдар беру жұмысы айтарлықтай орын алады. Ол талапкерлерді ЖОО-ға тарту үшін білім беру сатыларының үздіксіздігін қамтамасыз ету

шеңберінде ұйымдастырылады және жүргізіледі, оның жоғары оқу орны үшін рөлі білім алушыларды тарту бойынша жаңа мүмкіндіктерді іздеу тұрғысынан өсуде. Қазіргі уақытта кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастыру ерекше маңызға ие болып, ЖОО-да білім беру процесін дайындаудың маңызды кезеңіне айналуда.

Бүгінгі таңда көптеген жоғары оқу орындары студенттерді қабылдау мәселесін бастан кешіруде және бұл мәселе барлық жоғары оқу орындарына қатысты. Нәтижелі кәсіптік бағдарлау қызметі болмаса, қазіргі заманғы ЖОО бәсекеге қабілетті емес, өйткені дәл студенттер негізгі бәсекелестік артықшылық болып табылады. Сондықтан, егер университет бәсекелестік жағдайында жұмыс істеуді және дамуды жоспарласа, оған кәсіби бағдар беру әдістерін таңдауға креативті және жүйелі түрде қарау керек.

ЖОО-ның кәсіптік бағдарлау қызметінің негізіне интеграция, аймақтандыру (нақты жұмыс берушілердің мүдделерін, еңбек нарығының ерекшеліктері мен қажеттіліктерін, көші-қон процестерін, халықтың әлеуметтік-кәсіптік және білім беру сұраныстарын есепке алу), сабақтастық (кәсіптік өзін-өзі анықтауды қалыптастыру кезеңділігі, білім алушылардың жеке және кәсіптік дамуы) қағидаттары негізделуі тиіс.

Бейіндік және бейін алдындағы дайындықтың құралдары мен әдістері ұзақ уақыт бойы педагог-зерттеушілердің зерттеу нысаны болды. Бейіндік оқытудың теориялық мәселелері А.В. Баранников пен А.Г. Каспржака еңбектерінде көрсетілген.

Т.Ю.Цибизова [2] қосымша білім беру тәсілдерін талдай отырып, түсіндірудегі айырмашылыққа қарамастан, оны білім беру жүйесінің дербес маңызды буыны ретінде қарастыруға жалпы ұстаным бар, оны мектеп жаба алмайды немесе алмастыра алмайды. Қосымша білім беру функцияларының ішінде оқыту, дамыту, әлеуметтендіру, түзету ерекшеленеді[6].

Н.Н. Загузина [3] қоғам дамуының қазіргі тенденциялары түлектерден кәсіпті ерте анықтауды талап ететінін, мектепті бітірген кезде білім алушылар өздерінің болашақ кәсіби мүдделерінің саласы туралы түсінікке ие болуы керек екенін атап өтті. Бұл жағдай мектеп түлектерінің жалпы білімнен жоғары білімге үйлесімді және ауыртпалықсыз ауысуы, үздіксіз білім беру идеяларын жүзеге асыру үшін жағдай жасау қажеттілігін көрсетеді. Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық бұл жағдайда үздіксіз білім беру жүйесінің элементі бола алады, оның

мазмұны университет базасында жоғары сынып оқушыларына бейресми білім беруді ұйымдастыру идеяларына негізделген.

Білім алушылардың жоғары оқу орнына дейінгі дайындық мәселелері С.Г. Григорьев, И.И. Мельников, Л.Ю. Нестерова, Н.Ю.Румянцева және т. б. зерттеулерде қарастырылады. Авторлар жоғары оқу орнына дейінгі дайындықтың мақсаттарын қояды, мазмұнын, бағдарламаларын талдайды, дайындық курстарын жоспарлау және өткізу бойынша ұсыныстарды тұжырымдайды. Алайда, бұл зерттеулердің барлығы дерлік мектеп курсының негізгі пәндері бойынша жоғары оқу орнына дейінгі дайындық әдістерін сипаттайды (математика, орыс тілі, тарих, физика және т.б.).

ЖОО-ның кәсіптік бағдарлау қызметі әлеуетті талапкерлерді жеке тұлғаның жеке ерекшеліктерін де, еңбек ресурстарын қоғам мүддесі үшін толыққанды бөлу қажеттілігін де ескеруге арналған кәсіпті еркін және дербес таңдауға даярлаудың ғылыми негізделген жүйесі ретінде қарастырылады. Университеттің кәсіптік бағдарлау жұмысының әдістерін пассивті және белсенді түрінде ұсынуға болады [4].

Қоғам қазіргі адамға өз мамандығын өз бетінше таңдауға, өз күштерін әртүрлі бағытта сынап көруге, болашағын жоспарлауға мүмкіндік береді. Болашақ өмір мен мансаптың сәттілігі көп жағдайда мамандықты дұрыс таңдауға байланысты.

Қазір дәстүр бойынша көптеген заманауи жоғары оқу орындарында "Ашық есік күндері", жалпы жоғары оқу орындары да, жекелеген жоғары мектептер де өткізіледі, олардың шеңберінде экскурсиялар, соның ішінде жаңа жетістіктерді көрсете отырып, көрмелер, шеберлік сыныптары, кәсіптер бойынша ашық сабақтар және т. б. бұл жұмыс әдістері де сөзсіз қажет, бірақ атап өтілгендей жоғарыда аталған іс-шаралардың барлығы пассивті жұмыс әдістеріне жатады. Қазіргі уақытта жас ұрпаққа заманауи тәсіл өте қажет, сондықтан түлектерді кәсіптермен алғашқы танысу бойынша белсенді әрекеттерге тартуға, олардың қызығушылығын қалыптастыруға мүмкіндік беретін кәсіптік бағдар беру жұмысының тиімді әдістеріне баса назар аудару қажет.

Дәл дайындықтың дұрыс формалары мен әдістерінің арқасында болашақ жас мамандардың еңбек нарығына бағдарлануы жүреді. Сондықтан қазіргі уақытта елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдай туралы нақты және сауатты түсінігі бар жұмыс берушілерді де осы мәселеге тарту өте маңызды. Айта кету керек, қазіргі уақытта біздің елімізде педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі байқалады. Кадр

тапшылығын жою педагогикалық ЖОО-ның кәсіптік бағдарлау жұмысының басым міндеттерінің бірі болып табылады.

Алайда, егер Сіз онлайн режимінде кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастырсаңыз, университет қызметінің бұл түрі нәтижелі болады: жаңа қызметтер мен құралдар. Біз жүргізген зерттеуге сәйкес, мектеп оқушыларының 95% - дан астамында интернетке кіре алатын мобильді құрылғылар немесе гаджеттер бар, олардың шамамен 85% - ы мұны ұялы телефон немесе смартфон арқылы жасайды [5]. Оқушылардың шамамен 80% - ы осы құрылғыларды оқу процесінде де пайдаланады. Тиісінше, байланыс арналары да, қазіргі мектеп буыны үшін әртүрлі қызметтерге қол жеткізу форматтары, соның ішінде кәсіптік бағдарлау қызметтеріне қол жетімділік өзгереді. Яндекс сұраныстарын талдау сервисінің статистикасына сәйкес (wordstat.yandex.ru), "кәсіптік бағдар беру" бойынша іздеу жыл сайын 35% - ға өсуде, 2021 жылы іздеу сұрауларының саны айына шамамен 80 мыңды, ал 2022 жылы - айына 150 мыңды құрады [6]. Осылайша, онлайн кәсіптік бағдарлау қызметтеріне сұраныстың өсуі, оларды пайдалануға дайын болу және соның салдарынан осындай қызметтерді құру және дамыту қажеттілігі байқалады.

Онлайн режимінде кәсіби бағдарлау қызметтерінің артықшылығы неде?

- Біріншіден, бұл пайдаланушылар мен кәсіптік бағдарлау қызметтерінің өздері арасындағы оңай қол жетімділік және тікелей байланыс.

- Екіншіден, мұндай қызметтер ұсына алатын деректердің жаңару жылдамдығы мен өзектілігі (мысалы, өзекті кәсіптер немесе білім беру мүмкіндіктері туралы).

-Үшіншіден, бұл кең білім беру аналитикасының мүмкіндіктері, өйткені мұндай қызметтер бір географиялық орынға байланысты емес үлкен аудиторияға қол жеткізе алады.

Сонымен, онлайн режимінде жеке тректер мен пайдаланушының сүйемелдеуін қалыптастыру мүмкіндіктері бар. Осы тұрғыда біз "Profi" мобильді веб-қосымшасын әзірледік.

"Profi" мобильді веб-қосымшасы онлайн кәсіптік бағдарлау әдіснамасында құрылды. Бұл таланттарды анықтау және дамыту технологиясын білдіреді және педагогикалық университетке түскісі келетін талапкерлердің білім беру және кәсіби дамуы мен өзін-өзі анықтауына көмектесуге бағытталған. Қызмет мектеп оқушыларының, сондай-ақ олардың ата-аналарының аудиториясына арналған. Жалпы, сервиске

келушілер туралы статистикалық мәліметтер негізінде бірнеше типтік пайдаланушыларды ажыратуға болады: - бала (18 жасқа дейін), негізгі міндеті педагогикалық университетке түсу үшін қалай түсу керектігін және қандай бейіндік пәндерді таңдау керектігін түсіну, баламен бірге болашақ мамандықтың, кәсіптік салалардың әртүрлі нұсқаларын қарастыратын оқушылардың ата-аналары, бірнеше жыл бұрын мектеп, колледж мұғалімдері университетті бітірген және өз мансабын түзетіп, өз құзыреттерін қолдану үшін басқа кәсіби бағыттарды іздегісі келеді.

Бұл типтер қосымшаны пайдаланушылар арасында белгілі бір дәрежеде кездеседі және олардың әрқайсысында онлайн-қызметте өзіндік пайдаланушы мінез-құлқының сценарийі қалыптасуы мүмкін.

1. Оқушы мобильді веб-қосымшаға кірген кезде алдымен кәсіби бағдарлау тестінен өтеді және бұрыннан бар бейімділік, Дағдылар мен қабілеттер жиынтығын анықтайды. Өткен тестілеу негізінде ол ұсыныстар алады, сонымен қатар қызығушылық танытатын кәсіби салада негізгі білім мен дағдыларды алуға болатын қосымша білім беру бағдарламаларының тізімін алады.

2. Мектеп түлегінің ата-анасы кәсіптік бағдар беру тестінен өту үшін міндетті емес және тек баламен бірге мүмкін. Болашақ түлектің ата-анасы оған кәсіптік бағдар беру тестін тапсыруды ұсына алады. Оның нәтижелері бойынша бейімділікті анықтап қана қоймай, мамандық туралы көбірек білуге болады, сонымен қатар ол үшін қосымша білім беру бағдарламаларын таңдауға болады, ол арқылы қызығушылық тудыратын кәсіби сала туралы негізгі түсініктер, қажетті білім мен дағдылар алуға болады, бұл әрі қарай білім алуға негіз бола алады.

Осы сценарий аясында мобильді веб-қосымша навигация құралы ретінде әрекет етеді, оны қолдана отырып, кәсіби саланы таңдауға қатысты ұсыныстар алуға ғана емес, сонымен қатар таңдалған саланы игеру үшін қажетті келесі әрекеттерді анықтауға болады.

3. Екінші жоғары білім алғысы келетін педагогтар

Бұл кәсіби бағдарлау мен навигацияға арналған мобильді веб-қосымшаның икемділігін, әр түрлі өзекті ақпаратты ұсыну және оны пайдаланушылардың сұранысына қарай жекелендіру мүмкіндігін көрсетеді. Бұл тәсіл Сонымен қатар пайдаланушыны белгілі бір әрекетке тартуды, оны өзінің кәсіби және білім беру болашағын дәлірек бағдарлауға көмектесетін белгілі бір әрекеттерді жасауға шақыруды қамтиды. Осылайша, итерациялық процесс жүреді: пайдаланушы тест тапсырады, өзінің бейімділігі, дағдылары мен қабілеттері туралы құрылымдық ақпарат алады, кәсіби саланы таңдау

бойынша ұсыныстар алады, содан кейін тест нәтижелері негізінде белгілі бір дағдыларды дамытуға және жақсартуға көмектесетін қосымша білім беру бағдарламасын таңдайды, болашақта кәсіптік білім алу кезінде пайдалы болуы мүмкін жаңа білім алу.

Онлайн сервистердің басты артықшылығы-пайдаланушылармен қарым-қатынастың жылдам және тікелей тәсілі, еңбек және білім нарығы туралы ең өзекті ақпаратты және оны "жеке білім беру траекториясын" қалыптастыру үшін пайдаланушылардың сұраныстарына жекелендіру технологиясын жеткізу мүмкіндігі. Кәсіптік бағдар беру жұмысының шеңберінде білім беру мақсаттары пайдаланушыны қызықтыратын кәсіптер немесе кәсіптік тректер болып табылады, оларға негізгі және кәсіптік білім беруді игерудің белгілі бір нұсқалары арқылы қол жеткізуге болады. "Профи" Онлайн сервисі пайдаланушыларға өздерінің кәсіби мақсаттарын қалыптастыруға және оларды игеру бойынша жеке тректерді алуға көмектесетін технологиялық және ақпараттық функционалдық мүмкіндіктерді дамытуға бағытталған.

Кәсіптік бағдарлауда цифрлық шешімдерді құру, пайдалану және дамыту аумақ, сала, білім беру экожүйесі (кәсіптік-білім беру кластері, білім беру желісі) ауқымында кәсіптік бағдарлау жұмысын ұйымдастыруға және іске асыруға байланысты міндеттердің барлық кешенін бірлесіп (Бірыңғай деректерді пайдалану негізінде) байланыстыруға және сол арқылы шешудің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Цифрлық ортада "білім беру кәсіптік бағдарлау" трендінің дамыту білім беру, ойын және кәсіптік бағдарлау цифрлық өнімдерінің жақындасу және бірігу, сондай-ақ оларды өзара байыту процестерін жандандырады. Цифрлық трансформация процестері негізгі білім берудің барлық деңгейлерінде тікелей білім беру процесіне "ендірілген" кәсіптік бағдарлау жұмысының ескі тапшылығын тиімді еңсеруге мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Молоткова Н. В., Мищенко Е. С. SWOT-талдау бәсекелестік орта жағдайында білім беру ұйымының кәсіптік бағдарлау жұмысын дамыту стратегиясын әзірлеудің негізі ретінде // Самара мемлекеттік экономикалық университетінің хабаршысы. 2010. № 3(65). 52-56 бет.

2. Цибизова Т. Ю. үздіксіз білім беру жүйесіндегі сабақтастық формасы ретінде қосымша білім беру // білім беру және өзін-өзі дамыту. 2011. № 5 (27). 55-60 Б.

3. Загузина Н. Н. жоғары оқу орнына дейінгі дайындық URL жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауына ықпал ету шарты ретінде: <http://nauka->

pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertaciya-dovuzovskaya-podgotovka-kak-usloviye-sodeystviya-professionalnomu-samoopredeleniyu-starshih-shkolnikov#ixzz4B65dAyPI
(өтініш берілген күні 06.06.2016)

4. Титова С. В. университеттің кәсіби бағдарлау қызметінің тиімді әдісі // қазіргі Ғылым әлемі. 2011. № 6. Б. 3-18.

5. Королева Д. О. әрқашан желіде: қазіргі жасөспірімдердің үйде және мектепте мобильді технологиялар мен әлеуметтік медианы қолдануы // білім беру мәселелері.- 2016.- № 1

6. Сұраныстарды талдаудың Онлайн-сервисі Яндекс [Электрондық ресурс] // URL: <https://wordstat.yandex.ru>.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТРАНСПОЗИЦИОННОГО ВЛИЯНИЯ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Борисова С.В.

*студент Северо-Восточного федерального университета,
г. Якутск*

Николаев А.И.

*научный руководитель, кандидат филологических наук, доцент
Северо-Восточного федерального университета, г. Якутск*

Аннотация: В статье автор рассматривает вопрос транспозиционного влияния якутского языка в изучении иностранного, в данном случае, английского языка. Приводятся основные проблемы и перспективы исследования данной проблематики. В рамках исследования автором был организован пилотный эксперимент, результаты которого подтвердили гипотезу и продемонстрировали необходимость дальнейшего изучения вопроса.

Ключевые слова: якутский язык, английский язык, фонетика, транспозиционное влияние, изучение языков, эксперимент, обучение.

Аннотация: Мақалада автор якут тілінің шет тілін, бұл жағдайда ағылшын тілін үйренудегі транспозициялық әсері туралы мәселені қарастырады. Осы мәселені зерттеудің негізгі мәселелері мен перспективалары келтірілген. Зерттеу аясында автор пилоттық эксперимент ұйымдастырды, оның нәтижелері гипотезаны растады және мәселені одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетті.

Кілт сөздер: якут тілі, ағылшын тілі, фонетика, транспозициялық әсер, тілдерді үйрену, эксперимент, оқыту.

Abstract: In the article the author considers the question of the transposition influence of the Yakut language in the study of a foreign, in this case, English language. The main problems and prospects of study of this problem are given. As part of the study, the

author organized a pilot experiment, the results of which confirmed the hypothesis and demonstrated the need for further study of the issue.

Keywords: *Yakut language, English, phonetics, transpositive influence, language learning, experiment, learning.*

В Российской Федерации проживает более 190 национальностей, это значит, что наряду с государственным, русским языком народности владеют/знают родной язык. Язык – богатство народа. Русский язык является для нас языком общения, посредством которого мы можем взаимодействовать друг с другом и взаимообогащаться культурой, традициями с обеих сторон [1]. Помимо знания родного и русского языков, мы учим иностранные языки: английский, немецкий, китайский и др. На выбор изучаемого языка влияют различные моменты, такие как: выбор языка в образовательной организации, воспитание в семье, личные интересы, и другие, не менее важные моменты. Степень успешности усвоения иностранного языка зависит от ряда факторов, в числе которых мы хотим выделить личную мотивацию в изучении иностранного языка. Процесс освоения иностранного языка, как правило, начинают с изучения такого раздела языка, как фонетики. Изучению фонетики отводят значительное количество времени в школе. Умение грамотно и красиво говорить на иностранном языке всегда ценится и является одним из показателей успешности овладения языком [3].

Если рассматривать вопрос изучения фонетики в условиях билингвальной среды [6], мы выдвигаем гипотезу о том, что процесс усвоения языка будет успешнее и продуктивнее, если грамотно использовать транспозиционное влияние родного языка на изучаемый (иностраннй) язык.

Хотим закрепить вышесказанную гипотезу примером из жизни. Школа, урок английского языка. При просьбе русскоговорящего ребенка, читайте – владеющего только русским языком, произнести и перевести слово «гений», ребенок обязательно переведет вам это слово. Он скажет: «гений», а прочтет как «джениас». Теперь послушаем ребенка-билингва, владеющего и якутским, и русским языками, он так же переведет, как русскоговорящий ребенок, правильно – «гений», однако, произнесет более приближенно к «оригиналу» английскому языку – «дьениас». Дело в том, что фонетика якутского языка, в частности некоторые звуки похожи, а иные идентичны по звучанию с фонетикой английского языка. Мы предполагаем, что при умелом использовании транспозиционного влияния знания родного (якутского) языка в изучении иностранного

(английского) становится возможным грамотно смотивировать обучающихся к самостоятельному изучению иностранного языка, культуры изучаемого языка.

Исходя из вышеизложенного, мы изучили фонетику якутского и английского языков и выявили возможную корреляцию в транспозиционном влиянии знания родного языка на изучаемый язык.

Согласно Федеральным государственным образовательным стандартам, в России изучение иностранного языка начинается со 2-го класса. Необходимость знания языков неоспорима, однако следует учитывать возможные сложности, которые могут возникнуть у детей на разных этапах изучения языка.

Для изучения вопроса положительного влияния родного языка на изучаемый иностранный язык нами были изучены следующие статьи:

– Николаев А.И. Интерференция на уровне интонации в коммуникативных типах предложения в ситуации искусственного многоязычия / *Intonational transfer of communicative sentence-types in the context of artificial multilingualism*.

– Тарасова З.Е. Особенности передачи якутских дифтонгов на английский язык (на материале якутского эпоса) / *Features of the transfer of Yakut diphthongs in English (on the basis of the Yakut Epic)*.

– Убрятова Е.И. Якутский язык // Лингвистический словарь.

Пилотный эксперимент был организован и проведен в одной из столичных гимназий Якутска в январе 2022 г. В общем приняло участие 39 обучающихся 9-ых классов, из них в экспериментальной группе 21 человек; в контрольной группе 18 человек.

Данные параллели обучающихся по составу, по качеству усвоения знаний, по результатам (учитывались оценки, выполнение тестов, контрольных работ) находятся на одном уровне, что исключает вероятность предоставления заведомо ложных результатов эксперимента.

В ходе разработки тестовых материалов нами были изучены и отобраны из учебного пособия примеры фонетических пар в двух языках и обнаружены примеры, иллюстрации, на основе которых нами были подготовлены упражнения [2, 5, 7, 9,10].

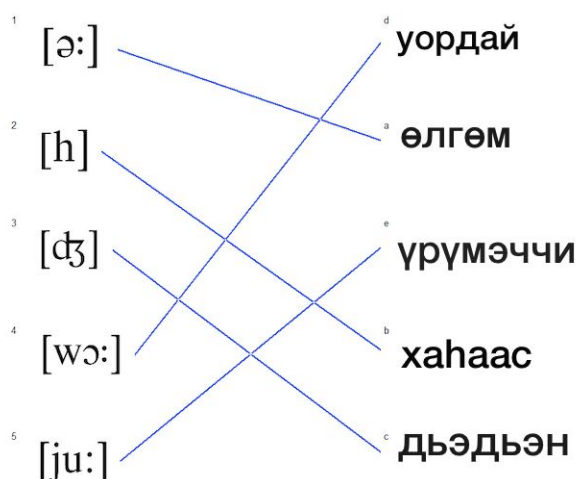
В таблице 1 приведены парные схожие звуки на двух языках – английском и якутском, к каждой паре были найдены примеры из учебных пособий.

Таблица 1. Найденные схожие (парные) звуки и примеры к ним. В скобках указаны переводы слов с якутского и английского на русский язык

Звуки	Примеры
[dʒ] - [дь]	Enjoy (наслаждаться) – дьярык (занятие)
[bæ:d] - [е]	birdman (орнитолог) – өрүү (всегда)
[h] - [һ]	horror (ужастик)– сыһа (неправильно)
[ŋ] - [н]	think (думать) – хатын (береза)
[ju:] - [ү]	tube (трубка) – үп (обеспечение)

На рис.1 приведен один из примеров упражнения, где ученик должен соотнести правильно «пары» схожих звуков; для комфорта восприятия в скобках приведены переводы слов.

Рис.1. Пример одного из задания, разработанного нами в рамках пилотного эксперимента.

Для анализа и обработки данных были использованы программы Statistica 10 (StatSoft. Inc., США) и MS Excel (MS Office, США). Для сравнения средних значений экспериментальной и контрольной группы использовали доверительный интервал Стьюдента при уровне значимости равной $\alpha=0,05$ (или же $P=0,95$), предварительно проверив данные на нормальность распределения по тестам Колмогоров-Смирнов Лиллифорс [4].

По нашим наблюдениям, ученики-билингвы, владеющие якутским языком, искренне удивлялись и проявляли повышенный интерес к фонетическим парам, проговаривали, обменивались с одноклассниками мыслями о «схожести» языков. Безусловно, это говорит о позитивном опыте проведения эксперимента. Если ученик все правильно сделает, программа выдаст ему 5 баллов. Если будут ошибки, соответственно баллы будут вычитаться. Далее, согласно дизайну пилотного эксперимента, мы будем рассматривать три вида работ: работа с учебником (рис. 2), где приводятся общие баллы; работа с упражнениями (рис. 3), что представляет собой так называемое «ядро» нашего пилотного эксперимента; и общие впечатления (рис. 4) – в рамках этого понятия мы включаем все, что озвучивали, все, с чем делились участники эксперимента – это анкетирование, тестирование и др. В таблице 2 мы приводим результаты (баллы по видам работ) участников пилотного эксперимента.

Таблица 2. Результаты участников пилотного эксперимента

№	Группа	Работа с учебником	Работа с упражнениями	Общие впечатления
1	Экспериментальная	7	9	9
2	Экспериментальная	9	10	8
3	Экспериментальная	9	9	9
4	Экспериментальная	10	8	9
5	Экспериментальная	9	10	8
6	Экспериментальная	8	8	10
7	Экспериментальная	8	9	9
8	Экспериментальная	9	10	10
9	Экспериментальная	7	10	9
10	Экспериментальная	9	10	8
11	Экспериментальная	7	10	10
12	Экспериментальная	10	8	9
13	Экспериментальная	9	10	9
14	Экспериментальная	9	8	9
15	Экспериментальная	8	10	8

16	Экспериментальная	9	10	8
17	Экспериментальная	8	8	8
18	Экспериментальная	7	10	9
19	Экспериментальная	9	9	10
20	Экспериментальная	8	10	8
21	Экспериментальная	7	9	9
22	Контрольная	8	6	4
23	Контрольная	5	5	6
24	Контрольная	7	6	7
25	Контрольная	6	8	6
26	Контрольная	7	7	5
27	Контрольная	7	7	4
28	Контрольная	7	6	6
29	Контрольная	6	7	4
30	Контрольная	6	7	4
31	Контрольная	8	6	6
32	Контрольная	7	5	6
33	Контрольная	8	7	6
34	Контрольная	6	6	5
35	Контрольная	6	5	6
36	Контрольная	6	8	5
37	Контрольная	8	6	4
38	Контрольная	6	6	7
39	Контрольная	7	7	5

В рамках эксперимента мы работали с экспериментальной группой: выполняли работы с упражнениями, а в контрольной группе – работали с учебником, согласно календарно-тематическому планированию по данному предмету. В двух группах по итогу эксперимента мы провели опрос участников исследования, согласно которому участники делились мнениями по поводу применения упражнений на поиск фонетических пар. Предлагаем ознакомиться с результатами пилотного эксперимента. В таблице 3 мы приводим статистические данные после обработки результатов эксперимента.

Резюмируя проведенное исследование, мы можем прийти к таким выводам:

По трем видам работ мы можем судить о том, что эффект от проведения пилотного эксперимента на данной выборке показал положительную динамику и на основе этих результатов мы можем подтвердить гипотезу.

Опыт использования фонетических упражнений дал нам понять, что таким образом можно тренировать технику произношения, потому как в ходе выполнения подобных работ обучающийся обязательно проговаривает, уточняет, обращается к словарным и мультимедийным источникам за точным произношением.

В ходе сравнения двух групп эксперимента, мы можем сказать, что подобная работа стимулирует повышение внимания, сосредоточенность и аккуратность при выполнении задания.

Таблица 3. Статистические данные после обработки результатов эксперимента

	Работа с учебником			
	Сред. знач.	стандартное отклонение	доверительный интервал	N
Экспериментальная	8,38	0,97	0,44	21
Контрольная	6,72	0,89	0,44	18
	Работа с упражнениями			
	Сред. знач.	стандартное отклонение	доверительный интервал	N
Экспериментальная	9,29	0,85	0,39	21
Контрольная	6,39	0,92	0,46	18
	Общие впечатления			
	Сред. знач.	стандартное отклонение	доверительный интервал	N
Экспериментальная	8,86	0,73	0,33	21
Контрольная	5,33	1,03	0,51	18

По итогу проведенного пилотного эксперимента мы можем говорить о том, что выдвинутая в начале гипотеза о транспозиционном влиянии родного языка на иностранный язык нашла свое подтверждение. Можем констатировать факт того, что подобные упражнения вызывают интерес и побуждают мотивацию к самостоятельной работе обучающихся. Участники эксперимента поделились мыслями о том, что им было очень

интересно выполнять упражнения. Особенно понравилось участникам экспериментальной группы то, что таким способом можно учить сразу слова и их значения двух языков – по их словам, это убыстряет процесс усвоения языков, человек, работая с помощью этой методики активизирует мозговую деятельность и развивает свои когнитивные способности.

В дополнение к вышесказанным выводам хотим сказать, что опыт исследования транспозиционного влияния родного языка на изучаемый иностранный язык может послужить хорошей основой для изучения понятия транспозиции в аспекте обучения иностранным языкам.

В перспективе нами будет разработана система упражнений, которая поможет в изучении языков. Данный способ возможно станет хорошим инструментом для мотивирования обучающихся в вопросе изучения иностранных языков. В перспективе можно организовать сообщество, состоящее из учителей-словесников, педагогов, психологов для дальнейшего сотрудничества в рамках междисциплинарного подхода с дальнейшей разработкой вспомогательных методик изучения языков с опорой на родные языки.

Литература

1. Александрова Н.В. *Русский язык в Республике Саха (Якутия)* // МИРС. 2007. №1-2. URL: <https://cyberleninka.ru/n/russkiy-yazik-v-respublike-saha-yakutia> (дата обращения 25.11.2021)
2. *Английский язык. 6 класс : учеб. для общеобразоват. учреждений и шк. с углубл. изучением англ. яз. / [К.М. Баранова, Д. Дули, В.В. Копылова и др.]*. – М.: Express Publishing : Просвещение, 2013. – 184 с.: ил. – (Звездный английский).
3. Буранов Дж. *Сравнительная типология английского и тюркских языков: Учеб. пособие для пед. ин-тов*. – М.: Высш. шк., 1983. – 267 с.
4. Ивантер, Э. В. *Элементарная биометрия : учебное пособие для студентов биологических специальностей / Э. В. Ивантер, А. В. Коросов ; Э. В. Ивантер, А. В. Коросов ; Федеральное агентство по образованию, Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования Петрозаводский гос. ун-т*. – 2-е изд.. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2010. – 104 с. – ISBN 978-5-8021-1112-3. – EDN QKTQLR.
5. Колкова М.К. *Методики обучения иностранным языкам в средней школе. Модернизация общего образования*. - Спб.: КАРО, 2006 г.- 224 с.
6. *Методика обучения русскому языку в национальной школе: 5-11 классы / авт.: К.Ф.Федоров Е. Н. Дмитриева, М. К. Попова и др.; редкол.: Е.Н. Дмитриева, Е. П. Никифорова, А. П. Олесова, М. К. Попова*. - 2-е изд., доп. и перераб. – Якутск: Бичик, 2005. – 384 с.
7. Неустроев Н.Н. *Саха тыла. Морфология : 6 кылааска үөрэнэр кинигэ / Н.Н. Неустроев, Е.К. Васильев, С.С. Семенова*. – 1999 сыллаабы учебник тираһыгар эбии таһаарыы. – Дьокуускай : Бичик, 2009. – 112 с.

8. Реформатский А.А. Введение в языковедение: Учебник. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 536 с.

9. Фокина К В., Тернова Л. Н., Костычева Н. В. Методика преподавания иностранного языка. Конспект лекций. - М.: Юрайт, 2009. -156 с.

10. Хромов С.С. Фонетика английского языка М.: IDO Press, Университетская книга, 2012. — 56 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ В РАБОТЕ С ОДАРЁННЫМИ ДЕТЬМИ В ШКОЛЕ

Утилова А. М.

к.пед.н., преподаватель-исследователь

НАО «Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан», aigulutilova@mail.ru

Сулейменова Г. А.

к.пед.н., преподаватель-эксперт

НАО «Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан», gulmira_sga73@mail.ru

Асаинова А. Ж., к.пед.н., доцент

НАО «Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан», asal_fr@mail.ru

Андатпа. Соңғы жылдары білім беру жүйесінде болған реформалар оқушылардың ерекше қабілеттерін көрсететін көзқарастарын өзгертті. Бірте-бірте қоғамдық санада инновациялық технологиялар дәуіріне көшу зияткерлік әлеуетті сақтамай және көбейтпей мүмкін емес деген түсінік қалыптаса бастайды, өйткені бұл елдің экономикалық дамуының шешуші факторларының бірі. Демек, дарынды балаларды ерте анықтауды, оқытуды және тәрбиелеуді, олардың әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыруды қамтамасыз ететін жағдайлар жасау білім беру жүйесін дамытудың перспективалы бағыттарының бірін құрайды.

Түйінді сөздер: дарындылық, дарынды балалар, оқыту технологиясы, қабілеттерін дамыту.

Аннотация. Реформы, произошедшие в последние годы в системе образования, изменили отношение к учащимся, проявляющим неординарные способности. Постепенно в общественном сознании начинает формироваться понимание того, что переход в век инновационных технологий невозможен без сохранения и умножения интеллектуального потенциала, так как это один из решающих факторов экономического развития страны. Следовательно, создание условий, обеспечивающих раннее выявление, обучение и воспитание одаренных детей, реализация их

потенциальных возможностей, составляет одно из перспективных направлений развития системы образования.

Ключевые слова: одаренность, одаренные дети, технология обучения, развитие способностей.

Annotation. *The reforms that have taken place in recent years in the education system have changed the attitude towards students showing extraordinary abilities. Gradually, an understanding is beginning to form in the public consciousness that the transition to the age of innovative technologies is impossible without preserving and multiplying intellectual potential, as this is one of the decisive factors of the country's economic development. Consequently, the creation of conditions that ensure the early identification, education and upbringing of gifted children, the realization of their potential, is one of the promising areas of development of the education system.*

Key words: *giftedness, gifted children, learning technology, development of abilities.*

Современное состояние системы образования характеризуется всё большим вниманием к поддержке и развитию внутреннего потенциала развития личности одаренного ребёнка. Это объясняется, во-первых, значимостью способностей для развития личности, во-вторых, возросшей потребностью общества в людях, обладающих нестандартным мышлением, способных созидать новое в различных сферах жизни. Самым сенситивным периодом для развития проявлений одаренности является раннее детство и дошкольный возраст. Доказано, что каждый ребёнок от рождения наделен огромным потенциалом, который при благоприятных условиях эффективно развивается и дает возможность каждому ребенку достигать больших высот в своем развитии [1].

Исследователей разных времен всегда привлекал вопрос возникновения гениев, талантов. Сегодня многие исследователи спорят относительно того, что: «Все ли дети талантливы?», «Почему угасают способности, которые были у ребенка в детстве?» «Какие программы помогут развить одаренности?». Поэтому вопросы диагностики и развития способностей детей понимаются в научном мире с середины прошлого века и не утрачивают актуальности и сегодня. Социальный заказ государства и возрастающие потребности родителей также способствует росту научных исследований по данному направлению.

Швейцарский психолог Марк Люшер ввел в психодиагностику одаренного ребенка понятие «куб личности». Им предложено представить в четырех углах куба компоненты развития личности: интеллектуально-продуктивный, эмоционально-волевой, физический и социальный. Считается, что развитие только одного угла – например, интеллекта в ущерб остальным составляющим ведет к перегрузке, что приводит к

деформации всего куба. Значит, деформируется и личность ребенка, если в воспитании одаренных детей пренебрегать физической нагрузкой, социально и эмоционально активной деятельностью. Поэтому, развивая способности детей, необходимо создавать условия для его полноценного физического, индивидуального, художественно-эстетического и духовного развития [2].

С целью систематизации информации об одаренных детях в школе необходимо формировать и систематически обновлять банк данных, кроме того, педагогам можно использовать инновационную педагогическую технологию «Портфолио». Одним путей работы с одаренными детьми является составление и реализация индивидуальных образовательных траекторий. Индивидуальная образовательная траектория определяется учеными (Воробьева С.В., Лабунская Н.А., Тряпицина А.П., Тимофеева Ю.Ф.), как целенаправленно проектируемая дифференцированная образовательная программа. Она определяется образовательными потребностями, индивидуальными способностями и возможностями ребенка, а также существующими стандартами содержания образования. Дети, получившие оценку общей одаренности на основе анкетирования родителей и наблюдений педагогов, дополнительно оцениваются воспитателями специальными диагностиками по направлению развития. Затем для ребенка составляется индивидуальная образовательная траектория [3].

В процессе обучения по индивидуальному маршруту роль педагога заключается в том, чтобы поддерживать индивидуальную деятельность обучающегося и при необходимости вносить корректирование в траекторию его обучения. Постоянная обратная связь только стимулирует и помогает совершенствовать знания, умения и навыки обучающихся.

Огромными возможностями для развития одаренности является ТРИЗ-технология, так как она позволяет развивать творческие, познавательные способности школьников. ТРИЗ-педагогика – инновационное педагогическое направление, система развивающего обучения с направленностью на развитие творческих качеств личности, входит в состав современных образовательных технологий.

Главная особенность ТРИЗ – технологии заключается в том, что в ней практически отсутствуют интуитивные варианты поиска решения, а основной упор перенесен на осознанные операции мышления. Основу ТРИЗ – технологии составляют творческие задания. По мнению Филичевой И.В., творческим заданием является такая форма организации

учебной информации, где вместе с заданными условиями и неизвестными данными, содержится указание учащимся для самостоятельной творческой деятельности, которая направлена на реализацию их личностного потенциала и получение требуемого образовательного продукта [4].

Одним из средств развития одаренности в познавательной деятельности школьников являются задания, разработанные на основе ТРИЗ-технологии. На основе анализа литературы (Г.С. Альтшуллер, В.А. Бухвалов, М.А. Данилов, А.М. Матюшкин и др.) выделяют следующие требования к заданиям на основе ТРИЗ-технологии:

-открытость (содержание проблемной ситуации либо противоречия) – для формирования познавательных логических учебных действий в творческих заданиях должно присутствовать такое содержание, с помощью которого дети имели бы возможность отыскать новое решение имеющейся проблемы;

-возможность различных способов решения – это значит, что дети должны перебрать различные варианты решения данной проблемы и в конце прийти к одному наиболее правильному и оптимальному;

-учет актуального уровня развития и учет возрастных особенностей учащихся – задания должны быть соразмерны возможностям младших школьников.

Педагог должен использовать для этого принцип дифференциации обучения.

Преимуществом технологии ТРИЗ являются:

1. Доступность и посильность.
2. Использование в любой системе обучения.
3. Инструмент для развития системного творческого мышления, фантазии, воображения.
4. Использование изученных алгоритмов в последующей работе, в иных жизненных ситуациях.

Уникальность этой методики в том, что ученики с совершенно разным уровнем знаний имеют возможность проявить себя, так как я не ограничиваю их в работе. Дети чувствуют себя свободно, не боятся ошибиться или сказать что-то не так, выражают свое мнение и учатся отстаивать. При этом идет воспитание детей, уважение как к личности, умению слушать и слышать [4]. Работа с детьми по ТРИЗ технологии способствует расширению кругозора, изменению принципа мышления. Учит детей сомневаться в каждом моменте, проверять, искать варианты.

Технология развития творческого воображения детей настолько глубоко проникает в сознание ребенка, что превращает его в искателя знаний, а не потребителя. В результате никогда не угасает интерес к изучению чего-то нового, а значит, не угасает и интерес к жизни в целом.

Уроки с применением ТРИЗ можно проводить для учащихся различного уровня знаний. Основой является желание педагога привлечь к работе всех учащихся, активизировать мыслительную деятельность и предложить такие задания, которые отвечают интересам учеников. На уроке можно применять такие формы познавательной деятельности как: фронтальную, индивидуальную, парную, групповую работу. Используя ТРИЗ, можно выработать свою систему использования методов этой технологии, которая позволяет не давать учащимся готовые знания и истины, а научить их находить в игровой форме, что приводит к эффективности развития. Область применения ТРИЗ обширна: от дошкольных организаций до учащихся 11-х классов школы. Названные приемы ТРИЗ облегчают и разнообразят виды деятельности педагога и обучающихся, создают условия для развития познавательного интереса детей [4].

В организациях образования следует разработать программу «Одаренные дети» предусматривающую создание условий для развития потенциальных возможностей и способностей одаренных детей. Она может включать систему мер по развитию сети организаций образования и экспериментальных площадок для работы с одаренными детьми, укреплению их материально-технической базы; подготовку специалистов для работы с одаренными и талантливыми детьми; внедрение новых образовательных технологий обучения и развития одаренных детей; проведение исследований по проблемам одаренности ребенка.

К работе по выявлению одаренных детей должны привлекаться специалисты различных категорий: педагоги - психологи, социальный педагог, эксперты в определенной предметной деятельности, родители. В данном контексте важно помнить, что выявление одаренных детей – продолжительный процесс, связанный с анализом развития конкретного ребенка. Поэтому вместо одномоментного отбора одаренных детей необходимо направлять усилия на постепенный, поэтапный поиск одаренных детей в процессе их обучения в процессе индивидуализированного образования (в условиях общеобразовательной школы). Для выявления одаренности необходимо вовлекать ребенка в те формы активности, которые соответствуют его склонностям и интересам.

Очень важно определить способности ребенка именно в дошкольном возрасте, т.к. от этого зависит и выбор школы и класса, и выбор дополнительных занятий, которые помогут дать дальнейшее развитие природных талантов Вашего ребенка. Как правило, к 5-и годам внимательные родители уже видят способности ребенка по его пристрастиям, умениям, настроению, с которым он относится к тому или иному роду занятий. В этом возрасте с большей точностью можно определить наклонности ребенка, наблюдая за его поведением [5].

Несомненно, сегодня очень актуальна проблема выявления, развития и поддержки одарённых детей. Одарённые, талантливые дети – это потенциал любой страны, позволяющий ей эффективно развиваться и конструктивно решать современные экономические и социальные задачи. В этой связи выявление одарённых детей, организация системной работы – одна из главных задач современной школы и образовательной практики, которую начинаем проводить уже в дошкольном возрасте на основе наблюдений, изучении психологических особенностей, речи, памяти, логического мышления детей и общения с родителями.

Как показывает многолетняя практика, для успешного интеллектуального развития школьников недостаточно наличия хорошо организованной систематической напряженной общеобразовательной работы в школе. Необходимым условием этого является использование научных представлений и методов к проблеме выявления и развития одаренности.

Литература:

1. Альтшуллер, Г.С. Как стать гением: жизненная стратегия творческой личности / Г.С.Альтшуллер, И.М.Верткин. Минск, 1994.
2. Гин А. А. Приемы педагогической техники. — М.: «Вита-Пресс», 1999.
3. Логинова, Ю.Н. Понятия индивидуального образовательного маршрута и индивидуальной образовательной траектории и проблема их проектирования // Биб-ка журнала «Методист». -2006. -№9. -С.4-7
4. Альтшуллер Г.С. Найти идею. Введение в теорию решения изобретательских задач. – Новосибирск: Наука, 1986, 1991.
5. Духанина Л. Н. Инфраструктура одаренности или доживем ли до понедельника 2020 года? // Психологическая наука и образование. 2009. № 4.
6. Шумакова Н. Б. Одарённый ребёнок. Особенности обучения. Пособие для учителя. - М.: Просвещение, 2008

Содержание

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Кузембаев Н.Е.

Научно-педагогическая деятельность

академика А.Х. Марғулана..... 4

Кудабаев А.Ж.

Дала кезген данышпан..... 7

Абеуова Е.К.

Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасын зерттеу

нәтижесіндегі. Жаңа материалдар..... 10

Сүтжанов С.

Ұлылар мұрасын ұлықтаған..... 14

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН: ТҰЛҒА, ҒАЛЫМ, ОЙШЫЛ ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН: ЧЕЛОВЕК, УЧЕНЫЙ, МЫСЛИТЕЛЬ

Алпамыс М.А, Умаров А.А.

Оқушыларға (студенттерге) атаулы қолдау көрсету

үшін математикалық білім беруде жасанды интеллект

пен семантикалық жүйелер мысалында оқыту..... 19

Каиыржанова М.М., Асаинова А.Ж.

Информатикадан білім алушылардың

функционалдық сауаттылығын қалыптастыру..... 24

Сейтқазы М.Р.

Информатикадан «scratch» бағдарламасын қолданып

оқушылардың жобалық іс-әрекеттерін дамытудың әдістері..... 30

Шестопалова А.В.

Конструктор autoplay media studio

как эффективная платформа для создания

цифровых образовательных ресурсов в школе..... 38

ДЕРЕКТАНУ, ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ, ИСТОРИОГРАФИИ

Хамитова М.А.

Академик Ә.Х.Марғұланның еңбектерінің дереккөздік маңызы

(Ә. Марғұланның қорқыт туралы зерттеулері негізінде)..... 46

Батталов А.Б.

Эвакуация советских детей в Казахстан в годы Великой Отечественной Войны.....	53
Абдигалимов К.С.	
Павлодар уездік алаш қайраткерлерінің рухани-мәдени мұрасы.....	59
Абдуллаев Д.Н.	
Проблема благотворительности и спонсорства в исторических исследованиях и ее анализ.....	67
Швец А.Н.	
Актуальность применения инновационных методов изучения исторических источников в среднем звене.....	74
Аманова А.С.	
Некоторые вопросы и проблемы изучения репрессий в отношении раскулаченных по материалам архивов Павлодарской области.....	79
Бегембет Т.М., Елемесов Ә.Қ.	
XVIII ғ. Қазақ хандығы тұсындағы Ертіс-Баян өңірінен шыққан батырлардың елшілік-дипломатиялық қызметтердегі үлесі.....	84
Болат С.А., Аманова А.С.	
Дін қызметкерлеріне қатысты кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясатын өлкетану сабақтарында оқыту.....	89
Әлиақбар А.Б., Ракишева Г.К.	
XVIII-XIX ғғ. орыс ғалымдарының көзқарасындағы қазақ қыз-келіншектерінің образы мен тұрмыстағы алатын орны.....	95
Жумагулова Қ.Б., Назаров Е.Ж.	
Қазақ-жоңғар байланыстарының тарихнамасы.....	100
Суюханова К.Б.	
Ә. Дивавтың фольклорлық мұралары – халқымыздың асыл қазынасы.....	108
Кайруллина А.К.	
Особенности формирования института волостных управителей в Среднем жузе.....	115
Sulekeyev D.K., Kuzembayev N.E.	
Role and historical significance of political youth organizations at the beginning of the XX th century in Kazakhstan (1900-1920 years).....	120
Құльмаганбетова Р.А.	

Тарих пәні сабақтарында ұлттық ат спорты ойындарын дамытудың жолдары.....	124
Сыздыкова А.М., Кусмиденова Б.М.	
Исследования Сары Кэмерон о голоде в Казахстане 1930-1933 года.....	130
Бары У.Қ.	
Қазақ шежіресі мәдени мұра.....	134
Әуезов Қ.Ж.	
Сарыарқаны мекендеген ежелгі металлургтер мен кеншілердің наным – сенімдері (талдысай кешенінің материалдары бойынша).....	139
Отенова Г.Е., Садыкова А.М., Сулекеев Д.К.	
Профессор Қ.Атабаев ұлт тарихын ғылыми негізге көшіру жайында.....	140
Жунусова Д.К.	
Ертістің Павлодар өңірінің сакралдық жерлері: ғабдылуахит хазірет кесенесі.....	150
Швец А.Н., Каримова А.Е.	
Нормативно-законодательная база репрессивной политики Советской власти.....	156
Цуяс Ж.К., Тисбаева А.К.	
The role of the personality of abyлай-khan in the preservation of the Kazakh statehood.....	162
Кашкинбай С.	
Бауыржан Момышұлы шығармалары – тәрбие мектебі.....	169
Құсайн М.С.	
XX ғасырдың 20-30 жылдарында Ертістің Павлодар өңірінде бай-кулактарды тәркілеу зардаптары.....	175
Садықұлы А.	
Жаңа әліпбиге көшу мәселесінде «Қазақ» газеті грамматикасының кейбір ережелерін тиімді пайдалану.....	179
Тисбаева А.К.	
Development of trade in Kazakhstan in the late XIX - early XX centuries. (on the example of the Semipalatinsk region).....	186

Сыздыкова А.М.	
Некоторые аспекты исследования хозяйства Прииртышья XVIII-XIX веков.....	193
Байжанов А.Е., Каримова А.Е.	
Тарих пәнін оқытуда пәнаралық байланысты жүзеге асырудың әдістемесі мен көркем әдебиетті пайдалану маңыздылығы.....	199
Курмангазина Г.Ж., Аяпберген Н. Е.	
Тарих сабақтарында пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру.....	206
Отенова Г.Е.	
Голод в Казахстане 20-30-х годов XX века: обзор источников и научно-исследовательской литературы.....	210
Торчинская А.А., Умирова А.К., Кузембаев Н.Е.	
Государственные программы и ассамблея народа Казахстана в развитии национальной политики в республике Казахстан....	217
Шарипова С.А.	
Проблемы оцифровки исторического источника.....	223

**ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

Сембаева А.С., Оразханова М.И.	
Жанат Әскербекқызының лирикасындағы адам мен табиғат жарастығы.....	230
Погожева Е.Ю., Заманбекова Ж.З.	
Функции культуры в процессе обучения иностранному языку.....	234
Погожева Е.Ю., Заманбекова Ж.З.	
Сравнительно-сопоставительная характеристика английских и русских имен.....	240
Омарова М.М.	
Қазіргі қазақ поэзиясындағы постмодернизм.....	244
Жанатова А.Ж.	
Қазақ, орыс, ағылшын және неміс тілдеріндегі тұрақты тіркестердің айырмашылығы.....	250
Сейтказина Д.Б.	
Мәдениетаралық коммуникацияның шет тілін оқудағы ерекшелігі.....	255

Есенгелді Қ.М.	
Ағылшын тілін меңгеруде өзіндік жұмыстың ынтаны арттырудағы тиімділігі.....	260
Ы.Б.Шақаман, А.Телеуберд	
Ән мәтіні арқылы тіл ұстартудың маңызы.....	266
Садыкова А.Е.	
Етістің функционалдық сипаты және оқытылу жолдары (Ж.Аймауытов шығармашылығы негізінде).....	272
Әділбек А.Е.	
Қазіргі кезеңде «Әдеби редакциялауды» оқытудың негізгі тәсілдері.....	279
Зеленская Д.А., Азылбекова Г.О.	
Особенности составления словарей-минимумов терминов банковского дела.....	286
Мусабекова М.С.	
Рекламный текст как объект лингвистического изучения.....	292

**ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ
ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ
СОВРЕМЕННАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ**

Загдатовна А.Н.	
Қазақ тіліндегі дамыта оқыту технологиясының тиімділігі.....	298
Жаирбаева А.Қ.	
Қазіргі білім және тәрбие берудің негіздері.....	303
Киргизбаева А.А., Мусаева С.А., Утелбаева А.Б., Мамырова Б.Ф.	
Медициналық химия-фармакологиядағы жауапты және жаңа пән.....	307
Кузнецова Е.П., Мұсатіла Л.М.	
К вопросу о коммуникативных стратегиях и технологиях обучения математике младших школьников в условиях обновлённого содержания образования.....	313
Қилаш Р.Ж., Отенова Г.Е.	
История через призму жизни и деятельности выдающихся деятелей: опыт преподавания.....	321

<i>Тохметова Г.М., Малютина Н.А.</i> Условия развития дивергентного мышления на уроках истории в общеобразовательной школе.....	327
<i>Касенгалиевич А.Н.</i> Ы. Алтынсариннің педагогикалық идеяларының білім берудің қазіргі даму кезеңіндегі өзектілігі.....	331
<i>Қалиаскар Ж.Ә., Кулахметова М.С.</i> <i>Жоғары мектептегі ғылыми дискурстың</i> <i>элементі ретінде академиялық жазуды оқыту.....</i>	338
<i>Кульмаганбетова Р.А.</i> Қазіргі педагогикалық ғылым және білім беруде сатира жанрын дамытудың жолдары: Жанат Тұрғанбекұлы және мол мұрасы.....	344
<i>Кайдарова Н.С., Тлектесова Д.Е.</i> Особенности взаимодействия с родителями детей с ограниченными возможностями в условиях инклюзивного образования.....	351
<i>Кузнецова Е.П., Мұсатіла Л.М.</i> <i>Становление субъектной позиции младших школьников</i> <i>на уроках математики.....</i>	357
<i>Искакова А.С.</i> Мектеп жасына дейінгі балалардағы үйлесімді сөйлеу құралы ретінде қолдың ұсақ моторикасын дамыту.....	362
<i>Жилбаев Ж.О., Темиргазина З.К.</i> Одаренность и одаренные дети в исследованиях зарубежных и казахстанских ученых.....	371
<i>Жумабекова Б.К., Каримова Б.Е., Нукенов А.С.,</i> <i>Жексенова Д.С., Жилбаев Ж.О.</i> Влияние виртуальных лабораторий на развитие одаренности детей.....	377
<i>Жумабекова Б.К., Хамзина Ш.Ш., Клименко М.Ю.</i> <i>Нукенов А.С., Жексенова Д.С.</i> История изучения растительности Баянаульского государственного национального природного парка.....	384
<i>Авчукир Аманхан, Сагидулла Улболсын</i> Заманауи биологиялық білім беру жүйесінде STEM зертханасын жалпы білім беретін мектеп деңгейінде ұйымдастыру кезеңдері.....	396

Утилова А.М., Баймурзина Б.Ж., Байдалинова Б.А.	
Кәсіптік бағдар беру үшін	
"PROFI" веб-қосымшасын әзірлеудің тиімділігі.....	400
Борисова С.В., Николаев А.И.	
Исследование транспозиционного влияния	
якутского языка на английский язык.....	406
Утилова А.М., Сулейменова Г.А., Асаинова А.Ж.	
Современные подходы в работе	
с одарёнными детьми в школе.....	414

АКАДЕМИК Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ
ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-практической конференции
НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА А.Х. МАРҒУЛАНА
И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ КАЗАХСТАНА

Подписано в печать 15.12.2023.
Формат 29,7 × 42½. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman.
Объем 22,5 усл. печ. л. Тираж 100 экз.
Заказ № 1473

Редакционно-издательский отдел
Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан
140002, г. Павлодар, ул. Олжабай батыр, 60